

Madách Imre

Próza 1.

Elbeszélések és tanulmányok

Madách Könyvtár — Új folyam 109.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

Madách Imre művei X.

Próza 1. Elbeszélések és tanulmányok

A Madách összkiadás sorozatszerkesztője: Bene Kálmán

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Madách Imre

Próza 1.

Elbeszélések és tanulmányok

A könyv megjelenését támogatta:

Czellér András

Sajtó alá rendezte, a szövegváltozatokat,
szövegmagyarázatokat összeállította és az előszót írta:

BENE KÁLMÁN és ANDOR CSABA

Madách Irodalmi Társaság
Szeged
2021

Készült Budapesten, 2021-ben. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-28-3
ISSN 1219-4042

BEVEZETÉS

Madách prózai műveinek első kötete a hagyatékában fennmaradt öt elbeszélést, továbbá a tanulmányok, esszék körébe sorolható írásait tartalmazza.

Elbeszélések

Mindössze ketten foglalkoztak behatóbban a szerző elbeszéléseivel: Kamarás Béla egy önálló kismonográfiában (*Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*, Pécs, 1941, „A Magyar Intézet Értekezései 34. szám”), majd Györffy Miklós egy tanulmányban (*Madách novelláinak kronológiájához*, Irodalomtörténet, 1961, 188–195.). A Madách-művek közreadóinak figyelmét sem keltették fel ezek az alkotások. Gyulai Pál csak egy elbeszélést közölt (*A Kolosykat*), s csak Halász Gábor jelentette meg mind az öt fennmaradt művet a Madách összkiadásában.

Az érdektelenséget általában azzal magyarázták a kutatók, hogy az életműnek ezek a legkevésbé tipikus és talán legkevésbé sikerült darabjai, amelyek inkább csak a kutatók érdeklődésére tarthatnak számot. Ez egyáltalán nem volt egyedi jelenség Madách korában. Sokan írtak ugyan egy-két elbeszélést, de pl. Vörösmarty életművében se játszott komoly szerepet a kispróza.

Az elbeszélések keletkezése és háttere

Sajnos, ma is csak találgatni tudjuk, hogy az elbeszélések mikor tájt keletkezhettek, mivel egyedül a töredékben maradt *Duló Zebedeus kalandjai* kéziratának címdalán találunk évszámot: 1842. Ebből annyi azért kiderül, hogy ezek szerint Madáchnak nemcsak az érdeklődési körében, de az életművében is már ifjú korában megjelent (a dráma és a vers mellett) az elbeszélés. Az is valószínű, hogy az érdeklődése, a művek szerény száma ellenére, élete végéig megmaradt, hiszen nem sokkal a halála előtt jelent meg *A Kolosykat* a Koszorúban. Ez persze nem feltét-

lenül jelenti azt, hogy kései mű lenne, csupán azt valószínűsíti, hogy valamiért élete végéig fontosnak tartotta a szerző, és a sikerültebb művei közé sorolta. Másképp ugyanis nem küldte volna el Gyulai Pálnak közlésre, akinek levelében azt ajánlotta, hogy az általa nem hasznosítható műveket küldje tovább Arany Jánosnak.

Györffy Miklós – minden korábbi feltételezéssel, így Kamarás Béla véleményével szemben – úgy vélte, hogy az elbeszélések 1842 és az 1850-es évek közepe között keletkeztek, legkorábban a töredékben maradt *Duló Zebedeus kalandjai*, legkésőbb (Madách szabadulása után) a *Hétköznapi történet*. Ma sem tudunk Györffy elképzelésénél jobb vagy pontosabb időrendet felállítani; az ő szerteágazó háttértudásával nehéz felvenni a versenyt. (Ennek részleteit az egyes művekkel kapcsolatban az alábbiakban látni fogjuk.)

Duló Zebedeus kalandjai

A töredékben maradt mű címe különös, ennek ellenére sohasem keltette fel a kutatók érdeklődését. Magától értetődőnek tekintették ugyanis, hogy a Duló „beszélő” név. Részben talán valóban az, ám egészen biztos, hogy egy másik értelmezéssel is számolnunk kell. Madách elég jól ismerte családja történetét, s így nyilván tudta azt is, hogy ősei a felsőszüdi Duló családdal kapcsolatban álltak. Miután a költő őse, Madách Péter, osztályra lépett sógorával, Rimay Jánossal – Madách Krisztina férjével –, a házaspár fiára, Rimay Györgyre szállt a sztrigovai birtok. Ő azonban fiatalon, gyermektelenül elhunyt. Ezután a Duló család örökölte meg, s miután férfi ágon a Duló család is kihalt a 18. században, tőlük a Révay családé lett, míg végül a költő nagyapja, Madách Sándor a Révayaktól visszaszerezte a birtokot és az időközben megépült ún. új kastélyt is, amelyben Imre született. (A családnévnél meghagytuk Madách írásmódját; Nagy Iván ugyan *Dulónak* írta a nevet, de semmit sem tudunk arról, hogy a 18. században férfi ágon kihalt család tagjai milyen formában használták.) Nagy Ivánnál sem a leírásban, sem a családfán nem találunk Zebedeus keresztnévű személyt, így lehetséges, hogy a szerző a Bibliából vette András apostol apjának a nevét, nem pedig családtörténeti adatokból.

Győrffy abból a vélhetően helyes feltételezésből indult ki, hogy az író élete, néhány rövid időszakot eltekintve (egyetem, országgyűlés) külső eseményekben szegény volt, így a történetekben leginkább az olvasmányélmények keveredhettek az írói fantáziával. Ez a legkorábbi (befejezetlen) elbeszélés esetében is így lehetett.

Kamarás Béla főképp Kisfaludy Károly inspirációját tartotta fontosnak, mivel a kalandokban bővelkedő „víg elbeszélés”-ek sorában a *Tollagi Jónás viszontagságai* volt a legkorábbi mű. Ugyanakkor a színház nézőteréről bekiabáló főhős viselkedésében a *Peleskei nótárius* hasonlóképpen viselkedő hősére ismerhetünk.

Az *Ecce homo*

Győrffy szerint sorrendben a második elbeszélés Az *Ecce homo* lehetett, 1845–46 körül. Itt már konkrét párhuzamról van szó a kor egyik legnépszerűbb szerzőjének, Eugène Sue-nek néhány regényrészletével. A *Le Juif Errant* (*A bolygó zsidó*) első három kötete 1844-ben, a negyedik és ötödik pedig 1845-ben jelent meg Brüsszelben. Különösen a mű XVIII. (*L'Ajoupa* című) fejezete mutat meglepő egyezést Az *Ecce homo* trópusi leírásával. Győrffy felhívta a figyelmet arra, hogy bár Madách biológiai ismereteiről számos természettudományos jegyzete tanúskodik, ám Jáva szigetének élővilágát feltűnő részletességgel ismertette, és egymás mellé helyezve a két szöveget, Madách leírása jelentős egyezést mutat Sue leírásával. Emellett az elbeszélésnek azt a jelenetét, amelyben egy párduccal viaskodik a főhős, szintén Sue regényének egy másik fejezete (*Jovial et la Mort*) ihlette. A korszak biológiai munkái ritkán tértek ki az állati viselkedés részleteire, így tehát a párduc támadásának leírásánál is Sue műve lehetett a forrás.

Azt, hogy a regény első kiadását valóban ismerhette Madách, levelezése alapján nagyon valószínűnek kell tartanunk, hiszen 1843. október 31-én Szontagh Pálnak írt levelében Sue (könyv alakban) 1842-ben kiadott regényének, a *Les mystères de Paris*-nak (*Párizs rejtelmei*) az első kötetéről számolt be (MK 87., 87. számú levél). Értékelése alapján aligha lehet kétségünk afelől, hogy kíváncsi volt a szerző későbbi munkájára is, és a megjelenést követően az is gyorsan eljuthatott hozzá.

Győrffy szerint a történethez Kuthy Lajos 1839-ben megjelent *Fehér és fekete* c. tragédiájából is kölcsönözhetett néhány vonást az író, mint ahogyan a „Szólj, ha az egekbe kell csúsznom, angyallá leszek, ha a pokoltól kell kivívnom martalékát, ördöggé válandok...” részlet szinte bizonyosan Petőfi *Fa leszek ha...* c. versének reminiscenciája, amely a *Szerelem gyöngyei* c. kötetben jelent meg, 1845-ben. Ez viszont azt jelenti, hogy 1845-nél nem lehet korábbi a *befejezett* elbeszélés. (Egy-egy részlete azonban akár évekkel korábban is keletkezhetett, hiszen műveihez általában jegyzeteket gyűjtött Madách, mielőtt az írásba belekezdett volna.)

A *Kolosyak*

A korábbi általános véleménnyel szemben Győrffy hangsúlyozta, hogy megalapozatlan az a feltételezés, amely szerint ezt az elbeszélését csak 1861–62 körül írta volna Madách. Az a vélemény, amely szerint Arany 1861. október 27-i levele (MK. 87., 212. levél) inspirációt jelentett volna a szerzőnek, s ez ösztönözte volna őt *A Kolosyak* megírására, félreértésen alapul. Arany ugyanis egyértelműen cikket (irodalmi művek ismertetése, bírálata) várt volna, és arra hivatkozott, hogy Madách korábban „zsurnalisztikai pályán” is működött. Csakhogy hónapokon át semmit se küldött az író Aranyhoz, az pedig, hogy egy viszonylag terjedelmes elbeszéléssel pár hónap alatt elkészült volna, munkamódszere alapján fölöttébb valószínűtlen. Az már inkább elképzelhető, hogy (ugyanúgy, mint a *Csák végnapjai* esetében) elővette egy régi művét, s átdolgozta azt.

Győrffy arra is felhívta a figyelmet, hogy bár *A Kolosyak* végül a Koszorúban jelent meg, Aranyhoz mégis közvetett úton jutott el a kézirat, amelyet eredetileg *A részvét könyvében* szándékozott megjelentetni Madách. A kiadvány szerkesztőjének, Gyulai Pálnak írt levelében ugyan nem részletezte (MK 87., 250. levél), hogy milyen műveket mellékel a készülő antológia számára, de arra kérte Gyulait, hogy amit nem óhajt megjelentetni, ám közlésre érdemesnek talál, azt továbbítsa Aranyhoz, aki írásokat vár tőle. S hogy honnan sejthető, hogy a Gyulai-

nak elküldött művek között lehetett ez az elbeszélés is? Ez már az Aranyinak írt 1864. március 14-i levélből következtethető: „Igy voltam ládd egy Novellával s néhány verssel, mit a' részvét albumba könyvébe küldtem, hogy választva belülök a' többi lapodnak adják át.” (MK 87., 267. levél.) Ez nyilván meg is történt, így juthatott el Gyulaitól a novella Aranyhoz.

Azt, hogy az elbeszélés *eredetileg* jóval korábban keletkezett, s csupán a végső formába öntése történhetett meg 1862 körül, Györffy Miklós azzal indokolta, hogy az írás bevezető részében a lápvidek leírása feltűnő egyezést mutat Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* c. művében a *Beszterci lápvidek* c. fejezettel. De nemcsak a tájleírás hasonló a két műben, hanem a két szerző efölötti meditatálása, költői képei is egyezést mutatnak. Kuthy munkája 1846–47-ben jelent meg füzetekben, ám eközben két részlet az Életképekben is napvilágot látott belőle, másodikként éppen a *Beszterci lápvidek*, 1847-ben. Ennek alapján Györffy szerint legvalószínűbben 1848-ban készülhetett el (első változatban) a mű. Vajon nem lehetséges, hogy 1862-ben jelentősen átdolgozta, és már egy mérőben más elbeszélést küldött el Gyulainak? Ez elméletileg nem zárható ki, de figyelembe véve, hogy mennyi időt vett igénybe egy-egy terjedelmesebb mű átdolgozása Madáchnál, ez nem túl valószínű, hiszen nemcsak Arany várt viszonylag gyors eredményt a szerzőtől, de *A részvét könyve* esetében se lehetett a felkérést követően sok időt szánni egy korábbi mű átdolgozására, így legfeljebb kisebb javításokról lehetett szó. De ettől függetlenül, ma már azt mondhatjuk, hogy a ránk maradt kézirat talán már 1840 tavaszán elkészült. Ezt a szöveg helyesírása valószínűsíti. Madách a *Lantvirágok* első füzetében a 'ts'-t csaknem mindenütt átjavította 'cs'-re, korábban ugyanis következetesen 'ts'-t írt. Ebben az elbeszélésben is szinte mindenütt ez történt: az 1840 után már ritkán használt 'ts'-t 'cs'-re javította. Ám ha a későbbiekben már nem (vagy csak nagyon ritkán) mellőzte ezt a helyesírási korszerűsítést, akkor ez azt jelenti, hogy a fennmaradt kézirat is korai. Ebben az esetben azonban nagy kérdés, hogy akkor Kuthy 1846–47-es munkájából átvehetett-e bármit is? Ezt csak egy későbbi tüzetes vizsgálat döntheti el. Györffy véleménye minden bizonnyal a nyomtatásban megjelent változatra vonatkozik, így nem kizárt, hogy abban már vannak olyan át-

vételek, amelyek a korai kéziratból még hiányoztak. Mint ahogyan az is elképzelhető, hogy Madách is, Kuthy is egy korábban megjelent műből vett át megfigyeléseket.

A címben szereplő családnév helyesírásánál ezúttal Nagy Ivánt vetjük alapul. Már csak azért is, mert családtörténeti művének pótlék kötetében (316. oldal) leírta, hogy magától a családtól kapta az instrukciót a név pontos írásmódjával kapcsolatban. (Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1857–1868.) A kiemelés természetesen 'kolozsi', ugyanúgy, ahogyan Dés város nevét is 'dézs'-nek kell ejteni, vagy Jósika Miklós családnévét 'józsiká'-nak.

Madách azzal vezeti be a történetet, hogy azt az egyik útja során hallotta. Bár az ilyen történetindításból általában nem vonhatunk le érdemi következtetést, ezúttal azonban a családtörténetek vizsgálata során mégis arra a következtetésre jutottunk, hogy ez valóban így is lehetett. Hogy aztán az ismeretlen elbeszélő hiteles (vagy legalább általa annak hitt) történetet mesélt-e el, azt persze mi sem tudhatjuk, miként nyilván Madáchnak se volt lehetősége az ellenőrzésre.

[Vajon mikor és hol járhatott 1840 előtt a szerző, ahol útja során Tokajt is érintette? Ezt nem tudjuk. A két legvalószínűbb lehetőség: Székelyben, ahol anyai nagyanyjának, csepei Zoltán Eszternek a családja élt, s ahol a Madách családnak is (Majthényi Anna révén) birtoka volt, amely később az osztályegyezség révén Imre tulajdonába került. Vagy Nagylónyára utazott barátjához, Lónyay Menyhérthez, valamelyik nyári szünetben.]

Az elbeszélésben két nemesi család, a Kolosy és a Barkóczy egy-egy férfi tagjának olyan konfliktusáról van szó, amelynek eredete a Rákóczi szabadságharc korára nyúlik vissza.

Az elbeszélésbe ágyazott alaptörténet 1723-ban kezdődik, a mű szövege szerint a szatmári béke után 12 évvel. Nyilván ez volt a legkevésbé kifogásolható időmeghatározás; a szabadságharc említése akadály lehetett volna a megjelenésnek, de már a szatmári békére való hivatkozás nem volt az. A gazdag földesurat, Kolosy Márkot a látszat szerint legjobb barátja, Barkóczy János beárulja a bécsi udvarnál, ezért elveszíti hivatalát és kitüntetéseit, s mindezt jutalmul Barkóczy János kapja meg. Nagy Ivántól ezzel szemben azt tudhatjuk meg, hogy épp fordít-

va, III. Barkóczy Ferenc volt az, aki előbb császárpárti volt, Zemplén vármegye főispánja, majd 1707-ben átpártolt Rákóczihoz, ezért Pethő Mihályt tették meg helyette főispánnak, végül 1711-ben ismét a császáriak oldalán harcolt. Igyekezett magát visszahelyeztetni a főispánságba, de Pethő bizonyult befolyásosabbnak, aki megőrizte a hivatalát. (Nagy Iván, *i. m.*, I. kötet 198–199.) Nagy Ivánnál tehát a Kolosyak helyett a Barkóczyak szerepelnek, Barkóczy János helyett pedig Pethő Mihály. Érdemes még megjegyezni, hogy Kolosy Márk nevű személy nincsen Nagy Ivánnál, ezzel szemben Barkóczy János több is van a családfán. Ez azért érdekes, mert Madách nem bánhatott kénye-kedve szerint a történelmi családnevekkel. Nyilván ő maga is jogi lépéseket tett volna, ha dehonesztáló (és ráadásul légből kapott) történetet jelent meg valaki a családjáról. Az viszont elképzelhető, hogy a mesélő már eltorzítva ismerte a történetet, amely Madách születése előtt éppen egy évszázaddal kezdődött, s amelyet így több nemzedéken át, az eredetit önkéntelenül is egyre inkább megváltoztatva, adtak tovább. Madách emlékezetének zavarát jelzi az is, hogy a kéziratban a család-név eredetileg 'Koroghi' volt, és ezt javította át mindenütt 'Koloszi'-ra. Furcsa anakronizmus lett volna, ha nem végzi el ezt a módosítást! Ősi családokról volt szó, amelyek közül azonban a Koroghiak férfi ágon már rég kihaltak nemhogy Madách, de Rákóczi korában is. Nagy Iván szerint a család két utolsó férfi tagja (Gáspár és Péter) a mohácsi ütközetben vesztette életét. (Nagy Iván, *i. m.*, VI. kötet 369–370.)

Krónika két pénzdarab sorsáról

Időrendben ez a következő elbeszélés címe és tartalma is, amennyiben valóban két pénzérme (egy arany és egy ezüst) kalandos útját, tulajdonosváltásait beszéli el a történet.

Már Kamarás Béla is úgy látta, hogy Sue műve, a *Les mystères de Paris* erősen hatott az egyes részletek leírásaira (különösen a külvárosi prostitúció esetében), és Györffy Miklós is megerősítette ezt a véleményt. Bár az uzsorások az 1840-es években számos elbeszéléshez szolgáltattak témát, itt is Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* c. műve egyik fejezetének (*Lóbl Simon*) hatása a meghatározó.

A különböző részletek utalásai az 1840-es éveket idézik, némelyik kifejezetten a szabadságharc időszakát, ám Györffy véleménye szerint, ha el is készültek már ekkoriban az elbeszélés bizonyos részei, a teljes befejezés nem történhetett meg 1849 vége előtt. Így „A politika terén ismét minden nyugodt volt.” és a „Nem messze onnan, az új dolgozó háznál ült egy kórvitéz; lábát a minapi csatában golyó sodorta el...” részletek azt sejtetik, hogy a szabadságharc már véget ért.

Hétköznapi történet

Ezúttal belső tartalmi részletek is arról tanúskodnak, hogy a fennmaradt öt elbeszélés közül ez lehetett a legkésőbbi. Maga a szerző állította szembe korábbi írásaival: „Ím, én is ezúttal tárgyam, alakjaimat a mindennapi élet köréből vevém...” Valóban: a másik négy esetben extrém helyzetekről, külfönc – de legalábbis a társadalom felsőbb rétegéből származó – szereplőkről szóltak a történetek, amelyek a legkevésbé sem voltak hétköznapiak.

Van azonban ennél tárgyyszerűbb bizonyíték is arra, hogy az írás legkorábban 1853-ban készülhetett. Györffy Miklós két hasábján egymás mellé állította Kemény Zsigmond: *Szerelem és hiúság* c. „beszély”-ének egy részletét, továbbá Madách ugyancsak „beszély”-nek minősített elbeszélésének néhány sorát. Márpedig Kemény műve először 1853-ban a Délibáb számaiban jelent meg, majd év végén könyvként is. De kimutatható némi rokon vonás egy másik Kemény-művel, a *Köd-képek a kedély láthatárán* cíművel is, amelyet először (még más címen) a Budapesti Visszhang 1852 második félévi számaiban közöltek. Ezt pedig akár már a pesti internálás időszakában (1853 késő tavaszán–kora nyarán) is megismerhette, bár az elbeszélés elkészülte mindenképpen a hazatérés utáni időszakra eshetett.

Ennél tovább is mehetünk: talán már megszületett és Madách számára is ismertté vált Clausius (1854-ben publikált) ún. hőhalálelmélete. Az elbeszélés második része lényegében erről szól, általánosítva a természettudományos eredményt az emberi társadalmakra és kultúrákra is. Nincs még egy Madách-írás, amely a *Tragédia* szemléletnek megér-

téséhez közelebb vinne, mint az elbeszélésnek ez a része. A Föld belső hőjének fokozatos megszűnésétől, az éghajlatnak és a felszíni formáknak az egymáshoz hasonulásán át az élővilág, az épületek és az öltözetek változatosságának mérséklődéséig minden a fokozatos kiegyenlítődés, az egyéni jellegzetességek megszűnése felé tart. Madách filozófiai koncepciójának ez a legszilárdabb alapja, mert ez az elgondolás (ellentétben sok más állításával, amelynek olykor az ellenkezőjét is megtaláljuk az életműben) egyetlen írásában és a *Tragédia* egyetlen részletében se kérdőjeleződik meg.

Tanulmányok

Egyáltalán nem nyilvánvaló, hol kell meghúzni a határt: mi az, ami már tanulmány, mi az, ami inkább „csak” hírlapi cikk. S vajon egy beszéd nevezhető tanulmánynak? Úgy gondoltuk, hogy általában nem, de a Kisfaludy Társaságban, majd a Magyar Tudományos Akadémián mondott (az utóbbi esetben Bérczy Károly által felolvasott) egy-egy beszédet mégis helyesebb tanulmánynak tekintenünk, mert bár formailag ezek is aktuális eseményekhez köthetők, és élőszóban hangzottak el, tartalmilag azonban nem az eseményekhez kötődnek, nem azokra reflektálnak, hanem azoktól teljesen független, mindennemű aktualitást nélkülöző témákhoz. (Ellentétben pl. az országgyűlési beszéddel, a Virozsil Antalt búcsúztató beszéddel, és általában az aktualitás jegyében született beszédekkel és megyei beszédtervezetekkel.) Ráadásul a Kisfaludy Társaságban elmondott *Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása* c. beszéd egyetlen más beszéddel se hozható kapcsolatba, annál inkább egy fiatalkori pályaművel, a *Művészeti értekezéssel*, s így mindkettőnek ugyanott van a helye az életműben.

Mielőtt a tételes felsorolásba kezdenénk, egy félreértést tisztáznunk kell. Arról, hogy Madách filozófus volt-e, lehet vitatkozni, az azonban tény, hogy vannak filozófiai művei. Arisztotelész *Poétikája* nyomán ugyanis (legalábbis a kontinentális filozófiában) elfogadottá vált, hogy az esztétika is a filozófia része. Márpedig a szerzőnek több dolgozata is ebbe a tárgykörbe tartozik.

Az általunk feltételezett időrendben következnek a tanulmányok, amelyek közül a legkorábbi a *Művészeti értekezés*, amely 1842-ben készült. Az *Eszmék Léliáról* keletkezésének idejével kapcsolatban ugyan nincs semmi információnk, ám az a körülmény, hogy minden jel szerint kifejezetten Veres Pálnénak szánt írás volt (az ő hagyatékában maradt fenn, s a szövegben szereplő „Nagysád” tanúsítja, hogy nem az olvasóközönség, hanem egy bizonyos olvasó számára készült) támpontot ad a datáláshoz. Kettejük kapcsolatáról a legkorábbi információnk 1848-ból való, ezért feltehetően az előbbi írásnál később keletkezett ez a könyvkritika. Másrészt az 1863-ra és 1864-re datálható székfoglalók előtt, hiszen akkoriban már nemcsak a könyv első megjelenése óta telt el több évtized, de a magyar fordítás 1842-es megjelenése óta is. Érdekes kérdés: vajon Madách a francia eredetit olvasta vagy a magyar fordítást? [*Lélia*, regény Sand Györgytől (Dudevante-né), Franciából Récsi Emil, Kolozsvárt, özv. Barráné és Stein kereskedésében, 1842 (két kötetben).] Netán mindkettőt? Ezt nem tudjuk. Végül a Kisfaludy Társaságban mondott, majd az Akadémián felolvasatott székfoglaló zárja a sort, mivel az előbbi szervezet 1863-ban, az utóbbi 1864-ben vette fel őt a tagjai közé.

Művészeti értekezés

Ennek az 1842-ben pályaműként beadott munkának a szerző kéziratai között csak a III. fejezettel kezdődő része maradt fenn. Halász Gábor is csupán ezt adta közre, és csak miután Solt Andor megtalálta az MTA nyeretlen pályaművei között, 1972-ben került sor az első két fejezet publikálására. (SOLT Andor, *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 83–92.)

Sajnálatos módon maga a mű nem keltett különösebb figyelmet, s csupán Striker Sándor szembesítette az értekezésben foglalt ifjúkori elveket mindazzal, amit a szerző a *Tragédiában* megvalósított.

Az értekezés, a korabeli szabályoknak megfelelően, nem autográf, hiszen a pályamunkákat kötelező volt lemásoltatni, majd a másolatot benyújtani (másként egyes pályázókat a kézírásukról felismerhettek

volna a bírálók), az azonban nagy kérdés, hogy milyen viszonyban áll a kéziratként is fennmaradt III–VI. fejezettel. Számos esetben a kézirat látszik korábbinak. Abban ugyanis meglehetősen sok a javítás, és az a leggyakoribb eset, amikor a másoló eleve a javított változatot írta le. De bármennyire is egyértelműnek tűnik az időbeli viszony a kettő között, vannak ennek ellentmondó jelek is. Előfordul ugyanis, hogy a pályamunkából kimaradt részletek megtalálhatók a kéziratban, de nem utólagos betoldásként, hanem folytatólagosan a szövegben. Véletlenül egész szövegrészeket hagyott volna ki a másoló? Ez is fölöttébb valószínűtlen. A dilemma egyetlen lehetséges áthidalásának az látszik, hogy helyenként esetleg több oldalnyi részt is újrafogalmazott Madách, de már csak utólag. Az biztos, hogy maga a kézirat is korai, ezt nyelvhasználatára – pl. a 'dicső' helyett a 'dűtső' szó használata – egyértelműen bizonyítja.

Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása

Ugyancsak a filozófiai (esztétikai) munkák közé tartozik ez a beszéd is, amely a Kisfaludy Társaságban székfoglalóként hangzott el. (A mai magyar nyelvben a *viszonyos befolyást kölcsönhatásnak* nevezzük, tehát az esztétika és a társadalom kölcsönhatásáról van szó.)

A nőről, különösen esztétikai szempontból

Ez az akadémiai székfoglaló (amely a Koszorúban is megjelent), megtevesztő címe ellenére nem annyira esztétikai, mint inkább társadalomfilozófiai munka.

Tudomásunk szerint a fenti beszédek hiteles szövegei nem maradtak fenn, csak az azok alapjául szolgáló kéziratokat ismerjük. Ezt azért szükséges hangsúlyoznunk, mert a prózai művek második kötetében az országgyűlési beszédnél a beszédművet és az írásművet is közöljük: az előbbi az országgyűlésen vezetett jegyzőkönyv, pontosabban annak átirata alapján (hiszen az eredeti jegyzőkönyv gyorsírással készült, s annak

szövegét nem ismerjük), míg az utóbbit Madách kézírata alapján. A különbségtétel két okból is indokolt. Egyrészt egyáltalán nem biztos, hogy a beszédeknel gépies felolvasás történik: a felolvasó kihagyhat, átfogalmazhat, de ki is egészíthet egyes részeket, olykor a kézitról a közönség felé fordítva tekintetét, előszóban improvizálhatja a leírtakat. Másrészt, ha a beszédművet lejegyzik, akkor lehetőség van arra is, hogy pl. a közönség reakcióját (zárójelben vagy széljegyzetként) jelezzék. Madách országgyűlési beszédének a hallgatóságra gyakorolt hatása ugyanolyan érdekes és tanulságos, mint maga a beszéd!

Függelék

Két művet is kötetünk függelékében adunk közre, eltérő okokból. A Madáchnál egyszerűen csak *Novella*, Halász Gábor közlésében *Novella-tárgyak* címet viselő szövegegyüttes az elbeszélésekhez köthető, de mert rövid, egymáshoz nem kapcsolódó gondolatokat tartalmaz, formailag is teljesen eltér maguktól az elbeszélésektől.

A *Trencsényi, másként teplici fürdőket* elvben a tanulmányok közé sorolhattuk volna, ám az ott közölt négy írás mindegyike elméleti (esztétikai) jellegű, ezzel szemben ez a folyóiratban megjelent írás empirikus: Madách a fürdőhelyen és annak környékén szerzett tapasztalatait tette közzé, vagyis útirajz.

Novella-tárgyak

Úgy tűnik, mintha élete utolsó tíz esztendejében Madáchot már nem foglalkoztatták volna az elbeszélések. Lehetséges, bár valószínűbbnek látszik, hogy valójában sohasem hagyott fel véglegesen a kispórával. Ennek legfőbb jele az, hogy fennmaradtak a *Novella* címet viselő jegyzetei. (A *Novella-tárgyak* Halász Gábor címadása.) Ha valóban végleg letett volna újabb művek írásáról (vagy a meglévők átdolgozásáról), akkor semmi értelme se lett volna a jegyzetek megőrzésének. Hiszen amire nem volt többé szüksége, azt általában megsemmisítette. Olykor még

azt is, ami később jól jött volna neki. Így 1861-ben kénytelen volt arra kérni Nagy Ivánt, hogy másoltassa le az Akadémia pályázatára 1843-ban benyújtott *Férfi és nő*t, mert neki nincs belőle példánya. Pedig a pályaművet eleve egy másik személy másolatában kellett benyújtani, az eredeti kéziratot tilos volt beadni. De akkor hova lett ez a kézirat? Nem tudjuk, ám ezek szerint Madáchnál 18 évvel később már nem volt meg. A *Tragédiával* kapcsolatban is mindössze egyetlen utalás maradt fenn, miközben gyakorlatilag minden drámai művének bőségesen fennmaradtak a jegyzetei. Persze, hiszen miután nyomtatásban is megjelent, nem volt értelme tovább őrizni a már „hasznosult” jegyzeteket. A novella-tárgyak tehát nem véletlenül maradtak fenn, hanem minden bizonnyal azért, mert a későbbiekben még támaszkodni kívánt rájuk a szerző.

Az is árulkodó, hogy Gyulai felkérésére három verset és egy (az előbbieket terjedelemben sokszorosan meghaladó) novellát küldött el közlésre. A több mint tíz évvel korábban írt művel ezek szerint elégedett volt, még ha a részleteket kicsit módosította is.

A novella-tárgyak olykor frappáns összefoglalásai egy-egy lehetséges történet- és cselekménysornak, máskor alig (vagy egyáltalán nem) értelmezhető, helyenként áthúzott mondatok vagy csak pár szóból álló töredékek, nevek, utalások. Sajnos, itt sem támaszkodhatunk értelmezési kísérletekre, mert az elmúlt másfél században ez a téma sem érdekelt senkit sem. A mai elemző sok esetben tanácstalan: azokra a kérdésekre, amelyekre az író környezete (pl. Szontagh Pál vagy Madách Aladár) esetleg még választ adhatott volna, ma már csak a megfigyelt dokumentumok alapján próbálhatunk választ adni. (Szontagh Pál vagy Veres Pálné naplóját 1945 óta senki se látta, korábban pedig senki se tartotta fontosnak lemásolni, bár Veres Pálné naplójából legalább néhány töredéket a lánya megjelentetett, Szontagh naplójából azonban csak egyetlen lap vált ismertté.)

A novella-tárgyak egyik érdekessége, hogy a bennük előforduló nevek többsége nem történelmi személynév, hanem Madách ismerőseié, ellentétben pl. a drámai művekkel, amelyekben éppen fordítva: többnyire történelmi személyekkel találkozunk, s csak kivételesen fordul elő, hogy környezetének tagjaira ismerhetünk bennük. (A *civilizátor* eseté-

ben is csak azért ismerhetjük fel őket, mert fennmaradt a szerzőnek a műhöz szorosan kapcsolódó rajza, pontosabban annak fénymásolata. A keresztnévek és az ábrázolások egymáshoz rendelésével végzett kísérletek után, a nyolc személy közül csupán kettőt nem sikerült azonosítani.)

Helyenként kétsége támadhat az olvasónak: nem lehetséges, hogy néhol összekeveredtek Madách jegyzetei? „Borka, don Quiquost – hogy gyöttri ön magát az ember”, „Első nevezetes tette lesz ha meghal. –” Biztos, hogy ezeket is elbeszélésekbe szánta szerzőjük? Vagy lehetséges, hogy a témák szerint más-más tartókba helyezett jegyzetek olykor-olykor (esetleg jóval később, Madách halála után) nem a megfelelő mappa kerültek vissza?

Halász Gábor a jegyzeteket külön fejezetben közölte, témák szerinti bontásban, ahogyan a szerző is elrendezte azokat. Mi is ezt fogjuk tenni összkiadásunk következő kötetében, de úgy gondoltuk, hogy a novellákkal kapcsolatos jegyzeteknek (amelyek többsége általános ugyan, néhány azonban kifejezetten az öt elbeszélés valamelyikéhez kapcsolódik) inkább ebben a kötetben van a helyük, ha nem is a novellák között, de legalább a függelékben. A novellajegyzeteknek tehát meghagytuk azt a sorrendjét, ahogyan valószínűleg a szerzőnél is szerepeltek (a külön lapokra írt feljegyzések sorrendje esetleg változhatott a halála és a leltárba vétel közti bő fél évszázad során; később azonban a könyvtár sorszámozása miatt már nem).

Trencsényi, másként teplici fürdők

1841 júniusában jelent meg az írás a Regélőben (az első része a június 13-ai, a második a június 17-ei számban), bár csak arról van biztos tudomásunk, hogy 1840 júliusában valóban ott időzött a szerző. Nagy fokú vizualitásának, képzőművészeti hajlamának is betudható, hogy nagy hatással volt rá a Vág folyó vidéke, s persze a másik oldalon az sem elhanyagolható szempont, hogy „frissen szabadult” a pesti egyetem „fogságából”, végre nők között lehetett Pöstyénben és Trencsénteplicen, ahol a korabeli gyógyfürdőkben uralkodó szokásoknak megfelelően sűrűn voltak bálók is. Ezekről barátjának, Lónyay Menyhértnek több levél-

ben is elragadtatással számolt be: néhány felhőtlenül derűs, boldog napot tölthetett mindkét helyen. Csak sajnálhatjuk, hogy néhány levele elkallódott, pl. az a levél, amelyben a Vág folyón tett tutajozásról számolt be. Ugyanakkor több olyan rajza is fennmaradt, amelyekből – a táj jegyeinek és Madách életének, az általa bejárt helyeknek az egybevetése alapján – arra következtethetünk, hogy majdnem biztosan a Vág mentén készülhettek. A szeszélyesen kanyargó, nagy sodrású folyó, a környező hegyekkel és várromokkal ezt a hatást mutatja. Ezt nem feltétlenül úgy kell elképzelnünk, hogy közvetlenül az élmény hatása alatt készültek volna a rajzok; az is lehet, hogy csak évekkel később. Nincs ugyanis olyan megfelelés, amelynek alapján egy-egy helyet egyértelműen felismerhetnénk. Sőt! Madách olykor kimondottan arra törekedett, hogy „természetellenesen” ábrázolja a természeti környezetet. (Pl. erőteljesen megdöntött fenyőfák, de az egyik rajzán még pálmafa is látható!)

Mindezt azért kellett előrebecsátanunk, mert a folyóiratnak küldött rajza, amelynek eredetijét sajnos nem ismerjük, egyáltalán nem ilyen volt. Épp ellenkezőleg, igyekezett pontosan ábrázolni a fürdőhelyet.

Meglehet, a Vág mentén töltött idő nagyobb hatással volt rá és talán az életművére is, mint azt eddig sejteni lehetett. Talán Trencsén váránál, Csák Máté akkoriban már romos „otthonát” látva határozta el, hogy drámát ír róla. És mindehhez társulhatott egy szerelem is. Palágyi Menyhért azt feltételezte (és az ő nyomán más kutatók is hajlamosak voltak a feltevést elfogadni), hogy egy felvidéki gyógyfürdőhelyen ismerkedhetett meg Lujzával, bár ezt a messzemenő következtetést csupán egyetlen verssorból szűrte le („Mit keressz te, lány, e gyógyvizeknél”).

A művek közlésének módja

Az életműkiadás korábbi köteteihez hasonlóan ezúttal is a mai (2016-os) helyesírási szabályzatot vettük alapul. Most azonban a *Szövegváltozatok* részben sem tüntettük fel a tisztán helyesírási, központosági és tipográfiai eltéréseket a kéziratból, ill. a korai publikált változatoktól,

Arany János és Halász Gábor szövegközlésétől. Ugyanakkor pl. a törlésekről, módosításokról igyekeztünk teljes körűen számot adni. A rendkívül nagy mennyiségben előforduló elírásokat viszont nem jeleztük. Csak a *Duló Zebedeus kalandja*iban több száz helyen fordul elő betűk és szótagok kihagyása, betűcsere, a sietség és figyelmetlenség számos más jelével együtt (ékezetek és mondatvégi pontok elhagyása). Két kivétellel (ha lehetett) a kéziratot vettük alapul. A *Kolosyak*nál azonban a Koszorúban megjelent változatot tekintettük a főszöveg alapjának, és ugyanígy jártunk el *A nőről, különösen esztétikai szempontból* címen tartott akadémiai székfoglalóval is. Mivel a magyar nyelv változása (bizonyos szempontból) már régóta ellentétes a nemzetközi (főképp angolszász) tendenciákkal, érdemes megjegyezni, hogy sokszor épp az okozza a mai olvasó számára az értelmezési gondot, hogy a valaha egyszerű, rövid szavakat újabban egyre hosszabb szavakkal helyettesítjük. (Pl. barátlanul helyett barátságtalanul, élhetlen helyett élhetetlen, világítást nyerek helyett felvilágosítást nyerek, szélbal helyett szélsőbaloldal.) Olykor a nyelvváltozás nyelvszerkezeti sérülést is eredményezett: az 'est, este' szópárhoz hasonlóan Madách idejében a 'reg, reggel' szavak is használatosak és megkülönböztetettek voltak. Ma már azonban a 'reg' szót nem használjuk, de az 'est' szót még igen. (*Az ember tragédiájában* azonban három helyen is előfordul a 'reg'.)

Az elbeszéléseket a Györffy Miklós által megállapított időrendben helyeztük el, és ugyanezt tettük, ha volt valamilyen támpontunk a keletkezés időszakára nézve, a tanulmányokkal is.

Ezúttal Gyulai Pál szövegközlését *A Kolosyak* és az akadémiai székfoglaló esetében azért mellőztük, mert mindkettő megjelent a szerző életében a Koszorúban, s az autentikus publikáció „utánközlésének” elemzését érdektelennek tartottuk. De a Kisfaludy Társaságban mondott székfoglalónál se vettük figyelembe: a verseknél csak itt-ott „javított” Gyulai, a székfoglalót azonban gyakorlatilag végig kijavította. Annak ellenére, hogy itt általában valóban javítás történt, úgy gondoljuk, hogy az eredetihez képest tudatosan átírt műhöz már alig van köze Madáchnak, ám a szövegváltozatok terjedelmét jelentősen megnövelte volna.

Két példa a székfoglaló elejéről: „Ki határozhatná meg a világosságot úgy, hogy annak lényegéről a vaknak is kellő fogalmat adjon?” Itt a

mondat végét Gyulai így javította ki: „kellő fogalma legyen?” A másik: „e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikával a szépet és rútát ismeri szét.” Ez még egyértelműbben javításra szorult volna, és Gyulainak igaza volt, amikor a mondat végét átírta: „a szépet és rútát ismeri fel.” Ugyanakkor a javítások azért is elfogadhatatlanok, mert nem lehet meghúzni a határt: mi az, ami még a szerző nyelvezetének egyéni jellegzetessége, és mi az, ami már javításra szoruló hiba. Mi sem tehetünk egyebet, mint hogy minden furcsaságot vállalva, megmaradtunk Madách szövegénél. Ráadásul az említett esetben nagy kérdés: vajon az ígét kell-e javítanunk, vagy inkább az igekötőt? Valóban felismerésre gondolt Madách, és nem inkább megkülönböztető képességre? Mert az utóbbi esetben ez volna az adekvát javítás: „a szépet és a rútát választja szét.”

A művek sorszámozásának ezúttal nem lett volna értelme: a művek szerény száma és könnyű megkülönböztethetősége ezt szükségtelenné tette. Kivéve a novella-feljegyzéseket. Itt a szövegek jelentős száma miatt, a későbbi hivatkozások megkönnyítésére szögletes zárójelbe téve végeztük el a sorszámozást, ugyanúgy, ahogyan a költeményeknél. Viszont egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy pontosan milyen szöveg-egység az, amelyet sorszámmal kell ellátnunk. Előfordul ugyanis, hogy egy-egy lapon számos egy- vagy kétsoros jegyzet szerepel. Ezekről olykor feltételezhető, hogy egyazon témához (elbeszéléshez) kapcsolódnak, máskor teljesen függetleneknek tűnnek egymástól, ismét máskor nem is dönthető el egyértelműen a kérdés. Éppen ezért inkább egy merőben formai, ám értelmezési problémáktól mentes megoldás mellett döntöttünk: az egyes főlíciókon lévő, nem feltétlenül egymáshoz kapcsolódó feljegyzéseket tekintettük önálló egységekként. Sőt, a kézirattal való könnyű megfeleltethetőség érdekében meghagytuk az OSZK lapszámozását. Vonallal választottuk el az adott lap elő- és hátoldalán (rektó, ill. verzó) található szövegrészeket. Ha egy lap vagy annak egyik oldala semmiféle szöveget nem tartalmazott, azt így jelöltük: [ÜRES]. Néhány esetben az [ÁTHÚZVA], [HÁROM ÁTHÚZOTT SOR] stb. jelzéseket használtuk a szerző által végképp olvashatatlaná tett oldalaknál, ill. soroknál.

Végül, tekintettel a szövegváltozatok hivatkozásaira, ezúttal is szükségünk volt az egyes műveken belüli sorszámozásra. Itt is azt az elvet követtük, mint korábban a prózai jellegű szövegeknél (pl. *Commodus*, MK 37.). Ott a szereplők megszólalásait számoztuk, itt most a bekezdések sorszámozása mellett döntöttünk. Ezúttal minden ötödik bekezdés előtt szerepel szám. A jobb áttekinthetőség és a szövegváltozatok könnyebb azonosíthatóságának érdekében a főszövegünkben nincsenek ún. tompa bekezdések, vagyis minden bekezdés fizikailag is beljebb kezdődik. A címeteket, alcímeteket, sőt, a külön sorokban idézett szövegrészeket (pl. versekből vett idézetek) se tekintettük új bekezdéseknek. A szövegváltozatoknál a hivatkozott helyet két törtvonallal elválasztott szám jelzi: az első szám a bekezdésnek a sorszáma, a második pedig a bekezdésen belül magának a sornak a sorszáma, ahol a szövegrész kezdődik.

FŐSZÖVEG

I. ELBESZÉLÉSEK

DULÓ ZEBEDEUS KALANDJAI

(Eredeti elbeszélés)

I

Ép testtel, kedves olvasó, bár szürkülő hajakkal írom e néhány sort, s óvásul vagy példaképül nektek, házasulandó ifjú barátim.

S míg képzetemben a szép, de zavargó ifjúság regényes bájú képe keletkezik, melyet a nyugodt férfikor, ha fel is tud idézni a múltak éj-jeléből, szűk körű bötűin csak félig érti a báját, mely dúsan ége egykor pille szárnyain.

Édes képek – s én nem irigylem őket, nem vágyom utánok, a házi édes-csendes tűzhelytől – körültem gyermekim cikáznak – vad, délceg fiúk, minő a gyermekember. – És nőm! – egy ifjú, fürgé nő – lefessek? – Láttatok-é tavaszt, melyben minden élet és gyönyör, melynek virág csókdossa lábporát – s keblén mint új világ határin, kivész a bú, enyészik a bánat. Láttatok-é álmotokban angyalt, kinek csókjára üdv vonul el újra – s kit ily szeráf reggelenként csókdos a létre, egy szerelemdús éj után, mely mért oly rövid, midőn a pacsirta kél fürödni tiszta légfolyamban?! S kinek ébredésre első pillantását egy mosolygó angyalarc fogja el, míg keble egy hattyúkebel pelyhén melegszik, melynek minden kincsen ő király, s irigylve tőle a Nap, orvul lopózik a mez ráncain keresztül, míg elbámulva mereng sokáig látásán annak, mit nem látott az égben. Ne légyen-e boldog, kit boldogít ily nő, minővel az Isten teremtését koronázva, az Édent betölté?! Egyszerű szépségében, mint Isten akarata – ó, mint szép a Nap, nyár, tarka ablakon által, de a zöld zománcú dombon a legszebb! De én, badar, kibeszélem-é gazdagságomat, midőn az tesz gazdaggá, hogy ki sem ismeri?! – S nőm itt maga, most hallga – néki nem szabad tudni, mi gyöngyház ő nékem, melyben a két legszebb gyöngyei teremnek. – Csak míg nem tudja, hogy nélküle nincs élet, hogy ő a világunk lelke – csak addig szép a nő.

S most a dologra, azért kezdém pedig így beszélyemet, kedves olvasó, nehogy ezerféle viszontas kaland között gonoszul elveszve higgýtek, s felette tán egy érzékeny, szép barna szempárra a könnyörület gyöngye lopóddzék, hű tisztelőjét minden szépnek, ki boldogságában még a költemény könnyeit is gyűlöli.

*Duló Zebedeus
táblabíró*

II

5 N. helységbeli családi lakunk ebédlőjében ült karszéken atyám, azon kényelmes nyugalommal, mely ebéd után szokott öregesb uraink szobáin elvonulni. Csak terjedelmes körrajzban látható alakját sűrű füstfelleg borítá, míg előtte a kandalló vígan lobogó lángja recsegett.

Én füttyürészve támaszkodám ki a sűrű rostélyzatú ablakon, s nevetve suhintgaték vonító ebeimnek olykor.

E foglalatosságot legillendőbbnek tartva oly reménydús ifjú úrhoz, mint én valék. – De hol is leltem volna falunkban hozzám illő társaságot, tehát a kutyákhoz [fordulék], azok legalább nem akarnak felemelkedni a porból. Vagy tán könyvek[ben], tán éppen német vagy pogány írta könyvek[ben]? Tanuljon, kinek szüksége van reá, gondolám – én úr vagyok, Duló Zebedeus így is! Parancsomtól reszket a falu népe, messzűnven süvegelve urát, boldog, ha üdvözlése fejbiccentéssel jutalmaztaték. Az iskolamester csodálta tudományomat, s deákságom közálmélkozás tárgya volt. De ha boldog emlékezetű Cicerónk jobban nem érte, mint én őtet, úgy nem árulnók el egymás titkait.

Fogaim közt füttyürészém tehát a

Hunnia nyög letíporva,
Sírnak a bús magyarok

keserves áriáját.

S eleget véltem tenni a szenvedő honért, ha nemzeti érzésekben nekikeseredett mérgemet ujjongó ebeimen adom ki.

10 Atyám durcásan tette félre a Pesti Hírlap utolsó számát, s valamit a boldog régi üdők – az 1. rész 9. címje – nemzeti szabadságunk palládi-

uma felől dörmögött, mert tőle is, mint oly sokaknál, legszebb polgári jognak tartatott semmit sem tenni azért, mitől mindent nyerünk.

A barnaszemű Lepa, távol rokonunk, ki házukban az atyafiúi könyörület elhíresedett kenyerét evé, áhítatosan törülgete a keményfa pohárszék előtt néhány tányért, míg a félig terített asztalon borpalackok, félig megszelt, s bizonyos előítélet szerint megszegett részével az ablak felé fordított hófehér kenyérrel, tanúsíták a vendégszerető házat. Míg a sorba rakott rováskok, s Botond bárdját felmérő pincekulcsok – hisz őseink buzogányiból ilyeneket készítenk, ezen gyakoroljuk erőnket – a tiszteletes rozsdába borított ősi karddal, a falon díszelgő korbácsokkal, mely éket a szögben heverő néhány zálogba vett szűr és zsíros kalap egészített ki, a magyar földbirtokost árulák el.

– 24 esztendő Márton napkor múltál, fiam – szólt apám, illő ráncokba szedve homlokát –, házasságról kell gondolkodnod. – Lepa elpihult, s felém kacsintott. – A gazdaság fogy, bitang, mert hiába kezünk magunk felé hajlik. – Innen láthatod, kedves olvasó, hogy ő egy gazdaszonyt akart, kinél a fizetést meggazdálkodja.

– De kit vegyek hát el, kedves atyám? – szóltam oly képpel, minőt akkor csinálunk, ha kéretni akarjuk magunkat valamire, mit igen örömet teszünk.

– Ha te nem akarsz – folytatá kissé komolyan atyám –, megházassom én.

15 Meghökkenék, s bár oly örömet teszünk kifogásokat a házasság szent járma ellen, mégis nem tartjuk meg az okosság azon szabályát, ha komor színt ölt a dolog, mely azt mondja: inkább más, mint én. –

Atyám észrevette állapotomat, s elégedett mosollyal szólt újra:

– Már én mindenről gondolkodám, tudom én jól, hogy ily komoly dolgokban csak a józan megfontolás tehet üdvös lépteket. *Salvo honore* megboldogult anyádnak, ki 20 éven át fogva boldogított – egy, a lélek belsejéből eredő sóhaj bontakozott ki jól vértezett kebeléből, alighanem ezen szavak szurrogátumául – 21^{ed} fél éves koromig – hisz a szurrogátumok korában élünk.

– Gyapjúmat úgyis Pestre küldöm, te véle mész – mert dicsérettel legyen mondva boldogult atyámról, a búzáat, gyapjút sosem adta el gyödjében –, még Pestet sem láttad. E levelet F. tanácsoshoz viszed, ki ne-

vezetes pört folytat ellenünk 80 évtől óta, s ha mint gondolható, vagy 20 év múlva megnyeri, bittel költözhetünk ki birtokunkból.

Azoknak, kik Valivutor szokásait jobban ismerik hazánk jelleménél, s nem külföldieket értek, azoknak jegyzem meg, hogy a magyar nemes egy csomó perrel jó a világra. –

20 Kisvártatva bizonyos nyomossággal tevő hozzá: – Lányával megismerkedsz, s feleség nélkül haza nem jössz, érted?!

Hallgattam. Atyám még délutáni borának utolsó kortyait hörpölgeté, midőn a kocsi készen állott elő, s én alig találtam üdőt könnyező apámanak egy vég „Isten veled”-et suttogni fülébe.

Valóban csodáltam e rendkívüli sietséget, emlékezve iskolás éveimre, midőn egy héti készület, 4 napi búcsú, 3 napi zűrzavar után 2 nap kellett, míg a korhadt hintó minden elnyújtott tagjai, a haladás ellentáthatlan hivatását megértve, távol fergeteg morajaként, mozgásba tétetnek. Ó, de a házasulandóknak kedvez az ég is!

III

Atyám végső tanácsait s nagy tapasztalású utasításait véve, a többi közt egy arany tanácsot, melyet később életbevágóbbnak találtam – egy tölt tárcát –, hüledező kebellem váltam el. A tárca s atyám ujjai közt egy különös vonzó erő mutatkozott, melynek megfejtését a természetvizsgáló társaságra bízom, ha már halad ennyire. Háromszor vonaglott a vég-ölelésben, s nyomósan szólt: – Gondold meg, fiam, mi nehezen keresetetett, a tavalyi rossz szénának még most is számban az íze.

Dobogó szívvel szálltam a kocsi titokteljes belsejébe, körülálltak gyermekek, cselédek, Lepa könnyes szemekkel néze kék kötény mögül, s a kocsis néhány lelkes unszolása után ünnepélyes renddel döcögött ki a hintó, míg végbúcsút üvöltött mögöttünk az agárhad e szokatlan látványon.

25 És tova a kedves, jól ismert magánytól, mely gyermekálmaim bölcseje, mindenik bokorral egy boldog emléket rejtje magában, haladtam, míg sápadt kék csúcsai végleg eltűnedeztek a láthatáron.

Voltatok-e nyílt tengeren, midőn aggódva kísérik tekintetünkkel a távozó ormokat, s ha elenyésznek, érzettétek-e a partja vesztett hajós érzetét?

Voltatok-e kicsiny szobában otthonosak, melyben minden régi ismerőstök, mindent ti képzeltek betölteni – s nem fogott-e el kicsinységtek mondhatlan érzete, ha hosszú üdő után sík róna közepére léptetek, melyet csak a véghetetlenség árkol körül? Ily érzet fogott el akkor.

Körültekintém a denevér idomú, s minden zökkenéskor mély fájdalommal felszipító ősi hintót, melyen nagyapám hozá nőül testvérhazánk, a kedves Erdély egyik szép leányát, ki széles vidéken csodálva, rendkívül hasonlítja hozzám.

Körültekintém tehát a szakadozó fuvart, s keblem is majd megszakadt felette. De nyilatkoztatott kétségeimet csakhamar eloszlatá Dániel, atyám régi, hű cseléde, kinek atyáskodására most is különösen bízattam, abbeli válasza, hogy ebben is urak maradunk mi.

30 S büszkébben, mint egykor, bocsájtá kis cseréppipája füstjét az égnek, míg fellegén keresztül vést hirdető villámként orra veresle.

Alig haladánk ismét, csakhamar fölzavará aggodalmam az agg Dánielt édes álmaiból. Ekkor aggodalmam tárgya, fájdalom, igen kézzelfogható volt, a szántás nyüge alatt végképp elbúsult, s a szalmarágás által igen melákká lett az úgynevezett országút szélében bájos epedésel tántorgó négy büszke mén, melyeknek horgasan kiálló hajgerincén a legdúsabb remény is hajótörést szenvedett.

Gondolkodó alázattal földre bocsájtott, roppant nagyságú, gondtalan elszántsággal lóbált fülekkel ellátott fejeik, melyeket a kosztros serényű hattyú(vékony) nyak alig bírt föltartani, ellentmondhatlan tanúsíták, hogy nekik jobban szájakban van a tavali széna íze, mint atyámnak.

– Hogy aggódhatik téns úr ily silányságon? – szólt elbízottan Dániel.

– Hisz éppen az teszi meg, ez bűm alapja, e silányság!

35 – Hisz tud téns úr deákul, hát sárban nem akadunk fel mindjárt. – S találékos esze lelt is gyógyszert.

A megyei rab-dolgoztató intézetből, a közügy iránti érdekből illő áron vett, illő keménységű pokrócok csakhamar elfödék a hegy-völgyeket, s mi ismét haladtunk. Dániel mosolygott, mint ő csúfolni szeretne, görcsös fogvicsorításain, én pedig tudtam, mire jók a kemény pokrócok.

III

A kocsi két oldalába kapaszkodva, teljes erőnkől, sajnálatgerjesztő arckifejezésekkel, a kocsis fennhangú, s a skála szabályaiként hangozott biztatásai közt döcögtünk, a külvárosok keserves emlékü kövezetén. Hasztalan csendesítém a formájából félig kirázott Dánielt, ki istentelen ékességgel átkozta a földesuraságot, mely nem gondolkodik ez átkozott köveknek útból takarításáról.

A zajongó, ékes belvárosi utcákon végre keservesen szoktatók elbízott lovainkat a kitérésre, míg végre félig kábultan s magunkon kívül a Vadászkiért vendégfogadóba érkezünk.

– Szobát, istállót a téns uramnak, hogy söpörje a németjeit – ordított tele torokkal Dániel. Bámész népcsoport fogott körül.

40 – El, bamba nép, helyet a téns úrnak! – folytatá Sancho Pansám. Én fülem hegyéig elpirultam, míg gyászos suttogással mondtam fülébe, megszorítva mérgesen kisujját:

– Hallgass, jó Dániel, nem vagyunk N.-ben, keveset adnak itt ter-
vünkre!

– A német... – mormogá az agg, de gyakran recitativált paroxizmusait alig tudtam elhajtani.

Lementem az ebédlőbe, temérdek nép, mind úri ruhában tolongott körültem, de ki sem látszott észrevenni, ki sem köszönt, én leültem, egy inasféle ember nagy lajstromot adott elémbé, hogy ételt rendeljek. Németül volt, s én először haragudtam, hogy nem tudok. Vigasztalódtam mégis, emlékezve arra, hogy a hús 'F'-fel kezdődik, s csak jó húsom legyen, gondolám, a többivel nem gondolok. Kerestem hát ujjammal mindenütt 'F'-et, meglelém, elégülve kiálték:

– Fisollen!

45 Megjelent csakhamar a pincér, és ő, fájdalom, megjelent egy tányér babbal! Gyermekéveimtől ez volt büntetésem a rossz viseletért, s ellen-szenvem az utálatig nőtt. De mit [lehet] tenni, szégyenképpen otthagyni? Lefojtottam tehát torkomba a tál babot, bár szemem düledezett, s ide-geim reszketének.

Két ifjú ült velem egy asztalnál, bizalmasan suttogva egymás közt, s oldalvást kacsintva olykor reám. Legízesebb sült állott előttök, s párolgó illatja kimondhatlanul ingerlé babrágó érzékimet.

– Repete! – szólt az ifjak egyike, s mint varázsszóra a sült újra elő-tűnt.

Úgy, hát mégis megfogtalak! – gondolám –, arcom fölvidult.

– Repete! – ismétlém én is.

50 Tele jó reménnyel tekinték a közelítő pincér felé, rémülve ugrottam fel székemről. Ismét az átkozott bab jött kísérteni.

Ha a sors hatalmi üzik velünk kegyetlen játékukat, nekünk egyéb nem marad hátra, mint tűrni, s ha úgy kell, babot enni. Én ettem.

Az ifiakkal megismerkedém, ők oly jóknak, oly simáknak mutatko-zának, ó, az álnok kígyók!

– F. tanácsosékhoz tetszik tehát menni – szólt Tibold, az ifjak egyike, ki az ármányos 'repete' szóra tanított.

– Odaszándékozom – felelém –, s onnan, ha Isten úgy akarja, másod-magammal haza.

55 – Úgy, tehát házasodni talán. Én jó szerencsét kívánok önnek! – szólt a másik, kit Kálmánnak szólított a társa.

– Vigyázzon, barátom – folytatá Tibold –, a városi mátka furcsa jó-szág! Még a gyermekszobában imádórul álmodik, s ha férjhez megy, há-zibarátot tart.

– Úgy ám! A kígyó Ádám házibarátja volt – végezé be Kálmán.

– Van nekem kígyófüstöm – válaszoltam én, s fokosomat a földre vágtam. – És azután is majd meglátjuk ötöt, keresztet nem veszek nya-kamra.

Ők mosolyogtak.

60 – Hát azt hiszi, drága úr – szólt Kálmán –, hogy meg lehet ösmérni a leányt, minő asszony válik belőle? Különös egy varázs az a konty. Né-zen végig minden leányt, nem egyenlő szótlan, szende-e mind? De az

csak leányi álarc, mely a pártával elröpül, s mi van alatta? – A hideg kez-dett borzongatni e bölcs gondolatokon.

– Én a házba járatos vagyok, s adhatok önnek egy ajánló levélkét a nagyságos asszonyhoz.

– Igen le fog kötelezni!

– Kézsókolásommal – folytatá Tibold, és zsebéből egy csinos le-velkét adott által. Én örömben, ily hathatós kérőn, elfelejtém kérni megfejtését annak, hogy lehet ajánló levelem kész.

V

Délutáni 4 órakor F. tanácsos ajtajában álltam; divatos frakk, sárga kesztyű, fodrász és természet mindent elkövettek egy igen elfogadható kérőt faragni belőlem. Belépésem kissé rögtönzött volt ugyan, mert lá-bam a küszöbön fölterített pokrócon bonyolódván, fejemmel iszonyút koppanva, mire az ajtó fölpattant, hanyatt-homlok rohantam a szobába, különös szívességgel lábaimra ölelkezett pokróccal együtt. Jelenlétemet mégis el nem veszítve, bár képem az ünnepélyes ráncokból egy ijedség szülte szájtátásba fajult. Mihelyt észrevettem a padló tükörsimását, jégcsúszó állásba vetve magamat, végigiramoltam a termet, könnyen el-söpörve utamból néhány kis akadályt, úgymint egy üvegajtót, mely ször-nyű csörömpöléssel tágulva férfias erőmnek, rémesen kontrázta egy lénynek, mert lénynek kelle lenni, mi mozgásba tette a roppant ruhatö-meget, vészharangféle sipítását, melynek csontkarjai közt megálltam.

65 Alig rebegtem néhány szót mentségemre, midőn bosszúságomra, az egész szoba telve volt bámész kíváncsiaktól, és a nevetés és a tudakozás nem ért se véget, se hosszat.

„Mire való az az átkozott üvegajtó – dörögém magamban –, me-lyen az ember csak úgy átbújik, mint pókhálón a darázs. Különb en ily kicsinségek megbocsájthatók egy ház [.....]”

Kiszemeltem végre a társaságból a tanácsost, örülve, jó móddal ki-bontakozhatni a dologból, legjobb szószólómul új barátomtól nyert, s néhány palack pezsgővel megfizetett ajánlólevelemet nyújtám át néki, méltóságos nyugalommal némán várva a varázs rögtön hatását, lesém

arcvonásait. Ő a nejehez írt levelet fölnyitá, kínos csend lépett a zaj nyomába, midőn eltávoztak a nők. F. arca pillanatról pillanatra komolyabb lőn, én ismét valami 'repete'-féle történetecskét gyanítva, mint szerettem volna e szerencsétlen levelet ismét zsebembe varázsolni. Hasztalan kívánság – mint annyi *pium desiderium* Ádám gyermekének –, a tanácsos iszonyún összedörmöckölé a kis lapot, arca égett, fogát szorongatá, nagy léptekkel közelíté az ajtónak.

És reszketett szíve tőtnak, oroszoknak.

A levélen sorsomnak előképét sejdítém. Egy pillanat alatt az ajtó zárva volt, és hatalmas forgatás közt villogott a tanácsos kezében nádbotja, lázas vonaglással csókdosva hátamat. Ó, boldog üvegajtó, mint kívánságok vissza!

70 – Hát miféle jómadár ön, hogy meri házam küszöbét átlépni?! Gyálázatos ember, ön akar-e lenni nőm kerítője?!

Rémesen hangzottak e dörgő hangok fülemben, míg a pálca egyenlőn verte a taktust szörnyű nótájokhoz.

Csak midőn a tanácsos kifáradt, jött magyarázatra a dolog. Én atyám levelével cseréltem ki az ajánlólevelet. Bámulva láttam, hogy Tiboldtól szerelmi vallomást hoztam a tanácsosnénak, miért a szerelemföltő tanácsos hátamnak tett ellendemonstrációkat, *ad hominem*. A dolog kiegyenlítettett; én, hallgatást ígérve, a nőknek bémutattattam, bár már a tanácsosnét, ki érkezésemkor karjaiba fogadott, már ismerém. Menyasszonyom, a csintalan Vilma, egy volt azon hölgyecskék közül, kiken a divatos nőnevelés egész terjedelmében mutatkozott. Ő jól táncolt, zongorán néhány új keringőt tanult be. Franciául csacsogott, bár nem ismeré hazánk megyéit é. ú. t., minden divatárusnét ismért, sokat tudott beszélni kevésről (nagy elsőség a szalonvilágban), hízelgéseknél nem lett zavart. Illendően tudott megijedni, jónak mosolyogni, s szép állásban alélni, ha kellett. Azon szende természetességet úgy utánózta, hogy végre maga is eltanulta, melyik érzete természet, s melyik utánzás. Jelleméről nem mondhatok semmit, mert ő is egy volt azon sok nő közül, kiknek jellemek az, hogy jellemek nincs. Tisztaalapú könyvekhez hasonlítanak ők, melyekre a jókori halmozott behatások miatt, semmi mély behatást nem tett, melyekre férjük jó s rossz bötűket írhat, s ha rosszakká lesznek, csak az író gondatlanságának tulajdonítható.

Vacsorára marasztaltattam, én Vilma mellett foglaltam helyet. Én sokat beszéltem néki a falusi élet kellemeiről, oktattam annak a háziasszonyhoz tartozó nemeiben, ő türelmetlenül ugyan, de némán hallgatott, de vettem észre olykor szemében könnyet; azonban ily nőknek szemében a könny nem jelent sokat. Szinte örömem telt tanítványomban, s ajkairól a magyar nyelv, bár gyakorlatlan is, mégis édesebbnek tetszett, mint egykor.

Tojásokat hoztak be ekkor.

75 – Már igen sokat tanultam öntől – szólt enyelegve Vilma – rövid nap kész gazdasszony lenne belőlem, csak még azt mondja meg ön, a tojás fán vagy bokron terem-e? – A tanítót majd a guta üté, a többiek kacagtak.

Kivettem hát én is a tojások egyikét, zavarodásom nőttön-nőtt, érezve, hogy valami hízelgéseket kellene mondanom a hölgyecskének, kit a gazdaság nemigen látszott érdekelni.

Feltörtem a tojást, s akkor vevém észre, hogy nem metéltem még kenyert hozzája; nem volt más hátra, térdem közé szorítám azt, de míg az életlen késsel erőlködém a kenyeret vágni, észrevehetetlenül szorítám mindinkább a nagyobb erőnek ropogva engedelmeskedő tojást, ijedve kaptam azt fel, de későn, feltarthatlanul futott végig köntösöm ujján, melynek orvoslására, midőn nyelvemet egy hatalmas nyalásra illeszténém (ó, fájdalom, te mosolygysz, keményszívű olvasó, ó, de én!), a még héjában maradt tojással végigöntöm szegény, jobb írta áhító hámat. Kétségbeesve, egy tompa bötítéssel ugrom fel az asztaltól, s egy merész ugrással, sarkantyúm különös frigyét kötve az asztalkendővel, lehúzza mind a sok szép tálakat, le mindent. És minden szörnyű csörömpöléssel rohan utánam, Caesar véreként megnézni, vajon Zebedeus-e az, ki oly barátlanul terít le.

VI

Mihelyt az illendőség engedé, tüstént hazarohantam (*quasi re bene gesta*), ruhát váltottam, s a magyar színházat indultam keresni, melyre néhány forintot nekem is volt szerencsém fizetni, s azért jogosítva érezem magamat, néhány szót tetszésem- vagy nemtetszésemről is nyil-

vánítani. Soká barangoltam fel s alá, míg egy birkák- s baromfis szekerektől ellepett szemétdombon megelém a magyar Thalia egyetlen menedékét.

A kárpit felvonatott, bámulva letem azon túl sokkal több egyént, mint innen. Ijedve néztem körül, gondolva, hogy azok tán a nézők, s én vegyültem a komédiások közé, mely hiedelemben némely szomszédim viselete még inkább megerősített. Míg túl a kárpiton mind oly természetesen folytak a dolgok. Szétnéztem tehát körültem, s egy kalitkaszerű ketrecben föllelém a tanácsos családot. Ezekről, gondolám, világítást nyerek. Kimentem tehát, körülkerültem többször az épületet, de sehol sem találtam meg a rést, merre ők feljuthattak. Megadva tehát magamat a sorsnak, visszamentem.

80 Ezalatt a szerelmesek dolga, kiket én mindjárt eleinte észrevettem, túl a kárpiton, nagyot haladott, csodáltam mégis, hogy oly *zsén* nélkül csókolódtak annyi nép előtt. Unni is kezdém a dolgot, mert megvallom, ilyen hadakban az indifferenciát nem kedvelem, s nem is tudtam, voltaképpen melyik hát a komédia. Azon állatmutatás-féle ketrecek-e, innen-é, vagy túl-e a kárpiton.

Éppen legszívrehatóbban enyelgtek a szerelmesek (szerettem volna már ennyire lenni Vilmával, mert az első lépés a leguntatóbb), midőn le-selkedő álnoksággal lépett bé a leány álnok, agg gondnoka. Tovább nem tűrhetém, sosem kedveltem, ha ifjak tréfáját ily korholó aggok rontják el, kik, mert már őket elhagyta a gyönyör, nem nézhetik, hogy mások örüljenek, pedig mi anélkül az élet!? Midőn tehát megláttam a ravasz gondnokot, hatalmas torokkal kiálték az ifjaknak:

– Hej, vigyázzatok, jó a gondnok!

Harsogó tetszési taps szakasza félbe. Én győzedelmesen néztem a tanácsosnákra. Ó, de csakhamar megtudtam, hogy ez gúny volt!

Dühömben égő arccal hagytam el a színházat, átkozva a napot, mely ennyi bajt hozott magával. Vendéglőmbe siettem, egyenesen félkábultan rontottam be az ajtón, s ágyam párnáiba nyomva képemet, néhány hal-kan morgott szitkozás után elszenderedtem, örülve, ha a vészteli nap viharjait vitézül kiálltam. De másképp volt írva a sors könyvében.

85 Nem tudom, mennyi üdeig alhatám már, midőn szobámban egy szokatlan zajt, s bizonyos hangmértékre menő tipegést vettem észre. Szinte

álomnak gondolám, de a zaj szünni nem akart, kinyitám végre álomtól eldagadt szemeimet, s midőn a paplan alól hunyászul föltekinték, a szobát világítottak találtam, tovább néztem, és ó, hol szó leírni bámulatomat, hol ecset lefösteni a különösszerű látványt, mely szemem előtt a régi mesék varázsaként föltűnt.

Egy ifjú hölgy, az ifjúság kéjlehelő teljében, a legsajátszerűbb ugrásokban s állásokban lenge végig a szobán, s míg hókebelén, hattyúvállain bájteli gondtalansággal folyt alá a könnyű lepel, inkább emelni, mint elfödni látszva a földi bájok legigézőbb összegét, mint olykor elvonuló felleg a királyi Nap előtt, gyanútlan mosolyga, a mennynek húrjaként folytatá bájos mozdulatait.

Én lélegzetemet is feltartva, nehogy legkisebb lengése elijessze a drága álomképet, rejtekemből kísérve figyeltem mozdulatait, ha álom, úgy bár tartson hosszan, ha valóság, annál kedvesebb.

Keblem lázasan dobogott, lélegzetem elakadt, a kétség, az egészen lengő titok egy édes mámorba ringatának, míg végre elzúvva a türelem minden pántjait, feltarthatlan erővel vonza magához, én félretéve mindent, lábaihoz rohantam. De ó, a meglepetés minden jeleivel rohant a nő egy másik ágy felé, fülig takarta magát paplonyába, s irgalmat gerjesztő sikoltással kiálta segélyt.

Hasztalan csendesítém, hasztalan magyaráztam, kértem, ígértem, fenytém. A cselédség egész hada rudakkal, villákkal, késekkel felfegyverkezve rohant szobámba, míg én meredve néztem körül, mint égből hullott angyal a földi bérceken.

90 Sok magyarázat s még több félreértés után kiviláglott, hogy én szobámnak számát eltévesztve, B.^x kisasszony szobájában telepedém meg, ki a színház egyik táncosnéja lévén, honjövetele után a másnapi előadásra készült, egész otthonos kényelemmel. Sok bocsánatkérés s elfojtott bosszú után, kacagás közt vonultam szobámba, míg, feleslegesen, az agg Dániel mormoga fejcsóválva néhány atyai tanácsot.

^xÖ elvesztett becsületet, hírt, nevet emlegetett, mit csak ezután hozhatott nyugalomra.

Még ágyamban fekvém, a múlt napi eseményeket hányva meg újra fejemben, midőn kocognak, s belépe Kálmán. Tüzesen pattantam reá az ajánlólevélért, mire ő meglepetést színelve azt válaszolá, hogy ő erről mit sem felelhet, annál inkább, mivel Tiboldot tegnap látta először a vendéglőben, s éppen nem barátja. Csodáltam, hogy barátkozhatik olyannal, kinek nem tudja jövőtelét. Részvétét nyilatkoztatván, további tanácsával bármikor is szolgálni késznek mutatkozott.

Utasítása szerint lovat bérelteték magamnak, fel-le járandó rajta mátkám ablakánál.

Délcegen ugrattam végig a népes utcákon, midőn azoknak egyikét hadi gyakorlatra érkező lovagoktól elzárva letem, megálltam tehát kissé.

Megálltam, s ugyanazon percben megfűjatott a kürt, feltartóztatlan rohant e (fájdalom!) jól ismért hangra az én lovam. Erősen, mint kőfal csatlakozott az első sorokhoz, s fáradhatatlan vágatással ki, vélek, a Rákos-mezőre.

95 Tarthattam én őt, ez dühét csak nevelni látszott. Hanyatt-homlok rohant a többi után.

Irtóztató füstfellegben vonszolá félholt testemet magával, a legmerészebb fordulatot, legsebesebb száguldást felfoghatatlan ügyességgel végezve el vélem. Tagjaim elhaltak, arcom kékes-vörös színt ölte magára, míg az izzadság sűrű cseppekben hullt alá arcomon. Elvetve a kantárt, kengyelt, polipként ültem az ármányos állaton, míg két óra gyakorlat után csendesesen hazaballagott újra.

Az óra múlt, melyben ígérkezém F. tanácsosékhoz, s még már ma egy keserű munka, a megkérés várt reám. Hozzájok sieték tehát, s míg bejelentetém, kíváncsian nézdeltem egy igen csinos mívű téntartót, még mindig levegő után kapkodva. Midőn az ajtó benyílt, ijedve tettem helyére kíváncsiságom tárgyát. De ó, tegnapi átkom nem látszott még betöltve, cáfolni látszott akarni a sors elutazásomkor délcegen mondott reményemet, hogy a házasulandóknak kedvez az ég is, a tintatartó fölbiccent, s koromfekete árjai villámsebesen boríták el az asztalt. Én zsebkendőmmel csakhamar feltörülém azt, s magamhoz dugva egykedvűen beléptem. Használva az első előforduló alkalmat, úgy hiszem, a máj

nyargalásomról jöttem reá, ünnepélyes alakban terjesztém elő kérelmemet, nem ugyan olyan sikerrel, mint reménylhetém, mert gondosan készített, s a kalap fenekire írt ékes beszédem – fájdalom! – az előszobában maradt. De mindegy, az alku állt. Sűrű cseppekben állt homlokomon az izzadság, midőn kezet csókolva, azt kendőmmel megtörülém, s a tanácsos, nejével egyszerre véget érni nem akaró hahotára fakadtak, én meglepetve néztem körül, bármiben keresve inkább nevetségök tárgyát, mint magamban. Ekkor belépe Vilma, szinte örültem újra egy komoly képnek, de mihelyt rám pillantott, íme: a nevetés, mely már ma üldözőbe látszott venni, rajta is oly mértékben kitört, hogy végre – nem tudva bár: min – magamnak is kelle nevetnem. Jó ideig tartott a köz öröminnep. Hisz tán sok ünnepet ülünk, melyben nem tudjuk, min kell örülnünk. Könnyek hullottak szememből, de ó, mi könnyek! Feketék! Tintakönnyek! Nem írtam, gondolám, megbukott drámát, mért büntet az ég újra ily keményen?

Tükörbe nézek, s ó, borzalom, arcom feketébb az éjnél! Az ármányos írószer... a kendő... és minden világos előttem. Visszagondolok elutazásom napjára, péntek volt, és nem csodálom többé a végzés átkát, de türelmesen várom el, míg végre kifárad keblemen.

Lemosva feketeségemet, már mátkám-, vagy már most jegyesemnek is, valamit ékesen mondani illőnek tartottam volna. De nekem nem adta a természet, mint némely úrfiaknak, csak úgy, könnyedén mindent kicsacsogni egy szép nő előtt, torkomat ezer túlföldi hatalom fűzi össze, míg legjobb gondolatjaim megfagynak nyelvemen. Íráshoz folyamodtam tehát, s az evégre zsebemben tartott ékes szerelmi levélkét észrevehetetlenül – mint gondolám – választottam dologkosárcájába csúsztatám.

100 Még alig ünnepeltem győzelmemet a valahára sikerült hadi fogáson, midőn gondolatlanul zsebemben valami játék után kóválygó ujjaim, a már jó kézben gondolt levélkét kihúzák. A gutaütés súlya kerülgetett, ugyanazon zsebemben volt egy Lepának írt levélkém, melyben lehordva a városi bábaasszonyokat, neki ígérek örök szerelmet, ha atyám parancsa hűségemet megszegni késztet is. (Ebédhez hívtak.)

Visszalopództam egy pillanatra az étteremből, hibámat helyrehozandó, hasztalan. A dologkosárka levelemmel együtt eltűnt, s helyét egy csinos, selmekkel megrakott szekrényke foglalta el. Tétovázás nélkül ebbe

rejtém tehát a szerelmi levélkét, s azon boldog meggyőződésben, hogy hibám, ha nem is helyrehozva, mégis jóval pótolva van, visszasiettem a társasághoz.

Kálmán is a tanácsoséknál ebédelt. Egy lévén a mai ebéd azok közül, melyeket a tanácsosné hetenként kétszer szokott adni, imádók halálszatára. Mint mondá: eladó leánya kedvéért.

Minden rossz célzás nélkül hozom fel azon különös körülményt, hogy míg a tanácsosné a legkiáltóbb s -dúsabb ruhákat viselő, leánya a legegyszerűbb szöveteket hordta. Mondják, hogy szép (vagy szép bekötésű) asszonyok csak csúnya nőkkel szeretnek társaságokba menni, mert szépségök növeli.

Ó, de legszebb ékét nem tűzheté magára az anya-vetélytárs, s ez az ifjúság!

105 Megjegyzésre méltó az is, hogy a tanácsosnétől sosem hallotta leányát senki dicsérni, mordul tekintte olykor reá, mért nőtt fel oly hirtelen, tanújául éveinek. Dicséretes e közönséges anyai gyengeség megtagadása, ne is magyarázza senki rosszra, ha több évi tapasztalásomat éppen idejegyzem, hogy bár közepszerű szépséget igen, de igazán szép nőt, nő által még sosem hallottam dicsérni. *Brotneid.*

Vilma nyájassabb volt, mint egykor Kálmánnal, gyakorta láttam anyját haragtól lángoló arccal csípni karjaiba, hogy vélem legyen nyájassabb. Szívesen lemondtam volna ily nyájasságról.

Az ebéd csak szerencsésen végbement, sőt: szerencsésebben, mint reménylhetém, mert midőn a leggyászosabb merengések közt épp egyenvonalat húznék a nyájasság s anyai intések között, egy gyöngye, egy női kezét érzek közelíteni hozzám, mely az asztalkendő jótékony leple alatt, ifjúi szerető hévvel szorítja meg, önkénytelenül félútra elébe siető jobbomat.

A tanácsosné épp néhány hízelgést suddogva férje fülébe, gyöngéden simogatva deres szakállát, mint hallám, délután akarta szabóárjegyzékeit felterjeszteni. S én egy hálapillanatot vettem Vilmára, ki hidegségét ily szépen kipótolá.

De a végén pattan az ostor, úgy itt is. Hoznak egy cipóforma ételt, melyet én sajtnak gondolék, hideg borzongat, ha rá gondolok. Szamba teszek egy falatot, s nagyobb sebességgel ki-, mint beijedve, görcsösen

szorítom meg a még kezemben nyugvó kezeckét, mire a tanácsosnének egy sikojtására négy ujjából vér cseppen a földre, én ijedve ugrom fel az asztaltól, mindnyájan bámulva tekintnek reám, adnom kellett tettem okát, és íme, én beszéltem:

110 – Bocsánat, drága nagysád, ügyetlenségemben kezére találtam vágni – s keserű képpel csalódásomon, csókdostam le vérét ujjairól. – De ezen étel rendkívül meghűlt – közönséges kacagás váltott fel szerepemben, midőn egy légyleppentyűs inas kis szalmakötegeket jő kínálni.

– Nem eszem szalmát – szoltam kedvetlenül – s új kitörése harsogott körül a közörmnek. Míg az osztogatott szalmával kényelmesen piszkáltak fogaikból a meghűlt étel maradékait.

Ez épületes foglalatosságban a tanácsosné mélyebben talált menni, mint kellett volna, s tányérján egy sor legegészségesebb fog termett. Most rajtam lett volna a sor a nevetésben, e kézzelfogható istenátkán, de én alattomos bosszút ünnepezve nyeltem el hirtelen a tányéromra nyújtott pohár vizet.

Ki ismeri egy délután jött pohár meleg víznek üdvhozó áldását? Én nem köszönheték F.-eknek ebédet, ármánykodásnak tartva az egészet, búcsút nem véve senkitől, hazaballagék. Boldogan, hogy a városi mátkától ép bőrrel, egy ebéd árán menekedheték.

Mogorva képpel dültem pamlagom párnái közé, fejcsóválva állt szemközt velem Dániel. Mentori hivatalához alkalmas s nagyszerű ráncokba vonja homlokát. Ünnepeyes morgás gömölygött ki torzonborz bajsza alól, mindinkább hallhatólag, máris egy „Ej, ej, úrfi!” fölkiáltásra növekedett. Én ismérve e gradáció hováirányzását, mely mindég egy bőjtő prédikáció kellemeivel bíró végtelen korholásba fajul, száraz hangon szakítám őt félbe, úri állásom egész méltóságával.

115 – Dániel! Holnap indulunk.

– És a mátká?

Fütyülék.

– No bizon, még az lenne csak szép, a sok szép pénz oda, és üresen mennénk haza?! Apám szakállára, ez nem megy, ki lenne más felelős, mint én?!

42

– Én így akarom! – szoltam kissé fölingerülten –, s a cseléd engedelmeskedjék!

120 – Igen, engedelmeskedik az öreg téns úrnak, s ez rendelé, hogy az ifjú úr reám tartozik hallgatni, különben én nem felelhetek róla, ha valami kár esik rajta.

– Én kendet elzáratom! – kiálték talpra ugorva.

Dániel az ajtó felé vonult, jól ismérve e hadicselt, nagyszerű gyakorlatból, mert ő is a nagy álmú felkelő nemesek egyike volt.

Kezemben vést hirdetőn forgott a fokos, visszatartatlanul sújtott alá, és ért is vállakat; de fájdalom, a hirtelen kiburjánó Dániel áldozatul szentelt háta helyett egy új, épp belépő személyét, mely e váratlan üdvözlőn megdöbbenve, iszonyú óbégatással vágatott a szerencsétlen Dániel után.

Ekkor ismerék benne a tanácsosék cselédjére, alkalmasint üzenettel jött uraságától, s most, ó, fájdalom! elbeszélve fogadtatását, örökös el-lenségeskedésbe hoz! Nem volt más hátra, mint hirtelen tökélet után, utána száguldni, le a márvány lépcsőzeten, végig az utcán. Hátra néze olykor az üldözött, s mindannyiszor még nagyobb sebességgel folytat-ta versenyét, keresztül mindenben, vakul döntve, taszítva széjjel az el-menőket, mint Dobozi nejével.

125 Lélektelen valék már, midőn egy hatalmas ugrás nyakába segített, s le mindkettőnk a kövezetre. Ha költő volnék, mondanám: „mintha két érctorony csapódik össze, s recsegve porba dől”, olyan volt nagyszerű bukásunk, azonban költő nem vagyok, s mi tehát csak közönséges em-berekként, egyet nyekkenve, hasra terültünk. Temérdek nép gyűlön-gött körülünk, bambán tekintte reánk. Az én üldözöttem elhaló nyögés-sel kiálta gyilkost, néhány városi rendőr is mutatkozott a nézők között, s ha ki akarom kerülni a bezáratást mint gyanús gyilkos, nekem is kell ellenfelemre valamit költeni, kezdek tehát tele torokkal én is tolvajt or-dítani.

Találmányom nem csalt. A magát végre tette elszánó rendőr sza-vamra, mint jobb ruházatúéra, csakugyan nagyobb fontosságot tulajdo-nított, s a szegény szolgát, minden remonstrációja dacára, teketória nélkül a városházra cipelte, engemet mint sértett felet reggeli 9 órára rendelve.

Győzelmesen tekinték ekkor körül a csatatéren, egy csinos levélkét lelve a földön, melynek foglalátja ez volt:

„Kedves barátom”

Önnek érzéstelt sorai, melyek – ó, hagyja hinne – csak egy nemes, egy szerelemdúlt kebel ömlengési lehetnek, hatalmukat rajtam is bizonyíták, kárhoztassa bár a világ, toluljon bár útjába ezernyi fergeteg – a szerelem dacol mindezekkel, s a szerelem kihallgatást talált. Ma este 9 órára elvár-ja önt szerető

„ ája”

Ez isteni sorok Merkúrjával bántam tehát oly méltatlanul! De íme, az óra üt, az óra itt van, és én repültem a drága karokba. „Ő hát szeret – gon-dolám –, néki tán tetszéskedő anyja tiltja csak a szerelmet, és ő enyém lesz. De hogy is kételkedhetem? – váltá fel tüstént agyamban az előbbi esz-mét –, hogy Duló Zebedeus, kinek neve, nevelése, termete és pénze nem utolsó, ne tessék egy bamba városi nőnek, s feleslegesképp most, midőn a férfiakban oly szükség vagyon.” Ekkor az ajtó előtt álltam. Versenyt kopogtam szívemmel, az ajtó megnyílt, és én mint égből esett angyal, a pamlagon félig elhajlott tanácsosné előtt álltam.

129 – Ön itt van, szolt elfojtódva a csúnyácska szép, mintha meg akar-ná rontani a százados előítéletet, hogy a nőnem szép nem.

AZ ECCE HOMO

Elbeszélés 16..-ból

I

Sötét, zivataros éj volt, a tenger vad hullámokkal csapkodta partján a banánfa erdőt, mint ellenséges tábor a védbástyát, s még nagyobb dűhre hágva hullt mindannyiszor vissza. Az ég csattogásai közt tompán hallat szott egy silledő hajó hármasszűzűlévése.

Ki csak mérsékelt éghajlatunkat ismeri, annak az ind tengeri szigetekről képze nem lehet. Egök tündöklő azúrjához képest miénk csak szürke, a kenyérfa óriás leveléhez, a cannák buja zöldéhez, a kaktuszok sajátságos alakzatához, a cameleák és jukkák színpompás virágához képest növényzetünk korcs csírázat. Ellenben ha haragra gyúlnak a természeti erők, s viharparipán küzd az elemharc, nálunk lágy sóhaj az, a bömbölő rázkódáshoz képest, mely százados ciprust ragad ki tövéből, mely egekbe korbácsolja a tengert, és földre sújtja az eget. Az őserdők árnyából párducszem csillog, és a virágkelyhek közül mérge kigyó sziszeg. Szóval mérsékelt éghajlatunk meg gondolt férfúként tűn fel, ki rendkívlít álmodni se mer; míg amaz lángeszű merész ifjúhoz hasonlít, ki csapongva a jó s rossz legszélsőbb határi közt, csak a rendkívliség és nagyszerűségben egyenlő mindig.

Lépünk a banánfa erdőbe! Egy őss banántörzs már magában egy erdőt képez, árnyát nem hatja át napsugár, ágai széjjelnyúlva bocsátkoznak le ismét a földre, száz meg száz új gyökeret verve. Ághajlásain elívelt levelek, s odúkból a parazitok és folyókák száz neme díszlik, míg a vanília kevés levelű indái, a passiflorák, a nagy virágú cobeákkal, át és átkúsza az üres téreket, növénytömkeleget készítenek egy törzsből. S ily törzsek ezre együtt! A föld köztük nem látszik, számtalan rétege fekszik ott a kívénült növényzetnek, új virágok bölcsője- és sírjául. Ott honol a színes szalamander és tüzes szemű kigyó, feljebb a sűrűben láma és tigris, fent papagáj és vámpír.

Kis fény rezeg az éjen keresztül, tartsunk feléje! Itt is megszentés-telenítette volna már az ember a szűz természetet? Ide is befészkelte volna már az, kit hogy teremtett, megbánta az Isten? Mert mint démon lehetete, a templomból kiűz minden szentet, úgy, hol ő él és mozog, Isten nagy egyházának leporlik zománca. Közelebb jövén a fényhez, csak ugyan emberlaktól jó. Papiruszgyékényből készült kisded lak, pálmalevel tetővel, ablakain kivont hólyag, a ház felett kenyérfa áll őrt; előtte egy aloé-törzshöz háló van támasztva. Egy keskeny ösvény vezet csak a házhoz a sűrűsége keresztül.

5 Az ajtón izmos ifjú lép ki, nehéz súlyt visz vállán. A súly zsák alakú, ő férfiasan halad azzal előre. Csakhamar eltér a tört ösvénytől, a ház mögé fordul, bozót- és kúszókon keresztül, kezében levő baltájával, igen lassan, de ernyedetlen halad.

A ház mögé ért. Itt a nézőhely egyszerre megváltozik. Mély völgy-üreg nyílt a szemeknek, hosszú és széles. A növényzeti erő el van metszve, pusztán és sivatagon sárgul a völgyfenék, beszórva hatalmas szirtdarabokkal. A szélekhez közel különös fehérségű állat- és embercsontok hevernek, legalább halálban mutatva életet, de beljebb az sincs többé. Az imént leírt laknak egy ablaka nyílt e halálvölgybe.

Az ifjú megállt egy szirtszelen, mely a völgybe hajolt, terhét letette, s merően állt meg felette. Egy hosszan cikázó villám fénye rezge át az ifjú arcán, s a holt agg vonásain, mely az ifjú lábánál feküdt.

– Alszod tehát már azon örökös álmod, melyből, mondád, hogy nincs ébredés? Van-e álmod, atyám?! És milyen? – szolt az ifjú merengve. – Mondtad, hogy én is megtudom, csak várjak; és én nem bírom hinni. Ereimben pezseg az élet, feszül a vér, éjente hallom az erdőben sívító sakált, a házunkhoz férkőző kigyót; hogy tudnék én ily erősen elaludni? És ily rideg tanyán, míg körül a természet virágzik. De rendeléd, én engedelmekedem. Hisz e völgybe szerettél nézni, ha sötét gondolatok űztek, és megújultál. Újulj meg ismét, mint a lótusz virága! Jer, édesatyám! – A holttestet újra felemelte, meglóbálta erős karokkal, s besújtá a völgybe, nehézkesen gurult az le a fenékgig. Az ifjú keresztetett karokkal néze utána. Ott állt sokáig. Széles szárnyú vámpír röptelt el felette, pézsmailatú legyintéssel; a halottban alvót gyanítva feléje szállt, de alig ért a völgynek fölébe, szárnya összecsuklott, élet nélkül rogyott a

halott lábához. Ezalatt szürkült, félelmes kondor tartott, király szárny-csapással, a kikémlt martaléknak. Széteresztett tollazattal ült a halott mellére, s többé nem szállt fel onnan. Az éji temetés megvolt. Az ember visszament anyja ölére. Halotti éneke az orkán, fáklyája a villám, szemfödője a sas lett. S könnyü? A természet erre nem tanított.

A bűvös völgy a Guevo-Upas vagy a Méreg-völgy volt Jáva szigetén.

- 10 Kivirradt, de a hullámok még magasan csapkodták Jáva sziklacsúcsát, fehér habhegyek futottak el ormán; az ormon pedig az éji temetésen látott ifjú állott.

Tört árbóc, deszkadarabok és szaggatott vitorlák táncoltak a vad elemben, ezer forgácsra zúzva, ha a szirtélbe ütődtek. Két merev kéz tűnt fel egy haböblben, barna haj úszott egy percre tükrén; minden eltűnt. Kijebb árbócdarabba fogózva rőt hajú, kemény kifejezésű férfiú dolgozott gyorsan a partnak, az áradat segíté, már lába földet ér. Hátranéz, és látja, hogy az áradat a fuldoklót is arrafelé mossa, gúnymosoly futja el arcát, a kezében lévő árbócdarabot annak mellére szegzi, s erősen taszítja vissza a felkaroló haboknak. A veszélyes szirtélnél tűn fel még egy percre a halvány arc, a pár merev kéz, és e percben már erős mentőkar fogja át. Ifjunkt a szirtélről mint villám rohant a vízbe, egy ügyes mozdulattal a szirt melletti fővénytorlasz felé irányozza magát, s maga a vad elem parta mossa őt a megmentéssel. A rőt férfi már ekkor parton ült, arca nyugodt volt. Az ifjú fővényre fekteté megmentettjét, s szívére tapintá.

– Ő alszik – úgymond –, mint atyám, de mellében még ver az élet, tán nem aludt el oly erősen.

Vállára vevé, és haladt az ösvényen. Az erdőbe ért, ívelt omlás, alul a fekete párdúc sárga szeme villogott feléje, ugrásra készen, mellével földre volt lapulva, ugrott. Az ifjú gondolatnál sebesebben állt félre, s a párdúc egész súlyával melléje esett a földre. Az ifjú ezalatt hirtelen letette vízből vont terhét, és mielőtt a vad összeszedé magát, tarkójába vágta kőbaltáját. Az elkábult állat rémes bögéssel fordult feléje, retentő tárt agyarával, körmeit az ifjú mellébe akasztá. Az ifjú kését dugta torkába, s a párdúc elvérzett. Ez egész jelenetet megfoghatatlan hidegséggel nézte kis távolból a rőt; és lassan követé az ifjú lépteit, ki újra vállára véve előbbi terhét, vonszoló magával a kivégzett szörnyet, s mintha mi sem történt volna, ballagott a ház felé.

II

A ház belsejébe lépünk. Vad bőrkkel bevont mohaágyon nyugszik az idegen. Sikerült a körüle sürgő ifjú házigazdának keblébe visszavarázsolni az életet. Távobbb a rőt férfi ül gondolatokba merülve. De tekintsünk szét a többi szobán is! Bőrből és kenyérfa héjából készült öltönyök, buzgány, nyíl és kőbalta függnék egy oldalon, alattuk a megölt párdúc fekszik. Középen, durván faragott asztalon gyümölcs, ehető madárfészek, pálmabor és tengeri halak vannak feltálalva baobab levelekre. Szóval minden úgy volt, mint azt a magára szorítkozott ember kapja az anyatermészet öléből.

- 15 Mindezekkel feltűnő ellentétül egy szegletben íráskötegek, és szépia nedvével tölt kókuszshéj hevernek, fölöttök pedig egy remek ecsetű kis kép függ, megváltónk arcát ábrázolva, az isteni öntudat és emberi szenvedés közt küzdő arccal, vérző homlokát töviskoszorú borítja, kezében kákaszár, alatta e szavak írvák: *Ecce homo!* A képnek szélei tüztől szenvedtek.

– Ó, mentőm, mindenem! – szól az idegen, sovány, bágyadt, alig huszonkét éves ifjú, halvány arcán tüzes folt ég, sárgás homlokát redők borítják, mély hangú melléből halk hörgés hallik. Érzékenyen fogta megmentője kezét.

– Méltán adhat ön hálát – szól a rőt férfi –, mert midőn én erőmből fogyva csak egy árbócdarabot nyújthaték még önnek segélyül, s ön már nem bírt jelenléttel azt megragadni, ez ifjú rohant a halálba, hogy onnan kimentse.

Az ifjú megvetéssel mérte a szót, s elfordítá róla szemét.

– És én még nem is tudom – folytatá az idegen –, kinek áldjam nevéét. Mondd, hogy hívnak?

- 20 – Hogy hívnak? – felelt az ifjú meglepetéssel –, míg atyám élt, fiának neveze, más nincs itt, aki nevezzen.

– Igen – mond az ismeretlen –, de az embereknek neveik vannak, én, teszem azt, Gordon Ede gróf vagyok.

– Mennyi név! – csodálkozott az ifjú.

– Első atyám neve, második enyém, harmadik azt jelenti, ami vagyok.

– Különös – mond az ifjú –, oly hasonlatos vagy hozzám, és mégis különbözők vagyunk, én ember, te gróf. Melyik nemesebb lény?

25 – Ez cím – válaszolt Ede –, melyet az emberek felvesznek, kitüntetésül a tömegből.

– És szebbnek tartják az öncsinált nevet – mond sötéten az ifjú –, mint Istentől kapottat, melyet megszégyenlik. Ó, kezdem hinni atyám sötét képeit a világról!

– Ne hidd! Oly szép az élet! De hogy nevezzek hát?

– Atyám mondá, hogy a jó emberek testvérek, nevez így, vagy ahogy tetszik.

– Természet gyermeke, te, gyors és erős, mint a bérci sas, mentő szellemem, én téged Sas Spiridionnak nevezlek.

30 – Ez furcsa, a sas derék állat, de hát nem derekabb-e az ember? Azonban legyen, amint akard!

– Titokteljes ifjú, szólj most, honnan, miként jövel e rengetegbe, ki tanított e nyelvre, ez eszmékre téged?

– Az igen egyszerű – mond Spiridion. – Alig bír emlékezetem sötéten visszavezetni a napra, midőn atyám nagy vitorlás hajóról velem e szigetre szállott. A hajó elment, mi itt maradtunk, én sírtam, sajnáltam elhagyni a sötétarcú társakat, kiket még mintegy álomban látok előttem. Nem hoztunk mást magunkkal, mint e képet s e fegyvert. Atyám e tanyát állítá, vadászataira magával hordott, megtanítá különbséget tenni a jó és ártalmas gyümölcsök között, isméri a csillagok járását, és olvasni a természet és írás betűit. De ha vággyal tudakozódtam a világ felől, honnan mi is szakadtunk, hol sok testvérünk és sok cselekvési tér van, arca elkomorult, e képhez vezete, és mondá: „Ez istenember váltá meg a világot, ládd, mint vérzik homloka a töviskorona alatt, olvasd: »Ecce homo. Ím, ember!«, mintha mondaná, jaj a megváltóknak, és jaj, ki benne alapítja igazát, új kint áraszthat az csak híveire, ki maga is megfeszítette!» Aznap már hallgatag és komoly maradt mindég, pedig máskor vidámság honolt arcán. »Hisz a jó ember – szokta ő mondani – a természet ölen nem lehet bús.« Irományaiban, úgy hiszem, több lesz életéről, de azokat csak három hét után szabad olvasnom. Most beszélj te is sorsodról, te a nagyvilágból vagy, s engem az úgy érdekel, épp azért, mert atyám oly sötét, oly viharos színekkel festé.

– Ó, ne hidd, a világ gyönyörű! – szólt Ede elragadtatással. – A lánynak szerelme s forró csókja!

– A lánynak. Még én nem láttam lányt, de szép tündérkép leng álmaimban elém, mondhatlan kéj tölti el ilyenkor keblemet, úgy hiszem, a lány ilyen lehet.

35 – Hátha még nem egy, de száz ily tündér mosolyg körül, és nem álom, de valóság, mindenütt szerelemmel!

– Nem, nem – mond Spiridion –, úgy az mégsem lány, mit én álmodok, mert érzem, ha a lélek minden lángját, gerjedelmét egy oly lény venné igénybe, nem lehetne száz közt elosztani.

– Ízléstől függ – mond Ede –, és a bornak édes mámora ehhez, mely túlragad az égbe, a kártya édes-kínos ingere, ó, Spiridion, szép a világ!

– Mért hagytad hát el, hova akartál menni?

– A szüntelen élvezésben megcsömörlöttem, mintha gyomrunkat megrontjuk, már minden veszteni kezdé ingerét előttem.

40 – Megérdemletted – vágott közbe Spiridion –, a természet nem azért nyújtja ajándokait, ládd, az állat is mértékletes!

– Az állat! – mond Ede megvetéssel – Kedves cimborám tehát és házi orvosom, Rolando – a rőt férfiúra mutatott – tengeri utat javallt, kegyes gyámomtól, Deodatus pátertől kieszközlé az engedelmet, s mi mentünk. Legjobb sikerrel, mert ím, már lelkeim újra ég a világ kéjeiért!

– A visszaemlékezésben ajkai feldagadtak, szeme égett, elfúlt. – Ó, szép élet, szép élet, s most e puszta szigeten, honnan nincs szabadulás!

– Van! – szólt tüzzel Spiridion, felugorva. – Ha te a világból vagy, vezess, vezess testvéreim közé, mutasd meg az utat, a vidéket, mely álmaimat népesíti, mely keblemet dagasztja! Ereimben forr a tetterő, agyamban ég a képzelet, gyerünk! Melyik csillagnak tartsunk?

– A hajó el van zúzva – sopánkodott Ede.

– Van nekem egy halászsajkám, könnyű, mint madár, gyors, mint villám.

45 – Merhetünk-e azzal húsz mértföldnyi útra indulni?

– Igen, karjaim erősek.

– El hát Kantonba, ott találunk hajót, mely odább szállít.

– Fel hát, fogd e fegyvert, vagy nehezed? Ne hát e kép, készen vagyunk, Isten veled atyám, házam, a sasfiú kiszállt!

Rolando némán követte a kimenőket.

50 Hetek múltak a leírt jelenetek után, a hajó, mely vándorainkat vivé, Olaszhon virágos partihoz ért.

A Hold sápadt világa szerliden rezgő fénypalástot vont az Adriára, míg a közel part jegenyeligités a középén álló kéjkastély csúcsait lenge ezüsttel vonta körül. A hajó már aznap ki nem köthetett, néhány száz lépésre a parttól vete horgonyt.

S ím! Ki az, ki a hajótól part felé úsz? Férfias karokkal osztja a hullámokat, melyek széles mellén megtörnek. Barna fürtök, nyílt, fehér homlok, serdülő szakáll s bajusztól árnyékolt szabályos áll és ajak, atléti termet, bátorság- s jó szívtől sugárzó sötét szem, a dagadozó kebelben sóvár vágy, erő- és reménnyel; ki lenne más, mint Spiridion!

Partra száll, előtte a tündérlak lobogói ingnak. A tengeri út után partra szállottnak kéje özönli el őt. A ház erkélyéről szelíd fény s varázsének zengedezése hullámszik feléje, körüle illatot lehelnek a gazdag virággyak. És mintha fény, zene és illat csak *egy* érzés lenne, mely minden érzékét egyenkint s egyszerre ragadja meg, mámorba silledeve adá magát át az ismeretlen kéjnek.

Öntudatlan közeledék a széles üvegajtóhoz, a terem fényesen ki vala világítva, aranyhímzett purpur kárpitok borultak a sárgás márványfalon le a pompás mozaikpadlóra, magasabb rododendronok s bokros azaleák árnyékoltak egy jáspis medencében szökdelő kutacskát, roppant tükör alatt, az ajtóval átellenben. A terem közepén mahagóni zongora állott, aranyozott gráciáktól emelve, mellette művészi Apolló tartá a csillárt.

55 A zongora előtt bársony kereveten lány ült. Szép, mint a képzelet, igéző, mint a szerelem, magasztos, mint a hit. Parancsoló homlokát szende sötét hajfürtök szelídíték, barnatüzű szemének hosszú selyempillák mérséklék lángját, pajzán szácskájának könnyelmű mosolyával küzdött arcának érzelmlehelte rózsája, és ez ellentétek képezék a tündérlány legegyszerűbb egészét.

Fehér pongyolájában úgy tűnt ő fel, mint odalehelt gondolat, mint a zenészet szemmel látható költészete, mely képzetünkben feltűn, vissz sugározni a világnyi kéjt, a szívmeresztő bánatot, és elreppenni az utolsó akkorddal.

Spiridion életműködési megálltak, úgyis felhangolt kedélye a legfőbb pontra hágott. Ő életében még nem látott leányt. A lány sikoltása hozta őt némileg magához, midőn már lábainál hevert, átkulcsolva térdeit.

– Ó, mi vagy te? Ember vagy Isten, hogy bár hozzám hasonlatos légy, lábad porához vonz mondhatlan erő! Ne igyekezzél karomból kibontakozni, karjaim erősek. És ím, én elbocsájtlak. De ó, maradj, maradj, egy ujjaddal kormányozhatsz.

A lány, reszketve bár, némileg megnyugodott.

60 – Estrella nevem – mondá halkán –, e ház leánya vagyok.

– Lány vagy, olyan, kit Isten társul adott nekünk. Ó, légy te társam, én szeretlek. Ládd, én még nem láttam lányt, messze puszt szigetről jövők, hol társaim csak kígyók, hiénák és párducok valának. Képzetem sem volt e mennyről, hol angyalok kísérik az embert.

A lány érdekelve lőn, félelme eloszlott, rokonszenv vonzá az erőteljes ifjúhoz.

– Kebledre kell borulnom – folytatá az –, ajkaimat ajkidhoz forrasztanom.

– Hát ki tanított tégedet csókolni? – szólt Estrella vonakodva.

65 – A természet – felelt az ifjú. – Ki tanítja a csillagot ragyogni, a virágot illatozni, a csattogányt danolni?

– Ó, az Istenért, ez illetlen tett volt, ifjú!

– Illetlen az, mire Isten taníta, mi életünknek legszebb virága?

– És ha meglátnának egy idegennel?

– Nem vagyok én idegen. Álmomban láttalak már, midőn kint a sáskál üvöltött, mint szelíd tündért. Lelkünk már együtt volt egy előbbi világban, és én szerettelek már ott is, mint most.

70 – Ó, ne a szerelemtől, ifjú, nekem nem szabad szeretni! Vétkezém, hogy eddig is hallgatálak, menj tőlem!

– Te játszol velem, Estrella! Minő ördög volna az, ki a rózsának megtiltaná, hogy nyíljon, ki az erényre nyomná csókját, és mondaná, hogy bűn lesz?

– És mégis úgy van. Isten veled, kívánom, felejts el! Én, én fogok érted imádkozni.

– Estrella, agyam ég, gondolatim vadul kezdenek táncolni, mondd, hogy szeretsz, hogy enyém léssz!

52

- Soha! – hangzott tompán Estrella ajkán, míg Spiridion féltérden, vadul csókdosa kezét.
- 75 – Ne mondd e szót, melyet Isten az elkárhozottak bocsánatát esdő szavára sem mondhat! Szólj, ha az egekbe kell csúsznom, angyallá leszek, ha a pokoltól kell kivívnom martalékát, ördöggé válandok, vagy add hát helyetted bánatodat nekem, és mint Jáva szirte állandok a csapkodó bútengerben, századokig nyugodtan tükrözve magamat a keservben.
- Elég, hogy én szenvedek. A bú olyan, mint a feketehalál, egyenlő mértékben ragad, anélkül, hogy enyhülne. Felejts el, tekints szép álomnak mint jávai lányod, te még vigasztalódsz, száz új kép elhomályosítja emlékem. Nekem pedig megmarad képed mint az utolsó tárgy, melyre tekintünk, mielőtt álomra zárjuk szemünket. Legyen vigaszod, hogy éjemnek egy szép álmot adál, ez estvét, melyben mégis élveztem a lánykebel szerelmét. De most távozzál! – Indult.
- Hát hol látlak újra? A rothadó sír fölé is vigasztalást tűzünk a hitnek jelében, nekem a világ sír lesz! Életem, nyújts reményt hozzád!
- Vasárnap tehát, tíz órakor, az Erzsébetiek templomában.
- Estrella, ő, Estrella! – zokogott Spiridion, homlokához kapva, melyen egy csók csattant el, de a teremben már csak maga volt.

IV

- 80 Alig tűnt fel a legközelebbi reggel, Ede sietett mentőjét anyjának bemutatni. A két ifjú tengeri útvonal alatt elválhatlan barát lett. Ede elég bizonyosságot bírt Spiridion szívéből; és ez, kit nem fogadott volna barátul, ki távol a világtól mindenkit önbelseje szerint ítél? Az öreg Gordon grófné örömmel látta Spiridionnak befolyását fiára, ki a devernáló társaságokat ritkábban kezdte látogatni. Mindezekből természetes, hogy Spiridion otthonos lett a családi körben, habozás nélkül fogadott el minden nagylelkűséget, minden segílyt mint természetes adományt. Ő nem ismeré a társadalmi eszméinket mindezekről.
- Vasárnap reggel volt, Spiridion ismét az agg grófnő termében ült. Társalogtak. A grófnő köztiszteletben álló, példás életű nő, arcán azon-

ban rögzött fájdalom és némi túlmagasztalt rajoskodás sötét vonásával, mohó vágygal hallgatja az egyszerű, de férfias elbeszélést Spiridion előbbi életéről.

– Ím, itt vannak – úgymond Spiridion – atyám hátrahagyott irományai is. Éppen tegnap telt be a három hét, mely után olvasnom engedé azokat. Ez, úgy hiszem, életírás lesz; ha érdekli önt, elolvasom. A többi csak töredék-eszmékből áll.

– Ó, kérem, mondhatlan érdekel, hallgatandom!

Spiridion olvasott.

- 85 „Nevem, melyet az emberek közt viselék, meg nem írom, vesszen emlékökkel, én mindkettőt levetkezem, a rájuk tapadt bünsúllyal, a természet szent templomában.

Családom hatalmas volt, Velence aranykönyvének első lapjain díszlett mint kékvérű patrícius. Kincs, jó név, tekintet és mindenek felett egy angyalszép nő valának sajátim; a világ irigyelt.

Akkor kezdék néhány nagy lelkek, kik, mint most sem szűnünk reménylni, jobb századoknak kengyelfutói leendnek, szabadabban hirdetni Istennek szabadságigéit, kiragadva azokat az elmagyarázó ördögnek kezéből.

Ifjú, romlatlan lelkem hévvel karolta fel az eszméket, én a haladási férfiak párthíve levék.

Egy testvérem volt, előjárója a Domonkos-rendi zárdának, nagy befolyású férfiú, eszes és testvérem. Nem bírtam hinni, hogyha az ember átlép a kolostor sötét küszöbén, innen a küszöbön hagyja a testvér, emberiség Istentől keblünkbe oltott szent neveit. Nem bírtam hinni, hogy a sötét falak között ugyanazon természet szerető szelleme, mely itt kint oly mosolygóvá teszi a világot, nem bír lengedezni. Én távulról érintém előtte lelkem titkait.”

- 90 A grófnének arcai elgyúltak. – Tovább, tovább! – nyugtalankodék.
- „Csakhamar azonban visszarettent fellengő érzetem a hideg arctól, mellyel bátyám eszméimet fogadta; mint tavasznak első bimbói a fagtól. Nem akartam szent eszméimet kitenni a gúnynak, melynek mosolygása már ajkain vonaglott. Többet nem szóltam vele e tárgyról. Benne a szerzetes már megölte az embert.

Nőm vala hát az egyetlen megbízott lény titkomban. Hisz ha éjjel felrettentem álmomból, a gondolat szabadságát kiáltám; ha nappal a bűnök és istenkáromlások tömkelegéből vigaszt kerestem, szép ábrándja-imnak adám magam; nőm volt, ki hallá a gondolatot, midőn lelkemben fogamzott, ki reményeimnek felhevültségét csókolá arcimon. Hisz a nő, ki életünknek élte, szerelmünk testesült virága, ne ismerné lelkünk legszentebb rejtékét?

Nőmnek testvérem volt gyóntató atyja. Sokat járt hozzá, és kisírt szemekkel tért mindannyiszor vissza, csókjai hidegebbek valának. Én korholtam a rajoskodásért, tiltottam a túlbuzgóságtól, mind hasztalan, napról napra komolyabb lett, szemeiben sötét láng égett, házát, gyermekét, engem mindinkább elhanyagolt.”

– Ó, mi hangok! – mormogott a grófné. – De a sír mély, halottjai fel nem kelnek.

95 „Egy este nőm karjai közt feküdtem. Ajtónk előtt zaj hangozott, én felemelkedém, nőm reszketve felkelt, lábai alig tarták, halványan az ajtóhoz vándorolt, s megnyitotta. »Kedvesem, mit téssz – szóltam én –, kinek nyitod meg az ajtót?«

Ezalatt négy fegyveres szolgálja az autodafének bejött, utánuk szövénkeikkel két Domonkos-rendi. Én a tör után kaptam, mely ágyamnál szokott feküdni; a tör nem vala ott.

Nőm már ekkor az ágygal átellenben függő *Ecce homo* képe előtt hevert összeroskadva; feldúlt arcában alig ismerém meg nőmet. »Ó, istenember, sikoltott töredező, vérző koronádnak áldozatot kívántál, vedd fel kegyesen szolgálód vérző szívét!«

A grófnő felugrott. – Ó, de hisz én láttam a lángot, mely körülcsókosta őt, mint egy hű nő! – sikojtott. – Nem, nem lehet! Bolond én – folytatá ismét leülve –, története úgy meghatott.

– Semmit sem csodálom – mond Spiridion –, hát nincs-e villáma az égnek, ily bűnöket lesújtani?!

100 – Nincs – mond a grófné tompán –, az ő dicsőségére történt.

„Harmadnap kíváncsi sokaság hurcolt a városon keresztül, az inkvizíció épületéből. Elöl Domonkos-rendiek mentek, bátyámtól vezetve, az inkvizíció zászlójával, mely fekete, vérszínű kereszttel. A lelkek harangja kongott, *misererét* énekeltek. Utánuk én következtem, a valla-

táskor összezúzott csonka tagjaim vérző szalaggal főték a földön az elhaladt ösvényt. Fejemen pokoli képekkel főtött hegyes *corsa* volt, tagjaimat hasonló festésű *sanbenito* takarta, szalmakötéllel övezve, kezemben égő fáklya. Utánam a kíváncsi pór, sárt dobálva, utálatos szitkok között, fejemre.

A templomba értünk, ott egy szónok elátkozott, kiteszított az anyaszentegyházból, és átadott a pokolnak. Bátyám mellbe taszított, s ezzel a világi hatóságnak kézbesített, mert az egyház nem szomszédhoz vért. Most kellett csak még tanú, nőm állott előttem, aléltan tartá két ember, ő nem tudott beszélni, nem tudott sírni, minden kérdésre fejét billenté meg egy háta mögött álló szerzetes. Vasat vertek kezemre, s kivertek a vesztés helyére.

Magas máglya volt ott számomra felállítva, az ének tompább lett, a fáklyát eltörték kezemben, s a máglyára dobták, sötét füst gomolygott az égnek. Kérdeztek, hogy visszahúszom-e elveimet, mit ha cselekednék, azzal bízattak, hogy előbb megfojtatom, mielőtt a lángba vetetném. Én nem vontam vissza semmit, mégis különös kegyként az *Ecce homo* képet adák kezembe, mely hálószobámban függött, s izmos karú bakók a máglyára vetettek.”

– Úgy! – mond a grófné –, csak nem volt éghetetlen? – borzongott.

105 – Bírnak-e ily borzadályokkal tetszést reménylni a kegyes égtől? – mond Spiridion. – Nincs-e már a Földön bosszuló igazság?!

– Az Isten tetszéssel nézte fia vérkeresztjét – mond a grófné sötéten –, de tovább...

„A láng összecsapott fejem felett, én mindég mélyebben és mélyebben silledtem – magas boltozat volt már fejem felett, négyszögű lukon láttam csak a lángot. Tapogattam körüllem, földalatti ösvényen jutottam messzebb, messzebb, kezeim görcsösen szoríták még a képet, a képnek megpörköldtek szélei, ez az, mely pusztai lakomnak egyetlen éke.”

– A képet! A képet! – kiáltott a grófnő.

– Meg fogom mutatni – szólt Spiridion –, csak végezzünk előbb.

110 „Fent a kábult nép örömeiben ujjongott a vélt áldozat körül; csak az bosszantá, hogy haláltusámnak jajokat nem adtam. Végre megláttam Isten jótékony világát, kívül a városon, egy csatorna torkolatánál bukkantam ki. Ott várt hív cselédem, a vén Stephano, örömkönyűktől ragyogó

szemekkel omolt nyakamba. A máglyát ő rakatta az utcai lefolyás fölé, közepét csak kevés szénával bélelve. A jó ember! Életet akart adni, és kint adott!

Rejtekhelyre vezetett, melyen néhány holnapot tölték. Sokszor ellopózott hozzám, hírekkel a világból. Nőm ideglázba esett. Bátyám lett gyermekem gyámja, de vagyonom elkoboztaték. Alighogy nőm felüdült, gondolom, hogy ismét bátyám befolyása által, másodszor férjhez ment. Hisz a halott már csak költészet, mindkettőből semmi valóság többé, csak emlékezet marad, s ez, bár egy percre meghatott, elmúl. Ekkor a vén Stephano által elraboltatám gyermekemet. Nem lehettem volna így kegyetlen addig, míg anyja minden szerelme csak reá esett vissza. De hisz őt új, rózsás kötelékek vevék igénybe, ő jobban mellőzhette gyermekét, mint én. Így amennyit veszték, hogy a nőszerelmem elveszté előttem költészetét, nyertem, hogy fiamat megkaptam, és ember lesz belőle, minőnek Isten akarta, nem az, minőnek ördög.”

– A képet! a képet! – ordítá a grófnő magánkívül. Az óra tizet ütött.

– Hah, mint repülnek az órák! – kiáltott Spiridion felpattanva. – Tíz, és én még nem ott! Itt a kép, grófné – szólta, a képet zsebéből kihúzva s átadva a grófnénak, és e pillanatban eltűnt.

A nő hirtelen megfordítá a képet, keze reszketett, szeme ki volt fordulva. Egy szegletén a Conti család félig lepörkölt címere volt.

V

115 Míg a grófné termében ezek történtek, fia víg cimborák társaságában mulat vad öröm közt. A bor foly, kacér pillanatok lövellnek bujaszép pincéernők a mámoros vendégekre, pajzán ének zeng mindenik ajkon.

Ede az álmatlanság, a túlinger kimerültségével nyugtatja fejét egy szép bacchánsnő keblén.

– Nézd, nézd – mond Rolando –, mint gúnyolnak barátid, hogy ki nem állod vélek a versenyt. Nesze, még e pohár *Lacrima Christi*!

– Ide véle – mond Ede égő szemekkel –, de nem, nem lehet már!

– Szégyenlem magam érted – mond Rolando gúnyos mosollyal.

120 – Hadd nevéssenek – mond Ede –, Spiridion mást mond. Ó, ha látna, elvonná barátságát tőlem.

– És aztán? No bizony, nagy veszteség egy hóbortos koldusnak szíve.

– Rolando, ne beszélj róla oly tiszteletlenül, ő jobb mint mi, érzem, nem jól cselekszünk.

– Öltözz hát szőr csuhába, én elhagylak – mond Rolando.

– Ne hagyj el! – mond Ede, kezét megragadva –, de vezess haza, erőm ki van merülve, nem bírok magam.

125 – Nézd, Ede – suttogott Rolando –, e szép nők minő merengő pillanatok vetnek rád. Ördög és pokol! Nem vagy már férfi, hogy így epedni hagysz ennyi bájt egy csók után? Még ma nem is öleltél!

– Csókjok hideg, Rolando – mond Ede –, adj nekik pénzt, meg fognak elégedni, én nem csókolok.

– Szólj hát, melyik hölgye városunknak tetszik, hol raboljak lányt, hol csábítsak hitvest, és tiéd legyen! Nem adta még Rolando elég jelét hű barátságának? – tevő hozzá érzékenyen.

– Eleget, barátom, de Spiridion azt mondá, hogy csak egyet lehet magasztosan szeretni.

– Mindég csak Spiridion! – korholt Rolando – Hát a szép virágkötőné? A kétségbe esni akaró márki, a szőke német lány, az elcsábított?

130 – Ne többet, ne többet! – mormogott Ede siketen. – Vezess haza, ha barátom vagy! Máskor mindent, de most igen beteg vagyok, vezess haza!

Rolando vállat vont, összehúzta homlokát, némán felkarolva Edét, s kivezette. Összeharapott ajkain tompán hangzott átok Spiridionra.

VI

Menjünk e vad örömök helyéről a szent magány vigaszt nyújtó falai közé!

Kis, egyszerű bútortatú cellába lépünk, ott a falon feszület függ, alatta festett íróasztal áll, előtte Deodát ül, a gyám, kit már említünk. Ráncos arcú, szikár férfiú ez, íráskötegekben búvárkodva, egy levelet haraggal dob le. – Két éve már – mormogott magában –, hogy társaul adálak, Rolando! És ő ismét itt van! Nem jártál el híven kötelességedben. – A levelet újra felveszi, olvas:

58

„Lelkiisméretemre mondom, nincs a kéjnek oly neme, a kicsapongásnak oly foka, melybe nem vezettem. Nem tehetek róla, hogy idegzete oly rendkívül erős, de úgy hiszem, két hónap alatt célt érünk, ha a jávai ifjú befolyása nem ront el mindent.” A levél Rolandótól volt.

135 – No bizony, nagy mesterség egy vadat tévútra vezetni! Erről majd teszek én – folytatá elmélkedését.

Az óra ekkor ütött tizet.

– Gyámleányom most lépi át a zárda küszöbét, mely előtt tüzes karddal örködik az angyal. Gyámfiának legfeljebb két hónapja van. Anyjok úgyis miénk; és az örökség, Isten dicsőségére, klostromunkra száll!

Szent elmélkedéséből az ajtó hirtelen felcsattanása ijeszté fel. Gordon grófnő rohant azon be, arca fel volt dúlva.

– El vagyok veszve! – sikolta, a gyámnak vállát görcsösen megragadva. – A jávai ifjú: fiam, ő Conti. Atyja csodásan szabadult meg a máglyáról, nincs mit kétkedni, itt a kép, mely vele ment a lángokba. Csak most halt meg Jáva szigetén, s így én Gordonnak csak ágyasa voltam, gyermekeim fattyúgyermekek. Ó, jaj, ó, jaj, segítsen ön, lelki atyám, most járuljon tanáccsal lelkem épüléséhez, mely különben e súly alatt összerogy.

140 A beszéd kifejlődése alatt Deodatus mindinkább feszült lón, halkan emelkedék fel székéről, felegyenesedett, pillanatig hallgatott, ördögi mosoly futá át ismét nyugodttá lett arcát, s így szólt:

– Asszonyom! Nagyobb becsületet igényel rangom, hogysem ily bünszövedékbe cinkosul hívjon. Ebből csak azt értem, hogy a boldogult Gordon grófnak törvényes örököse nem lévén, végrendeletének ez esetben zárdánkat örökösének nevező pontja életbe lép. Ön, bűnös asszony pedig imádkozzék Istenéhez bocsánatért, földi bírósága még nem tudom, mit fog fejére határozni.

A nő görcsöktől megrohanva, félalélta hanyatlott egy székre. A végszavakat már alig hallá.

– Ó, hát nem önök vezettek mindezekbe? – nyögte siketen –, nem a kereszt véres lobogójával csaltatok ez örvény fölé, hol most elsilledek? Átok, kárhozat önökre!

A zajra két fráter lépe a szobába.

145 Már ekkor Deodát az asszony fejénél állott, kulcsolt kezekkel, hal-
kan suttozva: – *Sit tibi deus misericors!*

– Itt, testvéreim az Úrban, e bűnös nő, kinek gyónásban el nem engedhetém égbekiáltó vétkeit, az ördögtől megszállva káromolja az Isten szolgáit. Oremus!

Egyhangú, iskolás hangon imádkoztak felette.

– Ó, férjem vére kiált az égbe, bosszú, bosszú! – rebegett a grófnő kínlódva – átok, átok reátok, fekete ördögei az élet mosolygó kertének! Mit is mondott fiam? Nincs-e villáma az égnek, igazsága a Földnek egy anya, egy ember számára?! Haha! És én azt felelem: nincs, nincs, ők szent férfiak, Istent dicsérik.

– Vigyék ki őtet, Krisztusban testvérim, én már vén vagyok és gyenge – mond Deodát szerényen. – Majd imádkozom lelkéért.

150 A két klerikus kivitte a nőt, a nő még kebléhez szorítá a képet.

Deodát nagy léptekkel járt fel s le. – Egy örvöngő nővel csak bírunk, hisz ellenünk a pokol kapui sem győznek.

Mély hajlongások közt Rolando lépe be az utolsó szóknál.

– Orvos! – mond Deodát keményen –, pénzért jöttél, ugye?

Rolando meghajtá magát.

155 – Az eddigi gyógy mód igen költséges, és nem szül kívánt sikert, mást kezdünk betegünkkel, a nélkülözést. Ede koldus és fattyú gyermek.

Rolando bámult.

– Igen, viseleted iránta a mostaninak egészen ellentéte legyen! Sötét képek, rajoskodó eszmék, a büntudat ébresztése, vesztének lángszínekkel festése; és mindenekfelett bosszújának felgerjesztése legyen dolgod. Bosszújának pedig egész poklával Spiridiont tanítsad gyűlölni, ki minden bajának kútfeje. Érted? Egy kiélt kéjencből minden kitelik. – Ezzel elfordult.

Rolando mélyen meghajlott és távozott.

VII

Láttuk Spiridiont a grófnő terméből kirohanni; kövessük!

160 Dobogó szívvel sietett ő az Erzsébetiek templomába.

A templom telve volt, Spiridion keresztülküzdött a sokaságon, kém-lőleg tekintve jobbra-balra. A főoltár közelébe ért. Mily látvány nyílt itt szemének!

60

Estrella az oltár előtt áll menyasszonyi ékben, kezében jegygyűrű csillog. De mi az? Szemében könnyű ég, és vőlegény nincsen. Sötét szerzetesek állják körül. Estrella jegygyűrűjét a feszületre akasztja. Spiridion bámult. Az Erzsébet rendiek előljárónője Estrellához lép, leveszi fejről a koszorút, nyakáról az éket, kebléről a virágbokrot, de szeméből nem törli le a könnyet.

Az oltár lépcsőin fekete posztóval borított ravatal áll, Estrella ajkiról eltűn a vér, tagjai remegnek, bágyadtan dül két zárdaszűz karára, ezek a ravatalhoz viszik ünnepélyes léptekkel, s csendesen fektetik beléje. A fekete posztót ráborítják, karban énekelve körülré a *requiescat* szívrazó dalát, tompán kísérve a zúgó harangtól.

Spiridion türelme megszakadt, a jelenet borzadálya betöltte keblét. Előretört, s a ravatalra borult.

165 – Hah! Ki látta azt: az életet sírba vinni?! Estrella, ez a szerelem menyasszonyágja, kebled virági ily vőlegényi karoknak nyílnak, és lelked virága a szerelem! – zokogott az ifjú.

A szerzetesek sűrűbben álltak össze, hogy elföldjék e jelentetet a nép szemétől. Magasabb hangon énekeltek, az ifjú hangja elhalt az énekben.

El akarták őt tépni kedvesétől, már véreztek ujjai, oly erősen szorítá a posztót. Sokáig küzdöttek véle, míg elvonszolák.

– Szerencsétlen örült – mond a fejedelemasszony –, vigyétek ki Isten nevében az egyházból!

– Ó, Isten, kinek házában kárhozat űzi játékát, kinek nevében álarcoskodik a bűn, tekints le, tekints Estrellámra, és nem kell kérnem bosszúdnak sújtó mennykövét! – Ezalatt kihurcolták.

170 A ravatalt oltár mögé vivék, Estrella nem kelt fel belőle, arca halványabb a liljomnál, ajkán rég nem látott mosolygás játszik. Erős szerrek bírták csak ismét visszahívni e Földre, hogy arca elkomoruljon.

Kis időre klastromi öltözetben jelent meg ismét az oltár előtt, gyűrűjét visszavette a keresztről, de arcának rózsái nem tértek vissza. A nép elégedetten távozott, Estrella térdre borult, kulcsolt kezekkel néze az oltárképre fel. Mindezek válaszául, a vérző töviskoronával megváltónk arca mély fájdalommal néze rá vissza.

Spiridion örültek házában eszmélt fel újra, tagjain a bolondok tarka mezével. Sok nap volt bezárva, és nem jött hozzája ember, étkét lapáton nyújták be az ajtón lévő egy lukon. Ablaka kis kertre nyílt, a kert más oldalán szinte roppant, sötét tekintetű épület állt, néma-zajtalan, egy kis ajtó nyílt csak belőle a kertbe, s az is gondosan el volt zárva. Jobbra ugyancsak az örültház egy szárnya terjedt, balra magas kőfal zárta el a kertet.

A szárnyépület egyik ablakából hajmeresztő jajgatás hallott minden éjjel. Többi részeiből is a háznak majd vad kacaj, majd zokogás, majd düh kitörései hasíták meg a csendet. Az átellenes ház mindég nyugodtnak látszott; ki tudja, azok voltak-e lakói?

Éj volt, Spiridion ablakánál merengett a holdvilágos éjre, a szárnyépületben ismét jajongott. Az ifjú a rejtélyes ablaknak fordult, s ím, egy szörnyű nőalak, elszórt hajakkal, öltönyét tépve állt ott, majd vad dühvel öklözve mellét, majd meredten nézve egy képet. Spiridion megfeszíté látarejét, s Gordon grófnéra ismert.

175 – Gordon grófné! – kiálta Spiridion rémült bámulattal.

– Hah! Ki csúfol engem, ki csúfol? Én csak ágyasa, kéjhölgye voltam a grófnak, s elkárhozok, fattyúkat szültem, s elkárhozok! Deodát mondtá, s ő szent férfi!

– Az Istenért, grófnő, ismerjen meg, én a jávai ifjú vagyok! Mi történt önnel?

A nő vadon forgatta körül szemét, míg az ifjúra talált. Elkezdte kacagni, majd sírt, majd ismét kacagott.

– Fiam! fiam! – sikolta aztán –, jöjj, anyádat ölelni, nézd, szegény, szegény anyádat!... Mert, ó tudd meg, anyád vagyok! Ugye, derék fiút neveltem!

180 – Félrebeszél ön, grófné! Szedje össze eszméit, mért van e szörnyű helyen?

– Nem beszélek én most félre, tudom én, hogy örültházban vagyok, de nem vagyok azért mindég esztelen – kacagott a nő. – Tudd meg, fiam, hogy én vagyok a nő, ki Conti grófot bakóinak kiadta. Én, én! Jöjj, csókold meg anyádat, s öld meg atyád gyilkosát! Jöjj, jöjj, fiam!

– Ó, szörnyű, szörnyű! – mond Spiridion.

62

– Ne utálj meg gyermekem, ölj meg, de ne utálj! Mind az ég dicsőségére tettem.

– Ó, én nem tudom megbosszulni őket, nincs ellenök törvény, ők szent férfiak.

185 – Jöjj, gyermekem, ládd, én szép testvért is adtam néked, te még nem ismered őt. Estrellám zárdaszűz.

– Estrella! – mond az ifjú érzéssel – ó, ő hát testvérem. Mi szent neveteket egyesít ő nekem: kedves, testvér!

– Fiam, ha nem jössz, én megyek hozzád! – Az ablakra mászott.

– Az istenért, anyám, nézd a tátongó mélyt alattunk!

A nő ismét jajgatni kezdte, világos pillanata elmúlt, ruháját tépte, őrjöngve futkosott szobájában, többé nem érdeklé semmi.

190 – Mily találkozás anyámmal – mormogott Spiridion fájdalommal magában. Tovább merengett, mint fogoly sas, az éj futó csillagain, szabad lágy szelletében, s a néma házon, melyben Estrellája volt. – Oly közel és oly messze – gondolá magában, midőn a sötét ház kis ajtaja megnyílt, s Estrella a kertbe lépe. Estrella nem volt a régi, halvány és reszketeg, mint holdvilág, csak szeme égett, de nem mint csillag; mint tüzes vulkán, melynek óriás hatalma önkeblét dúlja.

Spiridion ugrani akart, de alatta még két emelet s bizonyos halál tátongett. Jávában találékonnyá, ügyessé nevelte a szükség: szalagokká tépte ruháit, ágyát; a rögtönzött kötélén macskaügyességgel bocsájtkozott alá, de az csak az első emeletig ért. Ő nem ismert veszélyt, hajlékony teste úszta a tengert, ereje dacolt a párducnak, egy merész ugrás, és Estrellájánál van.

Estrella akkor kezdte lábadozni veszélyes bajából. Kiszökött a zárt falak közül, Isten tiszta levegőjéből, csillagos egéből szívni erőt életére. Nem írom le a keserű-édes meglepetést, nem a gyöngye szerető agályait, az erődús férfi merész reményét. Nem a harcot hit és életöröm, kötelesség és szerelem között.

A természet mindeneknél erősebb. A természetet Isten oltá keblünkbe, s Isten parancsa örök. Gyarló embercsinálta törvény elporlik hatalma alatt.

Estrella nő volt előbb, mint klastromszűz, lelkéből ki nem ölte a sötét vérkereszt a szerelmet.

195 Spiridion erélyes, merész férfiú, s ki ne ismerné ily lelkületek magnetikus hatását, melyek önkénytelen vonják magukhoz a gyöngét? Már a természetben fekszik, hogy a borostyán karcsú indái a cserre szövődnek, a nefelejcs szelíd virága erős bokor árnyában díszlik. Estrella is Spiridionra borult. Isten mondá: „Férjedért el fogsz mindent feledni.” Estrella mindent elfeledt.

Az örültek ordítása, kacaja, nyögése volt nászénekök. Fent a nő még őrjöngött, közelebb rohanva ismét az ablakhoz még látá a szerelmespárt, hirtelen megállt, megismeré őket.

– De hogy szabadulunk, kedvesem, e magas falú kertből? – mond Estrella szelíden. – Ó, én örült, reménylni merék!

– Kövess csak, hölgyem – mond Spiridion erősen –, ne félj, karjaim öveznek!

– Leányom, leányom! Estrella! – sikoltott az örült nő –, ne menj, ne menj, ez ifjú testvéred!

200 – Ó, Spiridion, hallod anyámat? Ez szörnyű, de mit mond, Spiridion, hogy ne menjek? – szemét eltakarta.

– Szegény, nem tudja, mit beszél, siessünk! – Haladtak.

– Vérfertőző léssz, leány, ne menj, ne menj! – sikoltott a nő újra.

– De mért mondja hát szegény anyám, hogy testvérem vagy?

– Nem testvér-e lelkünk, kis bohó? Nem szép-e egyesülve e két legszentebb név: testvér-hitves?

205 – Vérem megfagy e szörnyű hangjánál szegény anyámnak.

A kis ajtóhoz értek.

– Mégysz, kárhozott leány, égbekiáltó vétkeiddel – szólt fuldokolva az újra dühöngő, s erővel dobja utánuk a képet, melyen előbb merenge. A kép lábaiknál esett le.

– Nézd, nézd Spiridion, agyon akart ütni, haragszik.

– Áldását küldte utánunk – mond Spiridion –, látod, szentkép.

210 – De töviskoronás – suttogott Estrella, keblébe rejtve azt.

Az ajtón eltűntek, a nő még folytatta lármáját.

– Erre, kedvesem – csendesén mond Spiridion, halkan végighaladva a visszhangos hosszú folyosón.

– Ó, Spiridion, hisz síromba vezetted!

– Ne félj! – mond ez, midőn a kórus ajtajához értek. Szűk lépcsőn mentek le a templomba. A templomban csak egy mécs világolt a nagy oltár előtt, rémesen világítva annak *Ecce homóját*. A kép mintha élt volna, vérző homlokkal, kínos, bánkódó arccal tekint rájuk, mintha siratná évezredekkel előre az emberiség ezer szenvedését.

215 Estrella e látványra sikojtását alig fojthatá el. Spiridion is borzadt.
– Itt, Estrellám, e gyóntatószékben húzódjál össze, itt rejtve leszünk, s ha reggel a templomot kinyitják, megszabadulunk. Ez öltözetet le kell vetned, így. Már nem lehet messze a hajnal, csak tűrj!

A zárdában zaj támadt, égő gyertyákkal futkostak mindenfelé, Estrella szíve dobogott. Spiridionnak öklei szorultak.

– Itt kell lennie, más kijárás nincsen. Ne eresszenek ki senkit! A templomban kell kutatni. Az ajtóhoz jöttek. Belülről van elzárva, ki kell feszíteni, ott vannak – hangozott újra.

Az ajtót feszíték, e percben a főbejárás kulcsai csikorogtak, a templomőr megnyitá a szent helyet az áhítatosoknak. Mire az üldözők az ajtót kifeszítették, a templom üres volt.

IX

220 Deodatus zavaratlan élvezte munkája gyümölcsét. Ő a vidék leg-szentebb hírű férfja volt. Most már ráért gyönyörének is áldozni, és gyönyörét a vakmerő szabad lélek, botrányos zárdaszűzrabló Spiridionnak üldözésében találta.

Több holnapja már a kutatások utána sikertelenek, el van tőle vonva minden segedelmi forrás, hisz Ede, ki eddig tartá, maga is koldus. De Spiridion nem volt úgy az emberekhez ragadva, hogy anyagi nélkülözés kelepcébe kerítse. Őt a természet nevelte.

Ellenben Edénél ez volt a gyeplő, mely jobban, mint valaha, Deodát kezébe adta ötlet. Ha Deodát akarta, éheznie kellett. Rolando, utasítását híven követve, aminő kimeríthetlen volt a kéjek teremtésében, oly bő lett a sötét, misztikus szóban, a bosszúnak Spiridion elleni ingerlésében, a halálos bűnről, kárhozatról, Isten sújtó kezérőli elmélkedésben. Mindez a roncsolt egészséggel egyesülve, s a kijózanodás életunt levertségétől segítve, Edét sötét, ábrándos és mégis vért szomjazó bűnbánóvá tette.

Deodát ismét íróasztalánál ül. Ede szörmezbe öltözve előtte áll. Ifjú arca beesett, sárga, szemei üveges meredtségűek, ajka kék, dereka hajlott, száraz lábai inognak, hosszúra növelt szakállá szürkül. Deodát ünnepélyes hangon folytatja egy párbeszédet:

– Úgy Isten még bocsánatmalasztját küldheti bűnös lelkedre, ha az istentelent, kire oly méltatlanul pazarlád jótéteményeidet, ki ezeket vérfertőzéssel jutalmazá meg, ki tégedet fattyú gyermekké tett...

225 – Elég, elég! – nyögött Ede. – Hol van hát? – S keresztmarkolatú törét szorítá.

Rolando vidor arccal belépett.

– Jó hírt hozok – úgymond –, Spiridion fel van fedezve.

– Vezess hozzá, vezess hozzá! – nyugtalankodék Ede.

Deodát arca nem változott, egy tudósítást mutatott, s szárazon monda: – Tudom.

230 – Az appenini mély völgyek egyikében, egy órányira a tengeröböltől. Ott él ő Estrellával, kis faházban, a nő már azolta tán anyja is.

– Hah, kárhozat lelkemnek! – szól Ede homlokára csapva.

– Spiridion zergevadász. Az ördög, mint szokta híveit, őket is boldogul élteti e Földön.

– Hátravannak a lángok – tevé hozzá hangnyomattal Deodát.

– Lestem őket – folytatá Rolando –, midőn gyepadon egymás karjába borulva, szentségtelen ajkakkal dicsérni merték az Isten kegyelmét.

235 – Szörnyű káromlás! – mond Deodát.

– Ábrándoztak a holdvilágos éjben, mint szerelmes gerlepár, hallgatták a zuhatag moraját, a csattogány énekét, s dicsérték a szűz természetet, melynek Paradicsomából csak emberármány alkot poklot magának.

– Elég, elég! – kiáltott Ede fuldokolva –, vezess hozzájuk!

– Keljenek fegyverre az autodafé szolgálai! – szól tüzesen Deodát, felugorva. – Lóra mindjárt, vegyék üzőbe az átkozottakat! El, el! Égjenek a máglyán, mint kárhozott képeik elégték. Utánok!

– Utánok! – visszhangzá Ede, szemében láng gyúlt ki, s bágyadtan kitántorgott.

240 Rolando meghajtá magát:

– És a jutalom mi lesz?

– Ezer arany – mond Deodát megvetéssel.

– Sietnünk kell – szólt Rolando újra –, mert egy angol hajón már helyet fogadtak, mely reggel Indiába vitorláz; s angol lobogó alatt hatalmunknak vége.

– Megállj! – mond Deodát. – Hátha mégis sikerülne megszökniek?

245 – Nem ezer aranyat ígért ön? Legyen nyugodt.

Az ördög nem alszik. Spiridion okos, mint a kígyó, ügyes, mint a zerge, és bátor, mint az orosz lány.

– Ne, itt az ígért összeg! Te Edével a hajóra fogsz menni, aztán...

– Rolandóval suttogott egy percig. – Érted? – úgy mond, ismét fentebben. – Hát mi csak vassal tudnánk ölni? Ez a leggyávább eszköz. Most siess, a fegyveres szolgákat magam vezetem.

Rolando mélyen meghajtá magát, s ment. Deodát halkan mormogá magában: – A hajón már rendelés van téve, mindnégyteket leráztalak nyakamról! – ezzel leveté kámzsáját, puskát vett egy falszekrényből elő, marináróba burkolta magát, s ment.

X

A völgy, melybe lépünk, egyike a legnagyobbyszerű s legbájosabb látványoknak. Körül eget tartó havasok merednek, mintegy óriás őrei a földi Édennek, hogy küszöbét szentségtelenítve ne lépje át az ármány. Sötét fenyőerdő koszorúzza alább, ebbe látszott költözni a természetnek minden sötét oldala, hogy a fenéken viruló völgy annál mosolygóbb lehessen. Oázisnak néznéd azt, a hideg éjszak rengetegének közepette, melyet hatalmas tündér büvereje alkotott magának.

250 Ezer virány a tükörtiszta tó partján, száz csevegő madártól népesített liget, mormogó zuhatag, mely alárohanva a magasból, szivárványos porrá törődik, míg tarka pisztrángok fürgén szökdelnek habjai közt. Kis faház áll ennek közelében, gyeplés előtt, izolag- és repkénytől árnyékozva. A Nap véres arccal száll alá, purpur palástot von az óriásokra, s rajtok látszik feledni sugarát, midőn a többi természet már elalkonyult. A házból Spiridion és Estrella lépnek elő. Spiridion vállán puska lóg, Estrella az *Ecce homo* képét tartja keblén.

– Így! – szólt Spiridion, hölgyét keblére szorítva – Kikészülünk, fegyverem, képünk velünk van.

– És a szerelem – rebegett Estrella. – Mégis, Spiridion, mi az, hogy oly nehezen hagyom el e lakot, mintha boldogságomtól is el kellene szakadnom?

– Te gyöngé nő vagy, Estrellám. Hajnalra a tengerhez érünk, holnap szép szigetem felé röpít a szellő, s így megmenekszel az örökös remegéstől, mely arcodat oly sokszor jégujjakkal futja keresztül. Gyérünk, ha lankadsz, felkarollak, dülj karomra! – Haladtak.

Ezalatt egészen bésötétült.

255 – Halld csak, Spiridion, mi zaj keletkezik mögöttünk!

– Ne ijedj, kedvesem! Zergenyáj fut a fenyvesekben.

– Nem, nem, a zaj nagyobb! – mond Estrella remegve. – Halld csak, hogy növekszik!

– Lavina szakad tán alá a földbe.

– Ó, nézd, nézd, ott tűz van! – sikoltott Estrella.

260 – Visszfénye az csak az alkonyatnak – nyugtatá kedvese.

– Nem, lakunk ég, magasan nyaldossák lángjai az éjet.

– Úgy nem szentségteleníti a tiszta szerelem lakát az ármányos ember. Égjen porrá! – Mond Spiridion erősen.

– Üldözőink feltaláltak! Ó, Spiridion, elveszünk!

A zaj csakugyan nőtt, vad üvöltés hallatszott. Spiridion felkarolta nejét, gyorsabban haladtak.

265 – Halld a léptek dübörgését? Tégy le, kedvesem, én csak akadályozlak. Magam nem bírok menni. Fuss, fuss kedvesem, magad!

– Ne félj, Estrellám, mindjárt kiérünk a völgyből. Ládd, ott messze a fénypontot! Hajónk árbóclámpája. Én erős vagyok. – Kettőztetett léptekkel haladt, a zaj közelgett.

A tenger síkja terült már ki szemeik előtt, egy meredek bérc alatt kelle még csak elfordulniok, mely a völgy torkolatánál állott, a szirt élén keresztfa volt.

– Mindjárt a síkon leszünk, Estrellám! Ne csüggedj! – mond Spiridion, már elfúlva.

A kereszt megett két hiúszszem szikrázott. Puska pattant, Estrella fel-sikoltott:

270 – Ó, ez talált! – A golyó az *Ecce homo* vásznán keresztül fűrődött Estrella mellébe.

– Estrella, Estrella! – kiáltott férje megállva, s puskáját válláról lekapva.

– Nem érte szívemet, csak bágyadt vagyok, menjünk, menjünk! – rebegett a hölgy. – Már ekkor Spiridion célzott, golyó süvített a kereszt felé vissza.

A szökevényeknek vér jelölte útjokat.

– Az Isten ítél! – szólt egy férfihang a kereszt megül, – dicsőség nevének!

275 Az üldözők e ponthoz értek.

– Utánok, utánok! – folytatá a hang, és a kereszt megett magasra emelve egy karjával a fegyvert, másikkal vérző sebnyílást takarva, emelkedék fel Deodatus. – Kijelöltem útjokat, meg vannak sebezve. – E szókkal lankadva inogni kezdett, s görcsösen fogá át a keresztet.

Épp e váratlan jelenet megállítá bámulatában a rohanó szolgálkat. Deodát halkán hörge újra: – Utánuk, utánuk! – De míg a poroszlók ismét összeszedték magokat, az üldözöttek nagyot haladtak előre.

Spiridion és hölgye a hajóra értek.

XI

A hajó már messze vitorlázott a tengeren. A hajón volt Ede és Rolando is. Rolandót anyja sem ismerné meg, rőt szakállá eltűnt, sűrű fekete hajzat borítá el homlokát, bal szemét fekete tapasz takarta, egyik lábára sántított. Edén a lefolyt év alatt egy század viharzott keresztül. Nem ismérte őket senki. Az elsőről csak azt tudták, hogy orvos. A másikat buzgó térítőnek hitték.

280 Estrella kis hajószobájában feküdt, fájdalmas kórágyn. Fügőágyán s az átlótt képen kívül szobájában nem volt semmi. Ott szenvedett ő. Sebéhez járult az óra közeledte, melyben szerelmének gyümölcse napvilágot látand; s a hosszú tengeri út lélekölő életunsága.

Ő sírt, és nem tudá, miért, sötét alakok vonultak el lelke előtt, tettei bűnként tüneztek fel előtte. Örült anyjának szavai éjjelente fölrázták álmából. Rolando foglalkozott körülte.

Estve volt. A vészmadár nyugtalan nyivogással csapkodni kezdte a szél nélkül emelkedő hullámokat, rekkent köd ereszkedék alá, messziről és szakadozva hallatszott az elemek bömbölése. A hajó vitorláit bevonták, a dolgozó népség dőbörgése hangzott a fedélzeten. Mindez még feljebb csigázta Estrella lelkületét. Ő a hit vigasztalását szomjazá, mint pusztai vándor a forrást. Rolando a térítőt ajánlá, és Spiridion sokkal gyöngédebb volt, hogysem azt nevének megtagadta volna.

Estrella és Ede magok vannak a szűk szobájában. De a térítőnek ajkai nem csepegtetnek szelíd vigaszt a nő sérvett kebelébe, de mérget. Haragban égő szemekkel átkos, fenyegető szokat mennydörög ő, kezével az *Ecce homóra* mutatva.

– Igen – úgymond –, kárhozat leánya, istenesküjjet szegő kéjhölgy! Ott! Nézd a szent képet, mely a jó kereszténynek védfalul szolgál minden viharban; azon keresztül röpi Isten nyila kebeledbe. De az ő bosszúja még ott meg nem áll, örök láng szomjúhozza véred. Halld, mint csapkodnak a hullámok fel az ablakig; a hajón a kárhozatnak két anygala van: ti! Míg ti éltek, az elemek haragja nem csendesülhet.

285 – Ó, könyörület! Egy vigasztaló szót Istentől a bűnös fejére! – nyögött a beteg.

– Nincs számodra. – mond Ede. – Bűnödért testvéred is szenved. Nem ismersz, ugye, engem? E szürke szakállban, e roncsolt arccal nem ismered meg Edét? Ím, én vagyok!

– Ó jaj, testvér, és neked sincs szelídebb hangod hozzám. Anyám örült, és megátkozott. Te testvérem, és kárhozatra küldesz. Ó jaj, ó jaj nekem! – szólt a nő töredeztve.

– Mind méltán történt – mond Ede keményen. – Nézd e képen a Con-ti címet! Spiridion mostohatestvérünk. Te vérfertőző vagy, érted?!

Estrella sikoltott:

290 – Hát anyám nem beszélt félre! Megátkozott! – hörge aztán gyöngén. Ede folytatá:

– A magzat, melyet szülnesz, pokolnak áspiskígyója, mely lelket fogja mardosni a végtelenségig.

– Mondj hát kint, melyet tűrjek, és elszenvedem, csak egy reménysugárt adj vele!

– Utáld meg Spiridion! Taszítsd el magadtól, ez az első lépés.

295 – Ó, ha a halál az első lépés, úgy második nincsen.
 – Ezt kívánja az ég.
 – Ó, csak ezt ne! Nem kívánhatja Isten, hogy a szívet, melybe ő le-
 helt szerelmet, kitépjem.
 – És ezt kívánja – mond Ede tompán.
 – Üsd keresztül keblemet, de ezt nem lehet! – suttogott a nő.
 300 – Ím, az árbócok recsegnek, hallod, hogy üvölt fent a kétségbeesett
 népség? Vessz hát, és kárhozzál el! – E szókkal megfordult.
 – Ne hagyj el, ne hagyj el! – hörgött Estrella alélva.
 – Vértartó, kedves testvér! – ordította a térítő az élet nélküli nő
 fülébe, s kiballagott az ajtón.
 A vihar még dúlt, s kisgyermek feküdt már Estrella keblén. Mellet-
 te az orvos foglalkozott ismét. Spiridion az atyai öröm mámorában nem
 hallá a fergeteget, mert kettes boldogságát ment ölelni.
 – El, el tőlem! – suttogott Estrella, karjával eltolva magától férjét és
 gyermekét.
 305 Spiridion megkövült.
 – Menjen ön most – szólt Rolando –, ha nem akarja nejét veszélyez-
 tetni, kit a vihar s láz oly ingerültté tön. Két óra múlva minden jobban
 lesz.
 Spiridion hitt, és távozott, fájdalmasan bár, de reménylve.
 A nőre ellenállhatatlan álma nehezült a kimerültségnek; Rolando
 gondolkodva állt mellette.
 – Ily állapotban a nőt – mormogott magában ünnepélyes lassúsággal
 –, ha el hagyom aludni: a másvilágon ébred csak fel újra. Aludjon! –
 Csendesen haladt ki a szobából.
 310 A tengeri vész megcsendesült. Tán Spiridion lelkébe költözött által?
 Spiridion is szóval, mint a tenger, és mégis mindenki érti beszédét, ég
 és Föld összeborulnak előtte, hogy ölekezésekből gyász szülessen,
 mely elborítja a világot. Mi hajthatá meg annyira a természet fiát?
 A hajószemélyzet össze van gyűlve, néma komolysággal. A közép-
 pen Estrella holttestét gyermekével vitorlába csavarják. Ott nyugszanak
 ők, mint a fa, gyümölcseivel, levágva nyárnak közepette. Spiridion felet-
 tek térdel, görcsösen tartva a vitorlát, mintha még vissza igyekeznék tar-
 tani halottjait az életben. Távolabb Ede s Rolando állnak sötétben. A téri-

tő nem mond a halottak felett áldást, nem enged éneket zengni az átko-
 zottnak tiszteletére.

Most nehéz súlyt kötnek a holttestekre, Rolando is hévvel munkál-
 kodik körülök. Végre lebocsájtják őket a vízbe, a víz összecsap fölöt-
 tük, eltűntek.

Spiridion mint szobor áll mozdulatlan a karzatnál, merően néz órá-
 kig a vízbe, mintha várná, hogy hölgye mint Aphrodite, újra mosolygó
 piros arccal merül fel abból.

A Hold felkelt, a tengeren foszforikus fény ömlött el, mint szokott
 olykor, nagy vihar csillapultával. A két sötét férfi közelebb csúszott Spi-
 ridionhoz. Halkan beszéltek egymással, de úgy, hogy Spiridion hallha-
 tá, míg kémlőleg futó pillanatokot vetettek reája. Spiridion agyában
 sötét gondolatok kerengtek: „Hát e tiszta kékbe is – úgymond – beférkő-
 zött az irigy ördög, mely ellen nincsen törvény, megölte őt, mert sze-
 retett, mert két szent nevet egyesít: testvér-kedves! De hátha csaku-
 gyan ez mégis vétek volna, hogy is büntette volna Isten ok nélkül így
 tiszta angyalát? Ellenben hogy lehet bűn a szerelem, mely átlengi Isten
 nagy világát, vagy van-e hát Isten, van-e bűn, erény? Ó, megőrülök!”

315 – Nézd a vérfertőztetöt – szólott Rolando –, ez ölte meg a szegény
 bűnbánó nőt.

– El is kezdődött az Isten büntetése rajta, halála előtt elátkozá őt Est-
 rella, s eltaszította magától.

Spiridion nyugodt maradt.

– Hah! – mormogott Rolando –, nincs-e ez ember lelkéhez kulcs,
 hogy meg sem indul? Mért nem ölhetem meg a gyalázatosat?! – mond
 aztán fentebben –, de karjaim gyöngék.

– Megölöm én – szólt Ede –, nekem van hozzá jogom!

320 – Ne bánts! – viszonzá Rolando –, kínja percnyi lenne, így örök lesz!
 Éjjel és nappal, az égen, a levegőben, a vízen üldöndi lelkét a véres szel-
 lem.

Spiridion megrázkódott. Rolandónak öröm szikrázott szemében, s
 meghúzott egy vízbe lógó kötelet.

A tüzes vízből felbukott egy fehér pont, lassan úszott a hajó mellett.
 Spiridion szemét dörgölé, fejéhez kapott, erősen lélegzett és nézett, né-
 zett, szemében ült egész élete, nem tudta elfordulni a tárgytól.

Estrella és gyermeke halotti arca úszott a vízen, utánuk sötét palástként húzódott Estrella haja.

– Ó, nőm, ó, gyermekem! – sóhajtott Spiridion vad pillanatokkal.

325 – Átkozni jöttek téged – mond Rolando mélyen.

Spiridion fejéhez kapott, meredt állásában az őrző fájdalom szobrának néznéd.

Rolando elbocsájtá a kötelet, s minden eltűnt.

Spiridion pedig még mindig a habokba nézett.

Másnap éjjel így történt ismét, harmadnap színt.

330 Negyednap Rolando már nem húzta fel a kötelet, nem mondá a síri átkot.

És Spiridion mégis látá neje árnyékát, mégis hallá a túlvilági hangot.

A kezdődő átok betelt, a vízből a levegőbe, az égre költözött a kísérteti kép, betölte mindent a bűnvádoló hang, mint ércbürtnek hangja. Spiridion meredt hajakkal, vérben forgó szemmel rohant a fedélzetre, bújt a hajófenékbe, és a kép, a hang mindenütt ott volt.

Vadon rohant Ede kebelére, görcsösen fogá át térdeit.

– Szent férfiú – sikojtott kétségbeesetten – áldjon meg, mentse meg az iszonyú képtől! – Ede mellbe taszítá, s elfordult, Spiridion bőszen felugrott, feléje rohant.

335 – Szent embert érintesz – szólt mögötte Rolando, megragadva karját –, kétszer kárhozott!

– Százszor kárhozott! – ordított Spiridion – Annál jobb! Ha Istenben nincs könyörület, a kárhozathoz folyamodom, kiölkök magam körül mindent! – kacagott tovább – Úgy majd a kép is... de nem, nem, az ég mindenütt ott van, és az égben, a vízben, levegőben: ő.

Ezalatt kéken merült fel Jáva sziklacsúcsa. Egy sajka bocsájtatott a vízbe, s három ember szállíttaték rajta a sziget felé, Deodát előleges parancsa szerint.

Spiridion, Ede és Rolando voltak ezek.

Rolando és Ede nem tudták, mi történik velök, az előre nem tudott paranccsal, de hasztalan volt az ellenkezés, erővel vitettek a partra, s a sajka távozott.

340 Spiridionnak egy percre vissza látszott téni eszmélete, hazája szemléténél. Ott volt ő újra a természet ölében, megjárva a világot, hol csak

könnyezni tanult meg, s nem hozott mást magával egy lövésnél, az *Ecce homo* képén. De nem! Megtanulta azt érteni is, egy percre óriás súllyal nehezedett világosabbá lett agyára annak értelme. Ezalatt a sajka partot ért.

– Itt vagyunk – úgymond Spiridion kiugorva –, itt nincs ember, nincs fonák törvény, védje a gonosznak, ítéljen itt a természet közöttünk, szent férfiak, fel a kárhozattal!

XII

Jártassággal ment e szók után a bozót s omlásokon keresztül, míg egy sziklaélen megállt, mely kopár völgy fölé nyúlt be.

– Most le minden fegyverrel – folytatá ismét hidegülve –, küzdjünk!

– Már ekkor Rolando letépte a tapaszt szeméről, lába nem volt béna.

Öltre mentek, alattok a Méregvölgy tátongott.

345 – Aki beesik, az meg van halva – mondá Spiridion.

Küzdöttek, Rolando alulról néze rájuk. A harc szörnyű volt, két kétségbeesett csatázott, csak erőlködésök egy-egy elfojtott nyögése hallott. Ede ingani kezd, még egy ügyes csavarintás, és lába elveszti a földet. A tátongó völgy felett függ már, görcsösen kapaszkodik csak Spiridion övébe. Ez ércoszlopként áll erősen, egy percig gyönyörködik áldozatában, aztán Ede kezét kezdi bontani övéről. E percben egy kő suhogott a légben, Spiridion fejéhez röpült, Spiridion inogni kezdte, Rolando lent kacagott. Ede feljebb csúszott a szirten, ismét átölelték egymást, egy percre vívtak még elfúlva, s együtt zuhantak a völgybe.

Több évekig bolyongott egy lény Jáva rengetegében. Alig volt rajta emberi alak, szemében őrlött tűz ége. Napokat töltött a hajléknak a Méregvölgyre nyíló ablakánál, s köveket dobált két, szeretókként összelkezett csontvázra, vad kacaj közt. Házában csak egy bútor volt, az előtt hevert máskor összeroskadva, ajkán káromlás forrt, s mint nehéz kintól gyötört, csapkodá magát a földhöz.

348 E lény Rolando volt.

A KOLOSYAK

(Elbeszélés a múlt századból)

I

– Hej, földi! Micsoda vén kastély az ottan? – kérdém kocsisomtól, amint Zemplén és Szabolcs között a Holt-Tiszának mocsáros partján utazva, a mértföldekre terjedő Rétköz közepéből egy düledező tornyos úri laknak fakó falai tűntek szemeimbe.

– Nem jó hely az, uram – dörmögött a kocsis.

– Miért? – sürgetém felgerjedt kíváncsisággal –, ki a gazdája, mi a neve annak a fészeknek?

– Ne szóljunk többet arról, mert úgy segéljen, baj ér! – válaszolt emberem, s lovait megvagdosta, minden kérdésem dacára, konok hallgatásban maradt.

5 Végre néhány icce bor ígérete mégis meglágyította szívét, s miután aggodva nehányszor körültekintett, s meglassította lovai járását, mintegy súgva mondá: „Az a Kolosyak háza”, s nagy hirtelen a Barkóczy nevet mormogta el háromszor fogai között, mintegy ellenszerül az előbbi mondat gonosz hatásának.

Többet nem szólt, s úgy tartom: nem is tudott a tárgyról.

Estvére Tokajba értem, mindig e sajátságos eseményen tépelődve. Ott azonban segítségemre jött a költők két frigyese: a véletlen s a képzelet tündére; amaz unalmamban egy szegletbe vezetett, hol nagy halom hányt-vetett papír között, mit gazdája alkalmasint szalonna, paprika, dohány s más egyéb begöngyölítésére szánt volt, néhány naplótöredéket játszott kezembe, melyben a Kolosy név többször előfordult. Emez egyiséget s életet öntö a szaggatott részekbe, s így tákoltam össze e történetet, melyhez már nem tudom, melyik tündér tart nagyobb jogot. Elég erőt önt-e beléje a költészet, hogy életét feltartsa az elsüllyedés ellenében, vagy a véletlen követelendi vissza részeit oda, honnan azokat kihasztam.

* * *

Történetünk idején a sötét tekintetű házban még sötétebb tekintetű úr lakott. Pedig a ház hasonló volt a halál honához.

Ablakai a mértföldekre terjedő lápos Rétközre néztek, körülé kert terült el, de minő kert! A legsivatagabb pusztaság nem oly gyászos hatású előttem, mint hol hajdani fény és élet felett trónol az enyészet. Amott a halál él, itt az élet haldoklik, amott az ember nem keres mást enyészetnél, s az élet minden kis nyoma megörvendeztet, itt az ember rokon életet keres, és saját életerébe egy-egy döfés, ha a hajdan viruló arcon rothadás kéklik, a véres koponyáról foszladoz a haj, s a csábos termet iszapjából csontok merednek elő. A kertnek utai dudvával borítvák, lugosai összedüledezve, kígyók fészkeül szolgálnak, halastava békanyállal bevonva kákát terem, félig elmerült csolnaka fűvel van benőve, s a körülé hajdan mosolygó rét ingovánnyá sillelt.

10 A ház felé magas platánfák sora vezet, bignonia és jázmin csoportok terülnek körülé, de ágaikat nem eleveníti az éltető zöld, szárazon meredeznek nyár közepén, s a lágy szellő nem sugdos andalító dalokat közöttük, csak egymáshoz csörteti őket, mint halotti váz velőtlen csontjait.

Átellenben a hajdan ékes kerti lak feldúlt maradványai állnak: itt-ott még látszanak az ablakok színes üvegei, kivehetők az ékes faragványú párkányzatok festői alakjai; de roppant hasadások körül, lehullva a festék, míg a csarnokban ledülve hevernek a csonkított görög istenek, a márvány kandalló beroskadt, s a horpadozó fedélen keresztül csak pusztulást világít meg a beömlő napsugár. E kerti lak s ház közötti téren még ismerhetők a virágágyak helyei, de nincs rajtok virág, csak buja bozót tenyész; még állnak a virágpolcok, még cserepek is vannak rajtok, de ezekben kóró van, vagy gaz zöldül. Középen szökökút medre penészklik, a víz nem szökik többé.

A düledező udvarkerítés kapujának rozsa eszi zárát; számarkenyér s maszlag lepi a tért, még út sincs a füves csarnokba. Pókhálós folyosón jut az ember szobáról szobára, pusztaságról pusztaságra, s nincs semmi más, mi a lehangolt lélekre felrázólag hatna, mint a hulladozó falakról visszahangzó lépés, egész be, a toronyszobáig. Itt van a háziúr. Magas, szikár férfiú, arcát halottnak tartanád, ha szemében nem villogna sötét tűz. Szobájában egyszerű ágy, íróasztal s egy szék áll. Miért is állna ket-

tő? Hozzája nem fordul más vendég mint a múlt idők emlékezete, ajtaján csak a fergeteg kopogtat, magányát csak a bánat osztja meg, és ez lelkében oly igen megfér. Íróasztalán tündér szép női arckép töredéke áll, legnagyobb része annak is el van égve. Egy szögletben rozsdás kard s hosszú puska hever, egyéb semmi, sehol! A háziúr Kolosy Márk. Összefont karokkal, szemeit a lába előtt élettelenül fekvő ebre mereszti.

– Hát téged is utolért sorsom kiengesztelhetlen átka, hú eb! – mond halkan. – Csapás csapásra, veszteség veszteségre, és e nyomorult szív nem tudja elfelejteni a szeretetet. Gyalázat rád, ember, te önzés netovábbja! Tudod, hogy szereteted, mint Thészeusz pajzsán a bűvös fej, kikerülhetlen vészt hoz mindenre. Tudod, hogy hasonló levél a szoborra merevült mesei emberhez, kinek csak szíve dobog még, de vágyainak tárgyát soha el nem éri; és mégis, és mégis, mindig újra, meg újra szeretsz, hogy újra halált hozz mindenre, hogy újra veszíthess. Jöjj, jöjj, hú ebem! Sok, mit veszíték életemben, kacagna, ki hallaná, hogy mégis téged kísérlek legbánatosabban sírodba, pedig úgy van, dús kincstárból a ragyogó gyémánt nem oly pótolhatlan veszteség, mint az éhség üres kamrájából az utolsó falat kenyér. Sírodba felfordítva dobhatom az életöröm címerét, te voltál az utolsó láncszem, mely ahhoz csatolt. – E szókkal felemelé az ebet és kiballagott.

II

A Rétköz, melyre Kolosy uram ablakai nyílnak, egyetlen látvány a maga nemében. Megátkozott vidéknek tartanád, melyen halál- és étellel űz játékot egy szeszélyes tündér. Mértföldeket borít a víz, susogó nádtól lepve száz évi növényzet rohad gyökerén, alapjául szolgálva az újnak. Itt-ott, sajátos utcaként, sebes folyású ér szalad, másutt tiszta tó áll a vízországnak közepette, és a tavon, mint megannyi smaragd sziget, úszó lápok járnak, rakottya- s égerbokrokkal hátaikon. Hajóként követik a szelek szeszélyes játékát, majd nagy szárazzá tolulva össze, állják el a sajka megszokott útját, majd ismét messze kerülve egymást, új meg új alakot kölcsönöznek a vidéknek. Széleiken a foszforikus fényű mótely torzsa, bürök és ördögborda tenyészik; emlénvirág csoportozatok reng-

nek a víz színén. A finom alkotású békalencse, a vízitöknek alulról felnyúló indáival, s a víz színére simuló kövér leveleivel s nagy fehér virágival, a sárga vízililiom, a hosszú zsinórra fűzött, jukka alakú kolokány, a szegletes sulyom, s más szeszélyes növényalakok tömkelege tölti el a többi vízországot, fenéktől színig. De ez ország lakói is méltók országukhoz, melyet nem irigyel tőlük senki. Ott, a meggyült gazon fényes szemű vízi kígyók sütköznék egymáshoz fonódva, színes gyík surran itt a száraz nád közt, s a lép alatt szomorú kuruttyolása hallik a békáknak; míg amott ezer nemű szárnyasok borítják a lápot, itt fészkelnek háborítatlanul. S midőn a kárókatonája pocskolva csap le a vízbe, Napban ragyogtatja ezüst ékét a kolcsagos gém, vijjogva kering a bóbic, s lest forral a halászmadár; midőn alkonyatkor gágogva megy legelni a vadlúd, ruca, s fél lábon hallgatja a tóparton a száz nemű gém, ha a nádiveréb hangicsálni kezd, és a bölömbikának rémes hangjától felretten a szárcsa: némi élet ömlik a vízország nyomasztó csendébe, bár e sajátságos élet nem kevésbé nyomasztó.

15 Egyes dombosabb helyek állnak itt-ott, menten a víztől. Ilyen állott Kolosy uram házával átellenben is, a parttól mintegy hatvan ölnyire, ennyivel beljebb ismét egy más, magasabb és terjedelmesebb. Alja sűrű, magas náddal volt benöve; a domb tulsó felén egyszerű kis hajlék állott, halászházhoz hasonló, előtte néhány virágágy, feltűnő tisztaság, mindannyi bizonyítékaul szolgáltak lakosai nemesb, műveltebb ízlésének.

A fentebb leírt jelenet után néhány nappal e dombtetőn egy úrinő állt; a régi bájnak félreismerhetlen nyomai voltak a sötét, mintegy harminc évre mutató arcon. Látszóvet tartott szeménél, és osztatlan figyelemmel tekintett a Kolosy házra. A lemenő Nap bíbor palástot vont a vidékre, a nő lábainál suttogott a száradó nád, a hullámozó tó felett vijjogva kanyargott a bóbic, míg a nő gyászruháját s fején a sötét fátyolt messze lebegtette a szél. Az egész oly festői, de rémes, oly mondhatlan fagyasztó volt. A hideg arc, mintha e pusztulást mind az idézte volna elő, mintha e halálhonban gyönyörűségét találná, és tündére lenne az enyészetnek.

Egyszerre arca felderült, öröm szikrázott szemében. – Most, most – úgymond – itt a perc, melyért tizenkét évet adtam áruba! Most következik az élvezet, melyet tizenkét évtől elvonva fukaron gyűjtöttem össze, hogy egyszerre költhessem el, bő lakomában. – Ezzel leereszté

látcsövét, lefelé sietett a parthoz, a kis házikónak betaszítá ajtaját, s beszólott: – Lóra, leányom! – E szókra tündérszép teremtés lépett ki a viskóból, mintha az egyszerű barna csiga lett volna, mely a legszebb gyöngyöt most szülte meg. Dús szőke hajzat omlott a deli termetre, égszínű szemek mosolyogtak a gyermekded arcából, s a kis rózsaszáj, a teljes kebel, mely hullámozva renga fel s alá, csak gyöngye sejtelmét adhatják az összhangzó egésznek. A nő sötétén ragadta meg leánya kezét.

– Aztán úgy legyen ám – úgymond –, mint rendelém, különben ismét Bécsbe mégy!

– Mindent megteszek, anyám – rebegé a lány megrázkódva –, csak Bécsbe ne küldj! – S hosszú szempilláival egy előtörő könnyet nyomott el, s mosollyal erőlködék felfogni anyja szigorú tekintetét. – Hisz nekem – folytatá a kedves gyermek – oly kevés jutott még az anyai kegyből, mit más leányok oly fennen dicsérnek! – Egy új tekintet megölte ajkain a szót. De a nő is meg volt hatva, elfordította arcát, hogy lánya ne lássa, elfojtá sóhaját, hogy anyai szíve ne hallja, s némán sietett fel aztán lányával a dombra, ott kendőjét lobogtatá, s továbbhaladt a víz partja felé. Deszka vezetett itt a nád közé, honnan evező csapásai hangzottak. Nehány perc múlva a két hölgy, két vén evező cseléddel, gyorsan haladt egy kis sajkán Kolosy uram háza felé.

III

20 Kolosy némán, lehajtott fővel ballagott a kertben, a mulatóház dűlédek felé. Megyek hozzád, pókom – mormogá magában –, téged csak nem fog tőlem irigyelni a sors! Következetlen lenne magához, hisz azelett azzal büntetett, hogy öröme szánt termeim ajtaját pókháló rongyokkal függönyözé be; most már annyira mentem, hogy önátkomban lelem multságomat. Szeretem nézni a nagy fekete pókot, mely az ablaknyílásban ült tanyát, ez neki világa, mint nagyravágyónak a cselszövényes termék, itt vonja szét hálóját, s ha egy-egy legyet megejt, oly gyönyörűséggel szívja ki vérét, mint áldozatát a nagyravágyó ember.

Ezalatt a romladékhoz ért, figyelmesen kémlelt egy tört ablakot.

– Mit? Te sem vagy itt többé, átkomat is visszahúzza a sors, ha kibékültem vele? Egy évet, egy évtizedet életemből pókomért, ha mindjárt a holnapi nap maradna is csak élnem! Ó, boldogok! Ti nem tudjátok, mi kincs egy pók, ha az embernek nincs már egyebe. Egy pók, hogy az ember ne legyen mint élőhalott üres sírba rejtve, mert mi az élet, ragaszkodás nélkül? Megborzadok! Mely rettentő felsőbb lény csapásai üznek, ki keblemben lát, kitől egyetlen pókomat nem bírom eltitkolni, hogy csontujjával ne érintse. Megőrülök! Megőrülök!

Meredten állt Kolosy, a kerti ház felé fordulva, öklével szorítá homlokát, midőn annak ajtajából egy tündéri ábrándkép lépe ki. Kolosy karjai lehulltak, a lány szintén néhány lépést hátrált. Néhány percig mozdulatlan álltak egymással szemben, míg a lány halkán felsikojtva eltűnt a kerti lakban.

E jelenet benyomását Kolosy nem lehet leírni. Alighogy felesmélt, rohant a kerti lakba, de az üres volt; rohant a kerti lakból el, a könnyed léptek nyomain, melyek után még inogtak a le nem tört fűszálak. A vízhez jutott, hol az összezilált nád mutatta, hogy nemrég csolnak távozott onnan. Csak itt kezdte hidegebben eszmélni. – Balga én! – úgymond –, elhagyám magam ragadtatni, és miért? Nincs-e megírva sorsom engesztelhetlen könyvében, hogy nincsen boldogság számomra? Hát még nő által! Ó, jaj, ó, jaj! Szégyeneld magad, vén fiú, el, haza, egy pókot sem való már neked szeretni! – Szeméből könnyet törült, és megfordult. Sziréni dal tartóztatta vissza lépteit, mely a víz felől árjadozott. Visszatekintett, s a közel szigetke tetején a szilfidi alakot pillantá meg, mely egész gyermeki elfogulatlansággal játszadozott a zöld gyepen.

25 Kolosy elmerült nézésében. A percek számíthatatlanul folytak, mindinkább szürkült az est, s csak midőn a leány a sziget másik partoldalára tűnt el, eszmélt fel Kolosy merengéséből.

– Ha-ha! – kacagott magában – Gyenge ember, kinek még egy ize test, kinek még két műszere összetart, gyarló. Ó, de a leány oly szép, hát-ha ő a tündér, ki életem átkának véget vetni jött. Nem olyan-e, mint szerencsétlen nőm megbékült szelleme? Dőre negyvenes – folytatá –, kinek szíve keresztlüködött már mindent, egy látás fel bír-e gerjesztetni, mint a bamba ifjút, kit egy köntös suhogása felforral; el, el, te gondolat is, mely élni hív.

Verejtékét letörlé homlokáról, és haza indult. De a hűvös esti szél nem csillapítá le, míg szobájába ért.

Egész éjen át lámpát égetett. Másnap nyughatatlanabb volt a szoktónál; az est ugyanazon órájában ismét a parton állt, azzal hitegetve magát, hogy ez csupa véletlen. Messziről hallá már zengni az esti andalító dalt, meglepve gondolta magát, pedig várt rá. Vissza akart térni, pedig azért jött oda; de csak maradt, egyszerű kíváncsiságból.

Minden úgy történt, mint tegnap; s így történt több nap egymásután.

30 Kolosy már felejté ebét, pókját és mindenét, csak az est óráját nem; és az est órája ismét eljött, de a szép dalosnő nem jött el vele.

Ott merengett Kolosy sokáig, és dalosnője helyett feljöttek a csillagok, fényesen mosolyogtak le reá, de hidegen hagyták keblét. Kolosy hazament ismét, és sírt. Ó, ha ily férfiú sír! Íróasztalánál ült egész éjjel, előtte a múlt és jelen képei lengtek, nem lesz érdektelen azokat kiolvasnunk, amint papírra tevő.

IV

Nehéz Istennek sújtó keze rajtam! Mi voltam 12 év előtt, s mi vagyok most? A nyárnak, ha meleg sugára, midőn mindenütt életet lehel, kinek jutna eszébe, hogy e fény is kimeríthető, hogy dacára e sugároknak, meg fog fagyni az élet, szemfödél borul a világra. És az ember sorára, ha egyszer tél jó, annak nincs többé kikeletje.

Tizenkét év előtt köttetett meg a szatmári béke. Akkor az országnak legirigyeltebb embere valék, velem vetélkedni nem mert senki, csak megközelíteni igyekezett, szerencséjeknek tarták a legnagyobbak, ha Kolosy Márk figyelmére méltatá. Csak egy volt a tömegben, ki keblemet bírta mint sajátját, lellemnek barátja, Barkóczy János. Megérdemlette e helyet, reá mindenben bizton számíthaték, mintha kebleinkben csak egy kettévált szellem lakott volna, úgy értők egymást. És mit mondjak nőmről? Tükre volt az asszonyi nemnek; nemcsak külsőben, de erényben is példaképül állíták fel őt. Házam, kertem a Földre varázsolt Paradicsom volt, viruló gazdaságomat ezer jobbágy művelé. Életemben árnyoldal nem volt, csak nap, de éj nem, hogy ez most mind eggyé szoruljon, s életemet gyászába temesse.

Egy estve nőmmel a kert véglugosában ülék, körülünk játszott három éves Lóra lánykánk, ki nem volt ugyan saját gyermekünk, de ezt csak legmeghittebb embereink tudák; mert midőn félévvel azelőtt egyetlen kisleányunkat elragadta a halál, bánatunknak enyhéül szolgált egy rokonunk ezen gyermekét, kihez még más kötelék is csatolt, magunké gyanánt tarthatni.

35 Boldogságunkról ábrándozva merengtünk a csillagos égre, midőn egyszerre az udvari ebek rémes vonítása felijesztett. Így soha nem halottam őket; mindig közelebb, közelebb vonult a hajmeresztő üvöltés hozzánk, nóm ijedten simult keblemhez, s a lugos nyílásánál egy magas nőalak jelent meg. A nő sötét mezéből magasra emelte kezét, és mély, reszketeg hangon így szólt:

– Ember! Ki most merengsz boldogságod érzetében a csillagos égen, nem fogod tudni felszámolni szenvedésidet, mint azon [a] csillagokat; ki most nőd keblére csókokat lehelsz, tört fogsz abba meríteni. Házad roskadozni fog, gaz nő küszöbén, színes ablakainak pókháló foglalja helyét. Kiszárad minden, lerothad, kiég körülöttesd. Még az eb is ki fog kerülni, és meg fog vonítani, mint engem, átkozva lesz minden, amit érintesz.

Nőm a beszédet nem hallá végig, alétan feküdt karjaimban. Én is megfásultam, s midőn meglepetésemből feleszméltem, a szörnyű nő már eltűnt. De szavai megmaradtak. Borzadva ijedtem fel álmomból olykor, és a szavak napról napra teljesültek, míg végre nem maradt minek teljesülni többé.

Ez esemény után néhány napra két levelet kaptam Bécsből; éppen ismét a fentebbi lugosban ülénk, ott volt barátom is, János. A levelek nagyobbikát felbontva olvasám, hogy hivatalomtól, érdemjeleimtől megfosztottak. Az akkori zavaros idők cselszövényei közt ez éppen nem volt valami rendkívüli, de mégis nagy csapás volt reám, mert a világ elkényeztetett, s hiúvá tőn. Megszoktam a hiedelmet, hogy a hatalomnak nélkülözhetetlen levék. Azonban mosolyt erőltetve nőmet megcsókoltam, barátomnak kezet nyújték, s mondám: „Ez legyen a legnagyobb baj, titeket nem ragadhatnak el tőlem!”

Százszorta keserűbben hatott rám a másik, névtelenül írt levélke. A levél így szólt: „Sajnálom önt, minden kitüntetést, mit öntől elvettek,

Barkóczy János nyert el, a jó barát! Sajnálom önt, de vigyázzon, nehogy keble legdrágább éke is utánok vesszen!”

40 Lehetetlen volt nőm és barátom figyelmét kikerülni megütközésemnek; résztvevőleg simultak hozzám, s én alig tudtam elfojtani e felkiáltást: ó, kígyók!

Fülemben hangzott a kétszer ismételt: „sajnálom önt.” Kolosyt eddig nem merte senki sajnálni! De legyőztem magamat, és egy álokkal mentve zavaromat, megnyugtattam őket. Azonban keblemben volt a kígyó, lelkemben égett a gyanú pokla, mellyel nőm és barátom minden lép-teit kísértem.

Valamint a gyávaság minden bokorból rémet, minden fából óriást alakít magának, úgy a gyanú sem fog haszontalanul tárgyat keresni. Hiszen ha ezer ártatlanról be lehetett bizonyítani a boszorkányságot, egy féltő szív, ily gyanútól űzve, s gyötörve a mindig fülében hangzó jóslattól, nem győződhetett-e meg bűnéről egy ártatlan nőnek? Pokoli kínokat szenvedék, s szenvedteték bizonylyal nőmmel s barátommal is, kiknek minden mosolyát sötétebb képpel viszonoztam, minden szavukban árulást, minden csókukban Júdás-csókot sejték.

Ekkor jött Tokajba lakni Zeréndi Margit gazdag s igen szép özvegy, kivel nőm csakhamar megismerkedék Mádon, s mint másképp nem is lehetett, a vidék legünnepelebb két asszonya legjobb barátokká lettek. Sokat járt hozzánk, ismertem nagy hatását nőmre, s tőle reménylém orvoslását a feszült viszonyoknak, melybe nőmmel jövék. Elpanaszlák mindent. Margit kárhoztatott gyanúért, nőmet mindenek felett kiemelte, de hisz’ ők legjobb barátnék valának! Én tehát folyvást unszolám közbenjáró tanácsért; végre abban egyezénk meg, hogy színleg Margitnak udvarolandók, s ha nőmben az elbizakodás nyugodtsága meg lesz zavarva, csakhamar visszatérend a szerető szív kis tévedéséből, áldást hozó szerepébe.

– Reményilem – tevé hozzá Margit nevetve –, hogy megbocsátand árulásomért, melyet barátságom követend el rajta.

45 Én ismét reményleni kezdtem; az áljáték folyt.

Sokszor előre kiszámított állásban hagyók magunkat meglepetni Margittal; sokszor titkos, és mégis észrevehető kézszorítással igyeke-zénk ébresztetni a gyanút. De az orvosságnak kívánt sikere nem lett, sőt nőm, ahelyett hogy hozzám tért volna, tőlem tért el.

Napról napra inkább sötétültem ismét, kedélyem komolyságához több rendkívüli esemény is járult. Egy reggel virágaimat mind földig hervadva találtam, néhány nap múlva kedves kerti tavam halait mind felfordultan lelém a víz színén lebegve, s alig volt nap, mely meg ne hozta volna új veszteségemet. Majd egész vidéken ismert szépségű marháim veszték el csoportosan, majd lovaim bénultak meg, vagy legkedvesebb házi eszközöm tört el. Így ment ez mindig, megfoghatatlan módon, s már-már csak romjai maradtak azon ígésző egésznek, mit még csak az imént egész vidék annyira irigyelt s magasztalt.

Egy estve a szokottnál korábban jövék vadászatról haza. Kapum előtt János kocsiját pillantám meg. Kettőztetett léptekkel siettem fogadására, midőn álmélattal láttam a kocsit tovarobogni. Kissé felindulva e barátságatlan viseletért, értem nőm szobájába. Kérdezém tőle Barkóczy oly hirtelen távoztának okát, ő tagadta, hogy ott volt, én felindultam – ő sírt, de tagadásánál maradt. Ingerülten nyitám meg szekrénykékét, s abban egy fűből kötött szerencse-szalagot találtam. Előbbi estve láttam, mikor Jánossal köté, s ő mégis vakmerően állítá, nem tudja, miképp került a szekrénybe. Itt többé nem volt helye a kétkedésnek, s lelkemnek kínját csak érzeni lehet, leírni nem.

V

Egy estve, Margit nálunk létekor, sokáig beszélgeténk fenn; ő még a holdvilágos éjen hazamenni készült. Nőm már aludni ment, én panasszal könnyítém lelkemet.

50 Már Margit is, ki eddig oly hön pártolta nőmet, csak hallgatott, gondolkozott, s az elfogultság verejtékezteté homlokát; ő is el volt gyúlva a méltatlanságok hallatára, mint én. Egyszer csak hirtelen felugrott, s kifelé ment.

– Valóban – úgymond –, szükségem van az Isten szabad egére, szükségem a tündöklő csillagokra, hogy barátném tündöklő lelkében újra higgyek. Hisz ha ő bűnös, mint a szín mutatja, úgy elhomályosodtak a csillagok is. De kísérjen kocsimig, kérem!

– Megyek – szóltam hirtelen –, nekem is enyhülnöm kell: hogy men-nék nőmhöz ily feldúlt arccal!

– De vegyen ön tört is magához – szól Margit újra –, a kuruc világból még rablók portyáznak e vidéken, s kocsim a kert végén áll.

Én tört vevék magamhoz, ő karját nyújtá, s haladtunk a kert felé. Gyönyörűen világolt a Hold, minden csendes volt, csak kebleinkben kopogott hallhatóan a szív. A kert végén levő lugoshoz közeledénk, midőn halk suttogás érinté füleinket. Hirtelen megálltam, mintha lábaim legyökereztek volna.

55 – Ó, ön éltem őrzőangyala! Ön állítandja vissza szívemben a szerelemnek elveszett birodalmát – suttogott egy hang a lugosban.

– Nőhang – mond Margit nevetve –, hagyjuk a szerelmes gerlepárt!

– Hagyjuk?! – ordítottam én. – Ön őrzöng, hagyjuk...?! Hisz ez nőm hangja!

Margit görcsösen ragadá meg karomat, én küzdöttem, hogy kitépjem magam.

– Esküszöm! – mond egy szilárd férfihang a lugosban. Végre szabad levék, az ellentállás dühömet még inkább nevelte, öklömben tör szikrázott, a lugosba rohantam, ott nőm ült, előtte Barkóczy fél térden állva. Egy fájdalomtelt sikoltás volt a hang, mellyel a nő férjét üdvözölte; képére feccsenő meleg vér volt az, mi Barkóczyt eszméltre hozá.

60 – Az Isten szent nevére, mit tettél? – mond Barkóczy felugorva.

– El, gyalázatos! – kiáltottam indulattal én, s mellbe taszítám. – Te, kinek nevét akkor kellene nevezni, midőn mindent, mi a világon vétkes, ördögi és utálatos, egybe akar foglalni az ember. Mit tettem? Képedbe feccsenő vére mondja büntársadnak, mit tevék, álbarát, címhajtászó, házasság-gyilkos!

Barkóczy szótlán maradt, s midőn a szerencsétlen nő megmozdult, hozzá sietett s felemelé.

– Gyalázatos eb! Még holta után is buja ölelgetésében gyönyörködöl?

– Ne káromold az angyalt! – mond Barkóczy reszkető, de ünnepélyes hangon.

65 – Angyal volt neked, gazember! Cselédeket kiáltok elő, te házam ördöge!

– Attól megkíméllek, hogy ennyire süllyedj – mond Barkóczy; s ezzel lassan letette az alélt nőt, még egyszer bocsátkozott fél térdre előtte,

s előgördülő könnyével áztatá meg a szinte merev kis kezét, s aztán lassú léptekkel tűnt el az éj homályában.

Magam maradtam a haldoklóval. Messze ebeim vonítottak, a csillagos éj, a lugos, minden mint egy év előtt, midőn a szörnyű alak jósolni jött, és íme... a jóslat nagy része már teljesült.

Egy perc alatt cikázott keresztül ez mind agyamon, s a másikkban egykori boldogságom képe lengett előttem, mely egy év előtt folyondárként környezett.

A pillanat óriási hatalommal ragadt meg, s engesztelhetetlen sorscsapást, ördögi ábrándképet láttam az egészben, s elérékenyülve hanyatlék szerencsétlen nőm mellé.

70 Csókkal és könnyűvel halmoztam az élettelen arcot; önéltemet leheltem volna beléje, ó, hogy ezt nem tehettem emberi erő! S ím, mint elalvó lámpa, még egyszer lobban fel, a nő megtört szempárja még egyszer megnyílt, s mosoly szállt ajkaira.

– Férjem!... Nézd, a haldokló bűn nem tud mosolyogni, és a haldokló nem hazud. Én ártatlan vagyok – rebegé –, mindkettőnket megcsaltak; az egésznek oka...

– Ó, szólj, elveszített üdvöm! Csak még egy szót, kedves, kedves... nőm! Vedd fél életemet, s bíj erővel legalább ez egy szóra! Igaz!... A bűnös nem mosolyg, a haldokló nem hazud. Isten, ki Napot forgatsz a mindenség tengerében, ki csillagot tartasz fel, nem adhatsz-e erőt egy haldokló nő kebelébe egy szóra? Nőm, nőm!... Megörülök, ha nem bosszulhatlak meg! E szót, e szót!...

De a halottak nem érzenek bosszút, a nő nem felelt többé.

VI

– Margit, Margit! – kiálték fájdalommal – Jöjjön, segítsen halottamat bevinni. – Hangomat nem hallá senki.

75 – Hol van, Margit? Ön is elhagy ily pillanatban? – Hasztalan kiáltozám; Margit már nem volt található. Cselédeim után kiáltottam, erőm elhagyott a rettentő léleklázban, hazafelé tántorogtam, elfúlva, önmagából kikelt arccal. Ó, ki így látott volna végighaladni a kerten, a csillagos

éjszakán, elkárhozott léleknek tart vala, kinek búnsúlyától sírban sincsen nyugalma, kinek fején a halál penészlik, és szívében pokolnak kígyói nyüzsgenek.

Eszméletlenül rohantam a szobába. Kislányom ott ült az ágyban, és sírt, anyját várta szegényke, ki oly édes dallal szokta elaltatni.

– Anyám... anyám! – siránkozott a kislány.

– Ne keresd, gyermekem – szóltam én –, neked már nincs anyád, ott a lugosban fekszik halva. El, el, cselédim, hozzátok fel a kedves hullát!

Kimerülten dőltem a pamlagra; mit tudtam én, mi történik körültem.

80 Míg a cselédek tanakodtak, készülődtek, legnagyobb zavarban futkosva össze-vissza, addig a kislányra nem figyelt senki. Ő, de ő legjobban érzé anyjának hiányát, szavaimat nem bírta ugyan egészen felfogni, de elég volt tudnia, hogy anyja hol van, elég volt hallania, hogy ne várja őt, hogy vissza nem jó többé, s rögtön odahagyva kis ágyát, kirohant a szobából, nem akadályozva senkitől, szaladt végig a kerten, gyorsabb volt a gyermeki szeretet a cselédek béres-kötelességénél, s mikor ezek fákllyakkal ellátva a lugoshoz értek, ott már csak vérfoltokat találtak.

Szorgalmasan keresték át az egész vidéket, de mit sem találtak; bevilágítottak a tóba, s ím... a víz színén kislányom kendője lebegett. A tó át- meg átkutatott, de mind hasztalan; nem elégelte a kegyetlen végzet két legdrágább kincsem elvesztését, még sírjokat sem engedé bírnom, hogy keservemnek rásírt könnyeivel könnyíthessem bánatos lelkem sziszifuszi súlyát.

Hasztalan kísérténém meg leírni lelkem állapotát e gyászeset után.

Az annyira ünnepelt hatalmas úr, gúnyolva s túlragyogva azoktól, kik kevéssel előbb hízelegve csókolgatók lába porát. A szerencsés ember, ki oly megbízható baráttal, s oly feddhetetlen nővel dicsekedhetett, minőket eszményképül állít fel az ember, kétszeresen elárulva mint bolond, mint gyilkos, az embergyűlölet átkos rémével kebelében, sokat szenvedve élt. Köröttem a pusztuló kert, az apadó gazdaság mind... mind... összeesküdtek egy felsőbb hatalom intésére, hogy letarolják mellőlem mindazt, mihez a szív láncai csatolhaták az embert.

Elvonultam hát mindentől, nem akartam szeretni többé semmit. Ha a halál minden örömvirágaimat megfagyasztá, jégsivataggyá teszem én is keblemet, hogy attól a halál maga is visszajedjen. Láttam, mint penész-

lett az átkozott tó, mint dült össze a gyászos emlékü lugos, s mint pusztult el magában minden: lelkem napról napra nagyobb gyönyört lelt körében, mely mindinkább hasonlatos lett hozzá.

85 Ő, de ki tudja, ki érti az emberi szív mélyét? Örömeiben sír, fájdalom-ban kacag, óriás veszteségének enyhültét gyermekjátékban találja, s papírkoronát készít magának inkább, mellyel enyeleget, hogysem éltének elvesztett koronájával szeretetét is feneketlen sírba hajítaná.

Újra kelle nékem is szeretnem; és szeretém nőm arcképét, egy nyomorult vászondarabkát; s ez volt az, mi a szellemvilággal összekötött. Órákat merengtem előtte, s a kép nőtt... majd lélegzeni láttam, már-már körültem lenge, és mondhatatlan édes, kiengesztelő dalok zengtek füleimbe; sírtam ekkor, és boldogabb valék. Szerettem nőm szellemét, mint hajdan életében; és nem féltettem őt. Szerettem még gyönyörű gypágyát, nagy faszoraimmal, házam előtt, s úgy lestem már, mikor veszi le már rólok a zordon tél kezét, s mikor terjengetik ki gallyaikat gazdag, remény színű ékökkel sátorul, s mikor foglalják el s repdesnek körültek a csevegő madárkák, míg alattuk illatot lehelnek a réti virágok.

A tavasz nyílani kezd, megjött a Tisza árja, ellepé a gyepet; de biztattam magam: eljött az máskor is, s újra visszavonult medrébe. Naponként lestem, órákig, fogy-e már, zöldülnek-e már fáim, s előtűnnek-e illatos virágaim. Vártam sokáig, de a víz nem fogyott, fáim nem zöldültek.

A nyár is hanyatlott, és még minden úgy volt; más nyár is jött, és az egykor viruló réten lápok úszkáltak, sás és káka termett, a platánok összecsergő ágain varjak károgtak. Egy estve ebem, egyetlen megmaradt bajtársom, rémítően vonított; hosszú puskámat véve kimentem, az eb vonítva vezetett egész a vízig, de mit sem lelék. Körülkutattam a vidéket, s bosszankodva tértem vissza. Szobámban szörnyű csapás várt. Égő gyertyámat íróasztalomon hagyám, s íme, nőm arcképe teljes lánggal égett. Örültem siettem eloltani, de a tündéri alak meg volt rontva, az engesztelő mosolygás el volt törülve ajkairól, pokoli gúnykacajjal néze rám füstös, égett széleivel, és ha órákig merengtem előtte, nem sírtam többé, és nem voltam boldog. Kacagnom kellett az ördögi ábrándképeken, miket lelkem maga elé idézett, s úgy tűnt fel, mintha én lettem volna azon láng átkos szelleme, mely Istennek e kedves teremtményét botorul szentségteleníteni merte.

Képem, platánaim helyett ebet, pókot szerettem, és elpusztult mind-ez, mert nehéz Istennek sújtó keze rajtam, és ki tudja, kifárad-e valaha, s derül-e még reám béke engesztelő napja? Vagy most is azért jött elém ama gyönyörű leánygyermek, hogy újra bírni vágyjam, és újra legyen mit vesztenem, hogy átjárhassam a szenvedések minden iskoláját?

90 Ezen képek vonulhattak el Kolosy lelke előtt akkor, midőn borzasztó harcot küzdve önmagával, virrasztott éji lámpája mellett, rideg lakában.

VII

Szegény Kolosy félt a szenvedések iskoláját, s most járta az iskolák legnehezebbikét.

Még az imént hetekig járt a vízparthoz, hogy a szigeti lányt csak lás-sa, s százszor elmondja magában, hogy számára már boldogság nincs. Eljárt mint éhen haló koldus a gazdagok pazar lakomáinak nézésére, hogy nyomorúságát annál kínosabban érezze.

És most, mióta a lány elmaradt, ismét hetekig zarándokolt a vízpart-ra mint kalmár, szorult kebelével, ki még akkor is mindig nézi, hogy mi-kor tűnend fel a láthatáron kincsekkel terhelt hajója, midőn már jól tud-ja, hogy elsüllyedt. És Kolosy irigylé előbbi kínos perceit, mert a mosta-niaknál kevésbé voltak kínosak.

De a megszokott nyomor bizonyos költői szint vesz magára, keseré-des lelki szorongást okoz, s szinte hiányzanék, ha hirtelen elmaradna.

95 Kolosy is fájó, de kedves ábrándképnek kezdé tekinteni a szigeti le-ányt, midőn egy este a bájhangok újra megzendültek a szigetről.

A lány játszva és mosolyogva, virágfüzérrel karján jelent meg a szi-get dombján. Arcán dicsként törtek meg a lemenő Nap sugarai. Egyszer-re öröm villant át egész valóján, hó vállairól hirtelen lekeríté a fehér ken-dőt, magasan lobogtatá az esti szellőben, s az öröm mondhatlan elragad-tatásával mondá: „Itt jó... itt jó!... Nem hiába készítém füzérem!”

Kolosy megjejesült.

A lány még egy pillanatig ott állt, s szökdécselve lejtett a domb másik oldalára. Kolosy csak az evezőcsapásokat hallá, aztán olyan néma volt minden.

Kolosynak évek óta kihalt kebelében óriás hatalommal kelt fel újra a féltés. Pillanat alatt megváltozott. Neki nem elég többé látni eszményké-pét, ő erődús, lelkesült ifjúvá lett, ki kész a pokollal megvívni inkább, mint hogy azt, kit szíve választott, más bírja.

100 Felpirult arccal, dobogó kebelével állt másnap már jókor a partnál, saj-kája készen feküdt a nádban, s úgy várt estig, mindinkább növekedő in-dulattal. De midőn az est csillaga feljött, reménye csillaga leszállni kez-dett.

Ó! – gondolá magában – Hátha a lány már el sem jő többé!

Ha kedvesével tegnap találkozott utószor, s együtt távoztak, ki tudja, hová. Ha már hő karok ölelései közt szunnyadoz esténként, míg én, deres szakállú bolond, itt várok küszködő kebelével. És nekem nincs egy jelem, nincs egy picinyke hangom nevéből, mellyel bevándoroljam a világot, az északi sarktól az egyenlítőig, keresve őt.

Ily kínok marcangolták szívét több nap egymásután, várt... várt... s mindig megtöröttebben, de egyszersmind lázasabb szenvedéllyel tért vissza rideg lakába.

Egy este ismét ott állott, evezőcsapások riaszták fel álmaiból; fig-yelt, keblében erősen lüktetett a vér. A dombtetőn ismét megjelent a lány. Kolosy csolnakába ugrott, görcsös karokkal evezett a náduťcában a szigetke másik oldalára. A szigetke másik oldalán tiszta tó terült el, míg balra egy tágasb s magasb sziget képezte a láthatárt. E sziget tetején ső-tét, magas nőalak állott, az esti szellő lebegteté fekete fátyolát, és lábai-nál a susogó nádat, felemelt kezében látcsövet tartá. Kolosynak kezéből kiesett az evező, a jelenet oly kísérteti volt. Ő a jósnőnek alakját hitte lát-ni, mely tizenkét év óta kebléből nem törülődött el. Az alak mozdulatlan maradt; ő nem tudá szemeit elfordítani róla. Egy percre megállt minden életműködése, s kormányozatlan sajkájával játszottak a habok. Ő mit sem tudott maga körül, csak az alakot látta... Egy percre becsukódtak szemei a borzalom miatt, önkénytelen felmereszté azokat csakhamar, s ím, a rémes kép helyett a tündéri lányt látta maga előtt, magasan lobog-tatva fehér kendőjét. Nem vette volt észre, hogy míg az iszony csukva tartá szemét, sajkáját a szellő a kisebb szigetnek fordítá.

105 – Isten vagy ördög űzi-e velem játékát? Tündér vagy-e nő, hogy most szörnyű alakkal rémítesz, majd ismét mondhatlan erővel vonzasz magadhoz?

90

Új hévvel evezte a kis sziget felé, partra ugrott, a leány sikoltva, fűgén szaladt előtte.

– Ne fuss, ne fuss, bármi légy, nem menekülsz előttem – mond Kolosy a leányt űzve. – Bolygótűzként világítasz, mindig el-elreppenve előttem, de én követlek, ha mindjárt a mindent elnyelő láp felett állasz is meg.

– Itt vagy végre! – mond Kolosy, a megrettent leányt átölelve. – Kebled meleg, dobog, te nem vagy ábrándkép, te leány vagy, tehát szeretni is tudsz, hisz az hivatásod. Ó, bírnál-e engem szeretni? De ne szólj; te vártál valakit, te fűzért kötöttél! Hallgass! Mert ha ajkad egy szót mondana, e szó metszené el életem fonálát. Te mást szeretsz.

– Nem szeretek mást – mond a leány suttogó hangon, és remegő kezecskéjét Kolosy kezében felejté.

VIII

110 Kolosy s a leány még ott ült a dombhajláson.

A leány lesütött szemekkel hajolt Kolosy dobogó keblére.

– Elmondtam tehát élettörténetem fő mozzanatait; hallottad, mennyit szenvedtem, s ha részvétedet sikerült némileg felköltennem, egyelőre meg vagyok elégedve. – Így szólt Kolosy, folytatva régebben megkezdett beszédét.

– Ah, én nagyon, nagyon sajnállak! – suttogta a leány.

– Sajnálsz? A sajnálattól csak egy lépés a szerelem. Ó, érzesz-e valami olyast, hogy még fogsz tán engem szeretni?

115 – Miért ne? Jó embernek hiszlek.

– Nem úgy, nem úgy! De ha hő ragaszkodásomnak majd száz jelét adtam, s ezer gyöngédséggel kiérdekeltem egykor, bírsz-e akkor, tavasz virága, te, mellettem, ki körül már az ősz hidegebb levegője leng, életvidoran felmosolyogni? Akarnál-e, sok szenvedésem kárpótlásaul, jótkönyv tündérként új életet lehelni reám?

– Ó, én boldognak kívánnálak látni! De éppen azért siess el innét! Az est csillaga feljött, neked nem szabad tovább maradnod!

– Hát hol találalak újra?

– Sehol – mond a leány tompán, s szemében egy könny csillogott.

120 – Azért láttalak volna-e hát egyszer, hogy örökké sirassam vesztedet? Nem, nem! Nekem bírnom kell téged, vagy lábaidnál halok meg!

– Ne kívánd azt Márk, ha szeretsz! Ó, jaj, hogy nem szabad beszélnem!

– Csak még egyszer, leány!

– Jó, tehát jövő vasárnap itt leszek, és aztán... aztán soha többé nem lát senki.

Kis szünet állott be, melyből a lány hirtelen felrezzent, s szakadozva folytatá:

125 – De lesz-e még akkor is elegendő erőnk elválni? Ó, én ártatlan leszek mindenben; nem mondhatod, hogy nem intettelek. Jaj, jaj... miért nem szabad beszélmem!

– Titokteljes leány, ki vagy te; mit téssz e helyen? Lelkemet ezer kétség s a féltés ördögei tépik: a fűzér!... A fehér kendő!... De én nem kérdek mégis semmit; szemedben találok a megbékélt Isten haragjának jelet, jobb jövőm zálogát mint szivárványt, és én hiszek benned.

A lány keservesen kezdett zokogni, s csak kezével intett Kolosynak, hogy távozzék.

– Te sírsz – mond Kolosy szikrázó szemekkel. – Te bús jövőbe nézsz.

– Igen, igen!

130 – Jövő vasárnap el foglak szöktetni.

A leány felsikoltott.

– Megijedtél? Tán azt hiszed, mert még csak egyszer találkozáink, nem próbáltam ki eléggé szerelmemet? Ne hidd! A vulkán egész lángtengere egy perc alatt gyúl ki, csak a földi gaz pörzsölődik lassan.

– Az Istenre kérlek, tégy le ilyenekről!

– Miért? Tán vétkesnek tartod szándékomat? Hogy lenne véték a sötét borúból egy csillagot megmenteni, hogy szerelmem országában örökre ragyogjon?

135 – Nem fog ragyogni, Kolosy! Baljóslatú arccal, véresen...

– Csitt, csitt, ne tovább! Még csak nevedet mondd, hogy legyen egy hétig vigasztalóm, s aztán viszontlátásig...

– Nevem Lóra – rebegett a leány.

– Lóra? Istenem – mond Kolosy összeborzadva –, mily különös! Viszontlátásig hát! Viszontlátásig! Majd akkor, ugye, felderítesz mindent!

– Ne kívánd e napot! Isten veled! – szólt a leány a távozó után. – Szegény, szegény Kolosy! Csak én vagyok náladnál még sajnálatosabb.

140 A leányka ismét erősebben zokogott. Távozó sajkának pocskolása hallatszott az éjben.

IX

Ki a kétség és váró szerelem kínjait ismeri, annak Kolosy hetét leírnom nem kell; ki azt nem ismeri, nem értené.

Végre felvirradt a vasárnap. Kolosy háza, mennyire lehetett, csinosabb volt a szokottnál. A romladozás ügyesen volt takargatva. A szegletszoba lakályos kényelemmel kínálkozott, díszes szőnyegek boríták falait, kárpitok borultak az ablakokra, balra barátságos tűz lobogott a tágas kandallóban, s kényelmes zsöllyeszékek álltak előtte, jobbra tükrök, virágok, míg a közepén kerek asztal, frissítőkkal megrakva.

Alig múlt el dél, Kolosy már a partra készült. Ott állt egész délután a legsajgóbb érzetekkel. Már az első csillagok is feltűntek, s Kolosy majd sírt, majd nevetett a várakozás feszültségében, midőn a szigetről feléje lobogott a fehér kendő.

Félóra múlva Kolosy sajkája ismét hazafelé tartott a náutcákon; a sajka után hosszú fénypalást rezgett, gyönyörű arany pikkelyekké töredeztve a lapát egyenlő csapásai által. Beszédesen susogott az esti szellő, s ha olykor egy-egy vad madár felreppent a szokatlan zajra, Lóra Kolosy ölébe hajtott fővel közelebb szorult hozzája.

X

145 Míg ezek így történtek, addig a nagyobb sziget hajlékában mondhatlan felingerülten járt a gyászos nő fel s alá. Szenvedélyesen dobá látesővét a durva asztalra, s lázas reszketésséggel tépte le fátyolát fejéről.

– El, el, gyászos jelvény! – úgymond tompa hangon. – Ma telik ki tizenkét éves gyászom. Gyáva szív – folytatá erősebben –, most lágyulnál-e meg?! Most lépnél-e vissza, midőn a pályabér után csak kezdet kell kinyújtandod? Ó, de bosszúm mégis oly szörnyű! És lehet-e a borzasztónak borzasztónál egyéb orvossága? Erősítőre van szükségem, hogy ne lankadjak. Hiába! A női szív csak női szív; pedig mikor téged eltapostak, pajzán gúnykacaj közt tették azt a rablók. Erő, erő! Itt már úgyszincs visszalépés, a kocka el van hajítva. Jöjjetek, ti nyomortelt életemnek gyászos lapjai, üzzétek el ti a botor lágyulásnak szívemet ostromló kísérteteit, legyek engesztelhetetlen, mint a tigris, kinek ravasz ember dúlt a fel fészkrét!

Lázasan sietett a nő e szavak között az oldalt álló szekrényhez, naplóját vevé elő, leült s olvasott.

„»1703-ban pártokra szakadt a hon, mindenik magát tartotta kizárólag hivatottnak, pedig mindkettő egyet akart, csak különböző eszközökkel. És ahelyett, hogy vállalt vetettek volna, egymást pusztították, öröme a közellenségnek.

A szövetségesek pártjának kitűnő híve volt a Kolosy testvérpár: férjem, Loránd és Márk, úgyszintén legjobb barátjuk, Barkóczy János. E három férfiút jobban irigylé Leopold Rákócztól egy nyert csatánál.

150 Nem volt senki, ki a két Kolosyról csak egy halvány kétkedő szót mert volna ejteni, el volt ismerve hajthatlan férfias jellemök, kitűnésök.

De Kolosy Márk hiú ember volt. Irigyelte testvérétől is a dicsőséget, egyedül akart állani mint óriás, kinek magának egy ország kell.

A szövetségesek dolga hanyatlani kezde, sok nagy hajlandóvá lett elhagyni a pártot, a szatmári békekötés készülöben volt.

Kolosy Márk most gondolta kedvezőnek az időt, hogy egy szárnycsapással felülemelkedjék testvér-vágytársán. Ő Leopoldhoz tért át, kegyelmet kért; de az erőssé lett párt, mely még az imént két kézzel fogadta volna, most már nem hitt neki. Ő megesküvék, s hűsége jelül testvérbátyját ígerte kézre keríteni, jutalmul kérve ennek jószágát királyi adományul.

A szép napokkal eltűntek már a legyek is. Itt-ott maradt csak egy-egy megedzett keblű férfi a szövetséghez híven, ki kegyelmet nem kért, és nem remegte a nagyok haragját. Ilyen volt férjem, Loránd és Barkóczy János; mindkettő ki volt véve a törvények védelme alól.

155 Éppen karácsony éje volt, a jajgató szél végigsöpörte a hófedett vidéket. Férjemmel egy rejtek majorunk meleg szobájában nyugodtam, mellettünk négyéves leánykánk feküdt kisded ágyában. Szunnyadni kezdénk, s még ajkainkon égett az utolsó csók, midőn vad üvöltés ijeszte fel. Kitekinténk az ablakon; a hólepett vidéken veres tűzpalást terült el. 'Tűz, tűz!', hangzott minden felől, s fejünk fölött már recsegni kezdetek a gerendák.

Borzasztó éj! Bosszú, bosszú!

Elrémülve ugráltunk fel, az ablakok recsegtve törtek össze, golyók repültek a békés hajlékba; én gyermekemet fedtem el testemmel, amidőn egy golyó karon ért, és aléltnan rogytam össze, mialatt férjem pisztolyokat töltött.

Midőn felüdültem, óra terített gúnyán feküdtem az udvaron; a ház össze volt dúlva.

Félőrülten rohantam a romok közé, néhány csontdarab volt minden, amit találtam. <

160 Ó, a kegyetlenek! És engem élni hagytak; egy gyöngye nőtől mit félhettek ők? De Isten erőt adott keblemben, hogy én legyek megtorlója a gonosznak.

Nos, szívem, akarsz-e még könnyörülni?!

Márknak nem vala vetélytársa többé, egyedül ragyogott kincs- és becsületben dúsan. Irigyelte a világ, és a hiú elbízott nem hitte, hogy fényes napjának alkonya lesz még. De én letérdeltem a romok között, ujjamat a szent csontokra tevém, szörnyű esküt mondtam, és Coronaro Margit betölti azt.

XI

Súlyos betegséget álltam ki, mely arcomat megváltoztatá; a boldogság és szerelem rózsái helyébe bosszú és fájdalom méregnövényeit ültette. Szép voltam még mindig, de nem a régi epedő, szende bájú hölgy, hanem parancsoló és rideg, mint sírból felásott szobor.

Először is halálom hírét költém, s egy koldus nőt temettettek el nevemben. Beregi jószágomat a munkácsi klostornak végrendelménye-

zém, oly alattomos kikötéssel, hogy a jámbor szerzet rendelkezésemre évenként tetemes összeget fizet. Kolosy Márk tehát engem is lerázott nyakáról, s zavartalan élvezé munkája gyümölcsét.

165 Bécsbe mentem fel, új név alá rejtőzém, s mindent elkövettem, hogy bejáratos legyek a legfényesebb körökbe. Egyetlen igyekezetem volt, hogy a nagyhatalmú miniszter belém szeressen. Mit könnyebb utolérni egy szép nőnek, mint ezt, ha az eszközökkel nem nagyon lelkiismeretes. Nálam pedig az eszköz mindegy volt: üdvösségemet adtam volna éltem céljáért, s ez egyedül bosszúm volt. A miniszter már örjögött értem, én egy föltételtől függesztém fel boldogságát, s e feltétel volt: Kolosy Márkot minden kitüntetéstől megfosztani, s mindezzel Barkóczy Jánost ruházni fel.

– Az Istenért! – szólt a miniszter. – Mit gondol ön, Barkóczy a legnyakasabb lázadók egyike!

– Uram – szóltam én –, ön kedvese kívánataiban státustudományt keres? Ön derék imádó! Nem tudja-e, hogy nő már indíttatott harcot harisnyakötőjeért, vagy azért, mert a szomszéd nemzet követének dísztelen, hosszú orra volt? Ön nem szeret, menjen! Pedig kívánatom nem is oly badar. Becsületes ember állhatatos marad a rosszban is. Higgye ön, ki önökhöz tért, midőn szerencsecsillaguk ragyogni kezdett, elhagyandja önöket, ha újra hanyatlik. De ki végig megmaradt, míg egy hajszál maradt az ügyből, az becsületesen védendi önöket is.

Néhány nap múlva akaratom teljesült.

Akkor egy névtelen levélkét írtam Márknak, mely a kétkedés kígyóit oltá kebelébe.

170 Ezzel elsiettem Bécsből.

Márk boldogsága mámorában ült nejével egy estve kertének véglegosában, midőn eltorzított alakkal elébe álltam, és megjósálám sorsát. Kihívás volt ez tőlem. Coronaro Margit, egy olasz patrícius leánya, vigyázatra inté ellenségét, mielőtt törét kebelébe mártotta volna.

Most Tokajban telepedtem meg, Zeréndi Margit álnév alatt. Rövid időn megismerkedém Kolosy Márk nejével, s legjobb barátokká lettünk.

Becsúsztam mint kígyó a Kolosy-házba, hogy ahol csak lehet, marjak, és martam.

Márk engem megkímélt, megkíméltem én is. Ő elorozta minden kincset, elorzottam én is. Őt egyszer ölhettem volna meg csak; így, szenvedélyeiben, ezerszer öltem meg lelkét.

175 Férj és nő bizalommal valának hozzám, közéjük vetém a bizalmatlanság magvát. Amaz elbeszélte kételyeit, én színlelt aggodalmas arccal orvosságul javallám, tenné féltékennyé nejét. A nő is panaszkodott, és annak is ezt az orvosságot ajánlám; így keresve keresett áljelek által igyekeztem elidegeníteni őket egymástól.

Tervemnek Barkóczyt is fel kellett áldoznom, a baráti érzést is megkelle vesztegetnem, mely oly sok rosszban felemeli a lelket. Elkölcsönzém tehát kocsiját, s üresen állítam a nő ablaka alá, hogy hirtelen elrobogjon, midőn a férj véletlen hazajött. Fűből font szerencsekoszorút tettem a nő szekrénykéjébe, és felbőszítém a féltékeny férjet.

Métely torzsával pusztítám rakásra Kolosy marháit, gyönyörű lovainak serétszemeket ereszték füleikbe, és elvesztek mind. Egy éjjel megmérgezém halastavát, platanusait megfűrtam, s kénesőt ereszték beléjük. Forró vízzel öntözém meg virágait, s hogy érhetett volna ezek miatt engem még a gyanú árnyéka is?

Minden elpusztult körükben. Kolosy üzött vad gyanánt élt, s csak egy csapás kellett még, hogy győzelmem teljes legyen. Azonban nehézség gördült jól kiszámított tervem elé. Barkóczy, a hideg, komoly férfiú vonakodott elvállalni a kitüntetések. De őt azzal altatám el, hogyha a nehéz idők elmúlnak, s kedvezőbbé alakul Kolosyra a bécsi vélemény, könnyű lesz az így megőrzött címeket barátja javára letenni.

Ezzel vigasztalám Kolosy nejét is, s még nagyobb megnyugtására kivittem, hogy Barkóczyval a kert véglugosában összejöjjen. Ekkor vezettettem aztán az indulatos, törrel fegyverkezett Márkot hozzájuk, midőn Barkóczy éppen a hálálkodó nőnek esküvék, hogy így fog cselekedni.

180 A szörnyű esemény után Barkóczy egészen elvonult Kolosytól, s nemes lelkét kizárólag a haza ügyeinek szentelte.

Én hátravonultam, s midőn mindennek előtt Márk kisleánya jött ki, elraboltam őt a holttesttel együtt, s kendőjét a tó színére dobtam.

Azóta, távozva Tokajból, titkosan élek két vén cseléddel e szigeten, egyetlen feladatomnak, a bosszú gyönyörének.”

Az óra kilencet ütött.

„Ne mozdulj szív – folytatá Margit –, mert kiteplek bosszútól megdedzett keblemből! Hát azért áldoztam tizenkét évet életem javából, hogy most gyáván visszalépjek?! Bosszú, bosszú! Ki ijedne meg önmagától?!

185 E szigetről néztem Kolosy felé naponkint, innen lestem ki minden szeretetét, minden kis tárgyat, az utolsó pókig, melyhez még egy szálcscsa csatolta.

Beregi jószágaimban költséges vízgátakat, csatornákat alkottak tervem szerint a barátok, s a dühöngő ár elrontá a Rákóczi által készített Tisza-ágot, mely Kolosy jószágát gyönyörű kertté emelte a víz fenekéről, és nemsokára lápok úszkáltak ismét, káka terme az édeni vidéken.

Megvesztegettem ebét, kilestem, midőn szobáját odahagyta, és nejének arcképét pokoli torz alakká égetém. Elrontottam mindent, láthatatlan, rejtélyes módon, s bosszú-leheletem halált hozott környezetének.

Csak egyszer döbbsent meg szívem... leányán. Isten gyönyörű arccal áldta meg, szíve jó volt, de hiába! Márk leánya volt, kérlelhetetlen végzet határozott felette.

Ilyen idős lehetett volna leányom is; mindegy, annál inkább!

190 Lerágattam erkölcsének gyökerét, bevetém a bűnös gyönyörök tömekelegébe, hogy ily remek teremtmény undok romja gyanánt dobjam őt atyja karjába vissza, ha már nem tudok számára új kint feltalálni, mert lelke minden iránt megfásult. És ezen perc is eljött. Elhozatám a lányt Bécsből, melynek szennyében neveltetém. Könnyeznem kelle a bukkott angyal fölött; de hasztalan!... Bosszú, bosszú!...”

Az óra féltizedet ütött.

– Most, most! – kiálta fel Margit. – Szívem, légy erős; most élvezed tizenkét évi vetésed gazdag aratását. – Ezzel hirtelen felugrott, a parton csolnak állt, két vén cseléd ült benne lámpával, s Margittal csakhamar tovaeveztek. – Feszítsétek jobban a lapátot! Gyorsan, gyorsan! – mondta a nő elfojtva. – Ó, mi rekkent az éj, mint égnek arcaim!

XII

Kolosy, Lórával, házának ajtajához ért, azon ifjúi hév egész nyugtalanságával, mely oly sokáig fásult keblébe a szerelemmel újra visszatért.

Reszkette tette kezét a kilincsre, míg másik karjával a lányt gyorsabb haladásra kényszeríté. Minden percet pótolhatlan veszteségnek, minden lépést végetlen hosszúnak tartá, mely még elválasztá azon honos kis világtól, mely egész kényelemmel várt reá meleg és jól kivilágított szobájában, hol kedvesét egészen magáénak nevezheté. Úgy tetszett neki, hogy kincsével mindaddig csalóka tengeren jár, melyben vihar s rejtett örvény szörnye les reá, míg e kikötőbe ér, hol nem rabolhatja már meg többé senki.

S íme, Lóra a küszöbön megállt.

195 – Nem szabad addig hajlékodbá lépnem – úgymond –, míg ezt meg nem mutatom.

Ezzel fekete zsinórról függő emlékpénzt vont ki kebléből, s tartá Kolosy elé.

Kolosy egy szórakozott s tévedező pillanatot vetett az emlékpénzre, de csakhamar, mintha szemei odatapadtak volna, merevülten bámult. Egyik kezével a kis ékszer ragadta meg, míg a másikkal betaszítá az ajtót, hogy világosság áramoljon belülről reá.

– Ki akasztá ez emlékpénzt nyakadra, lány?!

– Gyermekségemtől hordom.

200 Hosszú szünet állt be. Hosszúnak kelle lenni a szünetnek, melyben egy ember egész érzélem-világa átváltozott.

Kolosy arcán egy percig küzdött egymással a keserű lemondás s a megnyugvás boldogsága, aztán a felgerjedt szenvedély emésztő lángja eltűnt, helyébe a fájó s mégis édes emlékezet ezüst felhője szállt. A vérnek mulékony ingerét legyőzte a természet örökös szent szava.

Hosszan nézett a leány arcába, s mintha átváltozott volna az is, oly ismerős, rég látott vonások tűnedeztek fel azon.

Kolosy szétterjeszté karját, derékon fogta a leányt, s zokogva rebegte elragadtatásában:

– Hála néked Isten, hogy visszaadtad leányomat!

205 Kisvártatva Lóra a szobában ült, Kolosy előtte térdelt, s nehéz fejét keblén nyugtatta.

– Most... most fejtsd már meg gyermekem azt a sok rejtélyt – s tovább zokogott. A zokogás kihallott a házból.

A szoba ajtajának kettőt fordult kulcsa.

– Mi ez? – mond Lóra figyelve.

– A szél zörget ajtónkon, s te azt hallgatod leányom, míg nekem csak számodra vannak érzékeim.

210 – Ó, én félek – viszonzá Lóra halkán.

– Kolosy Márk! – szólt egy hang kívül. – Csak zokogj, zokogj, örömmel hallgatja a jósnő, ki sorsod előre megmondta s betölté.

– Ez egyszer csalódtál, banya, mert ez a boldogság, s nem a fájdalom zokogása.

Lóra ijedtében szavát veszté, úgy reszketett.

– Engem el nem ámítasz, ősz szakállú buja gyermek! Meg akartál lopni, ugye, hogy kielégítsed buja vágyadat! Már arcod égett, lélegzeted szorult, azt hitted, célnál vagy, s én gyermekedet dobtam karjaidba! Hahaha! Keservesen esett, ugye? Tudd meg, hogy ezt mind én tettem, én, Coronaro Margit!

215 – Margit! Visszajárnak-e a halottak? De ha elkárhozott lélek vagy, Isten sokat meg fog bocsátani bűneidből e kegyes cselekedetedért, hogy gyermekemet visszaadtad.

– S valóban örülsz neki?

– Ó, mondhatatlanul!

– Nohát, csak gyönyörködjél leányod arcában; ugye angyali?! – kezdé újra a rémes hang. – De lelke!... Ő Bécs utcáinak aljas hölgye volt. És ezt mind Coronaro Margit tevé, ki nődét ártatlanul gyilkoltatá meg veled, és életvirágaid leaszalta, mint a sirokkó.

Kolosy megmerevült a rémületnek miatta.

220 – Valót beszél e nő? – ordított, Lórát megragadva.

– Valót! – suttogá ez. – Ó, ölj meg... ölj meg!

– Nem, nem! Mindez csak pokoli káprázat; Margit régen, régen meghalt, leányom vízbe fulladt. El veletek! Érzem bűvös mesterségeket, fejem el van kábulva, lábaim nem bírnak.

– Margit él, és itt beszél veled. Leányod, esküszöm, nem fulladt a tóba, de én raboltam el, és neveltem azzá, ami. Én, ki sorsodat vezettem.

– Ó, rettentő nő! S te rettentően ítélő Isten! Margit, Margit!... Saját leányod tetted semmivé! Házatok lángjai közül mentém meg őt, benne kívántam Istent megengesztelni vétkemért, melyet hitvány szolgák túlbuzgósága már súlyosabbá tett volt, mikor a hely színére érkeztem, mint

könnyelműségemben felgondoltam. Ó, Margit, megbüntetett az ég, ten leányod tetted nyomorúvá.

225 – Tudom, rettenteni akarsz, ne félj, nem esem kétségbe! A szent csontokra esküvém bosszút.

– Margit, esküszöm, úgy van! Ah, de nem tudom, mi lelt: roskadozok, agyam zavart, erőm fogy, meghalok; de oly igazán, mint Isten könnyörületét reménylem, lányodat neveltem.

– Ah, egek! – ordította Margit. – Mit cselekedtem?! Leányom! Kolosy menj, siess az ablakhoz, nyisd meg vagy törd be! Hah! Nem lehet, vastábláit én készítettem el, jaj, jaj... Ti meg fogtok halni. Kútba dobám az ajtó kulcsát, hogy biztosíthassam magamat a női szív gyöngesége ellen. Kolosy! Leányom! Az Istenre, segítsetek, nincs veszteni való idő: a kandalló kürtője el van zárva, a széngőz megöl.

– Nem bírok már helyemből elmászni. Ó, fejem, fejem! – nyögött Kolosy Márk.

– Leányom, gyermekem! – sikoltott Margit, az ajtón döbörögve egész erejéből.

230 – Leányod nyugodtan fekszik, nem is mozdul. Ó, ó – szólt újra Márk töredeztve –, ó, ó...

Margit még mindig feszíté az ajtót, örülten zörgette azt, véresre kaparta körmeit. Ordított, imádkozott, átkozódott, sírt, de szavára már nem felelt senki. A szoba néma volt.

Margit széteresztett hajjal, kuszált öltözettel rohant az éjbe.

* * *

A Kolosy jószágot a mindig egyenes úton haladó Barkóczy kapta királyi adományul.

Kolosy uram fészke kipusztult; a babonás nép holdvilágos éjszakán az átelleni szigeten magas setét nőalakot lát, széteresztett fátyollal, mozdulatlanul nézve Kolosy háza felé.

235 A házat pedig messze kikerüli a vándor, s ha ki vigyázatlanul a Kolosy nevet maiglan kimondja, siet balhatását az ellenkezőleg, igen szerencsésnek tartott Barkóczy név néhányszori ismétlésével elhárítani magáról.

KRÓNKA KÉT PÉNZDARAB SORSÁRÓL

18.. január 15.

×
× ——— ×

1

A Kaukáz hegyei közt vagyunk. Fehér sziklafalak merednek körül, a völgy pusztaság és kopár, fenekén zavaros ár zokog. A háttérben rossz viskók feketlenek, szent faragványokkal teleaggatott falaikkal, s mint nyomornak arca, gúnyt kacagnak az isteni gondviselésre. Fedeleiken bérci hasadékok szelének sivító jajgatása nyargal, a völgy hosszán csak néhány törpefenyő s elkorcsult nyírbokor hajlongásitól üdvözölve.

Messzebb fekete füstgomoly s örök egyenlőségű tompa moraj teszi még nyomasztóbbá a csendet. Halál hazája-e a föld? Hova költözött belőle az élet?

A szirthomlokon mérhetlen űr tátong. A föld gyomrába költözött az élet, hogy felhozza a halált; a völgy a föld felett nyomor, a föld alatt arany hazája.

Szombat délre kondult a harang. A bányász végigtekinti, mi sok kincset ása a fényűzésnek, kenyérért nyomorának; de vidáman készül a felvilágra, hol Isten napja s rokonszív csókjai várják.

5 És ím! Megreszket a bánya mélye; mintha megdőlt volna a Föld, dörgése száz visszhangban vonul messzebb, messzebb, míg lágy sóhajlásba enyészik. A bánya leszállt. E sóhaj száztíz élet halotti éneke, egy sóhaj elzeng a világegyetem morájában, s a [.....] arany [.....] gyönyör marad mint [.....]ig.

A faházak egyikében szép hajadon sűrűg. S mintha a tavasz szelleme lenne, melynek lengése alatt szép a legegyszerűbb völgy; körülé is a hangos szobában igéző lett a szemérmes szegénység. A várakozás nyugtalansága volt arcán; vágyott az atyai csók után, díjul, hogy munkás hétenek nyugnapját gondoskodással édesíti.

Léptek közelegtek; a lány kitárt karokkal sieté eléjek; az ajtó megnyílt, és atyja, a bányaszakadástól zúzott tagokkal téteték le négy társ által a hajlék közepett.

A fényesb körök elszoktatott embere, kinek minden kellemetlen benyomástól is ótt napjait csak ritkán zavarja meg balsors, minővel a szegénység minden perce farkasszemet néz: elvesztett jelenléttel dőre siránkozásnak adja magát, míg emez hallgat és cselekszik. De fájdalma bár nem oly költői talán, bizonyosan nem kevésbé mély.

A lány, atyja elkékvült ajkai fölé hajolt, kezét szívére nyomá; sóhajként renga e szó a bányász ajkain: Violám! A lány arca sugárzott, fölegyenesegett, kezeit ég felé emelte, s a kínos-édes érzet túlfeszültségével kiáltá: ő él!

10 Gazdag bútorzatú terembe nyitunk. Halvány, magas úr ül íróasztalánál; előtte dőbönökben arany- s ezüstpénz. Bányamunkásokat fizet. Most Viola áll előtte.

– Uram! – mond a lány. – Atyámnak a bányaszakadás elűzte tagjait; eszméletlen fekszik kórágyn; hadd ne szenvedjen legalább szükségét élelemszerekben, egy heti bére van hátra, azt jöttem kérni.

– A vigyázatlan bárgyú – mond az úr, s rövid számolás után a bányász gyermekének néhány *ezüstpénzt dobott bére fejében*.

– Uram! Atyám különben többet hozott.

– Szót se! Takarodjál! – riada Aranyi gróf, lábával dobbantva, s egy aranyat ajkához szorítva mormogott magában: – Te is enyém vagy hát. – A lány eltávozott. De mintha a lelkiismeret harapott volna Aranyi kebe-

lébe, feljajdulva. Iszonyúan vonagló arccal kezde hánykódni székén. Lelkiismeret helyett lábdobbanására köszvénye ébred fel. Vártatva megcsendesült, *sokáig nézte a pénzdarabot, melyet ajkához szorított; három fog mélyen benyomódott helye vala azon látható*. Hideg futá el tagjait. Széttétkinte a fényes szobán: aranya fénylett, szobája csillogott, de leginkább ragyogott szemében a könny.

15 Az ajtó nyílt, piperés nő lépe be rajta parancsoló arccal, kezénél beteges gyermekét vezetve, kinek homlokára kicsapongó szülők minden bűneinek lajstroma nyomódott.

Ti, kik nőben férjhezi simulást, engedékenységet tanultatok ismerni; kiknek a nőnem csak mennyországát tárta fel: hagyjátok mondanom, hogy a pokol ott van, hol a mennyország kipusztult. A templomból is, ha oltára ledül: kipusztul minden, ami szent, s szentségtelenebb lesz az orvfészeknél. Aranyiné oltára, a gyöngéd szenteség ledült; minden szent kötelességérzet elköltözött. Pénzért vette Aranyi nőül. A megsértett érzet megbosszulta magát. Hiába örült az álul szerzett aranyak: a fényűzés Danaidák hordaja volt, s a fényt nem láthatá, házi boldogságáért sírt könnyűjén keresztül. Az üres szív kéjmámor örvényébe vágyik. Aranyi is rohant a csábító bűn ezer kicsapongásai közé. S a köszvény, a beesett halvány arcú gyermek, pokoli gúnykacajként rázták fel kábult perceiből.

A nő mogorván lépdelt férjéhez: – Nézd – úgymond –, mi javulást szül Szelei gyógyítása e gyermekben!

– Szegény kis Lajosom – mond Aranyi, fiát simogatva. – Mily szenvedő most is.

– De javult – folytatá a nő ingerülve. – És köszvényed nem szűnt-e tetemesen? Szelei iránt hálátlanok vagyunk, ő most meg van szorulva, most segíts igaz barátunkon!

20 – De már oly sokat...

– Egy szót se! Nem enyém-é a vagyon? Nem volnál-e nélkülem koldus?

Aranyi gépileg csavara több aranyat tekercsbe: *egyikén három fognyom vala látható*.

E percben érkezett Szelei.

A nő házi arca ünneplővé lőn; mint a Nap, mely felhők pongyolájából arany palástban süt ki újra. Nem kísértem meg leírni a következett

hármás beszédet; nem a különböző érzést, mely e három keblet feszíté. Ez egyszerű körben, mely a világ előtt két jó barát- s egyiknek hitveséből áll: mennyi bűn, mennyi fonáság bír megférni. Nőcsábító haszonvágyból. Áruló barát. Kötelességét felejtett nő. Pénzért nősült kéjenc. S ily elemek közt egy társalgásilag sima beszéd sértőbb egy jobb kebelnek tán országokat ingató tragédiánál; mert nemzetségek vesznek, s nemzetségek fognak romjaikon virulni; de erkölcstelen elfajulás az emberiség gyökén rágódik.

25 Hosszú társalgás folyt, mint szoktuk mondani, mindhármoknak egy kellemes délutánjuk telt el. Végre Szeleinek eszébe jött, hogy egy összetört bányász eped segélye után, s panaszolva hivatalja súlyát, távozott a tekercs arannyal.

4

A bányász lázban fekszik. Az est szétereszti hollószárnyait, s még nincs segély. Viola betegénél virraszt; arcain halványulva gyászolnak a rózsák. Lelke égre vetett szemeiben s rebegő ajkain ül. Félve közelítenél hozzá, hogyha imájából felretten: szelleme égbe röpül. „Ha e láz néhány nap-, vagy épp hetekig tartana, mi legyen, Istenem, belőlem! A munkás kar, mely csak napról napra táplálhatott, kifogyott erejéből. De hát a madarakat nem tartja-e meg hatalmad? Úgy, de az emberek eldobják a haszontalanná lett embert, mint a megtörött csákányt, mely annál elkopottabb, minél több kincset ása.”

Ábrándjaiból Pista, Lőrinc gazdának barna fürtös fia rázta föl, ki szelíd, de férfias hangon így szólt be az ajtón: – Violám! Élelmiszert hoztam; szívesen adnám Isten nevében, de minket is törvény, pap, uraság szorít, kénytelenek vagyunk eladni; hadd ne jöjjön legalább a zsidó kezére.

Viola az *utolsó ezüstpénzt adta érte.*

– Megjegyzem e pénzt – mond Pista, s *keresztet vése rá késével.* – S ha csak megmenthetem, ne mondja senki, hogy a nyomor is pénzért segít csak a rokon ínségen. Most Isten veled. Egy csók csattant el Viola piruló homlokán. Egy percre élvezték Istennek Édenét a Föld nyomorának

közepette; mert Isten alkotá a szerelmet, s az ember tette csak a Földet nyomorúvá. Pista távozott.

30 Ezalatt a beteg nyugtalanul inte többször egy falszekevény felé. Viola egy köteg penészlő iratot vont abból elő. Atyja görcsösen fogá meg kezét, félig felemelkedék fektéből, és arca gúnymosolygó kifejezést vön magára, míg gyanakodva körülforgatta lázas szempárját, s fojtott hangon így szólt:

– Nesze, ez örököd! Ne hagyd el magadtól ez írásokat soha! Érted? Soha! Majd ha a szükség napja jő, és te egy derék férfiút találsz, kiből bízhatol, mint apádban, közöld vele! De vigyázz, álnokok az emberek, vigyázz! – Ekkor mintha kimerült volna erejéből, nagyot lélegzett, szemé béesett, s hátradúlt. Viola borzadt a szörnyű szóktól, sírt, de könnye harmatként szállott bánatára, mert kételkedék azokban. Pistájára gondolt, tiszta lelkében nem volt más ember, hogy lenne ez álnok?

5

De folytassuk utunkat, s lépjünk a szomszéd viskóba! Itt csak [a] nyomornak arca változott előttünk. Lőrinc gazda ablakára sokszor kocogtatott már a hajdú, egyházfi, bíró; mint szabad ember mellén kocog a szív, emlékeztető, hogy hazája van. És a parasztnak is eszébe jött, hogy társadalomban él, s felette kegyes földesúr atyáskodik.

A pórt nem csatolja honához édes örök, neki sajátja nincs más, mint a sír.

Nem emeli keblét polgárerény; hajdúparancs alatt ki gyakorolja azt?

35 Viruló jólét, haladás számára csak súly, mint Atlasz vállára nehezkedő földgömb; ő csak adóját szenved.

A pórnak esztét, lelkét vámpírként üli a setét; földi léte árnyának kiszakíták fényét.

Ő csak ezt tanulja az erkölcsből: ha pofon ütnek, tartsd más arcodat.

A jogból: van akasztófa.

A hitből: van pokol.

40 Dobos állt már a ház előtt. Beteg nő feje alól rángatá a poroszló párnáit. Ekkor belépe Izsák, hajlongó csuszogás közt, simogatva rőt szakál-

lát, míg világos szemei, félig hunyt héjai alatt, nagy gyorsasággal forogtak.

– Szomszéd! – szólt a paraszthoz. – Miért nincs hozzám bizodalma, tudja, hogy én szívesen segítek a szegényen. Mennyi kell, hogy e kopók elmenjenek? Szolgálók én hitelben

– Öt rubel! – szólt a paraszt kétségbeesetten.

– Itt ez íráská, tegye csak alája keresztvónását, és itt a pénz; négy hétre fizet.

A paraszt mohón kapott az írás után. Hisz négy hét is élet! Örült, hogy az igazságot megfizethető; mert az igazság drága, nem szegénynek való. De nem, van ingyen igazság is: ingyen akasztatunk.

45 Imádi földesúr poroszlói távoztak.

– Ezt a vánkusokat meg zálogba viszem, melyeket a kutyák már ügyis kirángattak – mond Izsák, s bútort csinált.

– Hisz ezt nem mondta...

– Értetődik – mond Izsák –, ha két hétre nem fizet, enyéim maradnak.

– Hisz a határidő négy hét...

50 – Itt az írás, kérem alássan, már el akarja tagadni? Itt világos: két hét áll.

Ezalatt Pista égő arccal berohant.

– Itt, apám! Nem fogtok többé kótyavetyélni udvarunkban! El azzal a dobbal! Itt a pénz, ami még hiányzik.

– A pénz engem illet – mond Izsák –, de hát hadd lám, mennyi? Öt rubel? Én tízet adtam, de ha azt akarja, mint mondá, hogy négy hétre fizessen: ez öt rubelt megtartom, négy hetet írok a tíz rubelre, és jó barátok maradunk.

Lőrinc és fia még nem jöttek szóhoz, midőn Izsák már eltűnt.

55 *Az elvitt pénz közt volt a keresztes ezüst is.*

—
×
× — ×

18.. Febr. 13.

Új hónap kezdődött a régi nyomorban.

A bányász viskójába lépve sajátságos, de hajmeresztő jelenet tanúi leszünk.

A bányász, Viola és Szelei vannak ott.

A bányász mint vész, halálhörgések közt vonaglik ágyán. Viola feletle áll, és hideg verejtékét törölgeti; míg arca mint pusztai harcmező, melyen egymást kiölte az indulat, és virági vér közt inganak, feldúlt s mégis szörnyen nyugodt. Szelei a lány előtt térdel, indulatlázás ajkihoz szorítja Viola kezét.

60 – Egy ital bort, Violám, pokoli tűz égeti keblemet!

– Atyád haldoklik, Viola! Bírod-e végperceinek kínját ínséggel tetézni?

– Isten áldása úgy hulljon rád, mint parázssomat enyhítéd. – A lány hallgatott, reszketett testében, de atyja számára volt ajkán vigasz, arcán mosoly.

– Szeress, Viola! Áraszd rám szerelmed rég esedett malasztját; és atyád ne tudja, mi a nyomor! Jólét költözik kunyhótokba, és ő felgyógyul.

– Átok, ha éltem nem váltjátok be egy ital borral! És a zabkenyér úgy nyom.

65 – Legfőbb ideje, hogy határozz, Viola! Tíz perc után késő lesz. – A lány sikoltva dült az orvos karára.

Az öreg jóllakott fehér kenyérrel, bor csillapítja szomját; de Viola ajkin nem vala vigasz, arcán nem fényle mosoly. Vadul forgó szemekkel, elszórt hajzattal állt ismét az ágy előtt; kezében aranyat forgatott, borzadva nézé azon egy harapás nyomát. Szívéhez kapott.

A szoba üres volt, az ágyban halott feküdt.

2

Vajh, mi hívatlan vendég a szegény e Földön! De rabszolga váltság nélkül nem hagyhatja el láncait; a szegény is, ha el akar bújni az anyaföld ölbe: aranykulcs nyitja csak meg e zárt is.

A bündij temetési költségre ment, egy tisztas egyházférfi, Imádi vasas ládájába, kit már mint földesurat ismerünk. E tisztas férfiú országa nem volt e Földről; bírt ugyan igen terjedelmes jószággal, de hisz az még nem ország!

70 Azonban mint minden jónak és rossznak ellensúlya megvan, Imádi birtoka mellé is jutott egy unokaöcs; az unokaöcs pedig, ifjúsága néhány éve alatt jobban megtanult élni, mint a nagybáty majdnem egy századon keresztül.

De vezessük őt az olvasó elébe! Nyissunk be egy szurtos ajtót egy még szurtosabb szobába. Az ajtófélen tízparancsolat van felszegezve. A szoba légköre szenny- s nedvességtől bűzhödt. Egy nagy keresztlábú asztalon több üvegekben bor s pálinka áll. A bútornak nyomorult. Túlfelülről részeg zaj s egy karvas nyikorgása hallik. Izsák egy fapadon ül. Győző, így nevezendjük Imádi unokaöccsét, nagy léptekkel jár fel s le, kezében lovaglóvessző:

– Izsák, még csak ez egyszer! Kétszeres összeget írok. Hisz az öreg már nem viheti soká.

– Nagyságos úr! Én szegény ember vagyok, tőlem nem telik. Segítettem tehetségem szerint nagyságodat mindenkor.

– Igen, igen, de urasan is fizettem érte.

75 – Nem is panaszkodom, ámbár csak papirost kaptam, és én jó pénzt olvastam érte. Itt is egy lejárt váltó, de tessék hozzáírni, és én megint várok.

– Becsületi adósságim vagynak, Izsák! Jó vén Izsák, még csak most...

– Odamenjen bátyjához, ott van pénz; s minek annak a ló, aki lovalgolni nem tud?

– Ő nem ad, míg él. De miért is él hát?!

– Igaz – mond Izsák –, hisz élte csak pénzgyűjtés; és ki öröklí? Ön. Ha tehát megelégteli a kincset, bátyja élte csakugyan céltalan.

80 Izsákot hívták, kiment. Győző sebesebben járt, a megszakított gondolatot továbbfűz. Pénz mindent tehet. Minek a szegény, ha nem, hogy a gazdag büntherét is vállára vegye azon sárga porért, mely a szegényt éhhaláltól menti meg; a gazdag kincshalmának legfeljebb súlyát növeli. Egy viaszlenyomat mindjárt megvan, s két kulcs is járhat egy zárba... Hazasietett.

Az ige testé lőn. Lappangva jött Győző, az öcs; százszor mondá el, hogy magáét veszi el, s reszketett. Százszor akarta hinni, hogy bátyja életcélját betölté, s láb futa hátán keresztül.

Jaj akkor a szívnek, ha a fejnek kell mentenie!

A szekrény megnyílt. Az aranyok, mintha az embertől bünt cseréltek volna, hozzá pártolának; köztök a megharapott arany is. Imádi a mellékszobában nyugodtan horkolt. Nem pöhölpárna, de a roppant kulcs keménysége, melyet feje alatt érzett, nyugtatá álmát; s hisz unokaöccse, kiért él, nélkülöz és vétkezik, virrasztja azt.

A négy hét betelt. Lőrincnek nyomora nem maradt a régi, de megnőtt. Izsák fenyegetődött, a zálog már el volt veszve, az összeg kétszeresre.

85 Lőrinc gazda könnyezett, az öregség lágy, de arca vitor volt. Pista a pad megett ült, szeme az ürbe meredt, röviden lélegze. Az ajtón Győző lépe be.

Jaj, ha a szegénységet úr megy látogatni, és kezében arany csillog! Fussatok tőle inkább, mint ha a szegény urat látogat, s tör szikrázik öklén!

– Lőrinc – mond az úrfi sima szók után –, nem lehetnénk magunk? E fű hadd menne ki.

– Avégett beszélhetünk; mit bánja ő, ha a világ felfordul körében, szeretőjét elcsábítá egy orvos, verje meg az ég! Kár szegényért, oly szende volt, mint neve, s oly értékes! De hagyjuk ezt! Hisz azt ily fényes urak meg sem értenék!

Félóráig beszéltek titkon. Lőrincet borzadni látjuk. Később okokkal vív Győző ördögi szónoklatával, kinek emberismérete ebben már félig nyerve látta a csatát. Lőrinc még habozik. Végre remegve kezét nyújt. Győző csak mérgét akarta beoltani. Ő csak tanácsolt. Mást kívánt odavezetni, hová gyávaságból nem ment.

90 – Én e bünt semmiképp sem javallom. Ellenben, ha úgy tekintjük, önbíráskodása csak igazságtétel, mellyel a természet a törvényt pótolja.

– És tervünk jó az esti sétával? – mond Lőrinc. – Tán nem is kerül [sor] a végső eszközökre.

– Ne szóljunk ma tovább, fejem zúg, viszonzlátig! Ezt lélekerősítőül. Aranyat nyomott Lőrinc markába. Az arany meg volt harapva. Lőrinc

homlokához kapott. Talán a pokol nyomta rá csókját, melyen, emberi méltóság gúnykacajára, fonák társadalmi állapotunk bűnmarása vérzett.

Lőrinc nem könnyezett többé. Az öregség gyermekes, de arca sötét volt. Agyában sötétebb a gondolat, és szívében kígyó. Lőrinc sietett a pénzzel keresztvonását kiválni. Pista maga maradt; felpattant, görcsösen szorítá öklét.

– Ó, gazdagok! Ti a szegényt éhezttetitek, hogy vétkezzék; és vétkeztetitek, hogy éhét csillapítsa. – Imádihoz rohant.

4

95 Előzzük meg őt Imádinál!

Sajátszerű szövetségre bukkanunk ott. A házigazda elhízott, veres arcú férfiú, kényelmes karszékekben ül. Izsák előtte áll; köztök az asztalon pénz. Közös ügyletek jövedelmén osztoznak. A számadás előttük fekszik.

Imádi pénzt ad; Izsák a szűkölködők közt osztja el. Áldás reájuk, ha úgy van! S hogy úgy van, bizonyítja a számadás azon pontja is, mely Lőrincék kölcsönéről szól. Továbbá: Imádi szeszes italokat ad; Izsák a búsongók kedvét deríti vélek. Így megelégedetté s erényessé teszik a népet.

A számtétel be volt fejezve. Izsák eltávozott. Imádi a haszon fele részét besöpré, de szeme két pénzen akadt fel, *egy ezüsten kereszt vala vésvé. Egy arany meg volt harapva.*

– Ez rossz pénz – úgymond –, jó lesz alamizsnára.

100 Gondolatiból Pista megjelenése rázta fel. Halkan beszéltek, Pista ingerült s ijedt volt. Vártatva Imádi fentebb, de szelíd hangon így szólt:

– E felfedezés kötelességed volt, fiam, de mégis, vedd ezt jutalmul!

És Pista némi borzadályal ismeré meg *a markába tett pénzen a keresztet.*

– De hogy lelkedet cinkosság ne nyomja – folytatá az egyház embere –, kötelességed a bűnöst felfedezni.

– Nem tettem-é a fölfedezést úgy, hogy arról hallgatok? A veszélynek úgyis vége. Csak óvakodjék!

105 – Használhatok keményebb eszközöket is! Végyszer intelek!

– Csak nem feledé nagysád becsületszavát?

111

– Engem ne taníts, gazember! A gázság leleplezésére szent eszköz ez is; két perc meggondolási időt adok a vallomás és börtön között.

Pista bámulatában megkövült. Természetes esze meg nem fogható, hogy ki bűnt gátol, emberéltet óv, s minden kegyeletet szentül megőriz, hogy lehet hibás. Némán és feszülve várta az eredményt. Ereiben erősen lüktetett a vér; vérben látott.

Imádi csöngetett. – Fogjátok el e semmiházit! – kiálta nyersen. S mint a jámbor galamb is mar üldözői ellen: Pista az úrnak rohant.

110 Elkábultságából két hajdú ércmarka alatt ébrede fel.

X
X X

18.. Mart 13^{án}

Egy hónapja, hogy Pista rab, apja szabad; de mindkettő kétségbeesett.

A vén pór, ki segédétől megfosztva az igazság nevében, vagyonából kivetkeztetve ismét az igazság nevében, mint száraz geréb áll a kipusztult avar mezőn, nem tehete mást mint meghalt. És tán már reményleni sem bírta, hogy a földi igazságnak nem mintája az isteni igazság.

A pórnak gyermeke, kinek szeretőjét álnok simaság kígyója marta meg, becsületét gyermeki kegyelet gázolta szét, szabadságát életmentés díjában veszté el; nem tehete mást mint átkozva életet, becsületet, törvényt: kétségbeesni.

De Győző sem volt nyugodt. Ő nem hitt egy pórkebelben nemes lelket; éltének minden percét veszély fenýíté. Rajta volt a vétek sikamlós útján, melyen egy lépés a másikat kergeti. Gyávaságból odább rohant.

115 Szoros barátságot kötött ez időben Szeleivel. Mintául hozták fel őket. Imádi hirtelen kimúlt.

A sors segédkezet látszik nyújtani olykor a rossznak. Vajon vak-é tehát a sors? Vagy magasra repíti a bűnt csupán, hogy mélyebb pokolra sújtsa?

Győző lett az örökös. Minden másképp folyt. A gyászfátyolba örömkönyük törültetének. Imádi zárdaszerű háza tivornyák színhelyévé lőn.

112

Ott dőzsölt napokat vad öröm közt Szelei is, és Győző legjobb barátjának nevezte.

A vasas szekrények rozsdás reteszeivel azonban Pistának börtöne is megnyílt. Az ítélet, próbák elégtelenségéből, felmentőleg hangzott, de a *rabtartásra ottmaradt a haza oltárán az életmentésért nagylelkűleg adott keresztes pénz.*

A magasb polgári osztályok embere, ha sorsa túlszarolja, fellázad el-lene, s szerez magának nyugtató halált. A pár megszokta a százféle nyűgöt, tűri éltét is mint ős fátumot, s ha ifjúsága erősebb nyomoránál: katoná lesz.

120 Pista is így cselekvék. Vész zúgott végig akkor a hazán; háború volt, mint keblében. Jólesett az összhangzás neki, jobban, mint a gúnyolva körül mosolygó természet. Az ágyúk bömbölése közt mámor fogta el.

2

Az angyalfejeket test nélkül festik, nem csoda, ha jók maradnak. A gazdagnak sincs gyomrára gondja, és jó marad-e mind? A nép pedig éhez, fejét elforgatják, és mégsem ördög. Lám, nem oly rossz a nép, mint hirdetik! A bűnök, melyekkel vádoljátok: nem a nép, de az éhség bűnei.

Egy hónapja, hogy elhagyók a kedves Violát. Egy hónapja, hogy keresztényi könyörület könnyázott kenyerére szorult. Állott gazdag nők ajtajánál, kik megvetéssel tekintének rongyaiból kiviruló bájaiba. Szennynek tartották alamizsnát nyújtani néki, táplálni a bűnt, mellyel nemöket bizonyosan gyalázza; hogy is tehették volna fel a gazdag, érényes nők, hogy az éhező báj is érényes lehet? Állott gazdag férfiak ajtajánál keresztény könyörület nevében: és ezek leereszkedének hozzá, arannyal kezökben, sima szókkal ajkikon; de a szeretet szívökben pokol volt. Viola visszaretent a sima szók alatt leskelődő büntől; ők a szép alakban örködő érénytől. Kigúnyolák az esztelenül éhező szépséget; szentségtelen daccal köptek a nőérény imádott oltára felé. Viola borzadt. Nem hitte ilyeneknek az embereket. Kétkedni kezdte, nem érté magát, körültekintett, s azon, mit mindenütt látta, kétségbeesék.

Estve volt, csípős tavaszi szél fűtt. Viola éhezett. +++ város egy elhagyott utcájában, magas ház szögletkövén húzódott össze. A ház fényesen ki vala világítva, ablakiból örömjaj hallott. Viola elmélkedék a keresztény szeretetről, minden sóhajára felülről egy örömhang felelt.

Viola soká elmélkedék, mindég gyöngébben, mindég zavartabban, a zaj füleinek tompábban hangzott, szemei előtt kék s zöld léggolyók röpkedtek, fátyol fogta körül tompa morajjal, többet nem érzett. Ez az éh és fáradtság elgyengülése volt.

125 Ha a lélek szunnyad, századév, perc nem mérték többé; az idő csak egy. Nem tudta Viola, mióta volt merev, midőn, tán valami jótékony tündér illetésére, álmodni kezdte, kellemes álmot, mint egykor, midőn hívón simult az emberekhez, s szívet keresett kebleikben.

Fölveté selyem pilláit, s bent volt a kivilágított házban; függönyös kerevetén andalító félhomály folyta körül. Felült; agg, de szelíd arcú nő ápolá. Félrevonta a kárpitot, erős illat lengett nagy, aranyozott edények színpompás virágin, míg dagadozó bársonypamlagok megett függő ropant tükrök százszorozva csillámolák vissza a meglopott fényt és virányt. Igéző Cupidók s bájteljes Hébék voltak a szegletekben.

De még ez nem kapta meg annyira Viola lelkét, mint a tündérhely lakói: fiatal, mosolygó lányok, legigézöbben félig leplezett bájaikat félig kitalálni hagyva. Ott egy ábrándozó ifjút fogának körül, gömbölyű karokkal; amott ölkbe pihenteték egy másiknak fejét; míg ismét másutt testvérileg mulatva, kacér pillanatokat cseréltek egy zajosabb férfitársasággal.

Viola nem bírt érzékeinek hinni, pedig nem álmodott. Fogta testén a csinos ruhát, mely rongyainak pótolá helyét, tapintott homlokára, melyen éhség és nyomor hideg verejtéke helyett a jó érzet derűtsége ült.

– Hol vagyok? – kiálta fel elragadtatással.

130 – A szerelem honában, szép leányom! – felele az éltes nő.

– Ó, azt látom, de hol lehet ily helyecske e Földön, vagy túl a síron vagyok már? Itt érzem minden tagjaim, és mégis, nem álom ez?

– Nem, lányom, mind valóság. Köztünk fogsz maradni, míg csak ifjúságod s kedved tart: a gyönyörűség- és szerelemnek.

– Itt pedig már vár reád egy hön epedő kebel – szóla háta mögött, s mielőtt Viola meglepetéséből feleszmélt, Győző férfias erővel karolta át haramat derekát.

114

A vén nő mosolyogva egy oldalszobába intett.

135 – Asszonyom! – sikolta Viola, ábrándjából egyszerre keserű valóra ébredve. – Mentsen meg, az Isten szent nevében! Bocsásson el e szörnyű helyről! Az igazság szentségére kérem!

– Igen, ha ápolásodra tett költségeimet megtéríted; addig az igazság nevében enyém vagy. – Győző tovább vonzsolá.

A mellékszoba ajtaja rájuk csukódott.

Violát asztalhoz könyökölve, kezére hajtott fővel találjuk újra; előtte a vén nő, az asztalon egy arany. Viola arca jéggé lőn, szeminek tüze megfagyott. Az agg nő szemében szikrázott a bírvágy hidege.

– Mi ez, *nem is jó arany!* – mond gúnnyal. – *Talán ebek mardosták össze.*

140 Viola figyelmessé lőn; az aranyat megragadta, körülforgatá és kacagott; kacagott nagyon, testét pedig láz borzongatá.

Hát az aranyból mi lett? kérditek talán.

Tudjuk, hogy az állodalom célja: természeti állapotban utolérhetlen nemesb céljaink fejlesztése s biztosítása. Méltán kívánhat ezért az állomány védetteitől némi áldozatot. *Az aranyat* ily áldozat fejében tevő a vén nő *az állodalom oltárára; adóul, üzlete szabadalmáért.*

3

De el e bünposványból! Magasabb körökben tán tisztább a lég... tán tisztább, de hidegebb is.

Nézzünk Aranyiékhöz!

145 Aranyi kincse nem bírta tovább neje szeszélyeit, vágyai kielégítés nélkül maradtak. S miért tűrte volna ezt? Frigyük alapja összedült, mért tartana a frigy? Tűrni nagyobb lélek kell, mint fellázadni. Aranyiné a nagyvilág kislelkű leánya volt.

Március 13^{ának} reggelén Aranyi szállásán mondhatlan zavar volt. A bútorok összehordva egy szobában, köztök összeíró tisztviselő s porosz-ló járt, a kapunál dobszó hallott; piszkos emberek jártak a fénymázos padlón, ott egy szekrény tartalmát ürítve a földre, itt durva tréfákat üzve legszentebb tárgyakon.

Aranyi fel s le járt, midőn ily tartalmú levélkét kapott: „Soha nem szerettelek, szülői akarat kényszerítte hozzád. De a természet kivívja jogát, Szeleiné vagyok végre egészen. Lajos fiamat kívánom még tőled, ő szerelmem gyermeke, nem tiéd. Isten veled, kívánom, élj te is boldogab-bul, mint eddig.”

A levélke nejétől volt. Aranyi hidegen, de soká néze a levélbe, pillanata a betűk felett barangolt a légben, csak felső ajka vonaglott.

– Még ez is! – mormogott magában, s e szókkal bocsájtá el a cselédet: – Szedd össze fiam bútorát, és vezesd őt anyjához. Hívd előbb be hozzám... de nem, ne hívd, ne hívd! – Szemeit elfödé, elfordult, és távo-zást inte.

150 A dob szólt, az összeírás folyt, Aranyi mindezek között fia távozó lépteinek zajára figyelt és zokogott.

4

A nőnek tágas út vezet fülétől szívéhez. A mézes beszéd neki már szerelem, egy gyáva piperkőc merengőbb tekintete kétségbeesés, és sok-szor, mert maga színlelést nem ismér, színlelést nem is keres. Sokszor jól ismérve a viszonzás nélküli szerelem kínját, lelke a merengő ifjún majd megtörik, míg sajnálkozása nőttön nő, és kötelességérzetit kiszorítja. Mert részvét és szerelem közt egy kis lépés van csak.

Addig a szentségtelen csábító hidegvérűséggel számítja minden lép-teit; martalékára szegzi bűbájos szemét, mint a fekete kígyó, az önként torkába futó madárra. Ő csábít, mert divat e nőnek hódolni; ő érzeleg, hogy víg cimborák közt dicsekedhessék, miként ily és ily derék férjnek is szarvakat tön homlokára. Ő csúsz, fenyeget, kétségbeesik, hogy bá-mulva mondja a világ: nincs oly derék nő, ki nékie ellentálljon.

Ha minden nő, kinek házi békessége templomának küszöbén ily dé-mon áll már, gúnyos győzelmi mosollyal: csak félóráig láthatná szerel-mesét, midőn sima bőrét levetkezi: meggyógyulna.

Aranyiné fényes képzetű leszálltak. Szelei arca többé nem sugárzott, szavaiból kihervadt a virág. Aranyiné nem hitt szemének; füleit, eszt eltagadta, hogy szívét megmentse. De mámorából durva szók ijeszték föl. Ő csak türetett. Felreppentek délibáb képei, s egyedül látá magát a rengetegben, melyben sem előre, sem hátra nem vezetete út.

$$\begin{array}{c} \times \\ \times \text{ — } \times \\ 1 \end{array}$$

155 Láttam lapos vidéket, messziről Édennek tartanád, de fuss, kerüld ki messze, mert élő teremtés nem jó ki belőle.

Első léptednél a föld inogni látszik; ijedve továbblépsz, és lábad be-süllyed. Erővel rántod ki, míg másik mélyebben feneklik; rémülten küz-desz minden erővel a szörnyű elem ellen, és minden erőködésed mélyeb-ben és mélyebben süllyeszt, míg fejed felett összecsap a haláltorkú láb.

Így van az ember a nyomorral.

Így van a nyomor a bűnnel.

⁺⁺⁺ város egyik elhagyatott részében tivornya zeng egy lebuiban. A zúzos szél csikorgatja az ajtó felett lógó cégért, melyen egy halálfé fe-hérlik. Alulról rothadt lég gomolyog föl. Halvány, beesett, ínséges ar-cok, bűntől felszántott képek, rongyokba burkolt alakokkal, s vad öröm-től szikrázó szemekkel pezsegnek lent a félsötétben. A bűn és nyomorú-ság tartanak tán nászt az emberi méltóság ünnepére. Sárga vízzel alá-folyt arcú nők, üvegesedett pillanatokkal kucorognak a fal mentében; míg mások arcán a pálinka pírja vad láng gyanánt égve, féktelen ének- s dühös ugrálásra készíti őket. Kebleikről letépve a szemérmetes mez, arcaikról Isten csókja, a női méltóság.

160 Egy arc volt csak nemesebb a többinél: félig csukott szem, égő, da-gadt ajak, az egész testen kór rázkódás. Ínség és életvágy, életvágy és ön-érzet csatáztak a sovány arcon. Ott ült a kemence padján, s mint lemenő Nap utolsó fénye a felhőn, roncsolt arcán egy rezgő sugárban volt még írva Viola neve.

Zajjal nyílt meg az ajtó, mámoros fővel lépett be egy közvitéz, vad ének rikácsolt ajkán, vad tűz ége szemében.

– Itt a császár zsoldja – úgymond –, igitunk, öleljünk! Ófelsége jól fizet ily rossz életért. – *Egy ezüstpénzt dobott az asztalra.* – Holnap csa-tára, már ma még szeressünk! Ó, szép ez élet, szép, mert vad... pusztá... pusztá... – Hangja meglágyult. Ki ne ismerné meg e vígságban a kétség-

beesés kacaját, ki az emberkebel titkába némileg bétékintett, s ki e köz-legényben Pistát megösméré.

– Bort nekem s szerelmet, csókot ez ajakra! – mondá rekedten, s kö-rülforgatva szemét Viola felé tántorgott.

– Nesze, lányom, nesze! – szólt, az *ezüstpénzt ölébe vetve*, s vadul öelve a beteg lányt.

165 – Világot, világot! – rezge a lány félig elhalt ajkán. – Ó, e hang, e hang!...

Egy vásott suhanc, égő pipával szájában, fél fülére vetett sapkában, gyertyával lépe oda; kíváncsi arccal, mert e bűnfészekben ilyen, a lélek-ből kiszakadó hang: az újság ingerével bírt.

Egy pillanatig Viola és Pista meredten néztek egymásra. Mindkettő reszketett. Pistának térdei inogtak, pedig nem vala többé részeg. Össze-csuklott, Viola ölébe dült, és egyesült könnyeik a keresztes ezüstpénzre *peregtek*. A rablók, henyék és kéjleányok meglepetésökben nem is gú-nyolódtak.

Figyelmöket csakhamar más tárgy vonta magára: rongyos, halvány gyermekfiú jött le a lépcsőn; virágfüzérké valának kosarában, a tavasz első ajándoki; azokat kínálta koldulni átálló szemérme.

– El, sehonnai! – riadának rá többen. – Tán csúfolódní akarsz velünk.

170 – Leszedjük nyakadról a ruhát! – ordítának mások.

– Ó, irgalom, kedves uraim! Ne verjenek; eleget ver mostohaapám, ha estig nem koldulok annyit össze, mennyit anyámmal elköltünk.

– Ily szegény kisgyermeket verní! – mond egy betyár. – Ki azon mostoha?

– Szelei úr – mond a gyermek.

– No, nem javallom, hogy előmbe jöjjön. De hát mért nem hagyjátok el anyáddal?

175 – Anyám elhagyá apámat, s most szégyenli magát a világtól; mindig sír, s úgymond: ez az Isten büntetése rajta. Mindég dolgozik most Szelei úrért, hogy csak utcára ne dobja, s nekem is koldulnom kell.

– Hát nagyon szegény Szelei úr?

– Ó, nem, ő szép ruhában jár haza, de mi csak ritkán látjuk; ő urakkal társalog, csak mink vagyunk szegények.

– No, mink is azok vagyunk, fiam, azért menj innen; de ha Szelei úr-al találkozom, fogadom, hogy megpuhított hátát!

A gyermek könnyörögve néze körül. A könny vonzerővel bír. Violához lopódzott.

180 – Szép lány! Vegyen tőlem ön egy füzérkét, igen olcsó, s oly szépen állnak önnek! Majd jövend vidám napja is még, s oly szép menyasszony volna!

Egy füzért tett Viola ölében Pista fejére. *Viola öntudatlan az ezüst-pénzt nyújtá néki.*

2

A nemzet szunnyadozó ereiben ébredezni kezde, kötelességei között jogokról ábrándozott. Volt sok fényes név, melyet tisztelettel nevezte a honfi, melyhez reményeket csatolt.

Ki a kényelmet megszokta, nehéz annak azt nélkülözni. Visszaszerzésére odadja az ördögnek lelkét.

Így volt Aranyi. De miért is nélkülözzön az, kit születése oly fényes polcra helyez már, minőre a pár tán élete végéig sem juthat. Neki csak akarni kell azt, mit más reményleni sem bír.

185 S hol nyíl tágabb cselekvési tér egy merész kalandornak, mint zavaros időkben. Akit félnek, azt jól fizetik. A nép pedig vakon hisz vezetőinek. Biztosítva tehát felülről a kincs, alulról a hódolat; mert mit bánjuk, mily érzés feszíti a színész keblét, ha szerepét jól szavalja.

Aranyi a népbarátok egyik fénycsillaga lett. Április 13^{ának} estvéje békőszönt. Következő reggel a nyugtalankodók népgyűlést valának tartandók. Aranyi nevét suttogá a reményt tápláló ellenzék. Aranyi nevét félté az ingadozó kormány.

A Hold fénylett: e világa a mindenható szerelemnek, e tolvajlámpája a bűnnek, mécsa a nyugalomnak és lángja a kétes kebelnek.

Aranyi szállásáról két kormányférfi lopódzott ki, köpönyegbe burkolva; könnyebben lélegzettek. Aranyi egy asztalnál állt; egy halom arany előtt gyertyáján egy beszédet égete el, és lángjánál gyönyörködött a csillogó aranyban. Miért nézi egyikét oly osztatlan figyelemmel? Mit reszket ajka? *Az aranyon három fognyom látszik*, s Aranyi nehezebben lélegzik.

– Itt, Violám! Itt majd vigasztalást lelsz. Nagyon bölcs úr ez, majd megmagyarázza ő írásodat. Hisz a nép nem hiába áldja nevét! – hangzott az előszobában.

190 A közlegény, ki életéért az ezüstpénzt kapta bérül, hozta Violát az úrhoz, ki aranyakat kapott lelkéért.

Beléptek, Viola az örökében kapott írásköteget hozá. Ki egy nép bizalmával dicsekszik, csak megérdemli egy nyomorék bizalmát!

Aranyi átnézte az írásokat: egy végrendelet vala azokban Aranyi Gáspártól, két fia között. Borzadna tőle a romlatlan emberérzet, mert a természet szavát agyonüté abban a társadalmi bűn. A gőgös öreg minden vagyonát egyik fiának hagyá, mert gazdag, mert fényes családból nősült. A másikat átkával kitagadva, nevét is eltiltá tőle: mert pórlányt fűzött életéhez. Volt egy másik irat, mely azt mutatá ki, hogy Gáspár nem rendelkezhetett vagyonával, mert nem volt szerzemény. Volt a két fiúnak keresztlevele. Végre ily tartalmú irat:

„Tán hibás büszkeség volt tőlem, meg akarni mutatni, hogy a becsét érző ember maga erejéből is megél. Gyermekemre kellett volna gondolnom, nem kímélnem a családot, mely azt meg nem érdemlé. Én mégis sohasem kerestem az engem illető vagyont. De megőrzém ez okiratokat, hogy gyermekim használhassák, a végnyomorúság esetében. Az öreg kitagadott testvér én vagyok.” És alá volt írva a bányász.

Aranyiban egy percre reszkete át a rokoni érzet, de csakhamar vért gyanánt borult mellére az arany.

195 – Lányom – szóla hidegen –, ez írások nem sokat érnek. Kitűnik ugyan azokból némi jogod bizonyos kis örökre, de azért oly soká s oly költséggel kényszerülnél pörölni, hogy a költség, melyre úgysis képtelen vagy, kimerítené a hasznot.

– Ó, Istenem, úgy el kell rothadnom! Hát a szegény igazához sem juthat? Pista, vezess a szegletköre meghalni.

– Te jó lány vagy és beteg, én szánlak, és szerzek egy helyet a kórházban egy hónapra, mert lásd, oda sem juthatsz pártfogás nélkül. Gondoskodandok aztán is felőled. E rongy írásokat meg itt hagyhatod.

– Isten áldása ezért is önre! – mond Pista

Aranyi csengetett, s a fél alélt lányt Pista több cifra cseléddel a kórházba vivé.

$$\begin{array}{c} \times \\ \times \text{ — } \times \\ 1 \end{array}$$

200 Aranyi megszűnt nevezetes ember lenni, és kezdte fényesebben élni.

A politika terén ismét minden nyugodt volt. Aranyi békés polgárként élvezte jólétét, midőn nevezetes hír kezdé foglalkoztatni ⁺⁺⁺ városát: Aranyi másodszori megbukásáról suttogó. Ajtaját ostromolta már az ár-vák és özvegyek csoportja; körmeik vakarták az aranyozott ajtók szárnyait, lélekrázkódtató jaj és átok között, vagyonuk sáfárkodásáról kérve számat a békés tőzsértől, melyet még imént az országos férfiúra bízta. Aranyi bent pénzt olvas: bukása tiszta jövedelmét.

– Az ember csak egyszer bukik ostoba becsületesen – mond gúnyosan magában. – Menj, fiam – szóla aztán a váró cselédhez –, s hívd Izsák zsidót!

A cseléd Izsákot Győző szállásán találta, hol végső számadást vezettek. A számadás eredménye elnyelte Győző örökségét. Még nem is volt elég.

Győző dühöngött. Küldött barátaiért, honn nem valának. Szelei eltágad, hogy ismeri Győzőt, az érte küldött cselédnek. Míg Győző átkozódott, Izsák hidegen egy karszékbe veté magát.

205 – Saját szállásomon csak nem fog piszkolni az úrfi! – szóla egykedvűleg.

– Szállásodon, gazember, hát nem én vagyok itt az úr?

– Volt az úrfi, volt, de a váltók!...

– Ó, hallatlan csaló, te!

– Híttam én az úrfit valaha magamhoz? Mondtam: itt a pénzem, költse? Én csábítottam a szurtos csárdába? Nem az úrfi keresett fel? Nem könyörgött, ha nem akartam adni, mint gyermekes ember? És ámbár nem volt vagyona, mely biztosítson, sohasem mondtam, hogy csaló! Most megáldotta az Isten, s úgy illik, hogy fizessen.

210 – De az uzsora: az uzsora.

– Erővel íratam alá? Lássá az úrfi: nekem nincs egyebem, mint e pénz, melyet összekuporgatok. Zsidónak becsülete nincs, lelke eb, Istene gúny. Mikor jött az úrfi hozzám, ha bőven volt pénze? Ugye, soha! Akkor csak rongyos dög voltam. Csak ha adnom kellett, voltam édes Izsák, kedves lelkem, Izsák! – A cseléd ekkor hívta Izsákot.

Izsák, benne nem is gyaníthatott erővel, karonfogta Győzőt, hajolt háta kiegyenesült, s előbb mint eszmélhetett: szállása ajtaja előtt találta magát Győző mint földönfutó.

Izsák pedig csakhamar visszaesett alázatos görbedt alakjába, és ment Aranyihoz.

– Izsák! – szóla Aranyi a belépőhöz. – Megbuktam 200,000^{ig}. Valóságos tartozásom csak 50,000; de mindenfelől szorítanak, készpénzt nem tudok szerezni, s becsületem mindenek előtt való. Ím, itt átadom vagyonom összeírását, mely 100,000^{re} rúg, vállald át tartozásimat, s nekem elég lesz a megnyugtató öntudat.

215 Izsák gondolkodott.

Aranyi becsületes képet csinált.

– Izsák! Itt hirtelen segély kell; ha nem, itt e pisztoly megment. – A hang, a tekintély kételkedni nem engedett tovább.

Izsák megegyezék. Átvállalta minden tartozását, s az írás kihirdette-ték. Később látta meg, hogy a tartozás sokkal több, hogy az összeírt vagyon már el van láb alól. Nem akart fizetni. Aranyi tisztán állt a közvéleményben, mindenki csak a zsidót szidta, a zsidót ostromolta. A zsidónak nem volt kedve a Győzőtől szerzett vagyonnal is pótolni itteni veszteségét, de mindennél jobban bántotta, hogy mesterére akadt.

A számos hitelezők dühe nőtt, Aranyi leginkább szitkozódott. A lármásoknak pártjok akadt. A zsidó tajtékzó szájjal kívánt hazamenekedni, de a kapu, utca, lépcső el volt állva a dühösök seregével. Sár repült fejéhez, aztán kövek; ő haladt, a sokaság szorítá. Ő elbukott, s Aranyi, ablakánál szivarozva, nevetve hallá nyögését.

220 Kített a hónap, melyben Aranyi pártfogása mellett Viola kórházban volt. Várta a jöttet megújítását, midőn a bukás híre jött. Violának helye nem vala többé.

Kivánszorgott a kórházból, Aranyi felé húzódott, cifra utcákon el, hol alakja kellemetlen felhőként tűnt fel, mely a nyári Nap előtt vonul tova. És ereje fogyva fogyott, lábai inogtak, nem vivék tovább; az utcasarokkő lőn egy szenvedő angyal arcpárnája, a kövezetharminc termetének ágya.

Nem messze onnan, az új dolgozó háznál ült egy kórvitéz. Lábát a minapi csatában golyó sodorta el, arcán szörnyű ellentéte csatázott az ifjú élet- és agg szenvedésnek.

A hon már nem vehette hasznát, s jutalmul adott kezébe koldusbotot. Ő hát kéregetett. Titkon, nehogy a rendőrök meglássák, mert koldulni tilos, a nyomorúság rendőrségi bűn, a hideglelésnek rázkódtatása tiltott, de a hideglelést nem orvosolják.

Robogott el sok fényes kocsi, haladt el sok gazdag úr. Pista könyörgött egész nap, siket fülektől. Szava elrekedt, nyelve lankadt, mint romok közé szorult szél, nyögdele még csak, hangja elállt.

225 Estve lett, s még csak kimeresztett kezét nyújtá az elmenőknek; mint száraz fa ágát, melyet vész ingat. Mindhiába! Karja lehullt, feje hátrahanyatlott, álla lógott; felülről veresen világítá arcát az utcai lámpa. Üstökével játszott a tavaszi lágy szél, ez egyetlen könyörülője a nyomornak.

Még sok kocsi ment, sok úr, sapkája üresen állt előtte, de ő nem könyörge többé.

Serdülő fiúcska jött akkor mellette, rongyos, mint maga; kezén virágkosár, bús ellentétül lógott, melybe talán halvány arca virági hulltak. Megállt, egy ideig nézte merően, zsebéből ezüstpénz hullt a koldus lábához; de nem vette fel senki. Szeméből drágább kincs, a könyörület isteni gyöngye; felvette-é az ég? *Az ezüstpénzen kereszt volt vésvé.* A fiú Lajos volt. Egy hónapja őrzötte titkon e pénzt, hogy pótolhassa véle a netalán hiányzó napi alamizsnát; hogy most egy holtnak vesse.

De keressük meg többi hőseinket! Itt állunk egy titkon zárt ajtó előtt, bent sajátos nesz egyhangú kopogása hallik; benyitunk, s ott vannak egy csomóban Győző, Szelei, Aranyi. A szoba, melybe benyitánk, játékház.

Aranyinak hideg verejték gyöngyözik homlokán; minden izma vonaglik. Előtte fogyton-fogy a gonoszul szerzett pénz, míg honn hiába kaparják az árva s özvegy hitelezők, termének ajtaját. Vajon sikerült-é átkok zúgásától mámorba ölni lelkét?

Szelei ezeket tesz egy kártyára; hidegvére sosem hagyja el, halom pénz jó s megy tőle. Lelkét nem zavarja a honn kenyérhajat rágó nő, a kolduló gyermek. Ő mások gyengeségeire számítja szerencséjét, ő észélyes és egész gazember.

230 Győző vidám, előtte nő a kincshalom, melyet annyiszor fecsérle el. Ő könnyelmű, mint mindég.

Ő, ki e bőségben úszó társaságot látná, azt hinné, hogy a világról száműzött a nyomor; pedig e fényképeknek még sötétebb visszajuk.

Aranyi mindent elveszte. Ki az emberarcot Isten képére mondá teremtvé, nem láta ilyet. Szeme vér volt, ajka eltűnt, csak foga fehérlett, minden íze vonaglott; kétségbeesés lázával rohant ki az éjbe. *Utolsó eljátszott aranya meg volt harapva.*

– Ketten maradtunk – mond hidegen Szelei –, folytassuk! – A játék folyt.

– Kérem, uram – kezdé Győző –, vigyázzon, kezei ragadnak!

235 Szelei felpattant.

– Igen, igen – mond Győző. – Ha világosabban akarja hallani: ön hamisan játszik.

Ekkor már Győző előtt igen megfogyott a pénz; a kártyák Szelei arcába repültek. Felugráltak. Párviadal lőn határozva, s elsiettek.

Az utolsó jelenetnek volt egy néma tanúja is.

Aranyi távozta után a kissé nyitva maradt ajtóhasadékhoz egy halvány ifjú arc nyomult: az arc Lajosé volt.

240 A két játékos távozó lépteit, kis távolban, Lajos is követte; közelebb, közelebb csúszott. Ma volt a nap, hogy az alamizsna ki nem adta kellő adóját. Otthon nyomor, kínzás; itt bőség, pazarlás. Reszkető keze Győző zsebébe nyúlt, tárcáját kihúzta.

Ezalatt már kiértek a város szélén lévő csalitba.

Az ifjú lelket az első büntudat óriás hatalommal ragadja meg. Lajos félt az Isten szemétől, ő még újonc volt e világon. Futni nem bírt erővel, a csalitba bújt. Két lövés hangzott, utána nyögés volt a visszhang, és hirtelen távozó léptek.

A lövésre felserkent rendőrség megjelent, átvizsgálta a cserjés bozótot. Győző vérben fetrengő testére akadt, mellette pisztoly. Odább egy rongyos ifjú, zsebében a holtak tárcájával. Messzebb Szelei sétált. Ki merné gyanúját az úrra vetni, ha egy nyomorék ott van? Kit mint a társaság ellen harcban lévő tekintünk úgyis.

4

A reggel felvirradt. Nehéz esőcseppek hulltak alá a barnán elvonult égből; mintha az ég fátyolt vett volna, hogy ne lásson a világra.

245 Az orvosi kar tanodája megtelt tudni vágyó hallgatósággal. Szelei a tanszékre lépett, arca szokottnál halványabb volt. Kint az ég dörgött, az eső sűrűn csapkodott a csikorgó ablakra. Szelei többször elveszté beszéde fonalát, homlokáról verejtéket törölt.

Magyarázta a szív bajait, a megrepedt szívről beszélt.

Szavait példával világosítandó, fehér lepedővel eltakarva hoztak be egy holttestet, melynek halálát e bajnak tulajdoníták. Asztalra terítették.

Szeleinek fényesen élesített kés villogott kezében; az asztalhoz lépe, emelni kezdé a szegényes szemfödél, keze visszahullott, szava reszelt. Kint az ég dördült, az ablakok recsegték. Tanítványi sosem látták ilyennek.

Erőt vett magán, verejtékét letörle, s a lepedőt hátrahajtotta. Viola arca meredt reá. Az eső zúgott, az ég folytonosan morgott, de Szelei nem halla semmit. Ő nem tudta, hogy él, csak azt, hogy szörnyű rém üldözi lelkét.

250 Torkában megfagyott a jaj, eszében a gondolat, szívében a kín, és mégis minden ége benne. Ő alélt.

*
* — *
*

Néhány nap múlva a hírlapokban következő újdonságok valának olvashatók:

125

„Hazánk egyik legtekintélyesebb férfja nincs többé. Május 13^{ának} reggelén dühöngött fergeteg a folyónak felkorbácsolt habjain partra vetette Aranyi gróf testét. Öngyilkosságának okát túl becsületességében találjuk, hogy egy zsidó gazsága által képtelen lett hitelezőit kifizetni. Béke hamvaira!”

„Szörnyű merény ment végbe a napokban a város közelében: egy alig tizenhat éves suhanc agyonlőtt bizonyos, alkalmasint reggeli sétáját tevő urat, s megrablá. A törvényszéktől méltó büntetését várja.”

És még egy gyász hír. „Városunk kitűnő orvosa s emberbarát, Szelei úr, miután még reggel az új dolgozó intézet alapkövébe ünnepélyesen *egy saját szerű aranyat tett le*, tanszékén oly aggasztó jeleit adá az elmezavarnak, hogy becses felgyógyulása igen kétséges.”

255 Így magyarázta a világ az Isten ujmutatását.

Hát Pista s Viola? Rólok nem írtak, ők csak a megholtak lajstromának számát szaporíták. De mindegy: oszták egymással a szegények menyasszonyágát: a lazarium közkoporsóját.

Az ezüst- s arany pénz visszatértek a földbe.

258 Híven betölték az ördög napszámát. Rajtok ezer bűn s átok súlya feketlik.

Ács Sebestény

126

HÉTKÖZNAPI TÖRTÉNET

Beszély

I

Sokszor szememre hányátok, hogy alakjaim, melyeket festek, oly ábrándosak, oly szokatlan körből valók, milyen költő képzeletén kívül Földünkön talán nem is létezik.

De hát a festész, művészetének tárgyául, a sáros országút mindennapiságát, az egyhangú róna ürességét választja-e? Nem, ő elmegy a rengetegbe, ott keresi fel isteni országát, melyet kicsinyes sokaság nem tapos, s a természet csodáit, miket kevés emberi szem lát, mi után kevés közkebel sóvárog, teremti újra vásznán. Vagy a szerető az útmelléki gazból markolja-e fel a bokrétát, mit kedvesének szánt? Nem, ő rejtek magányából a csendes ligetnek keresi össze egyenkint a ritka s szerényen elbúvó virágszálakat, melyek illatukkal részegítenek, színökkel elragadnak. Így szedtem én is össze alakjaimat, melyeket előtökbe állítani igyekvém.

De van érdekesség a sáros országút mindennapiságában, az útmelléki gaz minden szirmában is, ha a vizsgáló lelke nem a ragyogó benyomás után eseng, de tudós bonckés alá veszi tárgyait. Annak egyhangúságából ezer érdekes alkatrész, ennek szirmaiból egy új világ bontakozik ki, s mindkettő egyiránt hirdeti Isten végtelenségét.

Ím, én is ezúttal tárgyam, alakjaimat a mindennapi élet köréből vevém, töletek függ abból egy végtelen szellemvilágot fejleszteni ki, s varázsolni lelketek elébe.

II

- 5 Olvastam egy természettudós művében a természet lassú, de következetes egyenlítési törekvéseiről, mellyel ezredéveken keresztül a Föld

külön vidékei jellemzetes, s hogy úgy mondjam, egyéni vonásainak eltörlésén, a kitűnőnek, erőteljesnek a közepszerűségbe olvasztásán munkál.

Szirteket olvaszt el, hegyeket mos le, völgyeket tölt meg. Elnyalja lassanként az órjas gátakat, mik háborgó tengerek, féktelen vizek útját állták, s szelídülten vonulnak ezek csendes medrükbe.

Kihámvadnak a tűzokádók, hülve hül a Föld mélyének éltető tüze. Az őskor fantasztikus állat- s növényországa mesévé vált már, egyhangúvá zsugorodott össze, szűnik a különbség éghajlat s éghajlat között; növények, állatok vándorolnak vidékről vidékre.

A természet ez egyenlítési törekvését hű szövetségesként végzi be a Föld második istenül feltolakodó ember. Fejszét vág az őserdőbe, vasutat visz a rengetegbe, megköti a puszták homokját, dacol az éghajlatnak; s a jégmezők vadsága, izzó térek kietlene beleolvad szorgalmának termő mezejébe.

A sivatag üzött királyi vadjai napról napra szűkebb körre szorulnak. Megjövend az idő, melyben a sörényes oroszlány, a vértés krokodil, a gyorsabú strucc ott foglalandnak helyet a fönix és egyszarvú mítosza mellett. Megjövend az idő, melyben egyhangú, jellemtelen róna terület a Földön, kicsinyes mesgyék hasgatandják mindenfelé, házi szolgákká nyugózott állatok taposandják csak, s egyenlő kicsinyes emberfaj bírandja, melynek története is elhalványult, elfogyott.

- 10 Korról korra emelkedik ugyan a tömeg azon elvetettségéből, melyben egy Attila, egy Mohamed szelleme eszközül használva azt, világrészeket rendíthete meg önkaratával. De korról korra ritkábban is születik egy Attila, egy Mohamed, ki milliókon túlemelkedjék.

Porba hulladoznak a várak, melyekben őrszellem virrasztott, melyek lakóinak elhunytát égi jegyek kísérték. És eltűnnek a viskók, melyekben a szenvedő lét felett idegen uralom ősfátuma kormányzott. A romjaikon emelkedő polgárlakok egyhangú sorai felett nem örködik védszellem, nem történnek égi jegyek, nem uralkodik ősfátum többé.

A világpolgárosodás elnyel minden tarkaságot, mit nemzetiség, érdek, küzdelem, történelmi fejlődés teremtett, még az öltözet szemgyönyörködtető változékonysága is sötét, jellemtelen egyhangúságba merül általánosító szelleme előtt, mely dönti a magast, a büszkét, emeli a szerényt, a sülydedtetet, s egyéniségekből tömeget alkot.

Az órjási gúlák, az ezredéves múmiák, melyekben az ember dacos harcra lépett végzete ellen, furcsaságul maradtak csak fenn a faj között, mely megnyugodva végzetében, gyephant alá temetkezik, és síremlékül rohatag fakeresztet tűz.

Palmira titáni márványcsarnokához fecskéfészekként ragasztott tanzában örül s munkál a jelenkor fia. S míg lelke kétkedve néz az őskor merész bűneire, melyeket feljegyzett a történet, az őskor erényeiről sincsen fogalma többé.

- 15 Egy Antigoné, egy Lear, egy Iphigénia vagy egy Hamlet órjás szentvédélyének kitörését csak ószerű öltözetéért bocsátjuk meg, csak színpadon találjuk meghatónak. Úgy nézvének őket mint tőlünk egészen különböző lényeket. Az életben, jelenkori öltözetben nevetségesnek találna a mindent egyenlítő korérzület, ha nem mindennapias arccal, közömbös, sima külszínnel fogadná a csapásokat, forralná keblök poklát, vesznének el.

Így enyész közülünk a regényes, a kitűnő, az egyéni, így terjed a középszerű, egyhangú, unalmas: oltár, tűzhely körül s a szellemvilágban.

De máris messze vezetett elmélkedésem. Felfogom végre egyszerű történetem fonálát, töletek függ némely megpendített gondolat s érzélem továbbfűzése.

III

Az 184^{iki} pesti farsang egyik fényes táncestélyén valék. Enyhítőül szolgáló kisebb termen keresztül jutottak érkezők a nagyobb táncterembe. E kisebb terem kíváncsi ifjúság lepte el, megjegyzésekkel kísért szemlét tartva az érkező hölgyek felett. Az észrevételek pedig nem valának mindig kíméletesek. A külszín csalóka leple sokszor szolgált alapjokul, gyakorta komoly titkok felett szentségsértőleg lebbentetett meg a fátyol. Még többször egykedvűen áldoztatott fel egy élc kedvéért a nőerény. S ezt mind oly természetes társalgási modornak nézte mindenki, hogy a kitörő kacagások közt redőkbe egy homlok sem vonult.

Ott ültem én is néhány víg cimborával asztal körül, a bejárással szemben. Mi sem voltunk jobbak a többinél. A zene, a csillogó fény, zsi-

bongó sokaság s a pezsgő szesze megtették magukét, kedélyünket azon túlizgatottságba hozni, mely más színben mutatja előttünk a világot, mely megvetni tanít azt, mit rendesen tisztelünk [.....] azt, mit különben észre sem veszünk.

- 20 Termetes, piros, gömbölyű arcú nő lépe be, kicsi, szikár férfiú karján. A két alak különös ellentétet képezett, milyennel gyakran találkoztunk bár az élet útjain, mindannyiszor kellemetlenül hat a kedélyre összenyűgözötten találni. A férfiú mintegy 30 éves volt, arcán szorgosság, valami félénkség neme látszott, figyelni vélted volna őt a nő még ki nem mondott gondolatára, de nem azon figyelemmel, mellyel a szerető igyekszik ellesni kedvese vágyait, de azzal, mellyel az iskolás fiú függ tanítója szemöldijén; halvány arcait kora őszülő, gyér szakáll környező, léptei bizonytalanok voltak, s egész lényén valami balság mutatkozott.

A férjével egykorú nő biztos léptekkel, önelégedett arccal, kihívó pillantatokat szórva haladt mellette, arca durva, vonásai sohasem lehettek szépek, de nem is vesztek a korral, öltözete halmozott s ízléstelen volt.

– Nos, Peti barátom, hol marad élcéd, hol avatottságod a főváros titkaiba, mely még senkit sem hagyott szárazon mellettünk elhaladni, hogy e nőre észrevételed nincsen? – szólt mellettem Laci enyelegve.

– Mert ez azon kevés hölgyek egyike – szólt Géjza hirtelen s rejtett zavarral –, kikről mit sem lehet mondani a társaság multságára.

– Azaz, mi nevetségesnek vagy bűnösnek tüntetné őt fel, ugye? – vágott közbe Timádi József bátyám, finom gúnymosollyal.

- 25 – Az van a dologban – szólt Peti félgúnnal –, hogy Bolykiné is az erényes nők ama ⁹⁹/₁₀₀-ába tartozik, kik, hála természeti ajándokaiknak, még eddig sohasem jöttek kísértésbe, s reményem a gondviseléstől, ezentúl is megóvjá őt, az emberiség megnyugtatóására.

– S most a szükségből erényt csinál – folytatá Laci –, mégpedig, úgy látszik, ugyancsak kíván vele, annyira, hogy kedvem volna őszinteségében kétkedni, ha nem becsülném jobban az egész ifjúságot.

Géjza halványodni kezdte, ha figyeltek volna rá, észreveendik, hogy megerőltetve tartóztatja vissza indulatkitörését.

De e pillanatban szokatlan mozgás keletkezett az egész teremben. És ugyanazon egy ismeretlen ok két ellenkező eredményt szült a nők s a

férfiak közt. A bejáráshoz csoportosult egész ifjúság, s lassan hömpölygött a tömeg a főterem felé, nem engedve látni vonzerejű központját. Az elragadtatás, a hódolat egyes kitörései hangzottak ki zajából.

Gúnyos, keserű mosollyal fordultak el a nők, megsemmisítő pillanatokot szórtak az ifjúság ismeretlen delejtője felé, a megvetés s utálat egyes szavai hatottak ki suttogásukból.

30 Az ifjak mozgalma hódolat volt, tisztelet nélkül, melyet az igéző bűnnek, az elkárhozott kellemnek hozunk. A nők mozgalma elítélés volt, mellyel az álerény, a vakbuzgalom követ dob a leleplezett bűnre, átkot szór a sokaság bálványistenére.

– Ah, a szép Júlia! – szólt Gézja barátom, fesztelenül végignyújtózva karszékén.

– Az emancipált nő – viszonzá Peti –, imádom az emancipációt!

– Én már régen készülök egy időre lovagjául szegődni a szép Júliának, de mindeddig érdekesb kalandok tartóztattak vissza – szólt László, sokat gyaníttatni akaró torzképpel.

– Bizony, Laci barátom – mond Peti –, addig hagyod az almát érni, míg a verebek csak haját hagyják.

35 – Nem is lelek én élvezetet – felelt ez zavarodottan – ilyes hódításokban, mikkel semmi küzdelem nem jár.

– Pedig csak ez bors és sava a szerelmi kalandnak – folytatá Gézja.

– Tudják is ezt jól erényes nőcskéink – enyelge Peti. – Nézzétek csak, az eszemadta képmutatókat, mint viselik magukat Júlia irányában, mint megannyi Cato cenzor! Pedig...

– De szó, ami szó, botrányos is, hogy Júlia e választékos körbe juthatott – jegyzé meg Gézja.

Ez épületes beszélgetés alatt én többször felkacagtam, Timádi József bátyám mélyen hallgatott asztalunknál. Mintegy 40 éves férfiú volt ez, testességre hajló termete, összenőtt szemöldű, nyílt, vidám arca, egyszerű, de választékos öltözete kedves, bizalmat gerjesztő alakká tették őt. S azon jó kedély, mellyel az ifjúság örömeibe vegyült, atyai, de szelíd tanácsot adott ennek, bajból segíté azt, lovagul állt a nőnél, poharat tört a dárídóban, kardot húzott a veszélyben, közkedvességben részesíték.

40 – Barátim – szólala most fel –, könnyelműen törtök pálcát egy nő felett, kinek szívörtörténetét nem ismeritek.

– Ha-ha-ha! József bácsi a hetéra erényeit veszi védelme alá – szólunk s kacagtunk fel mindnyájan.

– S hát jobbakk vagytok-e ti, kik tévútra csábítjátok a gyöngé nőt, ki számított mesterséggel, mint ő, ki ezerféle hálótok közt leroskad?

– Az egészen más – mond Gézja –, a férfiú életében egy ifjú érzellemforrongás, a szerelem csak epizód, a nő életével, rendeltetésével egy. Az ifjú ilyeszerű kalandokból becsülete csorbulása nélkül józanul férfiúvá. A nő, ha hírneve veszni kezd, süllyed feltarthatlan. A férfiú cselekvő életútján ezer alkalmat lel, tettekkel letörülni nevére egy félrelépés szennyfoltját, a nő szenvedő léte alatt örök bélyegül hordja azt nevén.

– Nem, Gézja öcsém, a nő sem süllyed el örökre, ha lelke nem vesztette még el erkölcsi rugékonyságát, mely balpercekben emel, kétségbeeséstől óv. Nem eltörülhetlen nevén a szennyfolt, ha azt nem aljasság, de viszonyok hatalma szülé. Légbe emelkedik a földre alázott röpkény, ha a szilárd csernek fonódik derekára – szólt Timádi szokatlan komolysággal.

45 – Látnom, bátyám, együtt lesz dolgunk – mond László enyelgve –, a szép Júlia ostromlásában.

– Nem, öcsém, nem lesz együtt dolgunk – válaszolt József bácsi –, mert én Júliát nőül veszem. Eddigi élceiteket korotok világnézlete s a külszín igazolják, nem kívánok értek azért most elégtétet, de mához egy évre szívösen látlak vendégeimül: ha nóm viseletében gáncsra méltót találtok az év alatt, akkor nevezetek vén bolondnak; ha tisztelettel hajlotok meg előtte, az lesz elégtétem, s nektek nyereségetek, hogy nem fogtok a nőerény felett azontúl könnyelműen pálcát törni, s ha látnok feldúlt oltárt, hervadó virágot, nem hiszitek mindjárt, hogy azt istentelenség rombolta le, ezt kimerültség hervasztja, de gondolni fogtok a fátum mennykőcsapására, s a kehelyben rágódó fűregre is. Téged pedig, öcsém – folytatá hozzám fordulva –, reggel magamhoz várlak tanúnak. – E szókkal hirtelen vette kalapját, s a sokaság közt eltűnt.

Szótlán bámulattal néztünk egymásra. A nyilatkozat rendkívülisége, s József bátya tisztes jelleme egy tréfás észrevételt, egy gúnyos mosolyt nem bocsáta ajkainkra. Ekkor a sűrű kör megnyílt, s Júlia vált ki belőle szemeink előtt.

Magas, sugár s mégis teljes alak volt az. Gyönyörű karjainak egyiken önfedéssel támaszkodott egy virágállványhoz, míg másikával kezetlen bájjal kezelte legyezőjét. Kissé meghajtott, minta szépségű nyakán magas méltósággal emelkedő arca ragyogó, de hideg, átható s mégis üres pillantással járt végig a sokaságon. Így nézhet egekből alá a megtisztult bűnös, ki meghajol bár bűnös önérzetében, felül érzi mégis magát a világon. Mintha egy rejtélyes mennyei zene hallgatásába merülten a feléje jövő zajt észre sem venné, s míg szemében nem hamvad el a Földről hozott emésztő epedés szenvedélyes lángja, a kielégítetlen maradt szomjúvágy, addig meghiggadt keble már megvető mosolyt küld ajakára, szelidítve a melankólia ábrándos fátyolával. Az egész alakot biztosság érzete s kedélylankadság folyja körül.

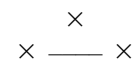
Tojásdad arca azon leírhatlan átlátszó barna árnyéklattal bírt, melynek látásánál melegebb éghajlatok érzete fog el. A felette elvihartzott szenvedélyek nyomai nem pusztításban maradtak, de azon tisztult, magasztató hatásban, melyet elvonult fergeteg a természetben is gyakorol. Hosszú vágású, sötét szemei egyenes, vékony szemöldök alatt ragyogtak, hosszú pillák közül. Vékony s finom hajlású orra alatt égő, s kissé telt ajkak között gyönyörű fogsor fehérlett. Szabadon kifésült s egyszínű piros szalaggal ékített sötét haja szabadon hagyá kékeres halántékait, a női kecs egyik kedves tanyáját. S kicsi, fehér selyemcipős lábacskáin úszó világossárga, egyszerű ruháján minden ék csak hullámzó keblén égő kaméliabokor volt.

50 Ily alak lehet csak képes szenvedélyt ébresztetni megérett férfiú keblében. Ily alak lehet csak képes szenvedélyt táplálni, mely dacol a világgal. Benne az idill étosszá van magasulva. Az epedés viharra gyúlva. A szép felségessé szellemülve.

IV

Másnap József bátyámhoz nyiték.

– Öcsém – szólt hozzám nyájasan –, míg a lakodalmi készüléteket folytatom, olvasd el e vázlatot mátkám életéből. – Ezzel megveregeté vállamat, s következő lapokat hagyva kezemben, távozott.

A rohanó Vág regényes partján, sötét bükkös dombok aljában terül Petőfalva. Zsupfedett fehér házacskaí, bádogtetejű tornya lombos fák közül tekintgetnek elé, s szerény, de kellemes ellentétben állanak a folyó partjáig nyúló, vasráccsal kerített, ízléses angolkerttel, s az ennek közepette emelkedő fényes, de mosolygó külsejű oszlopos úrilakkal. A lak erkélye előtt széles gyöpszőnyeg terül a vízig, szabad kilátást engedve a túlpárt vadregényesebb panorámájára, dűledék váraival, fenyveseivel, szirtleivel. A gyepek közepett ugrókút visszahulló gyöngyei csillámolnak versenyt a benne úszkáló aranyhalak pikkelyeivel. A márványmedence körül tropikus éghajlat csodás növényzete van ízléssel elhelyezve. Odább peóniák, lantanák és cupheák vegyülnek a veronikák, cineráriák és mimulusok tarkaságába. A virágcsoportozatok között terülő sima gyepon egyes buja tenyészetű bignonia catalpa, egyes óriás levelű paulownia, sötétzöld tuja s virágterhes cassia, vagy iszalagtól körülfont sugár gledícsia hoz változatosságot a képre, míg a kétoldalt húzódo s fehér fővényes kígyóutakkal átszeldesett sűrűből a philadelphus, prunus padus, cytisus, száznemű spiraeák és crataegusok élénk s illatos virágai versenyeznek a széleiben nyíló fuksziák, hortenziák és campanulák színdús bokrétaival.

Egy rejtett zugban bignonia radicansszal befolyt lugos kínálkozik édes enyhelyül. Az egész tiszta kék ég boltozza, friss szellő s tarka lepkefaj élénkíti, illat s madárzene árjadozza át. E hely a boldogságnak, a gondtalan élvezetnek látszik teremtetve, és talán meg is felel rendeltetésének, mert ím, a lugos árnyából csengő gyermekhang nevetése hallik. De tekintsünk belsejébe!

55 Két hajadont találunk ott. Gyönyörű barna lányka az egyik, nyílt homloka körül lehulló ében fürtök bősége árnyazza a piros angyalarc kéjgödröcskéit, enyelegve köt rózsás ujjával virágbokrot, s tépi el azt ismét, nevetve. Ajka fejlődő bimbó, s a körülte lengő mosoly, kedélye frissessége, arca tiszta, derült dicse azt látszanak mutatni, hogy a lányka még boldog gyermekéveit nem lépte át, míg kék szalagos, egyszerű fehér mezében feszülő keble, kifejtett alakja, a szemében fel-fellobbanó láng,

s egész alakján elomló nőies, szende méltóság őt már hajadonnak mutatja be. E képben ki ismerné meg a mostani Júliát? Pedig e két alak közt csak öt év van, de ez öt évben egy hosszú élet minden küzdelme rejlik.

Pirosposzgás hölgy a másik, csak néhány évvel idősb Júliánál, de sokkal korosabbnak látszó. Szépség, kellem s kedély nélkül. De mit is fessek tovább, rajta az öt év nem talált mit rontani, Szálkai Beatrix olyan volt akkor, mint most, midőn mint Bolykinét mutattam be őt.

– Ó, kedves Beatrix, mi észrevétlen, mi édesen folynak itt napjaim, mióta a főváros neveldejéből megjövének. Ki is gondolná, hogy már három hónapja!

– Nekem unalmas e falusi magány, ott legalább sok játszótársaink lehettek, míg itt mi ketten, egyedül...

– S hát nincsenek-e itt is játszótársaink, a madarak, kik velünk enyeglegnek a lomb közül, a virágok, a lepkék? Ó, én itt akarok élni, örökké!

60 – Én pedig alig várom kiszabadulásom percét!

– Kiszabadulásod percét, Beatrix? S hogyan jönne az?

– A leányt megkérlik, férjhez megy, maga asszonya lesz, nem várja senki parancsát többé, rendelkezik mint tetszik neki, kormányozza házát, s nekem is csak akad valaki, ki elvesz!

– De hátha nem szeretheted kérődet – mond Júlia elkomolyodva.

– Az majd megjövend a házasságban, s ha nem jövend is, nem kerülhetlen házi eszköz.

65 – Beatrix, komolyan beszélsz? De nem, nem, te tréfálsz velem, emlékszem még, midőn édesanyám haldokló ágyán feküdt, sírva térdeltem mellette, ő fejemre ereszté kezét, s imádkozott értem. Nem értém imája szellemét, de szavai eltörülhetlen maradtak agyamban. „Isten – sóhajtott a többi közt –, ne verd meg lányomat, hogy szerelem nélkül menjen férjhez!” Én nem tudom még – folytatá ábrándosan –, mi az a szerelem. De érzek keblemben olykor néma fájdalmat, édes vágyódást, mely von, von, s nem tudom, hova. Olyankor aztán azt hiszem, hogy olyan lehet az a szerelem, de az, mit én érzek, tán túlvilági epedés csak édesanyám felé, azért érzem olyankor magamat oly árvának, azért jó szemembe könnyü.

– Bohó ábrándozó! – kacagott Beatrix. – A mai kor tevékeny embere rá sem ér ily renyhe szenvedélyre, mint az a szerelem. Ezrek halnak el, kiket sosem háborgatott, maholnap olyanná vál, mint kísértet, miről beszélnek még, de ki sem látta.

– Hát nem kell minden embernek egyszer szeretni? Bizton mondhatod ezt, Beatrix?

– No bizony, szépen megjárnók, ha kellene, hol vennénk e magányban olyan leventéket, kik méltók lennének szívünkre; elpenészedhetnénk addig!

– Isten küldi tán azt – suttogott Júlia, ingadozva hitében.

70 – Kevés gondja volna akkor Istennek, [ha] ilyekkel is bajlakodnék. A földolog mai világban férjhez menni, lerázni az idegen akarat nyűgét, asszonnyá lenni.

Júlia hallgatott, fél meggyőződéssel.

– Ládd, minap, midőn a szomszédba akaránk rándulni – folytatá Beatrix –, atyám illetlennek mondá. Ki vagyunk zárva az emberek vidám köréből, korholva lelködnek minden lépteinket, megrónak minden szabadabb szót, még ruháinkkal sem rendelkezhetünk jóváhagyás nélkül. Mindennek gyökeres orvossága férjhez menni.

– Igazad van, Beatrix, ó, mint nő, megjárandom azon regényes romokat, sötét fenyveseket mind, holdvilágos éjeket töltendek a Vágon, a szirt éléről gyönyörködendek az égiháborúk csattogó zenéjében. Igazad van, Beatrix, én férjhez akarok menni, de hol találunk kérőt?

– Hát atyám, jó gyámnokod, ki oly buzgalommal igyekszik kora elhalt szülőidet pótolni?!

75 – Igaz, igaz, de ládd, Beatrix, én rossz lány vagyok, úgy akarom, úgy akarom Szálkai Tamás bátyámat szeretni, s nem bírom; ő oly hideg!

– Pedig ládd, Júliám, ő most is boldogságodon fárad. Azon szende fiatalemberből, kivel amott sétál, kinek szeméből lelki tisztaság s irántad szerelem néz ki, kitelik a kérő.

– Hahaha! Azon ügyetlenből?

– A szerelem ügyetlenné tesz, ő örülésig szeret, s jó.

– De csak nem jó majd mindig velem, ha a romok között merengnék, a Vágon ladikáznék holdvilágnál, vagy a szirt élén lesném a vihart.

80 – Szoktatástól függene – válaszolt Beatrix vállvonva.

– Mert úgy hiszem, lelke nem gyönyörködne ezekben, s ásitása megölne. De hátha, Beatrix, mégis van szerelem. Ha megcsalsz, anyám imádsága, mit halottas ágyán mondott, átokul szállna fejedre.

Most hagyjuk el a lugost, s tekintsünk a távolabb fasorok közé!

Két férfi sétál ott. Egyikük idős, a másik fiatal. Az idős férfiú alacsony, szikár termetű. Vállai közt ülő feje laposra van nyomva, roppant szájának ajkai nincsenek, csak kékes szegélye, apró savósín szemei örök nyugtalansággal, mintegy gyanakodva nézdelnek körül, szünetlen pislogva. Kis csontjai kiállók, fülei szélesek. Mozdulatai rángatózók. Beszéde szagatott; kezeit folyvást dörzsöli. Az egész alak azon benyomást szüli, mely a békában megborzasztja az embert, nem tudja, miért.

A mellette haladó fiatalember azon egyéniségek egyike, melyek jellege az, hogy semmi jellemzetes, feltűnő nincs bennök. Olyanok lehetnek Prométheusz emberei, mielőtt az égi tüzet keblökbe lopá. Ily alakok azok, melyek a tömeget képezik, melyek felett üresen tévedez a szem, nem tűnnek fel senkinek, nem vonzanak senkit, nem taszítanak vissza senkit, s rendesen oly lelkek sajátjai, kik nem jók kényelemből, s nem rosszak megszokásból. Kik az életben másoktól vezetetni vannak teremtvé, és meghalni nyom nélkül. Az ifjú arcán örök egyhangú mosoly ül, lesütött szemei tárgy nélkül tévedeznek, járása összecsukló, vontatott, fáradt.

85 – Már tisztelt öcsémuram, mi tűrés-tagadás lenne, látom én, hogy halálba szerelmes gyámleányomba, a szép Pető Júliába.

– Gondolja, bátyám? – szólt megzavarodottan nevetve az ifjú.

– Az elvitázhatlan tény, s távol legyen tőlem boldogságát akadályozni akarni. Hisz ily jószívű, magamféle vén bolondnak, ki egész életét másoknak áldozá, egyetlen gyönyörűsége mások boldogsága – tevő hozzá Szálkai Tamás, érzékenyültséget mutatni akaró torzképpel, könnyet erőltetve szemébe.

– Derék férfi – nevetett a másik.

– De a házassági szerződéssel egyszerre öcsémuram aláírandja, ugye, gondnoki számadásaimtól felmentésemet is, amint maradtunk.

90 – Igen – válaszolt a kérdezett kacagva.

– Ne gondolja azonban, öcsémuram, hogy én ezáltal önző célokat akarnék elérni. Reménylem, meg van győződve országszerte ismeretes becsületemről, melyhez még gyanú sem fért soha – mondá a gyám méltósággal.

– Ó, meg! – válaszolt röhögve a házassulandó.

– Az egész csak elővigyázat. Ismerem az álnok világot, mely a kákaszálon is csomót keres – folytatá sóhajtvá Szálkai Tamás úr –, én apa vagyok, a halál órája bizonytalan, ha egyetlen lányomat árván hagynám a Földön, s gyámleányom valami furfangos, konok férjhez menne, mi temérdek kellemetlenséget, pört, talán ínséget hozhatna az kedves gyermekemre, hálául azon feláldozásért, mellyel Júliát mint elhagyott árvát nem hagyám elveszni, növeltem keblem vérével, szerettem, ápoltam, jobban, mint gyermekemet. Míg ellenben teljesen megnyughatom, ha gyámleányomat oly derék férfiú szerető karjára bízom, mint Katzenberger Henrik öcsém. S felmentésem gyámnoki számadásaimtól, becses kezétől aláírva, késő utódaimnak lesz méltó büszkesége. Isten áldja meg önt Júliával, kit oly forrón imád, úgy, mint én kívánom!... – szavai elakadtak.

Katzenberger Henrik sem szólt többé, csak nevetett, fejével bólintozva, míg szemei könnyben ragyogtak.

V

95 Egy hónapra e kettes jelenet után, a petőfalvi kastélyban Katzenberger Henrik és Pető Júlia menyegzői ünnepe volt.

A jókedvű vendégek tömege Henrik sztereotip mosolyából, elfogultságából forró, ábrándos szerelmét vélte kiolvasni.

Júlia pajkos, negélyes kedvéből, enyelgő szeszélyeiből megelégedését, boldogságát gondolá kicsillámolni.

Szálkai pislogó, könnytelt apró szemeiből, keze dörzsöléséből és sürgölődéséből a becsületes gyám önértetéből keletkezett magasultságot magyarázá.

Pedig a vőlegény üres mosolya csak keble pusztaságát tükrözé vissza, mely oly kedélynek, mint Júliáé, szüzi virágait érteni sem fogja soha, annál kevésbé lesz képes életterlen karján teljes díszökre fejlődíteni azokat. Ő nem volt vétkes, a szerelem csodákat tehet, s ő hitte, hogy szereti Júliát, annyit beszéltek előtte.

100 Pedig a menyasszony csak azért enyelgett, azért örült, mert vidám társaság környezé, halántékán szép koszorú lengett, s ő volt az ünnepély

királynéja. Örült volna ő, ha mindezekből a vőlegény hiányzott volna is. Ő nem volt vétkes, keblében még nem ébredt fel a szerelem, könnyelműen dült az örökös örvénybe, melynek csak tükrét ismeré.

Pedig Szálkai Tamás úr csak azért pislogott oly elégedetten, azért dörzsölé kezét, mert aláírt számadásai kezében voltak, s e kis gondoskodás által leányának derék kiházasítási összeg lőn biztosítva. Apai szeretet volt vezére; ő sem volt vétkes?

Meghozatott tehát az emberáldozat, csak hogy nem oly patetikus mondatokkal, szenvedélykitörések közt, s tragikai kórus mellett, mint Iphigénia korában, de fényes teremben, sima műveltségű szereplők által, mosolygó nézők előtt.

Nem halt el az áldozat vérző kard alatt oltáron, szelídült korunk ilyes vadságtól visszariadna. Ő élni fog, oldhatlan láncokkal csatolva ahhoz, kivel lelke és szíve nem rokon, korbácsolva egy élet viszontagságain keresztül, pihenés, nyugalom nélkül, és nem szól le istenasszony sem többé az áldozat megmentésére.

S ha még a kárhozatra szánt küzdhet sorsa ellen, ha dacolva s erőből fogyottan roskad össze, nem oly mondhatlan szomorú, mintha áldozatra hurcolt állatként nyugton, öntudatlan áll a gyilkos bárd alá...

105 S mégis, azon kevesen is, kik beláttak ez ünnepély csillogó fátyola megé, nem vették ily búskomolyan a dolgot, a mai kor embere kacagva fordítja tréfává csengő poharak közt azt, mitől fél, hogy magányában el-
érzékenyítné, gyengévé tenné.

Koccantgatva suttogák e kevesen egymás közt:

– A vén Szálkai ugyan ügyesen vitte dolgát! Henriknek több szerencséje, mint esze, fahoroggal aranyhalat fogott.

S Júliára, a szép Júliára mit mondtak? Szentségsértő élccel mondták, majd megvigasztalja magát, ha okos. És felkacagtak minden mondat után.

VI

Két év folyt el a fent leírt ünnepély óta.

110 A petőfalvi kastély most is oly fényes, mint akkor volt, a kert virá-

gos, mint akkor. De házon s kerten mégis a vele nem gondolás, gyász leple látszik. Nem tudja azt senki, miben áll azon varázs, mellyel ragyogó nyomot hagy a szorgos anyai kéz egy megcsinálása a gyermek arcán. Nem tudja azt senki, mi delejes hatása van a gondos kertész azon ápoló pillantásának, mely alatt virága nyíl; piros, mosolygó az árva gyermek is, pirosak, mosolygók az elhagyott virágok is, s mégis hiányzik rajtok egy báj.

Boldogság vagy bú meríti-é ki lakóinak egész figyelmét, hogy a háznak, virágnak nem jut belőle?

Most is csattognak a madarak, cseveg az ugrókút, kék az ég. Mi'gyász lebeg mégis felette mint vándor felhő árnya?

Nem hallik a lugosból csengő gyermekhang nevetése, bár Júlia ismét ott van, mint akkor volt.

Unalom lankadsága ül arcán, felébred a nőszív vágyódó epedése, keblében űrt kezd érzeni, s férje nem tölti be azt.

115 Oly lélek mint Júliáé, szenvedélynek van teremtvé. Ideált alkot az magának, férfialakot, ki gazdagon tetterőben, túlemelkedik a mindennapiságon, jó vagy rossz legyen bár, magasán áll a nő felett, vezérli azt, s a nő röpkény gyanánt simul kebléhez, erős támaszt lel abban. S magát Katzenberger Henrikhez találja láncolva, kinek akarata nincs, tettereje nincs, ki csak mosolyog.

Júlia előtt feltárt regények hevernek. Elvonulnak szelleme előtt Zrínyi, Apafi, Báthori s a többiek alakjai. Érzi, mi hön, mi szenvedéllyel tudta volna ő is azokat szeretni, hibáikkal együtt, erényeikért. Érzi, mi könnyű volt a feláldozás kedveseitől, s mi nehéz néki Henrikért.

Szemeit könnyezve fordítja férjére, ki ott áll mellette, keresztbe tett lábakkal, lecsüggő karokkal, s üresen bámul a kékbe. Júlia soká szótlan mereng, majd keresztülmegy rózsaujjjaival homlokán, mintha álomkép-
pet akarna eltörölni, s felüdülve szólítja meg férjét:

– Henrikem, egészen elmerültél a gyönyörű kilátásba'.

– Kilátásba'? Nem biz én, Júliám. Ezt a szűnyogot lesem, orromra akar ülni.

120 Júlia sóhajtott, vártatva énekelni kezde. Ezüst hangjának édes, fájó árjadozása, az alkonyuló Napnak ragyogó csillága a vízen, az illatittas szellő, s a lassan úszó rózsás fellegek mintha csakugyan azon egy véget-

len szellem nyilatkozatai lennének, egy érzésbe olvadtak össze a hallgató keblében, s ez érzés túlrágadta a lelket az egyéniség szűk korlátain. Az önmagát is mindinkább fellelkesített dalosnő olvadó pianissimója kezdődött, elszorult lélegzettel, feszülő kebellet várt a hallgató minden következő hangot, mindenik egy nemtovábbnak látszott, melyen túl a lélek leheli ki magát; reszketett a félelem miatt, s reszketett a meglepetés kéjmámorában.

– Vajon jól megmagyaráztad-é, kedvesem, hogy készítsék azt a rostélyost? – vágott közbe Henrik.

Júlia ajkába harapott, nem énekelt többé.

– Henrik! – szólt vártatva. – Ládd, mi ízléstelenül rakta el kertészünk azon virágcsoportozatot, mért nem inted meg?

– Hát nem mindegy-e az, melyik cserép hol áll?

125 – Hisz látod, mint sérti a szemet.

– Nekem nem sérti, tudod, nem szeretem a haszontalan kertet, de majd megmondom. – Azonban sohasem mondta meg.

– De hát, ha már a kertet haszontalannak tartod, mért nem jársz gazdaságunk után; lopnak, pusztítanak, s te tűröd?

– Igen meleg van angyalom a mezőn, s aztán így is csak megélünk.

Júlia egy könnyet nyomott szét pilláival.

130 – Olvastad már e regényt? – kezdé újra, szünet után.

– Untatott, galambom, elhagytam. Haszontalan mese, gyermeknek való.

– Ó, az Istenért, Henrik! – szólt hirtelen Júlia, majdnem zokogásban törve ki, s összecsapva kicsi kezeit. – Legyen már valamiben szenvedélyed! Henrik – folytatá izgatottan, kipiruló arccal, megragadva férjének karját –, ládd, az ember szenvedély nélkül poshadó tó! Gyötörj, ha akarsz, csak szenvedéllyel, s én térden csúszva adandok hálát, legyenek bűneid, melyektől elfordul a világ, s én megosztom gyalázatotod! Kártyázd el mindenünket, s danolva koldulandok veled, vagy ölj, legalább tegyed szenvedéllyel!

– Megijesztesz Júliám indulatoskodásoddal, nem édesebb-e gondtalan nyugalunk? De álmos vagyok, menjünk aludni!

Ezzel ment. A szépasszony maradt, lassanként feljöttek a csillagok, ők lesték csak el gondolatait. Ők láták csak születni testvéreiket Júlia szemében, a könnyeket, és egyiköket sem szárítá meg senki.

135 De Júlia nem sírt soká. Oly lélek mint az övé, nem csügged el egyhamar. Kört kerese magának. Fáradhatlan lett a gazdasszonyságban. Örömmel mutatta fel férjének munkálkodása első sikerét. Egy jóváhagyó pillanat, egy buzdító, szerető csók kielégítette volna vágyát... De a férj észre sem vette neje szorgalmának gyümölcsét, s ennek kedve elmúlt.

Kacérkodó lett öltözetében, így reménylte Henrik aluszékonyágát felizgatni. Körülenyelgte őt, ragyogott szépségben s kedélyben, férje észre sem vette, s neki kedve elmúlt.

Vendégsereget gyűjtött házába, vigalom vigalmat ért, gondolá, hogy Henrik lelkének jégleple leolvad, vagy saját szívének ürességét sikerülend a kéjek mámorában felednie, de Henrik csak mosolygott s ásítozott. De saját lelkének ürességét még fájóbban érzé.

Lankadni kezdett, ereje ki volt merítve, kedélye beteg lett, s azzal egyaránt hervadt teste is. A meghívott orvos megérté a bajt, a szórakozást találta legüdvösebbnek, s a betegnek a füredi fürdőket rendelé.

VII

Nem volt Füreden udvaroltabb hölgy, mint Júlia. De ő ábrándos szemekkel s keserű mosollyal ajkain hallgatá azon mindennapi bókákat, vette azon üres udvarlásokat, melyeket a sima társalgási modor sztereotip szabálya előír.

140 Keserű tapasztalat fullánkja volt szívében. A száz egyforma mindennapi alakban azon jellemhiányt látta csak ismételve, mely férjében már boldogtalanná tévé, s megutálta a társaságot. Arcán a meghasonlott kedély azon fellege kezdte feltűnni, mely a szépséget átszellemíti költői keretével, s a fiatal élet vidor arcát érdekessé csókolja.

Júlia hidegsége mindinkább ingerlé az ifjak hiúságát, hódítási vágyát. S midőn udvarlók seregétől követve, bús mosolyú arcával mint királyné járt fel-le a sétatéren, ki a hódolatot köteles adóul véve, nem tartja magát kötelesnek azt észre is venni, rejtett harag kínja gyöttré a nővilágot, hogy azon, ki elhomályosítja szépségben, erkölce ellen lövellt nyilakkal sem szerezhet magának elégtétet. Szegény Júlia! Vigyázz, vigyázz, egy botlásodra a megvetett imádó, a túlszárnnyalt vágytárs serge megrohan, s eltemet örökre!

De hagyjuk el most a bájos hölgyet, s keressük meg a fürdővendégek közt egyik régi ismerőnket, Bolykinét! Egy éve ment iparkodó szellemű s vele egyidős férjéhez, ki többszerű vállalataihoz megkívántató tőke birtokában tudván őt, elhatározá elvenni, s megismerkedvén vele, személyét sem találta megvetőnek, sőt, azon nemét kezdé iránta érzeni a szeretetnek, melyet mindennapi lélek mindennapi lélekhez érezhet.

Szálkai Tamás úr vejében oly egyénre ismert, ki összegyűjtögetett vagyonát csak gyarapítani fogja. Beatrix pedig sejté, hogy azon uralmat s jólétbeni szabad mozgathatást, mely után annyira esengett, sohasem érheti jobban utol, mint éppen e férj mellett, ki vagyona végett tőle függ, iparüzleteinek él, és szereti is őt.

Azon nők között, kik kaján szemmel nézték Júlia ünnepeltetését, Bolykiné volt az első. Csodálatos azon szenvedélyesség, mellyel a nő igyekszik társnéja rejtett háziéletéből valami botrányosat, lealacsonyítót napfényre hozni, s oly édes kárörömet érez, ha egy-egy istenségül tisztelt szoborról a dicset sárba ránthatja. Ledér és erényes, vagy erényesnek látszó egyiránt. Amaz mintha győzelmesen mondaná: „lám, ez sem volt jobb nálam!” Ezek mintha ezzel bevallanák, mi nagy küzdésbe kerül az erény útján megmaradniok.

145 Bolykiné is oly szenvedélyesen kutatott hajdani játszótársának magányéletében, s mindannyiszor megcsalatozva reményében, kigyúló arccal monda sóhajtvá: „még nincs meg, de kell, kell valami titkának lenni!” Nem-e önmagát ítélé-e el ezzel?

Vegyünk búcsút azonban Bolykinétől is, s lépünk a fürdőkert azon árnyas részébe, hol az ifjúság egybegyűlt mulatni; hogy unatkozzék!

Nem írom le az üres, szaggatott társalgást, melynek mintáját minden közhelyen fellelhetni. Sohasem unatkozik az ember inkább, mintha másokat unatkozni lát. Azon percben vezetlek csak ez épületes körbe, midőn egy új egyén érkezése hoz abba némi élénkséget.

– Isten hozott, Vilmos!

– Ah, végre lesz bankunk; tartom előre!

150 – Tudtam, hogy addig el nem adom telivér arab lovam, míg Garami megérkezik.

Hangzott többfelől egyszerre.

– Hagyjatok, hagyjatok barátim, nincs pénzem – szól az érkezett, egykedvűen, lassan haladva az ifjak közt előre.

– Úgy kár volt Füredre jönnöd.

– Épp azért jöttem – felelt Vilmos vállvonva. – Agyonfáradtam az úton. De írjátok le már az itteni érdekesb társaságot! – Ezzel egy románcot dúdolván, hanyagul veté magát egy fatörzshöz dülő kerti székbe.

155 – Érdekesb társaságot kérdesz? Nincs itt senki, barátom, egy bájoló lény van csak, mely elhomályosít mindent. Kinek mindnyájan rabjai vagyunk, s ki észre nem vesz senkit. Ki mint a kígyó, szemével megbájol, hogy öljön. Ki alakban nem nő, mert szebb, mint nő lehet, szívben nem nő, mert hidegebb, mint nő lehet.

– S ki hát e csoda?

– Pető Júlia, Katzenbergerné.

– Meglássuk – válaszolt Vilmos egykedvűen.

– Nézd, nézd, épp erre sétál az angyal!

160 Júlia férje karján csakugyan arra tartott. Szép volt ő, mint mindég, ábrándos arcának keserűségét mosollyal igyekezett takarni, midőn az ifjak mellett szíves főhajtással elhaladt, méltóságosan, mint istenasszony.

Az ifjak már akkor mind felálltak, körülrajongták őt, bókokkal, hízgelgessel, mint lepkesereg a nyíló rózsát, csak Vilmos nem hagyá el pongyola helyzetét, egyetlen átható, hosszú pillantást vete a nőre, s egykedvű, változatlan arcát egyszerű mezei virágra fordítá róla, melyhez lassan lehajolt, hogy leszakítsa.

Júliának feltűnt az ifjú, még nem találkozott férfiúval, kiről hatása így visszapattant volna. Kétszer visszapillantott, míg kíséretével eltűnt a fák közt.

Nem került ez ki Vilmos figyelmét, ki minden látszó közömbössége mellett lopva leste a nőt, s önelégülten felkacagva, más irányban eltávozott.

VIII

Garami Vilmos magas, hajlékony, izmos termetű, mintegy 30 éves férfiú volt. Nyílt homlokát sűrű szőke fürtök árnyékozá. Mélyen ülő, átható szemei, egyenes görög orra, kiálló álla s finom szabású ajkai az emberismerő, a tetterős jellemet árulták el benne, míg arcának fehér,

halvány színe s korát megelőzőtt homlok- s szemredői, szájának sajátságos fájdalmas vonása sok átélt vihar s szenvedély tanúi valának. Az egész alak érdekességét veres fonalként arcán átmenő sebhely emelé.

165 Bemutattatta magát Júliának, és sokszor volt társaságában anélkül, hogy azt keresni látszott volna. Nem mondott bókokat, nem beszélt szerelemről soha, s épp ezért Júlia egyszerű barátnak tekinté őt, kit, hogy megkülönböztet a követelő udvarlók seregéből, balul senki sem értelmезheti. Így lett, hogy napról napra inkább nélkülözhetlennek érzi annak társaságát, s ártatlan meghittséggel fesztelenebb, közlékenyebb volt irányában, mint bárki más iránt. Hosszú sétákat tevének együtt. Ilyenkor Vilmos regényes életéből érdekes töredékeket beszélt. Elmondá, mi forrón tudott érezni ő is, mint szenvedett eszményképeiért, s mi keserűen csalódott lelke istenségeiben. Említé, mint harcolt a legszentebb elvekért, s mi üldözés lett bére. Érinté a veszélyeket, melyekkel megküzdött. Érdeklé hallgatá mindezt a fogékony nő, csodálta a férfierőt, szánta a szenvedőt, s rokonságot lelt lelkeik között, s midőn Vilmos elnémulva merengett oldalánál, ő is merengett vele, s úgy tetszett előtte, mintha együtt éreznének át még egyszer minden elmondottat. De Vilmos az elmondottak felett hagyott még mindig bizonyos rejtélyes félhomályt is, melynek fellebbenthetlen fátyolát csak a nő képzelete hímzette ki, s még érdekesbé tette előtte Vilmost.

Ily sétáról tért éppen vissza Júlia, midőn Bolykinét szállásán találta.

Vannak jó barátaink, kik ha megelőzve, sugárzó arccal felkeresnek, megdöbbsent, mert előre tudjuk, valamit hoztak, reánk nézve kellemetlent.

Így volt Júlia Beatrixszal. És nem csatlakozott. Beszélt ez könnyelmű, hiú nőkről, kik ügyes kalandorok áldozataivá lettek, kik eljártsszák jó híroket, feldúlták házi boldogságukat egy ábrándért. Beszéde közé keserű vonatkozásokat szőtt Júliára. Majd színlelt barátság részvét-könnyével nézé őt sokáig, s mintegy önkénytelen, alig hallhatóan rebegte magában: „Kár érte, de vége, vége”.

Júlia megrémült. Görcsösen fogá meg barátnője kezét, s erősen szemébe nézve, fuldokolva rebegte:

170 – Az Istenért, Beatrix, neked valami nyomja szívedet, mit nekem tudnom kellene, de te elmondani átallsz. Szólj, ó, szólj, régi barátságunkra esdlek!

Bolykiné soká habozott, soká kérette magát, végre vontatva, töredékekben elmondá, hogy bizony Júlia jó hírének vége, hogy a kalandor Garamival szerelmi viszonya közbotrány tárgya.

– Szerelmi viszonyom?! – sikoltott fel Júlia; barátnéja keserűen mosolygott.

– Beatrix – folytatá szenvedélylázasan Júlia –, amint üdvösségemben hiszek, esküszöm neked, hogy Garamival szerelemről még csak nem is beszéltem!

– Előttem ne véd magad, kedvesem, én úgysem tudnék rólad feltelni semmi rosszat! De mások, ah, az nehezebb, azokat meggyőzni!

175 – Szólj, ó szólj, mit tegyek?

– Már késő – suttogá a barátné.

– Késő? Eltántorított angyalnak sem késő a megtérés, ki már a kárhozatba sülyedt, s nekem lenne késő, kit nem nyom semmi büntudat? – szólt Júlia büszke önértéssel felegyenesedve, lövellvén szeméből királyi tekintetet, arca márványsápadt lett, s megkövülni látszott, kezével lassan megsimítá gyönyörű homlokát, s ábrándos szeme mereven néze az ürbe. – Elfáradtam, Beatrix – folytatá suttogva, pamlagára dülve –, köszönöm figyelmztetésedet, most hagyj magamra, reggelre határozom.

Elváltak. Míg Beatrix hazaért, több ismerőivel találkozott. Résztvevő barátné bánatával ejtett néhány leplezett szót mindannyiok előtt Júlia szívbajáról. Közönségesen ismert közel viszonya ezzel, s azon kíméletes fátyol, mellyel szavait fedé, de mely alól a fény mégis kicsillámlott, megtette hatását, Júlia hírét még inkább aláása.

Az éj leszállt, mindkét nő saját lakának legrejtekebe, szentélyébe vonult, ott, távol a világ szemétől élte mindkettő legbensőbb életének azon kevés perceit, melyeket még meg bírnak menteni magunknak a társas világtól. Vonjuk szét a függönyt, s lessük meg mindkét nőt ott, hova csak a csillagszemek halvány sugára lopózik, s hallgatja ki a kebelnek titkát a néma s mégis fecsegő éjféiben!

180 Egyszerű fehér szövettetőzettel kárpitozott szoba tárul fel előttünk.

Porcelán edényekben virág illatoz, az aranyozott, függő golyólámpa kék-fehér világot hint szerte. Az egész oly szende, oly szűzies, mintha a nőerény kápolnája volna, s a fehér függönyös ágy, remek szentképpel felette, lenne az oltára.

Júlia pamlagán elterülve, képeére kulcsolt kezekkel zokog. A fájdalom, mely első percekben szívébe szorult, s majdnem megrepeszté azt, most lelt csak könnyítő utat a könnyben. Ily keblekben, mint Júliáé, ha a szerelem felébred, nem virágos kert, melynek leszakítjuk egy-egy divatos virágát, gyönyörködünk benne, s eldobjuk ismét. Vértő feszület az, melyhez a hit rajongása csatol, melyért vértanúvá leszünk mosolygó arccal, megvetjük a világ ítéletét, illedelmet, boldogok vagyunk a feláldozásban. Júlia most tudá meg először, hogy Vilmost szereti. Megijedt e felfedezéstől. Gondolkodott, hogyan szakadjon el tőle, s borzadva látta át, hogy ehhez ereje hiányzik. De természetében nem volt a csüggedés, letörlé könnyeit, s hirtelen elhatározással nyitja a szomszéd szobába. Ott férje aludt gondatlanul, gyanútlanul. Felrázá őt álmából.

– Henrik – mondá sebesen beszélve, mintha félne, hogy a jövő percben már nem bírja elmondani, mit elmondani akar –, kérlek, kelj fel, pakoljunk, s induljunk hajnalkor haza!

– Mi jut eszedbe? – dörmögé a férj. – Ily szeszélyért kár, hogy felköltél.

185 – Kérlek, az Istenre – folytatá a nő mindinkább izgatottan –, menjünk haza! Ha kedves mindkettőnk nyugalma előtted, hallgass meg!

– Az orvos nyolc hetet rendelt, négy hétig vagyunk itt, tehát még négyig maradunk – mondá amaz ásítva.

– Henrik! Lehet, hogy a jövő percben már nem lesz erőm kérni. Menjünk, menjünk!

– De hát miért?

– Ne kérdezz tőlem okot, vedd, hogy nincs semmi ok, egy szeszélyemért nem hoznád meg ez áldozatot?

190 – Engem az orvos rendelete köt. Jó éjszakát, Júliám, majd holnap szívesen hallok felvilágosításaidat – mondá a férj, s más oldalra fordult.

Júlia meredten állt előtte, hosszú, megvető pillanatot vete rá, s félhangon suttozta:

– Jól van, te akartad. – De csakhamar ismét megélenkült arca. – Nem – tevé hozzá határozottan –, nem a te becsületedért, de az enyémért meghozom az áldozatot – s erős léptekkel kiment.

Bolykiné hálóterme tükrökkel s gazdag öltözőasztallal díszlik. Virágos selyemmel bevont dagadozó pamlagon ül Beatrix, keresett pongyo-

lában, kezét átengedéssel nyugtatja Tárai Sándor vállán, kit a fentebb említett kerti jelenetben csak azért nem vettünk észre a fürdőifjúság csoportozatában, mert azon kép, mely őtet jellemezné, csinos ifjú termet, divatos öltöny, sima műveltség, társainak legnagyobb részére is egy szálra ráillenek. Most lett ő csak érdekesebb előttünk, azon meglesett titkos szerencse által, Beatrix elvonultságát oszthatni. A helyzet bizalmassága s a látogatási óra rendkívülisége hatásosabb jelenetek lefolytát gyanítatják, de a két egyén arcában semmi sincsen, mi azt igazolni látszanék. Sándor szabályosan udvarias kézcsókkal vesz búcsút. A nő méltósággal kel fel, s kíséri a távozót egy szőnyegajtóig, hol hidegen megállva, mint ha épp akkor villant volna valami keresztül agyán, parancsoló hanggal így szól:

– Nem is kell mondanom, hogy barátim csak addig azok, míg kíméletesek tudnak lenni. Könyörtelenül semmisítem meg mellszalagomat is, mely egy röppent sóhajomat legyintésével eláruulhatná.

195 Ezzel valóban pongyolájának kék szalag-mellbokrárt összegyűrve dobta el messze magától. A látogató eltűnt, s ő kimért, büszke léptekkel nyitott egy mellékszobába, hol férje íróasztalnál állt, nyerkémeti munkálatokba merülve. Halvány arccal fáradott ott, hogy neje meglegedését kivívja, hogy pénzt gyűjtsön, mellyel szeszélyeit kielégíteni képes legyen, s megvegye azon a házi békét. Nejének belépése szúrás volt szívébe, mint annak megjelenése rendesen szokott lenni, ki felettünk bármi hatalmat gyakorol. Önkéntelen aggálllyal néze körül, nem-e lelhet valami kifogásra való szót, önkénytelen gondolá magában, vajon mit akarhat ismét?

De a nő szokatlan nyájasan hajlott a férj székének karára, megcsókolta homlokát, s legszelídebb hangján monda:

– Ne fáradj már, kedvesem, nyugodjál le!

Bolyki szívéből kő esett le, neje nem akart semmit.

Reggel a fürdővendég-társaság gyanúsán gúnyos mosollyal kísérte Júlia lépteit. Katzenberger mögött sajnálkozva monda: „Szegény Henrik!” Tisztelettel hódolt Beatrixnak érényeiért. S Bolyki megett e felkiáltás hangzott: „Boldog férj!”

200 Az előbbi cikkben leírt jelenetnek, melyet Bolykiné legrejtekebbjében meglesésként, tökéletes megértése Beatrix jellemének helyes felfogásában rejlik. Mindennapi lelkülete a próteuszi változékonyságú szerelemnek csak azon egy alakját ismeré, mely az élvezeteknek szolgálója. Hiú hódolatszomja s kellemeinek mostohasága őt kizárólag egy térre szorította: dicskoszorúkat aratni, s ez a női tökély ragyogó csillama volt. Innen önként következik, hogy amint egyrészt kegyeltjeinek megválasztásában nem volt túl nehézkes, úgy másrészt a vigyázatlant, a szerénytelent alkalmas órában ellökni magától sem került több küzdésébe, nagyobb fájdalmába, mint elűzni egy túlbizakodott cselédet, úgyhogy a még alig ébredező gyanú első suttogása is elnémult azon hideg magatartás, azon fagyhaló pillantás előtt, mellyel a vélt kegyeltet lesújtá a leskelődő kárörvendők előtt.

Láttuk, mi másképp kellett ennek lenni Júliánál. Láttuk ennek elhátározását, kibontakozni fenyegető viszonyából. Dacára erőtlenségének, dacára élehetetlen férjétől elhagyottságának.

Ő Vilmost, mint minden igazán szerető: nemesebb, erősebb lénynek tartá önmagánál. Tőle várta a megmentést is.

Légyottot rendelt. Ez volt első lépése, melyet titkolni akart. Mint dobogott keble, mi reszketve ment a kijelölt helyre mint gonosztettet forraló bűnös, pedig célja feddhetetlenségének megmentése volt.

– Ó, Vilmos, Vilmos, ím, könyörögni lát ön maga előtt egy nőt, ki bevallja, miként későn fedezé fel, hogy szereti önt, azon őrvongó indulattal szereti, mely elhalványít kötelességet, erényt, mindent. Ön nemes, ön talán viszontszeret, mentsen meg ön az elbukástól, hogy képem tisztán, szeplőtelen maradhasson keblében mint ahhoz méltó! – szóló Júlia szenvedélyesen.

205 Szegény nő, mi kevéssé ismeré az embert, ha azt sem tudta, hogy ez addig imádja csak istenségét, míg alkalmat nyer sárba tapodni!

– Szóljon hát, Júlia, mit tehettek önért – válaszolt Vilmos átgálva – kívánja életemet, s boldogan halok meg!

– Távozzék ön rögtön, ne lássam önt többé, ne halljam nevét említéni, sírni fogok talán, de áldani fogom szívemben, szenvedni fogok talán, de boldog leszek!

– Kívánsága előttem parancs, meghozom az áldozatot – szóló Vilmos színpadias elszántsággal –, de e végső, e búcsúpercben megtagadna-e nekem egy kérést? Eldobott életüdvemért kárpótlásul sokallna-e tőlem egy fűrtől éjhajából, egy csókot istenveledként?

Júlia keble lázasán hullámozott, nem tudott felelni.

210 – Júlia, annak, kit ön halálra ítélt, eloltandja ön végső epedését!

– Esküdjék ön meg előbb, hogy távozni fog, bár térden állva kérjem is enmagam, hogy maradjon! – rebegé a nő elfordulva.

– Esküszöm!

Vilmos csakugyan eltávozott a földből, Júlia veres szemekkel, fájdalmas mosollyal járt férjének karján; szíve, az eddig oly nyílt, oly átlátszó, titkot rejte; félt azt önmaga előtt is elárulni, s a csók meg a hajfűrt büntett súlyával nehezkedett lelkén. Kedélye, alakja meg volt változva.

Mindez a felébredt gyanúnak új anyagot adott, ahelyett, hogy azt elnémította volna, s ezer csodásnál csodásabb következtetéseket szülé.

215 Alig múlt néhány nap, s Beatrix rejtélyes arccal újságoló barátnéjának, hogy Garami Vilmos csak Baracskáig utazott, hol borzasztó idegbaj érte utol, s élet-halál közt fekszik.

Leírhatlan azon benyomás, melyet e hír Júliára gyakorolt. Vádoló magát, hogy olyan harcot mért Vilmosra, melyben az leroskadt. Kötelességének tartá megvigasztalni azt, ki érte szenved, legalább részvételnek tanúsításával. Mit tehetett kevesebbet? De az illedelmi szabályok, a kárörvendő világ szükségessé tévők, hogy az titokban történjék.

Betegnek tetteté magát. Eltiltott minden látogatást, elzárá szobáit, s Baracskára ment.

Bolykinél kileste mindezt. Júlia járatlansága a cselben, lelki izgatottsága könnyebbé tette ezt, mint higgadt kedély mellett, kevesebb óvatosság mellett is lett volna.

Alig távozott Júlia, Bolykiné Katzenbergernél temett.

220 – Az istenért – kiálta a félálomban heverésző gondatlanhoz –, halom, hogy kedves barátném beteg!

– Rosszul érezte magát, s elvonult kissé – válaszolt emez.

– Látnom kell őt, mondhatalan nyugtalan vagyok!

– Amint tetszik – mondá Henrik ásítva.

– Bocsánatot kérek, de nem lehet, szorosan megtiltá asszonyom! – szóló közbe Júlia hú szobalánya.

225 – Ím, hallja ön, hasztalan fárad, majd elmondom én neki szíves részvétét. Rettentő forróság! – szólta Henrik, homlokát hűtve.

– Mit?! Nekem zárják el legjobb barátném ajtaját? Mit szólna ő, ha megtudná?!

– Hogy helyesen tevém – felele a szobalány.

– El utamból, keresztültörök minden akadályon! – s a szóhoz tettet csatolva, utat kezdte magának törni erős karjaival, a szobalányt félre hát-rálva.

– Uram, uram, segítsen! Asszonyom nevében kérem!

230 – Katzenberger úr, felszólítom önt, ne hagyjon neje legjobb barátnéján méltatlankodni egy cseléd által!

Henrik tétován állt a két fél között, korholta a hősies szobalányt, s visszatartá Bolykinét, renkívül kellemetlen helyzet ez előtte, mert határoznia kell, vagy a harcoló felek közösen szétszedik.

Azonban előbb, mint erre került volna sor, Bolykiné csakugyan utat tör Júlia lakába, szobáról szobára halad, a szobalány s Henrik gépíleg mennek utána. Sehol senki.

– Katzenberger úr – szólta Beatrix az utolsó szobában, gúnyosan fordulva vissza –, ön igen mulatságosan foglalkozik, midőn neje üres szobáinak cerberusául szegődött. Úgy tesz ön, mint ki vasas ládája kulcsát zsugorgatja, midőn a láda ki van rabolva. – Ezzel gúnyosan hajtá meg magát, s méltóságos léptekkel eltávozott.

A szenvedély hasonlatos a szilaj ménhez, kit sohasem ragadt meg, ki sohasem küzdött vele, nem tudja azt fékezni sem.

235 Így volt vele Katzenberger, s mivel aluszékony, tespedő embereknél százszorta borzasztóbban s következetesebben pusztít a vihar, ha csakugyan felzaklattatik, mint gyúlékony, de hamar ellobbanó természeteknél, Henrik is fellázadván a két legfájdalmasabb szenvedés alatt, megcsalódni bizalomban s nevetségessé lenni; tombolt, dúlt, s zajt ütven esetéből, idegen népet vezete magányélete szentélyébe, orvosolhatlanná tevén saját maga azon szakadást, melyet higgadt kedély még behegeszthet vala, vagy legalább elleplez.

A szobalány fenyegetések s ígéretek hatalma alatt bevallá, miként asszonya a déli órák zajtalanságát használva, a ház hátulsó ajtaján s a kerten keresztül szállt halászcsoznakra, B....ra menendő. S hagyta maga után a tudott rendeletet.

Katzenberger, véralkatától alig várható eréllyel rohant a Balaton partjára, életében először képezett magának komoly elhatározást. A megalázás dühével követni akarta hűtelen nejét. De a Balaton teljes viharban hánykódott. Rejtélyes természeténél fogva, a tiszta, csendes idő dacára, felháborodott mélye órjas habokat hömpölygetve; istenkísértésnek mondák a halászok most hullámaira szállni. 4 órával előzte őt már meg Júlia, midőn három ifjú társaságában, kik szorgos barátsággal ajánlkoztak nekie a reménylhető botrányos jelenet tanúivá lehetni, robogott, gyors lovaktól vonva Baracska felé.

A jó barátok el nem mulaszták gúnyos észrevételeikkel, célzataikkal mindinkább felizgatni az élehetetlen férjt, míg azon lélekállapotba hozák, melyben az ember megszűnik önmagáé lenni, becsületkérdéssé vál előtte az, mitől higgadtan visszaborzadna, s a gyáva hőssé, a bárány tigrissé lehet.

A felkelt vihar Júliát még a Balatonon érte. A kis csolnakot hányták a hullámok mint avarlombot, úgy tetszett, hogy csak játszanak martalékokkal, mielőtt elnyeljék.

240 Júlia alig vette észre a vészt, hisz keblében is úgy viharzott. A halászok megfeszített erővel küzdöttek az elemekkel életökért, és imádkoztak. Júlia önmegadással hunyta be szemét, és imádkozott szinte, de nem életéért.

A Nap alkonyodott már, s mégsem érték a partot, mely különben alig kétórai távolra lehetett.

Már-már nem bírtak a megtroncsolt csolnakba rohanó vízzel, midőn a partot végre közeledni láták.

De fogott-e a veszély vagy nőtt? Ott fehérlettek a kis mosolygó kinézésű lakok, ott virultak a palánkos, csendes kertek, Júlia dobogó szívvel kérde magától, melyik nyílt meg Vilmosának vendégszeretettel. Felébredt benne az életvágy.

De a víz szélén ott álltak az éles szirtek mint megannyi órjas rém, fenyegetve visszariasztani az epedő sajkást.

245 A merülő csolnak már alig lebegett a vízen, az evezőket elúzta, elsodorta a féktelen elem, a sziklákhöz közeledni e vészben nem lehetett. Júlia most kezdte csak félni önmagáért.

A még megmaradt evezőket lerakták már a halászok. A vizet nem hányták ki többé a csolnakból, azon fokát érte már az erőkimerülés, melyen az élet már nem éri fel az új erőmegfeszítés kínját. Lelköket mindnyájan Istennek ajánlák. Néha elröppent felettek egy vijjogó sirály, kényére táncoltatá a szél hullámok csúcsain a magára hagyott sajkát, eltűnt az alkony utolsó aranya, s az estcsillag kezde ragyogni, midőn a part felett erős, bátor karoktól vezérlett gyors csolnak közelge hozzájuk. A halászokban feléledt a reménnyel a tevékenység is, ujjongva integettek a mentők felé.

Júlia keblén is mondhatlan érzet futa át, nem volt az csupán életöröm, mert a megszabadultak lelkének delejessége kitalálá, hogy a mentőcsolnakon Vilmos van, hogy e bátor, e nemes tett nem lehet másé, mint övé!

A két csolnak elérte egymást. Vilmos betegségtől még halvány, szenvedő arccal, de villogó szemekkel s erős karokkal ölelte magához a félig alélt, magát odaengedő nőt; ez zokogott a kéjtől s azon balsejtéstől vonatva, mely életünk elhatározó perceiben ritkán marad némán. Amaz magában mormogá: „végre enyém vagy!”

×
× ——— ×

Szerény szobában, ágyra terülve feküdt Júlia, mellette Vilmos virasztott, csókokkal tetéző az alig éledező márványhomlokot, az esti szelőlő lopózott be olykor a nyitott ablakon, egy-egy csókot orozva el a boldog szerető elől, kint a csillagok ragyogtak, midőn robogva érkezett a ház elébe egy négyfogatú hintó.

- 250 Zajos türelmetlenséggel lépett be Katzenberger társaival a szobába.
– Uraim – szólt Vilmos útjokat állva –, ez az én lakom! Ha önök talán engem keresnek, kívül szolgálatokra állok.
– Hol van nőm?! – ordíta Katzenberger magánkívül.
– Különös kérdés! Még egyszer mondom önöknek, hogy itt én vagyok úr, s szobámban tovább egy tapodtat sem tesznek!
– Azt meglátjuk! – mondák az érkezettek.
255 – Rablók-e önök, hogy erőszakhoz nyúlnak?

– Ön a rabló! – mond Katzenberger fuldokolva, s mintegy jóváhagyást váró pillanatokot vetve társaira, kik kétértelmű mosollyal suttoptak háta megett. Már-már erőszakoskodásra került, midőn Júlia rendetlen pongyola öltözetében, felbontott hajjal, halványan s reszketve, de méltóságteljesen lépe közéjük.

Átlátá ő már a helyzet egész súlyát, s azon gyors elhatározással, mely nehéz percekben az erős lelkek tulajdona, határozott egész jövője felett.

Mit szülhetett volna itt a magyarázat mást, mint botrányt? Híre el volt veszve, mért ne mentené hát meg legalább boldogságát.

– Uraim – szólt ő mindinkább erősödő hanggal, s kigyúló arcokkal –, hagyjanak fel e gyalázatos eljárással, miből lovagokra nem háramolhat dicsőség! Engem keresnek önök, itt vagyok, érdeklí ez önöket férjemen kívül? – Kérdezve nézett körül, senki sem felelt. – De férjemet sem érdekelheti többé, mert ez órától kezdve megszűntem neje lenni. Ő sohasem szeretett, s én sem szerettem őt. Isten önnel, Katzenberger úr, jó estvét, uraim! – Ezzel meghajtá magát, Vilmosnak támaszkodva karára, más ajtón elhagyá a lakot. Katzenberger ki volt véve sodrából, a mesterseges felizgatottság egy csapásra lehangelődött, ő a régi élettetlenségbe süllyedt vissza, társai mosolyt erőltettek ajkaikra.

X

260 Ismét elfordíték két évet az élet tarka könyvében, midőn Júliát harmadszor mutatom fel elbeszélésem folyamában.

Azon percben, midőn Júlia, sorsát Garami Vilmoséhoz kötve, Katzenbergerről lemondott, lemondott egyszersmind a nagyvilágban eddig foglalt állásáról s hírnevéről is. Lehetett ő házias, lehetett erényes, lehetett kegyes; a világ előtt hűtlen nő, mindennapi ágyas maradt, kit kitüntetni megbántása a jó társaságnak, kivel társalogni gyalázat. Ó, a világ nem bocsájtja meg soha, ha boldogságunkért illedékét megsértjük.

Míg Júlia Katzenbergerné volt, egész világ sajnálkozott felette, egész világ összeesküdött elcsábítására.

S most, hogy nem alattomos oltárrablóként, orvul mocskolá a férj becsületét, de őszintén lépve fel, nyíltan rázta le magáról a nyűgöt, egész

világ az éhletlen férj pártjára lépett, s követ dobott az annyit szenvedett nőre.

Valóban, a nő egy kép, melyet a művész szeszélye épület falára festett, legyen bár az épület tömlőc, s a kép remekmű, el nem hagyhatja azt anélkül, hogy el ne porladjon.

265 Júlia szerelemre sóvár lelke mindazon csillámért, melyet a nagyvilággal vesztett, házi életében keresett kárpótlást. Vilmost, kit a férfiaság, a tökély eszményképének tartott, azon ábrándos szerelem egész erejével szerette, mely csak ilyen hosszú nélkülözés által megtisztult kebelben születhetik.

De alig múlt néhány boldog hét, Vilmos kezdé őt elhanyagolni, felejté azon apró figyelmekeket, melyek egyedüli táplálói a szerelemnek.

Vad cimborákat vezet a házi szentélyébe, elfoglaltatá a hideg világgal szívének ez utolsó kis birodalmát, mely még a családelet néhány szende örömpereit őrzi, a tolokodás sorvasztó szemétől meg hagyta fertőztetni azon menhelyet, mely még enyhületet nyújt a világ zajában megfáradt kebelnek.

Kíméletlen élceket hallott most Júlia mindazon tárgyak felett, melyek a jobb nő kebelének szentek. Látott trágár alacsonyságot gázolni mindazon keresztül, mit eddig ájtatos borzalommal tisztelni tanult. Ijedten néze körül e bűnvilágon, melyben az erény volt nevetséges, frigyest keresse férjében, ellentállhatni az erkölcstelenség kétkedő gúnyának, de keserűen tapasztalá, hogy Vilmos is kacag a többivel ott, hol ő megborzadt.

Fellebbent előtte a szent előítélet rejtélyes fátyola, védője a nőerénynek, mint hajdan Ízisz titkainak őre, mely előtt az imádkozó nem fejtetett, nem okoskodott hideg világi bölcsességgel, de tiszta kegyelettel hitt és üdvözült. Míg az elkárhozott, ki kémlelődni kezdte. Júlia kémlelni kezdett. Elveszett előtte az erény dicse, foszladozott az önátatás fényes délibábjá, melyből Vilmos mindinkább mint közönséges kalandor bontakozott elő. Júlia hitét veszté az emberekben.

270 Először sírt magányában tündérmálmáért, melyekből ábrándulni kezdte. Fájdalmas vesztünk a kedvest, ha tudjuk is, hogy álom volt. Később érezni kezdé hozott áldozatai nagyságát, s kérdeni kezdé magától, miért hozá azokat? Keserű mosolya felelt kérdésére. Érdemes-e jónak lenni, fűzé

tovább eszméjét, e világban, hol annyit színlik az erényt, hogy a valódit is csak színlésnek veszik? S ily férj kedvéért, ki maga sem hisz az erényben? Ily kedélyállapot bukásnak vihet egy angyalt. S szédítő mélységet nyit áldozata lábai előtt. Ellenállhatlan vonzerővel sodorva azt a bűnbe.

E veszélyes percben anyának érzé magát Júlia. Meg vala mentve. Eddig nem ismert büszkeség fogá el keblét. Erőt kölcsönze neki, megállni támasz, védelem nélkül, önmagában, egy romladozó világnak közegette.

Vilmos napról napra idegenebb kezdé lenni saját házában. Éjeket töltött kártyaasztalnál. Fogyva fogyott Júlia vagyona, félne kellett már a végelpusztulástól. A gyöngéd nő átalált mégis ezért szemrehányásokat tenni. Túrt magában, s ha férjének közelgő lépteit hallá, letörle könnyeit, s mosollyal fogadta őt, de ez nem viszonzta őt azon édes tekintettel, melyet a szerető nő várt.

Anyasága érzetével azonban hatalmas kötelességek érzete is születt Júlia keblében. Gyermekeinek tartozott megmenteni a még megmenthetőt.

Magokban valának. Júlia kisírt szemmel dolgozik az ablaknál, lopva vet néha egy-egy pillantatot férjére, sokszor nagy lélegzetet véve leteszi munkáját, látszik rajta, hogy mondani akar valamit, mi küzdelmébe kerül.

275 Vilmos hosszú léptekkel jár fel-le, látja jól a harcot Júlia arcán, bűntudata nyomasztóvá teszi helyzetét a remegő nő irányában. Már-már futni akarja házát, s távozással menekedni a várt jelenettől, s mint oly sok gyenge ember, ki a kerülhetlen vész halasztásában megnyugvást talál, a világ zajában akar keresni részegítő szórakozást házában szemrehányó kísértete előtt.

Mindkét kebel meg van telve, mindkettő fél a kitöréstől. Szó nem jó ajkaikra, félnek a hangtól, hogy lelkiállapotukhoz méltó nem lenne, vagy megtörné körülöttük azon szélsendet, melynek egy szikra elég a legkeserűbb házi jelenetté válni. De Vilmos távozási szándéka nem enged halasztást, Juliának határoznia kell.

Néhány szeliden intő, de komoly szót kockáztat Vilmoshoz.

Ez bámul elhatározott hangján a különben oly engedelkeny nőnek, s durvasággal akarja azt megtörni.

Vajh, mi rosszul ismeri az emberi szívet!

280 Júlia felhevül jogéretében, Vilmos felhevíti önmagát, mint szoktuk, ha igazságtalanságunkat érezzük.

– Ez-é hát elismerésem, hogy feláldoztam érted jólétet, kötelességet s a világ becsülését?! – zokogott Júlia.

– Én erőltettelek-é rá? – heveskedett Vilmos. – Nem-é te kötötted magadat nyakamra?

– Vilmos, az Istenért, ne e hangon, mert megátkozom a percet, melyben szerelmemet szívtelen kalandorra pazarlám!

– S én egy kéjhölgyre – kacagott Vilmos.

285 Júlia szemei előtt elhomályosodott a világ. Fülei zúgtak, szobájába tántorgott. Midőn feleszmélt, még zengett fejében a kéjhölgy elnevezés, éjjel és nappal, az égről s a Földből hallá azt a gúny minden hangján ismételve.

Nem sírt ő többé, és nem tett szemrehányásokat a férjnek, keble meg volt fagyva.

Végre megszületett gyermeke. Ó, a gyermek mosolygó angyal, melyet Isten küld a ház oltárára. Letörlni az anyának sok keserű könnyét, megszeliidíteni a zajongó atyát, visszavezetni mindkettőt a ház tűzhelyéhez, ha szenvedély vagy könnyelműség messze ragadta őket a világba. Megszilárdítani köztük a szakadozó családi láncokat, s egy új, egy edesebb világot alkotni számukra a szívben.

Magányos szobájában a petőfalvi kastélynak virrasztja Júlia beteg gyermekét.

Kialvó lámpa halvány, rezgő világa küzd a születő reg szürkületével a nő sápadt arcán, melyen már nyomot ástak a könnyek, fájó mosolyt hagyott a szerencsétlenségbeni megnyugvás.

290 Nyugtalan tekintet az őszérű falórára, lassú ketyegésében századokat gondol legördülni. Valakit vár. Megborzadva riad fel, midőn a síri csendben ötöt kondul, úgy érzi, mintha minden ütés szívét érné. Újra elnémul minden, csak a gyermek lázas lélegzése hallik.

– Vilmos, te ismét tivornyáztál! – suttogá a nő –, míg én kétségbeesem, és gyermeked haldokol.

– Gyermekek? – kiáltott fel Vilmos őszinte ijedtséggel. – Nem, nem, Júliám, Isten s a te gondviselésed mellett nem férhet hozzá a halál.

– Már én is roskadozok, ki tudja, meddig tart erőm, s te elhagysz.

– Nem hagylak el, Júliám. Ládd, most sem dombérozni voltam, de értetek virrasztám az éjt. Kártyaasztalnál ültem, igaz, néhány aranyunk volt még, avval nem javíthatam többé sorsunkat. Játszom, hogy nyerjek nektek, Istenhez imádkozom, hogy segítsen kedvetekért, és nem hallgattott meg, a hideg uzsorásnak kedvezett ő is. Ah, mit gondol ő a szenvedő ártatlansággal!

295 – Ne káromold az Istent! Rejtélyesek, de szentek az ő útjai. Köszönöm, Vilmos, hogy reánk gondolál, rosszul választád az utat, de van lelkedben erő jobbat is választani. Most láttad, hogy Isten nem engedé a bűn útján boldogulnunk! – szólt Júlia könnyes mosollyal nyújtva kedvese felé reszkető kis kezét.

Vilmos ragyogó szemekkel s titkos bánatvonással arcán hajlott a virrasztó anya vállán keresztül gyermeke bölcseje fölé. Csókot nyomott Júlia homlokára, s a csók forróbb volt, mint régen. Leült enyelegni csendesen a kedves párral, s lelkébe derűtség szállt, milyet vad dáridoiban eddig nem ismert. A felkelő Nap mosolyogva mulatott e képen.

De mi durva hang vegyül e csendes örömhöz? Az udvaron dob pereg. Júlia utolsó vagyonát árverezik, az atyai házat, melyben gyermekségének tündérképei laknak, a kertet, melynek minden bokrán emlékvirág nyíl.

– Vilmos – szólt a nő gyöngé hangon, nagy, tiszta szemeit kedvesére fordítva –, nem teszek szemrehányásokat a múltért, de férfiú vagy, kötelességed hivatalt vagy szolgálatot keresni értem s gyermekedért. Kéjhölgynek tartson bár a világ, vétkem irányodban csak az, hogy szerettelek, s e kisgyermeket nevezzék bár fattyúnak, ő a te gyermeked. Ne hagyj minket szükségben, Vilmos, a szükség úgy fáj!

– Dolgozni fogok, Júliám, mennyit két karom bír, keresni fogom kényeremet arcom verejtékével, éjt teszek nappallá, ha kell, értetek, bűnengesztelésül – válaszolt Vilmos szenvedélyesen.

300 Átölelve nejét a gyermek bölcseje felett, sirtak mindketten, könnyezik a gyermekre hulltak, de a gyermek nem érzé azokat, midőn reáhajoltak szülői, égő csókkal ajkukon, sikoltva ijedtek vissza, a gyermek már halott volt. Vajon nem volt-é ez intő előjel?

Vajon a megtérés állandó fog-e lenni, vagy nem jött-e már későn?

Ezeket kellett előrebozsájtanom, midn Júliát a tihanyi jelenet után két évre újra fel akartam léptetni.

Szegényes szobában találjuk őt, Vilmostal élénk beszédben.

– Igen, igen – mond ez –, te vagy egyedüli oka, hogy még mindig így kell nyomorognunk. Hányszor kértelek, légy nyájas Bodó tanácsos iránt, kitől előmenetelem függ!

305 – Hát nem vagyok-e nyájas egész világ iránt?

Vilmos vállat vont.

– Nem akarsz-e már megérteni? Mosolyogj rá kacéran, szoríts kezet, suttoj édes szokat, szóval hited el vele, hogy szereted!

– Uram! – szól Júlia, méltóságos tekintettel felegyenesedve.

– Csak nyugalom, kedvesem – mond Vilmos mosolyogni igyekezve, miközben a nőt újra székére erőlteté. Arca halványsárga volt, szája végein reszketegség látszott, szeme nyugtalan tévedezett, nem bírván kiállni Júlia tekintetét; így nézhete ki Júdás, midn megváltóját készült elámulni.

310 Júlia arca ki volt gyúlva, szemeiben vad láng szikrázott, keble lázasan emelkedék. A szenvedély megifjítá egész alakját, melyen már oly sok átviharzott fergeteg pusztítása látszott.

– Avagy bünt kívánok-e én tőled? – folytatá Vilmos hízelegve. – Nem kacérkodál-e jobb napokban önként, hogy egész ifjúság rabszolgádu szegődött, s rossz voltál-e azért? Most sem kívánok tőled mást, mint hogy ámitd el Bodót, s ha egy mosolyoddal, egy kézszorítással új hivaltalt vásárolhatsz tőle számomra, vissza fogsz-e rettenni ez áldozattól, te, ki jó nevedet dobtad martalékul a világnak szerelmemért?

– Az más, Vilmos; szerelemért áldozat volt tettem, s mellettem volt öntudatom; hivatalért aljas vásár lenne. Most méltán ítélné el a világ, s keblem nem bírna rajta túlelődni.

– Mi nekünk a balga világ? Az elítelt már téged, annak szemében ágyas vagy most is, ki semmit sem kockáztat többé. Míg én, ki ezzel mutatom irántad legfényesebben határtalan bizalmamat, leborulandok nagyságod előtt, s nem elég-e már neked az én elismerésem, Júlia?

– Vilmos, te szörnű vagy!

315 – Júliám, elhagysz-e veszni nyomorban? Te mondtad, hogy az ínség úgy fáj – folytatá színlelt érzékenységgel Vilmos, átkarolta Júliát, ez zokogva rejté kebelébe arcát, s gyöngén rebegé:

– Mindent, mindent, ha megreped is keblem!

×
× ——— ×

Néhány hét után Bodó tanácsossal Vilmosnál találkozunk.

Hideg arcú, magas, szikár férfiú ez, nyugtalanul jár fel-le a szobában, míg a háziúr lankadtan nyújtózik el pamlagán.

Egyetlen gyertya ég az asztalon, későre haladt már az idő, Júlia hálószobájába vonult.

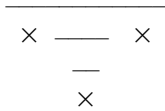
320 – Kedves barátom – mond a tanácsos megállva –, meguntam már önnek ámitásait, megelégettem már ágyasának kacér mesterségeit. Itt az ígért összeg, teljesítse ön ígétét, vagy kiszolgáltatom hivatalbóli elbocsájtását, s Isten velünk. – E szókkal egy csomagot dobott az asztalra, Vilmost kémelve.

Önkénytelen borzadás futá ezt keresztül, arcát elhagyta a vér, de csakhamar visszanyerve jelenlétét, felugrott a pamlagról, s nevetve közeledett az asztalhoz.

– Ezt már szeretem – mondá, a csomagot zsebébe téve –, a vevő jön elő az árral, hogy az eladó átadja áruját; most már készen vagyok. Vegye fel ön házi köntösömet, így ni, egy szót ne bocsájtson ki ajkain, itt Júlia hálószobájának ajtaja, sok szerencsét! – Ezzel nevetve nyitott meg egy mellékajtót, bebocsájtá a tanácsost a sötét szobába, s maga mint rémektől üldözött, sebesen hagyta el a szobát másfelé.

Kis idő múlva éles sikoltás hallatszott a mellékszobából. Júlia rendetlen pongyolában rohant elő, megállt a hosszú kanóccal égő gyertyánál, őrzöngő tekinteteket vetve maga körül. Bodó tanácsos az ajtóban megjelent, Júlia aléltan roskadt össze, egyetlen szava „Vilmos” volt, oly fájó, oly átható hangon, melyben egy világ minden kinja rejtezett, mellyel egyszerre szívéből egy világ mindensége szakadt ki. Vilmos nem hallá azt, messze járt már a bündíjjal, futva, futva ön maga elől. Bodó morogva, hideg léptekkel hagyta el a szobát, Júlia eszméletlen, elha-

gyatva feküdt a szegényes szobában, mellette csak a pislogó gyertya virrasztott.

Meggyalázva, nyomorban, hitevesztetten találta magát Júlia az élvezetdús világ közepette.

325 Ő, ki annyit szenvedett, ki annyit áldozott, gúnyával találkozott azoknak, kik az erényesség álarca alatt csak élveztek, s hódolatot igényeltek.

Elveszett keblében az erény dicse, el az ember becsülése. Keserű megvetés mosolya ült ajkaira, s mit csodáljuk, ha hideg kebelével engedé magát az örvénynek, melybe sodortatott, azzá kellett lennie, amivé lőn.

Eddig volt az iromány, melyet József bátyám kezemben hagyott, még el voltam fogulva olvasásától, midőn mosolygó, elégedett arccal visszatért, s vállamra téve kezét, felkölte ábrándaimból.

– Menjünk, öcsém – úgymond – az esküvőre!

XII

Egy év telt el. Timádinál fényes társaság gyűlt össze, ott voltam én is. Házigazdánk s neje megelőző szívességgel fogadtak. Mindkettőjük arcán a megelégedés s házi boldogság sugárzott. Meg látszottak fiatalodva.

330 Ily háznál a vendégre is kiárad valami mondhatlan jó érzés, fesztelen vidámság, az egész kör, feledve saját ügyeit, egy családi egészé olvad.

– Lássátok öcsém, hogy a nő sem vesz el örökre, ha lelke nem aljasod le, bár viszonyok hatalma elsodorta is az igaz útról – szólt Timádi bátyám, ebéd után félrevonulva velünk –, s ha férfiúra akad, ki erős, de gyöngéd karokkal támaszul áll mellette. Nem kell mondanom, mert azt úgyis tudjátok, mi feláldozó gonddal virrasztott nőm féléves súlyos be-

tegágyamnál éjt és napot, mint letem szerető könnyeiben a leggyógyítóbb írt. És nézd most, öcsém – szólt hozzám fordulva – szegény Bolykit, erényes neje mellett, arcán az életuntság keserűsége sápad.

Tisztelő hódolattal csókolánk Júliának kezét távozásunkkor, míg József bátyám mosolyogva súgta:

333 – Megvan elégtétem.

II. TANULMÁNYOK

MŰVÉSZETI ÉRTEKEZÉS

1842

Felelet a Kisfaludy Társaság által kitűzött kérdésre:

Mutattassék meg, miben áll Szophoklész mindegyik színművének cselekvénye, úgymint eleje, fordulata s feloldása, és vonassék ki abból a színműi cselekvény elmélete.

I.

A költészet az élet magasb világosítású képének nevezhető.

Hasonló az ízletes bokorba fűzött virágához a sivatagmezőnek, mely elég pusztaság s komoly ahhoz, hogy szétszórva a bájúságnak is előlje hatását. – A költészet élet tehát. Örömmel ismértünk abban azon rokon világra, melyben élünk s cselekszünk, csak hogy tisztább a lég, magasabb a világosítás, melynek túlföldi bájjal körülvonják tárgyai.

Ha a költészet az, minek lenni állítók: fénypontjára akkor a drámai költészetben hágott. Mert a költészet többi nemei úgy állanak ehhez, mint egy édes álom, melynek boldogító képei csak a kép némi sejtéseit költik föl képzetünkben, a valóság testesült gyönyöréhez áll [közel], mely a csalódás mulékony leheletétől függeni megszűnt; legszebb költészete tehát az életnek a dráma, s a költészetben a legdúsabb élet a drámai világ.

5 De éppen azért, mert legközelebb áll az élethez, legtöbb kebelben is lel visszhangra, úgy hogy míg testvértársai néhány tudóst gyönyörködtetnek magányos elvonultságában, addig a drámát – mint hajdan Hellász népeinél – a nemzet színe előtt adatván elő, a nép fogadja kebelébe, s a nép vérében megy által az általa dicsőített eszme.

Fölséges hivatás népszerűvé tenni az erőszak s hanyagság által elnyomott elveket, kivált, ha van nép, mely azokat rokon keblébe fogadja;

dicső hivatás a nemzet múltját jelenével összekötve lelkesítő történetet hozni föl a honfi elébe; előidézni a nagy elhunytakat, hogy lelkek szállja meg a hallgatók belsejét, s buzdítsa őket férfias erőre a szép, de nehéz életpályán csüggedetlen futni.

Ez, amit a múlt kor borostyános férfiai elértek; ez, ami után küzdünk kell, de mit teljes kiterjedésében talán soha el nem érhetünk; nem pedig: leginkább, mert a költőnek köre megszűkült; ő a nemzethez (sok tekintetben) biztosan többé nem beszélhet; de nem, még azért is: mert a hajdankor természeti egyszerűségét elhagyva tévutakra jutottunk, ahelyett, hogy a legközelebbi tárgyakat, melyek legjobban szólanának a szívhez, alkalmaznánk. Égtől pokolig keressük a szépségeket, hogy drámánkat fényben tüntethessük föl; beteges szint vonunk az élet képeire, s ezek ily alakban nem találhatnak többé fogadásukra oly tárt kebleket, mint az egészségszűcsak leltek hajdanában.

De mindemellett most is sok fekszik kezünkben, százszorta több, ha tenni s javítani eltökélünk magunkban; még van idő, még semmi sincsen elhibázva, mert még keveset kezdtünk – s ha a hajdankor egyik dicsőült énekese lelkét föl bírjuk idézni néhány pillanatra, s megkérdehetjük őt: „mely úton haladott a halhatatlansághoz?”, úgy szinte mi is babért fűzünk homlokunk körül; mert egy serdülő nemzet, ki előtt ezernyi csábútkat meredeznek, ily nagy szellemek nyomán biztosan haladhat.

A színmű lényege cselekvény, mert éltet kell festenünk, melyben minden örök tevéskörül mozog, örök küzdelemben, mert csak ebben látszik, ki a lélek, melyik nagy, vívni a sorssal, s melyik kicsiny, súlya alatt elhalni.

10 Lássuk tehát agg mesterünk, a koszorús Szophoklész mindegyik színművének cselekvényét, s vonjunk ki abból elméletet, mely ha nem is biztos út, de legalább iránypontokul szolgálhat hazánk jobbainak, kik a drámai tar mezőt művelés alá veendik, s egykor talán édeni kerteté változtatják.

II.

1. Az őrző Aiasz

Aiasz, jelen színmű hőse, egyike a legrendkívülibb magasságú jellemeknek. Oly bajnok tűnik elénkbe, ki túlhaladva a sorompót, mely elválasztja a halandót a halhatatlantól, önerejében bizakodva föl meri kiáltani: „Az istenekkel győzhet a pula, én bízom magamban, hogy a dísz nélkülök is kivívom.” Ily embernek meg kellett aláztatnia, vissza kellett az istenektől e porvilág határai közé utasíttatnia, mért emelkedik túl az ember erőn, szentségtelen kezekkel mért ront az istenség világába, mert rendkívüli nagyokat mindég jobban sújt az istenség, mint a köznapi ember; ugyanazért a megaláztatás jelen színmű tárgya.

Akhilleusz, a Tróját ostromló hellének leghősbeje, halála után Isten készítette fegyverei a legbátrabb díjául valának adandók; csak ketten verkedhettek e kitüntetésért: a pajzsos Aiasz és Odüsszeusz. Bírákul Atreusz fiai, Agamemnon és Menelaosz választódtak, kik Odüsszeusznak ítélték kedvezőleg. Szörnyű volt, mint jelleméből is ítéltető, az elkeseredés, mely megszállta a megsértett önérzetű hőst. Bosszú lett egyetlen vágya, bosszú, Atreusz fiain veendő, csak vér olthatá el azt; és sötét éjjel, midőn mindnyájan nyugovának, ki is viszi a halálos tervet, ha Athéné, a görögök s főleg Odüsszeusz legbuzgóbb pártfogója, meg nem zavarja eszméletét, hogy az a tábor legelő nyájai közé tévedetten, nemesb áldozatra köszörült fegyverét a marhák s az őrt álló pásztoraik koncolására fordítja, míg fennmaradt részét a bőgő juhoknak, kötözve ellenségekül hurcolja sátorába, s ott a kielégített bosszú egész örömeivel kínozza s öldökléi őket; míg Minerva átka agyáról elvonul. A boldogító, csalódásában csak barátinak sajnálatos, most szégyenében önmagával is háborgó, kétszerte boldogtalanná lett hős átlátja, miként volt ő, a bátor csatákon rendületlen, gúnyul a gyáva állatokkal küzelemben; és kétkedni kezd, nem-e lenne jobb nem lenni, mint lenni ily gyalázatosan, megjelenve egykor, pusztán minden babértól, az ősz apa előtt? Igen, szégyeníteni a férfiút a hosszú, de becstelen élet utáni vágy; nem illik ott keseregni okos orvosnak, hol minden fájdalomtól egy vágás kigyógyít, ez eszme győz, s ő eltökélt elvonulni a gúny elől oda, hol az megtörik: a sírba.

Bejárta ezalatt a tábornak a történet híre, sajnálat és bosszú küzdének egymás között, míg Tekméssza, a hősnek kedvese csillapítani igyekezett, amint gyanítható szörnyű tökéletét; mind hasztalan; csak egy érzet uralkodik Aiaszban a megsértett önérzetén kívül, s ez: az atyai érzet; most, midőn a hős ledült, az atya még fölmaradt. Gondosan tudakozódik Tekmésszától gyermeke után, előhozatja azt, dicsérve anyja gondosságát, hogy szörnyű perceiben eltávoztatá tőle. De annak is hőssé kell lennie egykor, s rendületlenül nézni be a mérszárlások sátorába. Már is serdülő hőst lát a fiúban, midőn híres, hét bikabőrből álló pajzsát nékie hagyván, többi fegyverét – nehogy azokért hálátlan honosi vívjanak – sírjába rendeli letenni magával. –

De csakhamar ismét az ily készüléten jajgató Tekméssza kérésein lágyulni látszik, s örvendő honosinak kijelenti, hogy daca a könnyeken megtörött, hogy élni akar, s ha Hektórtól, legnagyobb ellenétől egy övért (mely a versenykocsi kerekébe akadván, Hektór halálát okozta) cserébe vett kardját (mely minden szenvedéseivel kapcsolatban áll) messze eldobta volna magától, ismét boldogan, mint egykor, látandják meg újra.

15 Hírök jó ezalatt, Isten jövődölését hirdető, melynek foglalata: „halál Aiasz fejére, ha alkonyig távoz sátorából.”

Keresésére indulnak tehát a megrettent honosok, de későn, ő már az árnyak világába szállott alá. Tekhmessza kedveséhez illőn viseli fájdalmát, s az érkező Teukrosszal, az elhunyt testvérevel biztos helyre küldve a bajnok gyermekét, sírt készítenek magának, mert: „hajh, az elesteket oly örömet bántja mindenik.” És úgy lőn; Aiasz nem érte el a nyugodalmat, mely után sóvárgott, az Atreidák megtagadják tőle a temetést, mitől csak Odüsszeusz közbenjárásával állnak el ismét, ki oly szépen békít ki magával azért, hogy ily nagy ember halálát okozta, mondván: „Ne gyönyörködtesse, Atreida, ily alacsony öröm. Nem becstelenítem őt meg, tagadva, hogy mégis ő volt a legjobb Argosz népe között. – És fájdalom fog el miatta, mert bár halálos ellenem, de szenvedő is, kinek fájdalmában nem annyira az ő, mint ensorsomat látom.”

2. Philoktétész

A Tróját ostromló görög fejedelmek egyike volt Philoktétész, kinek Héraklész, megégetésénél tett szolgálataiért, soha célt nem vesztő nyilait hagyta.

Ennek lábán kígyómarás okozta, s mindég tovább harapódzó seb támadott, mely oly szörnyű fájdalmakkal kínta a boldogtalant, hogy jajveszéklései s rossz szaga végett a hellének tábora isteneiknek kedves áldozatot nem vihetett; miért Odüsszeusz tanácsából az Atreidák őt Lemnosz puszta szigetére téve ki, hol nyomorával küzdve, s életét csak a csuda nyilakkal tartva fenn, a trójai harc egész tíz éve alatt vesztegelt.

Lehet gondolni a gyűlöletet, mely keblében a hálátlan nép ellen támadott; gondolni lehet az Atreidák elleni bosszút, kik megakadályozva tetterejét a dicsőség harcterén, élő halottként a tehetetlenség sírjába kárhoztaták. Állapotja el volt hagyatva, s ha vetődött is olykor új honja sivatag partihoz néhány kalóz, vizet merítendő, vagy olykor egy eltévedt kereskedő: undorral néze mindenik a nehéz bajával küzdő elhagyottra, s hidegen utasítá el kérelmét, a hajó fenekén egy kis zugért esengőt, hogy atyja karjai közé, szent hona anyaföldre visszamehessen.

20 Ekkor Helenosz, a görögök által elfogott jós jóvendőle, miként csak Héraklész nyilaival, Akhilleusz sarjadéka által sikerülend a régóta ostromolt sáncokat kivívni. Odüsszeusz küldetett tehát Akhilleusz Neoptolemosz nevű fiával e nehéz vállalat végbevitelére. De miként vala megnyerendő a gyűlöletében megrögzött férfiú? Odüsszeusz ármányos agya cselt talált föl, mely által hálába reménylte keríteni a most szükségessé lett elhagyottat. Nehezen adá magát Akhilleusz férfias s magasztos szülöttje az alacsony csel eszközévé; de végre mégis elhatározá magát, s úgy jelent meg Philoktétész előtt mint az Atreidák leghalálosb ellene, általuk letartóztatott öröke miatt (mely atyjának Isten készítette, s most idegennek pályabérül ítelt fegyverzetéből állt). Bizodalmasan hajolt Philoktétész ily rokon érzelmű kebelre, s rég magába zárt fájdalomnak szabad ömledézést engedve, szívre hatólag könyörgött az állítólag haza induló ifjú előtt, vinné őt atyjának várva várt karjai közé. Meg is ígérte ezt csakhamar Neoptolemosz; mire midőn Philoktétész a rég nem ösmért örömmel egészen odaengedé magát: Odüsszeusz egyik kereske-

dőnek öltözött cselédje hírt hoz, hogy Odüsszeusz Trójából elindult, a boldogtalan nyilast erőszakkal is magával elviendő. E hír a dermedő hőst csak elutazásának siettetésére ingerelheté; de ím, most szállják őt meg lábának kínjai; érezte ezt előre a boldogtalan, s a hideg földre rogyva, ifjú barátja őrizetére bízta a szentelt nyilakat, s ezáltal egészen a csel hálójába jő.

Ámde az ármányban újonc Neoptolemosz nem szenvedé tovább az undok tettetést, s nem tudta azt: kinek kínjai oly rokonszenvet költének kebelében, ki oly bizalmas vonzalommal viseltetett iránta, ily rútul kijátszani; megvallott tehát mindeneket, s már-már nyilait is vissza volt adandó, ha a tervének jól szőtt fonala ily váratlan veszélyeztetése által fölriadott Odüsszeusz mint gátló nem lép elő. Iszonyú csalódás szülte elkeseredés, mely a kijátszottat előnti, megfosztva tápszerszövétől, szörnyű átkokkal vonul vissza a szirtodúba, kínjának, a sziklacsúcson elzúvva agyát, véget vetendő; kérelem s fenyegetés a bércfalakban hal el, melyeknek hitevesztett lakója készebb vadak martalékjára lenni, mint az ezeknél százszer gonoszabb Atreidáknak bármi kis szolgálatot tenni.

Megindul ezekre az ifjú hős lelke, s könnyörül rajta, odaadja Héraklész fegyverét, s pártfogottját a dühöngő Odüsszeusz ellen megóvjá, dacolva a veszéllyel, mellyel a megsértett főnökök tábora fenýíti. Ámde az álszintől annyiszor kijátszott Philoktétész most is alig hihet az őszinte barátban, s önmagával nem bírja elhitetni, hogy létez ember, ki őszinte eránta.

Lehetetlenné lön e fordulat által az ifjúnak is visszatérni a hellének táborába, honukba valónak tehát menendők, megerősíteni ott az imént kötött baráti frigyét, s megvédeni egymást győzhetetlen nyilakkal: midőn Héraklész szelleme föltűnik előttük, feddőleg intve őket: miként a magányos érdekek alárendelendők a hon szent ígéinek, miként felejtendők saját sérelmek, ha a nemzet boldogságáért az istenség ellenségeinkel frigyét kíván. Ily parancs azon hős dicsőült ajkiról, kinek a szent nyilak ajándoki valónak, ki az érdeketnek síron innen leghőbb barátja volt, s ki Trója sáncait már egykor kivívta: nem szenvedhetének ellenmondást. És megnyugodva az Isten rendeletében, barátjaink vitorláikat Ílionnak irányozzák.

3. Trakhiszi nők

Héraklész, a férfierő és hős erény teljképe, csak Istentől, a villámok Istenétől származhatott. Déianeira szerelmeért Istennel szállott küzdelembe, s az Isten, hódolva a rettenetesnek, vonult vissza a csatatérrel; míg a nő szerelme egész odaolvadásával hajolt ily hős kebelére, mert gyöngé bár a nő, ámde a hős, ki olykor édes álmaiban megjelen, csak bajnok és szilárd férfiú lehet.

25 Ilyennek akarta gondolni költőnk színműve két fő személyét, a hőst és kedvesét.

Héraklész át akarván menni Evenosz folyóján, nejét Nesszosz nevű kentaur vállain viteté keresztül, kit csakhamar szerelemföltétől ingerelve a lernéi kígyó mérgébe mártott nyilainak egyikével lelőtt. Az összegyógyott kentaur halálküzdeme véghörgéseivel tanácslá Déianeirának, hogy merítsen sebje özönlő véréből, s ha Héraklész egykor hűtlenné leend, e vérbe mártott ruhának reá adása által visszanyerendi szerelmét. Mi gyöngébb oldala a nőnek, mint éppen ez a tetszeni vágy, mely minden tettinek rugója, s szörnyű gondolat: egykor, kecseseinek hervadtával, a kedvestől megvetetni. Ő hitt tehát. Mi természetesebb ismét, mint hogy ily hős, mint miénk, tette után sóvárog, s honának keskeny határja tetterejének szűk: Trakhiszban hagyván tehát nejét, kalandok után indul.

Ámde a hősnek egy gyöngé oldala is volt; ő azon soha nem lankadó, soha pihenésre nem alacsonyuló, egy soha nem hervadó s örök mosolygó szerelmet is igénylett, olyat, minőt nem adhat földi nő, miért némi kárpótlást csak az örök változtatásban találhatni; szóval Iolé, Eurütosz leánya előtt meghajolt a férfi, ő szeretett. Földülta bírásáért Oichaliát, s győzedelmesen vonult szép martalékjával hazája felé.

Déianeira, gondtól epesztve férje hollétéért, fiát, Hüloszt küldé annak fölkeresésére, aggodalmát nevelve, az ismért régi jóslat szerint Héraklészre legveszélyesebb Oichalia elleni harca lesz, melyet ha szerencsésen átküzdeni az istenek megengedik: nyugodtan élendi le hátra lévő napjait.

Hírnök érkezik ekkor, s Héraklészt a határszéleken lenni hirdeté, s elmaradásának oka csak az áldozat, melyet honja isteneinek mutat be, mielőtt határjokba lépne. Már hozzák a hadifoglyokat, s a nemes lelkű

nő legmélyebb részvétellel viseltetik erántuk, de leginkább érdekli őt egy szóval, sápadt arcú leányka, kinek osztogna fájdalmiban, kit gondosan tudakol ki – de hasztalan! –, míg végre e nemes magaviseleten megindult hírnök megvallja, hogy Iolé az, ki szívének kedvesét, s az Isten s világ előtti minden birtokát elorzá, ki boldogságának talpkövét aláasta.

30 Most azt várnók talán, hogy a sértett önértet bosszút forraland, átkozandja a férjet, mért volt hűtelen. Korántsem! Szelíd fájdalom szállhat csak ily kedves nőkebelbe, ő látja az ifjabb, gyönyörűbb leánykát, fél véle megosztani az ágyat és padot, mert érzi, hogy kecssei hervadoznak, mert érzi, hogy az új pánt mellett ő csakhamar fölösleges leend.

Eszközökről gondolkozik tehát az elvesztett jóváhozására, s eszébe jő a kentaur tanácsa, elküldi azért az aszerint elkészített öltönyt, tele reménnyel s női gondossággal, megnyerni újra a szeretetet. Csak midőn késő van, midőn a hideg megfontolás visszatér, kezd gyanakodni: vajon mi jót akarhatott a haldokló szörnyű tanácsával éppen annak, ki vesztét okozta? És sejtelve szörnyen valósul.

Átkozódva jő vissza Hülosz, anyját kell átkoznia, gyilkosát a nagy hősnek, minőt többet Grecia nem szül. – Méltatlan a vád, mert nem éppen magát sebzé-é meg leginkább az orvosolni vágyó nő? De épp azért nem szabadkozik, nem menti magát, gyermeke átka előtt hallgatva tér házába, s csakhamar, mindnyájok rémületére, dajkája halálának hírével jelen meg. Hisz elveszté úgyis mindazt, mit meg vágyott menteni, azon időpontban, mely túl látszott már lenni minden vesztes jóslaton, mért éljen hát tovább is?

Szunnyadva hozatik be a megalázott Héraklész. Ne költsétek föl szörnyű fájdalommal a retteneteset! De ő ébred, s szívrázó a jelenet, melyben Zeusz szülöttje, a férfi, ki annyi nehéz és csudált tetteket türelmesen hordott vállain, kit soha dzsida, soha a Föld szülte Gigantok s a győzelemmel bejárt vidékek szörnyei nem bírtak rettenteni, most egy minden férfierő nélküli s oly női hölgytől semmivé tétetve látni.

De nem, ily nagy férfiút csak önmaga győzhet meg, ő Oeta csúcsára, mely legközelebb emelkedik az éghez, rendeli magát fölvetetni, s ott magasra tornyozott máglyán égettetni meg. Gyáva könny se omoljon a bajnok halálán, mert átka fenýíti azt, ki e férfias parancsát megszegni merné.

4. Élektra

35 Klütaimnésztra, Agamemnón hitvese, férjét, annak Diana engesztelésére hozott gyermekáldozatát vévén ürügyül, Aigiszthosz nevű csabítójával, bizonyos lakománál megölte. Megosztva büntársával a gyilkolás mocskolta trón s ágy kéjeit: örömmel ölte volna meg, még akkor kicsiny gyermekét is, Oresztészt, nehogy az idővel szörnyű bosszúállóvá nevedekdjék, ha leánya, Élektra nem menti meg őt, a későbben Sztrophiosz királynál nevelendő. S ezen Élektra színművünk egyik fő személye.

Elevenen élt emlékében apjának harcias alakja, a méltatlan halál, melyet szenvedett. Annak gyilkosival társalgani naponta, velök élni egy földél alatt, tisztelni a vérfertőzött gyönyörök mámorába merült nőt, ki a hölgy s az anya szent nevet oly méltatlanul bitorolja, ki megtagadva a természetet, férjének irányában önbírája lőn, míg ő, a felejtett első férj hű gyermeke, megvetve, cselédként inkább, mint önvére gyanánt, nyomorral kényszerül küzdeni.

Bosszú foglalta el egész valóját, egy gondolata volt csak, nem ismért kivülről mást, s e gondolat: vér az igazságtalanul kiontott vértől, melynek nem hosszadalmas az éveken áti várakozás, csak egykor sikerülhessen. Nyugodtan tűr tehát, egyetlen élve könnyei, melyeket korán elhunyt szülője sírján áldoz, egyetlen reménye testvére, Oresztész; szorgosan buzdítja ezt levelek által e szent bosszú hivatalára. Igen, a nő szörnyű tud lenni, kebelét is lakja Arész. Ezalatt Klütaimnésztrát aggasztó álom üldi, föltűn előtte a vérző halott fenyegető alakja, s a megrettent gonosz Khrüszothemisz, Élektra ifjabb nővérét, gazdag áldozattal küldi sírhantjára, a vérező halottnak engesztelésül. De ez útában Elektrával találkozik, s az áldozatnak nem szabad kiömlőni a síron, ne csillapítsa az meg a dicsőítet, kit vér illet egyetlenül; Khrüszothemisz enged, nyugalomra intve nővérét, nem mintha benne kevésbé buzogna az atyja iránti tisztelet, mert: „ha lenne hatalma, föltárná lelke titkait, ily szükségben mégis vitorláit bevonja és szenved.” E nyilatkozat Élektra férfias lelkében csak megvetést szülhetett; jól érzi ő, hogy nem cselekszik illően neméhez, de érzi a szükségét is, mely így cselekednie kényszeríti.

Klütaimnésztra jelenik meg ekkor, föltrejté lelkiosmérést az éji álom, föltrejté még inkább Élektra vést jósló alakja; mi természet-

sebb tehát, minthogy a gonosz tettét igazolni ügyekszik; mint az, hogy lel címet, mely vétkére az erény szent nevét hazudja, előhord tehát védelmére mindeneket, s beszéde fonálát csak Oresztész nevelőjének megjelenése akasztja meg; ki az orákulumnak győzedelmet csel által ígérő jóslathoz képest Oresztész halálát jelenti. Lesújtja ez Elektrának egyszerre minden reményeit, ki bújába elmerülten, vigasztalhatatlanul kiált fel: „Jaj szenvedéseimnek, most illik, Oresztész, jajveszékelnem sorsodon, ha anyád is így kigúnyol.” S a nő valót beszélt, Klütaimnésztra igazolásai elhangozának, mosoly ült képére az aggodalom vonása helyett, míg ajkáról a gúny s biztosság érzete özönlött. Élektra partja vesztett hajóként tekint most szét, és sehonnan a messze világból remény nem inte feléje. Gúny volt fájdalomnak Khrüszothemisz örömtelt híre is, miként az atyja sírkövén friss áldozatot lelt, mely csak a közelgő Oresztésztől származhatott; megszakadozván ekként reménye külsejét ígérő kötelékei, nem maradt egyéb hátra, mint magára vállalni a férfiút illető tettet, fölszólítja tehát nővérét a bosszú végbevételére. Ámde Khrüszothemisz lelke igen női a véres gondolathoz, hogy tervét megossza.

E percben érkezik Oresztész Püladésszel, leghűbb barátjával, állítólag az előbbinek hozva hamvait, Szörnyű a fájdalom, mely Elektrát a látványon előzönl, mire Oresztész nem állhatván tovább a tettetést, megismerteti magát Elektrával. De kevesek lehetnek csak a nem reménylett kéjnek percei, használni kell az alkalmat, mely Aigiszthosz honn nem létéből származik.

40 Eljött a rég esdett pillanat, most a férfiak napszáma telik be, „s a halokló Klütaimnésztra jajgatása, kihatván a házból, most Élektra élvezi szívrazó kéjeit, „kétszeresen szúrd, ha lehet, sem ez (Oresztész), sem Apám, könyörületet, ugye, nálad sem talált?!”

Hazajó ezalatt Aigiszthosz, kéjmámorosan kívánja látni az elébe hozott halottat, de Oresztész helyett Klütaimnésztra hideg lett tetemét takarja föl; tudja, hogy bűnének mértéke betölt, s elszánva halad a bosszulókkal azon terembe, melyben vétkezett, az ott kiontott vért vérével lemosni.

„Így legyen szüntelen készen a halál, büntetésére annak, ki rend és törvény ellen cselekszik!”

„Ó, Atreusz birodalma, miként vezérlett e tett számtalan keserveidből végre boldogító szabadsághoz!”

5. Oidipusz király

Oidipusz Polübosz korinthus király állítólagos fia, a Delphoi-beli orákulum abbéli jóslatára, hogy atyját megölel, s anyjával gyermekeket szülessen, nehogy e szörnyű jóslat beteljesedjék, eltávozik honától.

45 Dauliánál utazván, Laiosz nevű thébai királlyal találkozik, kit, vitába ereszkedvén véle, hirtelen fölindulásban megöl. Thébai elébe érkezik, melynek kapuit a martalékra váró Szfinx ostromolja, rejtvényeket adva föl mindenik utasnak, s halál prédája lőn mindenik, ki azokat ki nem találta. Oidipusz megfejté a rejtvényt, s bosszújában a szörny magas szirtcsúcsról dobta le magát, s összezúzottan ért fenékre. Háládatosak is voltak a thébaiak e tettért, mely által szenvedéseiktől megmenté őket, s a trónnal együtt Iokaszté özvegy királynő kezét adák az idegennek.

Rémseges döghalál ütött ki néhány év után Thébai városában; a nép meg kívánta kérdezteni Istenét, mely bűnért nehézkedik rájuk ennyire haragja? Oidipusz már ezt előre megtevé, s már érkezik Kreón, hozva a feleletet, melynek foglalatja: Laiosz halálára vonatkozó; s az „ország táplálta város fertőztetőjének számkivetését” rendeli, nehogy pártoltas-sék a soha meg nem bocsájtható. E jóslatra átkot mond a gondos király a még ismétletlen gonosztévőre, és átka szörnyű súlya alól nem vétetik ki senki, önnön családjának lenne bár az tagja. De kik hát a bűnösök? Kipuhatólására fölszólítja alattvalóinak mindenikét, és mégis alig képes földi erő fölfedezni azt.

Teiresziasz jóshoz folyamodik tehát, kitől, midőn ügyeinek jóvá fordulását reményli, ím, önmagát hallja vádoltatni a gyilkolásról, önmagáról hallja a szörnyű vétket, melyet a királynővel elkövetett, vérfertőzéssel.

Dühöngni kezd a reménycsalott király. A szent iránti tisztelet s a megsértett önértet küzdenek kebelében; cselt kezd gyanítani, vádolni [kezdi] Kreónt, hogy érdemmel szerzett országától meg akarja fosztani, s a hasztalan szabadkozót számkivetésbe küldi.

Iokaszté békíteni ügyekszik az ingerültet, csillapítani képzelme hullámain, melyek nem maradtak minden benyomás nélkül a kigúnyolt s elkergetett aggnak jóslatától. Elmondja tehát nyugtatására, hogy az Isten igéi sem csalhatatlanok, mert férjének is jóslatoltott, miként egykor gyer-

meke fogja megölni, s ím, rablók üték agyon, Daulia közelében, míg gyermeke átszúrt lábakkal tétetett ki a vadak martalékául. E szókra Oidipusz úgylis elindult lelke megdöbben, félve tudakozódik Laiosz temetőről, a történet idejéről, kíséreinek számáról, ijedtsége nőttön nő, megtudja, hogy még egyike él ott volt szolgáinak, s most nyájakat legeltet; utána küld tehát, és közölve mindent nejével, lelke borzad a bűntől, s hirtelen kimondott átkától, ha a bűnös ő lenne.

50 Korinth követje érkezik ezalatt, s Polübosz halálát jelentve, a trónra Oidipuszt híjja, mire Oidipusz önvigasztalólag hozza föl, miként itt sem teljesült az isteni ige, mely atyját általa jóslotta megölelni, de csakhamar magának mondván ellent, remegi a még fenyítő anyai ágyat. Erre megtudja a követőtől, hogy Polübosznak fogadott fia volt csak, ki őt átszúrt lábakkal azon pásztortól vette át, kiért már küldetett. Oidipusz újra remeg, fél, Teiresziasz nem örvöngve beszélt. Látva ezt, Iokaszté el akarja vonni a tárgytól figyelmét; mind hasztalan, föltarthatlanul röpül a sors elbocsájtott nyila, s ő önként rohan annak hegye elébe.

A pásztor megérkezik, kiviláglik, hogy Laiosznak kitevésre szánt gyermekét ő megmenté, s Polübosznak adá át, ki azt átszúrt lábairól Oidipusznak nevezte és fölnevelteté.

Minden világos tehát! Oidipusz a házba rohan elszánva, eleget tenni ítéletének. De ó! A kétségbeesett Iokaszté megfojtott teteme tűnik ott elébe, a kétszerte boldogtalan örvöngni kezd tehát, s önnön szemének világát vájja ki, ez sajnálatra méltó állapotban jelenve meg ismét a nézők előtt.

Úgy, de mi is volna még néki a világon örömdetes, mit szemei élvezhetnének, ott a vadonban, hol nem lesz senki, ki megvetéssel mutatná rá: „íme, ez az ember, ki a szörnyű bűnt elkövette”, ott reményile újra nyugodalmat, s koldusbottal kezében elszántan indul az önszabta számkivetésbe. Csak gyermekeit ajánlja még Kreón atyáskodásába, kedves gyermekeit, kikhez két szent pánt kötelékjei vonják: az atya- és a testvérszeretet.

Szent borzalom fog el bennünket e jelenetnél; a bűn megtörtént, borzadunk hogy történt, de nem tudjuk utálni azt, aki tette: mert látjuk, hogy itt magasb hatalom, az Istenség ítélete tölt be.

6. Oidipusz Kolonoszban

55 A világtalan és önmagára számkivetést határozott Oidipuszt, Polü-neikész s Eteoklész nevű fiai sógorával, Kreónnal, nem akarták tovább Thébaiban megtérni. Nem akkor, midőn a fölindulás kíváncsiságát tette volna előtte is a számkivetés néma pusztaságát, de midőn a hideg megfontolás, a lelki nyugalom visszatért, akkor kényszerű távozni honától, fedelni a trónt, melyet birtokolt. Koldusbottal tehát kezében, szerető leányától, Antigonától vezetve járt be messze vidékeket a száműzött király, míg Kolonoszhoz ért, hol az Erinnüsöknök szentelt berekben, ércapus lejárás nyílt az alvilágba.

Órákulumi jóslat szerint e helyen kelle szabadulnia a földi szenvedéstől, örömmel tudta hát meg az életunt hollétének helyét, mely közelgő szabadulásának reményével kecsegtet. Ámde a lakosság Isten ítéletét látja szenvedésiben, és félvén átkitól, nem akarja határai közt végbevitetni azt. Már-már innen is ki volt taszítandó tehát, míg végre a tartomány fejedelme, Thészeusz elérkeztéig, engedelmet nyer az ottmaradásra.

Ezalatt a rosszfiúk, Polüneikész és Eteoklész vitába jönnek egymással a trónért. Eteoklész bátyját számkiveté, s az sereget gyűjtve harcot üzen honának. De ím, az istenség annak ígéri a győzelmet, kinek részén Oidipusz lesz, és halál fenyíti mindkettőjüket, ha távol temetkezik az el honától. Mindkettő magához igyekszik tehát keríteni az aggot, korántsem fiúi tiszteletből, mert az keblekből régolta kiholt, de alacsony eszközül használandók őt a kivívandó győzelemre.

Megtudja azt Istenétől, másik leányától a haragra gerjedt számkivetett, s fohászkodik, ki fogja őt megóvni az ifjak erőszakától, ki fog helyette síkra szállni az átkos fiúkkal? De ím, Thészeusz érkezik, a sokat szenvedett hős lelke fogékony megérteni a rokon keservet, pártfogást, védelmet ígér tehát az aggnak rossz gyermekei ellen, s ez fényesen hálálja meg kegyét egykori sírja által, mely áldást hozand azon vidéknek, mely azt befogadja.

Kreón érkezik ezalatt; ékes szókkal igyekezve hálójába csalni a világtalant, mi nem sikerülvén, leányait ragadja el, s könnyörületlenül hurcoltatja átkos testvérök táborába Oidipusz egyetlen gyámjait, kik gyer-

meki gonddal tevők elviselhetővé a szenvedéseket, melyeket vállaira sorsa halmazott. De e percben visszajő a pártfogást ígért hős, letartóztatja a barátlan atyafit, s majd a csatatéren teremve kivívja a rablók becses martalékját, Oidipusz leányait.

60 Hír jó ekkor, miként Polüneikész beszélni vágnék a neheztelő atyjával, kit csak Antigoné testvéri szeretete bír reá, hogy meghallgassa gyermekét. De ó, jaj! Csakhamar kiviláglik beszédéből az alacsony ok, mire atyja megátkozza, „hogy tiszteletes legyen ezentúl az atya előttetek, s ne böcszeleníttessék meg, ha világtalan aggtól származtatok.” Jól látja a megátkozott elkerülhetetlen halálát, mellyel átka fenyíti, de el már fölötte törve a pálca, s a sors által kimért útról kilépnie nem lehet. Most a bánat mértéke betölt. Hallhatólag szól az istenség dörgései által, jól érti azt az agg, de lelke nyugodt, s már a Földön dicsőült ártatlanságának érzetében. Elindul tehát Thészeusszal, senki mástól nem tudandó sírját fölkeresni, s abba, az ég dörgése közt megfoghatatlan malasztal alászáll.

Hátrahagyott árvái vágnák ismérni a sírt, mely atyjukat takarja, vágnának sírni, s imálni hantjain, de szent a hely, mert Isten ítelt ott, ismérni azt, közelíteni ahhoz halandónak nem szabad. Ne is emeljetek javeszékelést, szűnjenek a panaszos szavak, mert ezt kívánja minden tisztet.

7. Antigoné

Jelen színművünk tárgya az emberi önkény, mely természeti gyöngegségét daccal támogatva szentségtelenül küzd az örök törvények ellen, melyek kebleinkbe írvák, és elnyomatva bár a zsarnok akarattól, győzedelmesen törnek ki, egykor nagyságok előtt, az erőszak törpén tűnik elő.

Polüneikész és Eteoklész a jóslathoz képest egymás elleni harcukban elesvén, Kreónra szállott a trón, ki Polüneikésznek mint hazája ellenének megtagadván a temetkezést, halálbüntetéssel fenyíti parancsa megszegőjét. Fájdalommal tekinte Antigoné e kemény parancsra, mert hisz testvére az, kit érdekel; és mit gondol a testvér azzal, vajon egyszerűltette tettét helyesli-e az ember csinálta törvény? Elég, hogy rokon vér, rokon vért pedig az istenség önté erébe. Fölszólítja tehát Iszménét a kemény

parancsnak ellenére sírt készíteni a boldogtalannak, de Iszméné lelke meg nem edződék százféle nyomorban, ő visszaretten a tervtől, melynek nem tagadhatja szentségét, de következményeit féli.

Sötét s viharos éjszakán viszi tehát végbe a szent kötelességét, mennyire az ereje s az örök éber vigyázata engedi, maga Antigoné; erőt az öntudat önt női karába, távol minden segélytől, elfödni halottját. De csakhamar fölfödöztetik, s Kreón dühöng parancsa megsértése miatt, éppen családja egyik tagja által, kinek leginkább kellene szentesíteni azt; családja oly tagja által, kit Haimón fiának nejeül kinézett. Antigoné nem tagadja, sőt, büszke benne, hogy Istennek szent törvényeit teljesíté. Büszke, s nem akarja megosztani díszét, a testvéri szeretet sugallata által magát is bűnösnek valló Iszménével, ki kislelkűen vissza bírt ijedni a tettől magától. Valóban, az erény örök törvényeinek nem választhatott volna költőnk érdemesb végrehajtót, mint éppen Antigonét, ez egészen női, s az ifjúság ártatlanságában viruló nőt, ki félretéve minden gyöngeséget, csatára száll a zsarnoki kénnyel.

65 Kimondhatatlanul bosszantá e dac az ellentálláshoz szokatlan fejedelmet; ki lőn mondva saját gyermeke hölgyére a halálítélet, és sziklaodúba hurcoltatott a két áldozat, örökös koporsó s menyasszonyi ágyul szolgáló sziklaodúba. E kegyetlen ítélet fölkelte Antigonéban az élet utáni vágyat, ő érzi, hogy ifjú még, hogy az néki koránti sír, de nagylelkű malasztal halad azért a halálba, élénk részvéte közt a népnek, melynek jajgatása nyilván megmutatja, mi célt veszített lesz a hatalmasoknak öldöklő parancsa, a nép szívében hála- s dicsőülést nyert tettek ellenében.

Könyörgék azalatt Haimón kedveséért; de kérései csak haragját nevelik az engesztelhetetlen atyjának, áthatva fájdalommal által, eltávoz a reményvesztett fiú, soha meg nem jelenendő többé előtte.

Teiresziasz vést hozó jóslata költi föl végre szenvedélye mámorából Kreón jogérzetét. Ismét jóvá kívánná tenni mindeneket, sötét sejtésektől üldözötten siet az eleven holtak sírja felé; iszonyú a fájdalom, mely keblét megrohanja! Haimón, karöltve kedvesével, a hideg földön nyugszik, túl a síron ölelendő azt, kit bírnia innen önkényt tiltá meg. Félőrülden siet vissza a gyermeke veszített lakába, s ott nejét, Eurüdikét halva találja, ki e borzalmak híre előtt boldogabb világba vonult, hol ember nem üldi többé embertársait. Szörnyű a keserv, bűnértetével párosulva,

mely Kreón kebelében e látványra viharzik, részt keres a fájdalom magának, szavakká olvad el, fölkiáltván:

„Ó, jaj, senki másnak ne tulajdoníttassék mind e bűn, mert én magam, én őrvongva öltelek meg.”

III.

A mondottakból következő elméletet gondolánk fölláthatni:

1. Az erkölcsi elv

70 Valamint minden szépművészet tárgyát a szép s nagyszerű eszméjében találja, úgy a drámaíróról is azt kell előre vélnünk, hogyha tollat ragad, ha lelkesedését hullámozó cselekvénybe önti ki, lelkét a szép s nagyszerű iránti tisztelet töltötte el, s ennek ír apológiát a drámai műben.

Szabályul állíthatjuk tehát föl, hogy egy ily eszmét vegyen föl mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágy, és vívja ki ennek győzelmet száz ellene küzdő gátnak dacára. S ez képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.

Nem kevésbé illeti e szabály a történeti drámát, föl lehetvén úgyis tenni a költőről, hogy oly tárgy, melyben ily erkölcsi szépség nem létezik, nem lelkesítendi őt a kidolgozásra. Ami pedig annak hatását illeti, az természetesen a történeti műben a legfensőbb lépcsőjére hág, mert amellett, hogy az elv igazsága önkénytelen írja kebleinkbe magát, egyszerűsmind a gyakran életre nem alkalmazhatónak mondott elméleti világból a tagadhatatlan példák sorába emeltetik.*

De lássuk szerzőnkéül az imént mondottakat!

Aiaszban: Az emberi nagyság balgasága tüntetik előnkbe. Hőse túlemelkedve a földi sorompón, halhatatlanság után sóvárog; ámde ő ember, természete a magasb szférák fényözönét nem bírja elviselni, nem engedi sorsa osztályrészével megcsaladni a halált; s a hős nagysága ledül, ellentétben a kedves- és atyával, ki szűk családi körben csak kéjeket élvez.

75 *Philoktéteszben:* Minden magányérdek s gyűlölet alárendeltetni taníttatik a honszeretetet s dicsőség szentelt szavának.

Trakhiszi nőkben: A férfiúi tökély teljes képét látjuk személyesítve, oly hőst, ki tántoríthatatlanul dacolni látszik minden szenvedéssel, ki-nek csak egy gyöngéje van, épp azon férfiúi erőből származó, mely magasbra emeli őt a többi embereknél. Ámde e gyöngéje elég lecsatolni a mindennapisághoz, a porba, melyből vétetett, lesújtani a rendületlent.

Élektrában: Bűnhődni látjuk a jogosság palástja alá rejtőző gonoszt, ki a családi élet szentségének ellenére, bírója lőn annak, miről ítélni csak Istennek illik.

Oidipusz királyban: Borzadva látjuk sorsunk fonálait magasabb kéztől szövetni, mely ellen bármiként csatázunk, fenntarthatatlanul és minden bizonnyal mégis utolér.

Oidipusz Kolonoszban: Nagyszerű betűkkel látjuk fölírva a „Tiszteled atyádat és anyádat!” parancsát.

80 *Antigonében végre:* Az örök erény törvényeit látjuk szentesítve, melyeket elnyomhat bár az erőszak, győzelmesen törnek ki csakhamar, véres bosszút állva az ellenek csatázón.

2. Személyek

Hogy a fölvetett erkölcsi elv, mint feljebb mondók, győzedelmeskedhessék, szükség, hogy valaki küzdjön ellene; s ezen küzdő a színmű főszemélye.

Mivel pedig nem feltétlenül szükséges, hogy az ilyen egyedi személy legyen, sőt: többen is lehetnek, leginkább akkor, ha többeknek egymás elleni küzdelmekből származik az erkölcsi elv elleni küzdelem; világos lesz, hogy a drámának több főszemélyei lehetnek, anélkül, hogy annak szellemi egysége megromoljon, mely az egyirányú küzdelemben áll, így:

Héraklész és Déianeira

Klütaimnésztra és Aigiszthosz é. ú. t.

85 Igen csalódnék azonban az, ki azt hinné, hogy vakon küldheti főszemélyét csatára a jog s igazság zászlói ellen. Utálat s bosszankodás szállná még a nézőket akkor, ha szentségtelen kezekkel látnák berontani az erénynek templomába.

Jogcímének kell tehát lenni a főszemélynek, melyre támaszkodhatik. S mi könnyű ennek megtörténnie, hányszor jó a gyarló és tökéletlen ember ellentétbe az erkölcsiség örök parancsival! Látja, miként vannak azok véges értelme előtt egymás közti küzdelemben: választ közülök. S ki áll nékie jót, hogy választása a legszentebbeket érte? S ha érte is, ki biztosítja őt, hogy érdemesen vívandja ki annak győzelmét, s gyarlósága, mely a szentnek képviselésére oly elégtelen, nem késztetendi-e megbotlani egykor?

Vigyáznunk kell tehát, nehogy e jogcím erősebb legyen az elvnel, mely ellen csatázván bukni kell, mert különben – a fölemelkedett bánat s mégis nyugtató önérzet helyett, mely keblünket a drámahős buktából származó elvgyőzelemnél szállja meg – keserű fájdalom s igazságtalanság szülte könnyek lepnek el, a költészet szellemi malasztját a mindennapiság posványába idézők. Történhetnék ez, ha ki az ártatlanság s erény apológiáját akarván írni, tökéletes jó s hibátlan személyt hurcolna keresztül ezernyi szenvedésen, ha végre győzelmeztetné is azt? De lásunk példákat!

Aiasz lelke magasra vágy! Mi szentebb e törekvésnél? De véges az embererő, s buknia kell küzdelmében a véghetetlennel, ha elhagyva a közepszerűség Édenét, túlvágyik lelke a halandóságon.

Philoktétésznek nincs-e elég jogcíme az Atreidák elleni gyűlöletre? Mégis lelkünket szent nyugalom szállja meg, látván, hogy tágulnia kell e gyűlöletnek a honszeretet s dicsőség parancsa előtt.

90 *Héraklész*, a rendületlen hős, egyetlen gyöngesége nem-é maradhat büntetetlen, midőn oly könnyen megbocsájtható az rendkívüli érényeiért? Nem, mert ez egy gyöngeség által tanúsítja, hogy nem bírt fölülemelkedni a Földön, s viselnie kell a megaláztatást, mely minden földfiának osztályaul esett.

Klütaimnésztra jogcíme a gyermekáldozat, a cím erős! De szent legyen a családi élet, bűnhődjék a gonosz, ki kötelékeit önbírájaul, erőszakos kezekkel tépi el!

Oidipusz király el kívánja hárítani a szörnyű bűnöket, melyeket Isten igéje szerént el vala követendő. Ámde a sors örök végzése szentek, s teljesüléseket magányos érdek meg nem akasztja.

Polüneikész és Eteoklész Oidipusz önmagára kimondott átkát teljesíti. Ámde tettüket szigorú jog helyett fiúi tiszteletnek kellenék vezetni, mert jaj a fiúnak, kinek kebeléből kihaltak e hangok, ki törvényt állít fel atyja ellenében.

Kreón mint király honja ellenének megtagadja a temetkezést, s ezt jogosan cselekszi. *Antigoné*, testvérét eltemetve, erényes tettet követ el. Ámde *Kreón* az erkölcsiség örök törvényeit alá kívánja rendeltetni a szigorú jognak, s magát sújtja ezáltal.

95 Mivel minden külső cselekvény csak benső tökélet és elhatározás következménye lehet, hogy tehát a színmű személyeinek egymás közti s az erkölcsi elv elleni küzdelmek motiválhassék, szükség, hogy azoknak oly jellemök legyen, melyből azon környülményekben, melyben léteznek, cselekményeik önkényt folyjanak. Amennyiben ez a drámai személyek jelleméből teljesíttetik, összefüggő és egy lesz a mű, amennyiben pedig külső erők gyakorolnak abba hatást, elromlik az egység. Világosíttassék fel!

Mivel pedig mind e cselekmények, mind az elv elleni küzdelem, nem elméleti tényekként állanak a drámában, de élő és valódi emberek által képviseltetnek, szükség, hogy mind azokon, mind a jellemeken azon kisebb meghatározások és sajátságok meglegyenek, melyek az egyedi embert mind egymás között, mind az eszméleti embert s az elv gyakorlati kivitelét az embertől megkülönböztetve egyedivé teszi.

Ezen egyediség leginkább a főszemélyekben kívántatik, mert ezeknek mintegy segítői a kivitelben, s a körülményeknek előidézői a mellék-személyek. Világos egyszersmind innen, hogy csak azok lehetnek drámai személyek, kik abban ilyennemű munkásságot gyakorolnak.

A történeti színmű hősenek jellemére nézve megjegyzendő:

Minthogy a jellemet tettekből, s ezeket körülményeikből szoktuk megítélni, oly jellem adandó a történeti színmű hősenek, minőt tetteinek magyarázhatása megkíván. Nem pedig olyan, minőt egy vagy két történetíró – meglehet, gyűlölség- vagy hízelgésből – tulajdonít annak; [bizonytalanságban] hagyva a költőt, ki tetteivel nem bírja összeegyeztetni azt.

100 A mellékszemélyeknek jellemök a szükséghez képest választassék, aminő összeállítást tudniillik a kifejlődés kíván.

Megszűntnek gondolom a mondottakból azon kérdést, vajon a színműben csak jó és mennyire jó szellemű személyek lesznek felhozandók. Nem akkor morális a darab, ha jó személyei vannak.

Alig kell mondanom, hogy ugyanegy színmű személyei olyanok legyenek, kik valósággal összejöhetnek egykor, hogy a színmű főbb személye a darab folytatában el ne tűnjék anélkül, hogy cselekvényeinek kifejlődését ne érje. Kivételnek e szabály alól azon személyek, kiknek megjelenésök csak más főbb személyek cselekvényeinek magyarázatja, s magok a szövevényben semmi részt nem vesznek.

Az egyediségre nézve minden szorgosabb kifestés és sajátság nyújtanak példát, a cselekményt motiváló jellemekre következők:

Aiasz nagyravágyó lelke.

105 *Philoktétész* számkivettetéséből származott gyűlölete a görögök ellen.

*Héraklész*nek tettereje s szerelem utáni vágya.

Életrának szeretett atyja halálából s a méltatlan bánásmódból származott bosszúvágya é. ú. t.

3. Cselekvény

A drámában rejlő élet- s küzdelemnek cselekményben kell magát tanúsítnia.

Innen drámai cselekvény csak az, mely vagy jellemismertetésül szolgál, vagy az elv elleni küzdelmet s annak győzedelmét foglalja magában.

110 Megkülönböztetjük ebben a színműcselekvény elejét, fordulatát és feloldását.

Eleje: azon része a színműnek, mely egyszerű tettben magában foglalja vagy az erkölcsi elv elleni küzdelmet, vagy azon botlást, mely gyarlóságunknak szent s örök dolgok melletti hősködésében oly természetes.

Így *Aiaszban*: A fegyverek elítélése utáni bosszútökélet.

Philoktétészben: Magánygyűlölet, mely dacolni vágy a honszeretettel.

Trakhiszi nőkben: *Héraklész* részéről *Iolé* szerelme, *Déianeirá*éről a *Nesszosznak* adott, nőiség szülte hitel.

115 *Élektában:* Klütaimnésztra és Aigiszthos vérbűne.
Oidipuszban: A sors végzése elleni dac, és gúnyja, az emberi gyöngeség.

Oidipusz Kolonoszban: Az atya számkivetése.

Antigonében: A Polüneikész eltemettetése elleni tilalom.

Fordulatában a színmű egészen ellenkező irányt vesz, mint eleje gyaníttatá, mely vagy az erkölcsi bűnnek önkényes átlátása s azt jóváhozni akarása által történik, vagy azáltal, hogy már-már a küzdő jogcíme látszik győzedelmezni az erkölcsi elv ellen.

Az elsőre példák

120 *Trakhiszi nőkben:* Déianeira aggasztó sejtelve az ing elküldése után. Ő szeretné a történetet nem történetté tenni, tettét visszahúzni, de késő.

Aiaszban: Átlátja szegényét a hős, meghalni eltökéllett, sírba vonulva szegényétől. De sikerül-e ez?

Oidipusz királyban: Büntetni akarja a gonoszt: mint bíró s gondos Kindosz király jelenik meg, későbbben maga lakolandó.

Oidipusz Kolonoszban: A gonosz fiúk visszavágyják venni atyjukat.

A másodikra példák

Philoktétészen: A hét hős dacos tökélete, miszerént honukba valának menendők.

125 *Élektában:* Klütaimnésztrának Oresztész halála híréből származott biztosságérzete.

Antigonében: Az emberi törvénynek Antigoné és Iszméné halála által kivívott látszatú győzedelme.

A feloldás végre a fordulat dacára, sőt éppen annak eszközével úgy fejt ki a színműt, mint annak eleje, s az erkölcsi elv győzelmeztetése megkívánja. Így:

Aiaszban: Halál tökélete által nem éri el a hős a fordulatban kimondott célt, mert gyalázataul megtagadtatik tőle a temetkezés.

Philoktétészen: Éppen az erős tökélet által idéztetik mintegy elő a tilalmazó Isten.

130 *Trakhiszi nőkben:* éppen az öltöny átküldése által telik be oly rettenetes az azt követő aggasztó sejtetem.

Élektában: Oresztész halálának költött híre volt a lép a gondatlanná tett gyilkosok megbüntetésére.

Oidipusz királynak: gondoskodása s a gyilkosok elleni átka idézi elő siralmas sorsát.

Oidipusz Kolonoszban: Éppen fiai tökélete által indul fel annyira elhagyott atyjuk haragja, s ezáltal eszközöltetik lakolásuk.

Antigonében: azon már-már látszatú győzelme által az embercsinálta törvénynek az erkölcsi elv ellen, bűnhődik a szentségtelen, sértő fiát s nőjét vesztve el egyszerre.

135 Nem tartom feleslegesnek ezek után még következőket megjegyezni. A főszemélynek fentebbi meghatározásából következik, hogy nem mindig a főszemély viszi a legnagyobb, s a színmű kifejlődésére leghatályosb szerepet is. Ez csak akkor történik, ha a hős, mint Aiasz, úgyszólván önmagában küzd s veszti el csatáját. Azonban mint mondók, a cselekvények nemcsak a jellemből, de a körülményekből is származnak, a körülményeket pedig, mint már állítók, a mellékszemélyek idézik elő, s így a színmű kifejlődésére gyakran tetteleg igen nagy befolyást gyakorolnak, leginkább akkor, ha a színmű fordulata a második szám alatti mód szerint alkottatik. Így Élektra s Oresztész, Antigoné é. ú. t. fejtik ki leginkább a színművet, ugyanezen darabokban előjövő főszemélyek helyett.

Megjegyzendő továbbá, hogy mindemellett a főszemély cselekedetei ne csupán a mellékszemélyektől gyakorolt hatás által határozottassanak meg, s a színműnek legalább vagy eleje vagy fordulata a főszemély szabad akaratától függjön. Így *Aiaszban:* Mind eleje, mind fordulata a főszemélytől függ.

Philoktétészen szinte.

Élektában eleje.

Oidipusz királyban fordulata.

140 *Oidipusz Kolonoszban* eleje.

Antigonében eleje s fordulata.

A feloldásáról szabályul, mint mondánk is, csak azt ismételhetjük, hogy az a színmű elejéből s fordulatából úgy folyjon, mint foly a szillogizmus első s második ízéből a következés.

Megjegyzendő végre, hogy a főszemély büntetésében szinte áll a természetjog azon szabálya, mely szerént a bűnös annyira korlátozandó csak cselekedetében, mennyire e cselekedete a föllállított elvvel megütözik. Nem szükséges azért mindig a halállali büntetés. Elég például a nagyravágyása által vétkezőnek számkivetés, mely minden bizonnyal élekennebb érdeklendi őt a dicsőítő halálnál é. ú. t. Így Philoktétésznek elegendő büntetése dacáért, hogy gyűlöletének ellenére az Atreidák táborába kell mennie. De még a halál nemének választásában is vigyázattal kell lennünk, s a színmű, a büntetendő személy jelleméhez, vétkéhez alkalmaznunk azt. Így Héraklész és Aiasz önmaguk vetnek véget napjainak, mintegy nagyságuk érzetének téve eleget, mely a sors örök szabályát is kijátszani bírja. A kétségbeesett Iokaszté kötéllel végzi ki magát, míg Oidipusz, ártatlanságának érzetében dicsőülve, s az Isten szavának zengése közt szenderül el. Polüneikész és Eteoklész sírjait atyjuk elleni vétkökért testvérkéz s belháború ássa, míg Antigoné halálát kedveséveli egyesülése édesíti.

Ezek a cselekvény elméletének főbb vonásai, de korántsem mind. A személyek egyediségének s jellemének bővebb föstéséből s összeállításából származnak más mellékes cselekvények, melyek mindezen főbb részeket egymással összekötik, s előre készítik mind gyorsabb kifejlődését, s a jellemismertetést elősegítik; ezek mintegy háttérben állanak, s azon élénkséget hozzák az egészbe, mely az életet, s így a drámát – mely az élet költészete – leginkább jellemzi. Azonban, mivel a dráma nem csupán élet, de az élet virágának, mint mondók, ízletes bokra csak, kitetszik, hogy oly idegenszerű kisebb cselekvényeket nem lehet a színműbe beszőni, melyek az imént mondott tulajdonokkal nem bírnak, s feláldoznák a színmű egységét élénkségének.

145 E kisebb cselekményeknek kifejlősökre nézve ugyanazon lépcsőzet lesz megtartandó, melyet a főcselekvényre nézve elejében, fordulata- s végében elősoroltunk.

De lássunk néhány példát! Ilyen:

Aiasz kardjának s Hektór övének története. Aiasznak mint kedves és atyának kéjpercei, ellentétben a hőssel. Sírjának Odüsszeusz által eszközöltetése.

Philoktétész betegsége, ígért gyógyulásával; a cselszövény s ravaszság bukta, „a jobb becsületesen, mint okosan” győzelme mellett.

Déianeirának azon hölgy, kit leginkább pártfogása alá vett, orozza el üdvét, s büntetésül árván, elhagyatva marad a világon. Midőn az Isten igéi Héraklésznek Oichalia elleni harcáról már-már hamissá valának leendőik, akkor teljesednek be oly rémségesen é. ú. t.

150 A feljebb kimondott elvet pedig, mely szerént a színmű által gerjesztett fájdalmat mindig bizonyos nyugtató érzéssel kell csillapítani, nehogy az a mindennapiság könnyévé olvadozzon, annyira kiterjedt értelemben kell érteni, hogy e mellékcselekvényeknek is mindenikére kiterjesztessék.

Így Aiasz buktaival Odüsszeusz magaviselete. Philoktétész sorsával lábának ígért gyógyulása, Oidipusz vakságával azon érzet, hogy mi is van örvendetes e világon, mit még ő láthatott volna. Iszméné visszaretetésével az erkölcsi tettől, magát is bűnösnek valló nyilatkozata. Antigonénak s Haimónnak, kik az önkény áldozatául esnek el, halálán túl a síroni egyesülésök reménye é. ú. t.

Kérdés támadhat még a történeti színművek iránt, mennyi s mennyire szabados benne a költés. Erre nézve következő szabályokat gondolok megállni.

A történet ellen költeni nem szabad. A történeten kívül szabad olyan dolgokat, melyek ha történetek volna is, történeti nevezetességgé nem lettek volna.

Megszűnik a fent mondottakból azon sok vitára s még több üres szóra alkalmat adó kérdés, vajon minden tárgy alkalmas-e színműcselekvénynek, s ha nem, melyek azok.

4. Jelenések

155 Látszik a mondottakból, mi nagyon csalódnak azok, kik színművet akarván írni, fő gondjuk: meglepő jelenéseket szerkeszteni össze, ezek-

nek kívánataihoz alkalmazva a jellemeket. S ha ily jelenések sorát a hős halálával végezhetik be, kész a színmű.

Éppen ott kezdik ezek, hol végeznie kellene, s a jellemek különböző összeállításából származtatni a jelenéseket, nem pedig ellenkezőleg.

Ha ki felfogott tehát egy alapeszmét, annak elejét, fordulatát s feloldását meggondolá, üljön le, s írjon, ha drámát akar írni, ne kösse meg előre kidolgozott sorával jelenéseinek, képzele szárnyát. S ha a mondotakra figyelmez, ne féljen, hogy összefüggés nélküli művet írand.

5. Az öt felvonás egymásutánja

Így szeretik némelyek nevezni azon szabályt, mely szerint az első felvonás személyeinket ismérteti, a második bonyolít, a harmadik még inkább, a negyedik utat mutat a föloldásra, az ötödik kifejti a cselekvényt.

Először is bátor vagyok kérdezni, mi által ismértetjük személyeinket, nemde: színműben cselekménye által, hisz a színműben távol kell lenni minden elbeszélésnek. Miért tehát első felvonásban ismértetni színművünk személyeit, s nem akkor, midőn „napszáma béköszön?” Miért bonyolítani a másodikban és harmadikban, oldani a negyedik- s ötödikben? Hátha a bonyolításra több idő, az oldásra néhány perc kell, ha a darabnak egyszerre történendő kifejlése megkívánja, hogy a cselekmény egy része hamarabb vagy később bonyolítottassék. De lássuk mesterünket!

160 Teukrosz,
Héraklész,
Aigiszthosz,
Thészeusz,

Haimón é. ú. t. mikor jelennek meg? A színműnek úgyszólván végén. Mikor kezdődnek a fentebb elsorolt mellékcselekvények bonyolítani s szövetni?

165 Elég tehát szabályul, hogy logikai rend legyen az egészben, s egyszerre történendő kifejlés. A többi a tárgy mivoltához s szelleméhez, mely az egészet előnti, lévén alkalmazandó, a költő önkényére s belátására bízathatik.

IV.

Némely felvilágosításokat s észrevételeket tartok még szükségesnek mindazon dolgokra, melyek Szophoklész korának miénktől távolságából némi homályt ölthettek magokra, mint századunknak e részbeni néhány csalódás- és tévedéseire.

1. A nép akkori erkölcsi fogalmaiból eredők

Mentől közelebb áll bizonyos nemzet gyermekkorához, annál közelebb viszonyban áll az istenekkel, s annál gyakrabban avatkoznak ezek közvetlenül a nemzet dolgaiba.

Természetes hite volt tehát az ifjú s erődús nemzetnek az, hogy a testi szenvedéseket szinte Isten közvetlen avatkozásából származó büntetéseknek tekinté, s ezáltal a drámában mint lelki élvezet nyújtó műben, egyedül helyet foglalható lelki szenvedések méltóságára fölemelé.

Így Aiasz örvülésében,
170 Philoktétész lábbajában,

a Thébaiban kiütött döghalálban é. ú. t. Isten közvetlen büntetését látván, azokat drámai cselekvény méltóságára emelheték.

Philoktétész lábbajára nézve mégis, melyet némelyek a színmű fő tárgyának állítanak, bátor vagyok észrevételeimet előadni:

A színmű tárgyának lenni, feljebb már azt állítánk, melyben a három kiemelt fő rész fölállítható. Hogy pedig ezen fő részek a lábbajban nem, de a hazafiság s dicsőség elleni küzdelemben találhatók fel, már előbb megmutattuk, tehát a színmű fő tárgya nem a lábbaj, de a fent írt küzdelem.

De nézzük e kérdésben lévő láb baját, mivé tehetjük azt? Magyarázható abból először számkivetése s így gyűlölete is, másodsor az környülmény, hogy senki a pusztaszigetről ily alkalmatlanná leendő utast honja partihoz szállítani nem találkozott. Végre, hogy e célt soha nem vesztő nyilak élte fönntartására elkerülhetlen szükségesekek valának.

175 Feljebb mondtuk már, hogy a színmű személyzetének jelleméből kell a környülményekkel egyetemben a cselekvényt motiválni. E testi

szenvedés a nemzet fentebb írt hite szerint szellemi méltóságra emeltetvén, úgy motiválja a cselekvényt, mint azt más lelki tulajdon tenné, s így ez egész lábbaja Philoktétésznek, mintegy a cselekvényt motiváló jellem.

E testi szenvedések után figyelmünket magokra vonják az orákulumi mondások s megjelenő istenek. A jelenkor gondolkodása szerint ezek mind megannyi *Deus ex machinák*. Annál is inkább, hogy hatásukat, szabályunk dacára, mely minden külső erő beavatkozását tiltja drámatul, a színműnek igazán üterére, a kijelelt három részre gyakorolják hatásukat. Azonban az akkori kor gondolkodása szerint, mint láttuk, ezek nem voltak oly képtelenek.

De lássuk költőnket is, mi óvakodva él ez eszközökkel, miként akarja igazolni a nép hitét, mely ellen kikelnie nem szabad. S így motivációkra használja csak leginkább az ily beavatkozásokat, s ezt szabatosan teszi, mert a költőnek úgy kell motiválni, hogy motívuma kora előtt ne veszejtse el erejét. Ilyen *Oidipuszban* a kétféle jóslat, *Philoktétészben* a Helenosz jóvendőlése. Hol pedig azok magára a cselekmény ütemére gyakorolnak hatást, úgy alkalmazza őket költőnk, hogy azoknak elhagyásával is állta az általuk elért cél, s inkább erősítésül hoztatta csak fel.

Így *Philoktétészben* Héraklész megjelenése leginkább azon eszmét képviseli, mely akkor, midőn az elvásztó pillanat megérkezett, felkölté hőseinkben a dicsőség s honszeretet szunnyadó érzéseit, s dicsőült barátjoknak emlékével erősítve, kinek a nyilak ajándoki valának, s ki maga kivívta már egykor Trója sáncait, tökéletté ért elmenni Ílionba.

Aiaszban az örjülés Istenek beavatkozása nélkül is magyarázható jelleméből.

180 *Antigonében* Teiresziasz,

s *Oidipusz Kolonoszban* az orákulumnak jóslatai nem fognak magukban egyebet morális elveknél, mit Oidipusz is mond: „Az istenek nélkül is igaz.”

Oidipusz királyban pedig a döghalálra vonatkozó jóslat már a nemzet hitéből világos, mely jóslat nélkül is Isten büntetését látta abban bizonyos vétekekért.

A többi előforduló jóslatok pedig oly keveset tartoznak a dologhoz, hogy megszűnván hatásuk a nép hitére, minden zavar nélkül elhagyhatók.

Könnyű innen elméletet kivonnunk: megszűnván ti. ezek a nép hite lenni, a színművilágból is egészen ki lesznek hagyandók. Kivén, ha a színmű sötét s regényes jelleme, történetének korával megkívánják az ilyest. De akkor is csak úgy, hogy az általuk okozott hatás természetes úton is eszközölhető legyen. Így Hamlet bosszúval eltölt keble földidézeti atyjának lelkét, az őt bosszúra serkentőt.

185 Macbethnek elég boszorkánya volt a nagyravágy, s kísértete a lelkiösmeret.

Brutusnak gyöngéd érzete, mely a szent szabadság védelmében egy gyarlóság szülte botlást szenvedett csak, könnyen üldöztethetett a vértől, mely kezét bémocskolá.

A temetésnek oly nagy fontosságra lett emelése is feltűnhetik Szophoklész olvasójának, ha látja, hogy annak megtagadása a színmű kiegészítő részei közé tartozik Aiaszban. De másképp áll ez a régiekre nézve. Hitők szerint Aiasz mindaddig nem szűnt meg részt venni a színműben, míg el nem temették, mert a temetetlenek lelkei nem leltek Hadeszben nyugalmat.

Innen Antigonének életveszélyeztető cselekedete is eléggé van motiválva ezáltal, mely a filozófiai jelenkor képze szerint némi balgaság színét ölteté magára. Nem kerülheti el végre figyelmünket az, hogy öldöklések s halottak soha a nézők előtt nem mutattattak. E körülmény, ha önmagunkat nem akarjuk megcsalni, leginkább azon borzalom okozta tiszteletből származott, mellyel hitöknél fogvást halottjaik iránt viseltének. De használjuk e tényt, s ne hozzunk a nézők elébe mindig gyöngébb érzést fölizgató mészárlásokat, tartsuk magunkat az e tárgyra nézve feljebb kimondott szabályhoz. S legyünk szelídekké ebben is, letéve a művelt nemzethez nem illő ok nélküli kegyetlenkedést, mit oly sok tollhőseink annyira szeretnek.

2. Az előadás akkori körülményeiből eredők

A helléneknél népünnepek tartatának, melyekben versenyre szállt a hős és művész, legszebb díjául egyszerű babérkoszorút esdekelve csak a nemzet kezéből. És versenyre szállt a költő is, mely népének történetvi-

ragát szép láncba foná, de hogyan tegye magát érthetővé e nép előtt? Fölvett tárgyat tehát többek szájába adá, kik a lehetőség legnépszerűbben fejték azt ki kérdéseik s feleleteik által.

190 Csakhamar ugyanazon személyek hozattak színpadra, kik fölvett tárgyának is személyei voltak, s önnön történeteket beszélék el, természetesen növekedő hatással. Mindazonáltal olyan történeteiket csak, melyek színpadon kül menének végbe, s színpadra pedig csak sikerök s foganatok hozatott fel. Példa erre Szophoklész mindenik színműve.

Hogy pedig a versengni kívánók színműveiket mind előadathassák (melyekben a főszerepet többnyire magok vívék), kisebb terjedésüknek kellett lenni műveiknek, s többnyire csak ott kezdődniek, hol a cselekvő személyeknek minden érdekeik összeváltak. Az ezt megelőzőt csak elmondván. Példák mint feljebb.

Ezen előbb s a színpad mögött történet elbeszélésébe szövék a költők legszebb virágaikat s ékesszólásuk egész hatalmát.

Ilyenek *Aiaszban* a halálára vonatkozó jóslatnak elbeszélése.

Elektrának önsorsát lefestő gyönyörű beszéde.

195 *Hülosznak* apja halálának módjáról tett jelentése é. ú. t.

Nálunk a színművek a környülmények megszüntével nagyobb kiterjedést nyervén, s azon elv, hogy a színműben minden előadassék s nem elbeszéltessek bővebben kifejtetvén, mentől ritkábban kell a színművet megelőző cselekményeket, s még kevésbé a kívül történeteket elbeszélni.

Azon egyetlen eset, melyben az szabatosan történhetik, később jövend elő.

Még egy sajátáguk a régi görög színműveknek a kórus. Állott pedig a színmű minőségéhez képest aggod- vagy szüzekből é. ú. t., elég sokoldalú kötelessége pedig megszüntével különbözőleg osztatott fel.

Főbb kötelességei valának a következők:

200 1. A nép szavát képviselte, így Aigiszthosz zsarnokoskodása elleni gyűlöletében, Antigoné, az érdemetlenül büntetett iránti részvételében é. ú. t. Jelenleg a színmű minőségéhez képest gyakran fölöslegessé lőn. De különben is, nem jajveszékelnének-é némely jó urak a „derék régi korból” a népnek e színpadi képviselésén?

2. Észteni bölcselkedéseket s a jövendőről sejtéseket adott elő. Mik jelenleg többnyire monológokba szoríttatának.

3. A kint s előbb történeteket beszélte el. Melyek a fentebb írtak szerint jelenleg mind cselekményben hozatnak a színpadra.

4. Élénk részvéttel viseltetik bizonyos személy iránt, sőt, azt tehetése szerint segítette is. Mit jelenleg a segédszemélyek cselekszenek.

S végre a színmű erkölcsi elvét s a színmű filozofikus folyamát követé éber figyelemmel. E része a kórus kötelességének, jelenleg a legtöbb színműírókra nézve legkisebb gondjuk lévén a filozófiai szövevényre, megszűnt.

3. Századunk néhány korhibái

205 Vessünk egy-két pillanatot azon hibák közt néhányra, melyekben korunk szenved leginkább.

Gyakorta látjuk színpadunkon, hogy színművünknek legnagyobb részét az erkölcsi elv elleni küzdelem motivációjára fordítjuk. Mindazon körülményeken keresztülhurcoljuk hősünket, melyek által ily küzdelemre határozottatott.

Ez nagy hiba, mert éppen az a dráma és regény közti különbség egyike, hogy a regény e motivációval foglalkozik leginkább, míg a színmű a küzdelmet foglalja magában. Az azt megelőző okokat csak annyira érintvén, mennyire azt a színmű érthetősége feltétlenül megkívánja, s ez azon egy eset, melyben a színműt megelőző legfontosabb eseményeket szabatosan lehet szóval elmondani.

Másik hibája korunknak az, hogy már színművünk alig létezik, melynek fő tárgya ne lenne a szerelem. Olyformán tudniillik, hogy a szomorújátékban a szerelem használódik címül, mellyel a főszemély bizonyos (gyakran gyöngébb) elv elleni küzdelmében megbukik, vígjátékban pedig a szerelem használtatik ily elvül, s a más címmel ellene küzdőn győzedelmeskedik. Ez nagy egyoldalúság.

A szerelem az emberi természettel igen összefüggő indulat ugyan, mely által igen gyakorta jó ellenkezésbe nagyszerűbb erkölcsi elvekkkel, vagy mely erkölcsi alapul véve gyakorta támadtatik meg emberi balgaság által. De nem egyetlen indulat-e csak ez is az indulatok sorából, nem egyetlen oldal-é ez az emberi gyöngeség azon sok oldala közül, melyek

által a véges erő s az örök szabályok ellenkezésbe jönnek? Igen, a szerelem lehet tárgya színműveinknek, de kizárólag azzá tenni annyit jelent, mint hogy nincs semmi a halandóban, mi ellenkezésbe hozhatná azt az örök tökélyvel, mint a szerelem.

210 De igen megfejthető, honnan esénk e hibába:

A régi görögöknél össze volt kapcsolva színházuk hitökkel. Tárgyak a nemzet régi történetéből vétetének, melyeket szentesítve a nemzeti hit homálya borított.

Ez nálunk megszűnék, hitünk külföldi növény, mely nemzetünk re-gényes gyermekkorával nincsen összefűzve. Ennek áldozánk fel múltunkat, kegyetlen dühvel rombolánk minden ellen, mi avval összekötött, s a honosított jövevény nem bírt nekünk ezért kárpótlást nyújtani.

Az erkölcs s természeti jog elveit, melyek közérdekkel bírhattak volna a nemzeteknél, a tizenhatodik század papja s zsarnoka egyedárusítá, s hatalom mondásaiban adva azoknak némely önhasznára fordítható cikkeket elő, elvonta a többieket a nyilvánosság s vitatkozás küzdteréről. E részről tehát nem volt tárgy, mindenkit érdeklő.

Van a hellén művekben még egy második, azokat egészben átszövő fonál, s ez a nemzetiség, a szabadság bírásának önértetéből származó nyugalommal párosítva.

215 Ez édes szavak a múlt századokban, sőt nagy részben a jelen pillanatban is, regék csak a „jó múlt időből”, kevés népeknél lel az visszhangra, kevés nép bírja azoknak felfogni szent értelmöket. „S inkább hortyog önelégedetten 32 zsarnok védszárnya alatt.”

Vannak ugyan nemzetek, kiknél magasb lépcsőre hágott a nemzeti-ség- és honszeretet, de hogyan hasonlíthatók össze ezek is, kikben legalább két érdek uralkodik – a nép, az arisztokrácia s ezeknek számtalan árnyéklaik –, az egyszerű s szabad hellénekkal, kiknél a kéjtelgő dúst, a kérges kezű szegény, a honja védelmére felkelőt s a véső mesterét egy érdek, egy kéj és fájdalom lelkesíté, kiknél e sokféle, de egyenlő kedves gyermekek egyenlő szeretettel függtek a mindenikök iránt igazságos szülőn.

Nem lelvén tehát oly tárgyat, mely az egész nemzetet egyiránt érdekelheti: kerestek, és vevék a szerelmet, és keresének hőst minden világ-részen maguknak, s a magyar a japán érzelmű hősnő, az angol a néger ér-

zelműn kényteték gyönyörűséget találni, bár az oly távol, oly idegensze-rű volt is természetétől, hogy gondolatai s érzési fonálát érteni nem bírta. Hát ha még más nemzetbeli költő körme közé jött az idegen hős, akkor lőn még csak nyúzás és embervadászat, midőn „azon bizonyos három eszme, mely egy jelenésben a töröknek adatott, skótoknak volt alkalmas más jelenésben”. (Bulwer.) S aztán legyen ily költő népszerűvé, értse őt nemzete, melynek érzelmében az általa dicsőített eszme oly idegen.

Hazánk literatúrája e tekintetben igen szerencsés pontban kezdett éb-redezni. El volt a nemzet már-már nyomandó, veszélyben forgott a nem-zetiség. S ifjú tüzeinek egész szilárdságával ébredett akkor, kész meg-vívni érte, ellenségeitől megóvni azt. Számtalan jeles munkát is bírnak immár, nemzeti jellemet s honszeretetet lehelőt. Hogy koszorús költőink nem zengnek a népnek ajkain, hogy még annyira nem lőnek népszerűk-ké, csak az lehet oka, hogy hazánk népének még legnagyobb része nem lett nemzeté, hogy nincs hazánk érdekeivel érdeke összeforrv, s szellé-rül lakva honában, kinek a házbér fizetésén kívül alig van egyéb, mi emléktessen lakára, ismeretlen honja érdekével.

Dramáinkban azonban még legérezhetőbb e hiány.

220 Óvakodjék mégis mindenik abban keresni a nemzetiség- és honsze-relmet, hogy fennhájázó, erős szabadelvű mondatokkal szője át művét, vagy a főszemélytől kezdve a legkisebb szolgáláig minden személyeinek kebelébe honszerelmet s zsarnokgyűlöletet öntsön. Ezek által csak azt volnánk megmutatandók, mi szokatlanok vagyunk a honszereteten, mi kevésbé ment az a nemzet vérébe által.

A jellemeknek, a cselekvénynek s a színnek, mely azt előnti, kell lenni nemzetinek, a szabadságnak érzete pedig annak bírásából száрма-zó nyugalomban tanúsítsa magát. Az egésznek mint egy ércre föstött képnek kell kinézni, melyen különböző alakok vannak lefestve, a legkülönbözőbb színezettel, s mégis mindeniken egyiránt csillámlik az érc ragyogása keresztül.

Hisz tudjuk azt úgyis, hogy a színmű cselekvényt szenvedélyek hoz-zák mozgásba, legyen hát ezeknél a kormány, de legyenek e szenvedé-lyek nemzeti jelleműek, úgyhogy ha ki a nemzetet ismeri, az a nevek el-hagyásával is reá ismértjen, mi nemzet körében játszik a színmű.

Ezek szerint a most német, francia iskola címe alatt ismeretes modorok igazán véve nem egyebek, mint e nevekre keresztelt tévedések (a mondottakból), s a valódi német, francia, magyar é. ú. t. iskola az lesz, mely annyira ez vagy amaz nemzet sajátja, hogy abból bármi lepelben kitűnjék népének nemzetisége.

Gyarlón cselekszik tehát azon író, ki ez vagy amaz iskolát tűzve ki példaképeül, annak követi nyomdokát, mert az első szokott értelemben bizonyos túlzásba s tévedésekbe jő. A másodikban pedig üvegházi növényt ültet honába, mely ott soha honosulni nem fog.

V.

225 A kivitelre nézve kell még kettőt említenem.

1. A díszítvényekről

A görögöknél díszítvények nem voltak szokásban, mindenkinek képze szabadon szárnyalt. Nálunk nagyobb világosság s érthetőség kedvéért béhozattak.

De tartsuk ezt meg: „nagyobb érthetőség kedvéért”. A dráma költészet, lelki élvezetre számított, melynek hatása magában a költeményben fekszik, nem szemet gyönyörködtető cifra látványban. Díszítvényeink azért éppen a cselekmény szükségéhez alkalmaztassanak, semmi felesleges ne legyen rajtok, mit a cselekmény nem magyaráz, úgyhogy kitörültetvén az e tárgyakat magokban foglalni szokott záradékok, a színmű érthetőségéből mit se veszítsen. Úgy mesterünk minden legkisebbet is szóval magyaráztat. Leírja szóval is *Oidipusz Kolonoszban* az égi háborút, Philoktésésznek sajnálatra gerjesztő alakját é. ú. t.

S ez is egyik dicsősége az értelmesség szülte drámának a gyermekes érzescsiklandó opera fölött, mely a szabó és festő nélkül sovány árnyát hagyja csak az utóvilágnak, hasonló sok *relikviához*, melyről ha levonjuk a cifra palástot, utálatos váza tűnik elénkbe.

2. A dráma nyelvéről

Amit értekezésünk elején általján a költészetéről mondánk, azt állítók a drámai költészetéről is. Élet az tehát, de szebben színezett élet. Nyelve tehát egyszerű, rövid és méltóságos, tárgyához illő legyen. Legyen azonban könnyen érthető is, hogy a nemzet, melyhez költője beszél, azt könnyen megértse, s ha színházba megy, ne kelljen kevésbé olvasott egyéneinek a lexikonoknak egész halmait fölhányani, vagy szájtátva térni haza, kétségben arról, vajon mit akart költője mondani.

VI.

230 A vígjátékról kéne még szólanom, röviden sorolandom elő a cselekményéhez tartozókat, mennyire szűkülő helyem engedi.

A költészetnek, egyféle nemében, egyenlőnek is kell lenni, állanak azért mindazok a vígjátékokról, melyeket imént felhozánk.

Amennyiben azonban a költészetnek ezen neme több alárendelt fokra oszol, annyiban változnak a főszabályok is.

Így az erkölcsi elv, melynek győzedelmét akarjuk kívívni, vidámabb színben öltetik; nem választatik továbbá nagy mélységű s magasztosságú, de többnyire kisebb másodrendű elv; s a vígjáték bizonyos személye vagy személyei által képviseltetik. Az ellene küzdők jogcíme csak *konvencionális* illedelmi szabály, melynek bukta vagy védjének átlátása által szinte megnyugtató, de a komoly helyett a küzdőknek kisebbségökhöz mért csekély büntetésökből, vidám érzés szállja meg a hallgatókat.

× — ×
×

E csekély késérlet után, melyben néhány főbb vonást kívántam kijelölni, leteszem tollamat.

235 Adja Isten, kis értekezésem némi követésre méltó igazságokat foglaljon magába, minőket oly sokan keresünk, s oly kevesen találnak!

236 Adja Isten, hogy nemzetem e haladási korban e mezőn is tágas tért vívjon ki, s őrizze meg drámai irodalmát azon tömkelegtől, melyben oly sok fénylő s a romlott ízlés által kecsegtetővé tett tévedések fenyítik a vigyázatlant!

ESZMÉK LÉLIÁRÓL

Olvastam valahol egy híres bűvár felől, ki ismert merészsége miatt felszólított egy – néhány hét előtt mindenestől elsülledt – hajót felkeresni a tenger fenekén, s annak nevezetesebb kincseit felhozni.

A bűvár leszállt, meglegelte a hajót, megjárta osztályait, mind üresek valának! Az utolsó ajtónál állt, az zárta a hajóskapitány szobáját. Abba kellett a víznek legkésőbb behatni. Megerőltetésébe került, míg az ajtót kifeszíté, de milyen látvány várta itt! A hajó egész népsége odamenekedett volt a rohanó ártól, s ott érte utol a halál. Hetek óta voltak e hézagban ugyanazon kétségbeesett ábrázatokkal, ugyanazon megdöbbenő állásokban, összekulcsolt kezekkel, meredező hajjal, mint végperceikben. A kedves még védni látszott kedvesét az elkerülhetlen haláltól, a papnak görcsös térdeléséhez keserű mosoly csatlakozott, a kapitány szívdöbbenő hidegséggel bámult, mintha mondaná: „Az én hatalmam megszűnt, teljesedjék a végzet!” Míg a legénység vagy tompa kétségbeesésbe süllött kifejezéssel guggolt, s állt szerteszét, vagy férfierejének érzetében még küzdeni látszott a reménytelen percben is végzetével.

Most, midőn a bűvár az ajtót kifeszíté, mozgásba jött az oly soká elzárt víz, és mozogni kezdtek a szörnyű alakok mind, mintha új életre ébredtek volna, bár arcaikat vékony penész fődte, bár üvegesedett szemekből a halál nézett.

A bűvár kövesülten állt a küszöbön, míg a rémek szétterjedt karokkal feléje közeledtek.

5 Alig eszmélt elő ijedelméből, midőn a tenger színére menekült, s nem volt többé hatalom, mely reábirja, hogy újra leszálljon a tengerfenék rejtélyes országába.

Amilyen érzés foghatta el e bűvárt az elsülledt hajóban, olyan szállt lelkembe *Lélia* olvasásakor. Emberi alakokat láttam mozogni, de mily kísérteti, mily rettenetes azon élet, melynek azok csak mívelői.

Valóban, ha a máj társas élet olyan, milyennek festetik, akkor az elsülledt hajó, melyet bár temessen el örökre a jól tevő óceán, a feltarthatlan idő mielőbb.

De én az emberiség érdekében hajlandóbb vagyok hinni, hogy nem az az élet, mely nekünk ott felmutattatik, azon rejtélyes világban, hogy az élet odafent van, a habok felett, az arany Nap sugarai alatt, a mosolygó virágok között, s ide minket csak egy Istent kísértő tévedt lélek vezetett, az elsülledt hajóba, melyet a végzet előttünk jótékonyan elfedett.

Azt mondja tán Nagysád, hogy azt tehát mégis elismerem, miszerint azon világ, mely *Léliában* festetik, csakugyan létez, s így azt festeni is lehet a művészetben. Hogy létez vagy létezhet, elismerem, de hogy festeni lehessen művészetben, tagadom. Nem akarom itt előhozni a régi klasszikai kort, melyben szobrász, festő, költő csak szépet, kellemest s tökéleteset keresett művészete tárgyaul, hisz azon boldog kornak már vallása is olyan volt, mely csak ily tárgyakból szövetve, ez irányt természetesen meghonosítja a művészetekben is.

10 Azon korból nem ismerünk torz alakokat, nyomorékként elcsigázott mártír-féle képeket, nem siralmas történeteket, melyek a lelket leverik, vagy kétségbeesésben hagyják, ha olykor feltűn is egy kígyóval küzdő Laokoón, egy saskeselyűtől vérző Prométheusz, vagy sebeiben sínló Philoktétész, ezekben is megmarad a férfiúi dac és méltóság, s azon kedves alakok, melyek környezik, mintegy átlátszó fátyolt vetnek reájok, hogy kinézésök vadonát enyhítsék.

E kort tehát mellőzve, csak a kereszténység által behozott romantikus iskolát veszem mintául.

Azon vallásnak, mely örökös lemondást, önmeggyőzést és misztikus jövőt hirdet, melynek alapítója kereszten vértett el, s halottas roncscsolt hulláját hagyta oltárunknak, melynek mártírjai és boszorkányai, kísértetei és ördögei vannak, mely a halált csontvázul festi, s önsanyargatásban keresi üdvét; természetesen költészetére is ezen bélyeget kellett sütni. Így lett a romantikus iskola. De ebben is a jobb művészek nem környezik-e a vérző feszületet kedves nőalakokkal? Látunk-e egy Shakespeare-t, hogy csupa örültből alakítaná darabjait? Ott van Hamlet mellett Opheliája, ott Lear mellett a kedves, jó leány. Cabanis mellett Arion.

Sok árnyat, sok sziklát használunk tájképeinkben, de a sziklához virágok nőnek, az árnyak átlátszók. *Lélia* azonban nem így van alkotva. Alakjai egytől egyig beteg lelkek, gyötrik egymást, szenvedéllyel üldözik, hogy vérezzenek, mint Anachoréta, hogy összezsapjuk kezünket, mért történik ez? De lássuk a tényeket!

200

Vajon Lélia miért gyötri ezen szegény Stenót, mint macska a körmeiben fetrengő egeret, mellyel még játszik, mielőtt megölné. Ha csalódásai, melyeken keresztülment, csakugyan olyanok, hogy azok szívét örökre elidegeníték a szerelemtől, s kiölték belőle az élet költészetét, akkor azon játék, melyben mégis reményt nyújt, melyben fel-feltünteti, hogy érez, valódi botrány, mert a legszentebb érzeteket hazudja. Anélkül, hogy látnánk egy magasabb, nemesebb célt, melyet csak úgy érhet utol, s mi cselekvését előttünk kimentené. De lehet-e egy nő általán érdekes alak ezen életköltészet nélkül? A nő, ki maga életünk költészete, ki nek lényegével annyira össze van az olvadva, hogyha már nem szerelemben, úgy anyai gondban, leányi engedelmisségben, a kötelesség és kegyelet ezer alakjában nyilatkozik, s kíséri sírjáig. Nélkülök a nő színetlen, illat nélküli virág; a férfiú leélheti napjait e szent érzelmek nélkül, s elbeszélésben úgy is érdekes alakot adhat, de legyen bár a legcinikusabb, nevezze bár azon érzelmeket előítéleteknek, képzelmeknek magános, rideg óráiban, tisztelettel s fájó kéjjel hajol meg mégis gyöngéd, érintést nem tűrő megjelenésök előtt a nőkedélyben. Igaz, festettek nagy művészeink is nőket, kik dacolni akartak ez érzelmekkel, ott van Macbeth neje, Lear két rossz lánya é. ú. t., de e küzdelemben mindannyi megbukik, elvész, s így épp az rázza meg a lelket, hogy csakugyan győznek az elvek, s ellenekben a gyöngye egyén semmi.

15 Léliában, ha csakugyan kihalt kebléből a szerelem, másképp van, ő már a harc után megedzve jelenik meg, természettől nyert bájait használja, hogy pusztítást tegyen maga körül, s ő kacagjon győzelmein, míg ezt is megunja, s a zárdában ettől is kipihen mint győzelmes harcos. De ha keblében még él a szerelmi fogékonyság, alakja nem kevésbé hibás, kívánhat-e jobb, nemesebb szívét, mint a költőé, képzelhet-e nagyobb önmegadást, s mindkettő kínozása mivel van motiválva?

Nagyon tudom én méltányolni az önmeggyőzést, a lemondást szerelemben, de legyen az ok méltó arra, hogy az emberi kebel e legszentebb sajátjáról, az istenség legkedvesebb adományáról lemondjon, s ez ok nem lehet más, mint az imádott tárgy olyan kötelékei iránti pietás, melyek eltépése boldogtalanná tenné. Más minden motiváció, minden okadatlós nyomorú törpeséggé fajul, a szerelem nagy eszméje irányában.

Léliát nem kötik ily viszonyok, ő szabadon rendelkezik szívével s azon boldogsággal, mit csak egy szerető hölgy nyújthat, s midőn mégis Stenótól lemondást, magától önmegtagadást kíván, akként cselekszik, mint azon sajnálatos aszkéta, ki Isten jótékony adományai között teste sanyargatásával akar kedves dolgot cselekedni. Ez ismét a kereszténység szülte romantikus irány egyik esztétikaian kinövése.

A komikum és a tragikum között egy vonal választja a határt. Nagy eszközöket használni csekély dolgokra és viszont, a komikumot szüli. A béka-egér harcban mi teszi a nevetetőt? Hogy hősei békák és egerek. Adjuk e hősi beszédek, e cselekményeket neves vitézek nevéhez, s az egész költemény komollyá vál. Don Quiquost lovagnak Dulcineáját alakítsuk konyhaszolgálóból érdekes úri hölgygé, s szerelme magasztos lesz a nevetségessből.

Zrínyi Miklós halálának motívumául tegyünk a haza helyett egy agarat, melyet mind a két fél bírní óhajt, s nevetségessé lesz. Lélia és Steno lemondását nem bírjuk motiválni semmivel, s így, ha oly véghetlen szomorú nem lenne, rendkívül nevetségessé válnék.

20 Ennyit a regény lényegéről, mert körülbelül ezen fordul meg az egész. De lássunk még néhány egyes eszmét benne!

Én minden esztétikai műben a szépet keresem, ezt tartom céljának, nem a morált; ez csak annyira szükséges benne, amennyire ha morális érzületünk sértetik, a rútak érzése fog el. Azért nem a morál, csak a szép eszméjéből indulva teendém észrevételeimet.

Azon jelenetet veszem legelől, melyben Lélia, szerencsétlen kedvese elragadtatását, s más kedvező környülményeket felhasználva, őt egy más nő karjai közé játssza, s azután még kigúnyolja a férfiú szerelmét, hogy csalódását észre nem vevé. Porba akarja rántani a felületes vizsgáló előtt, lealacsonyítani az eszményit, pedig ha megvizsgáljuk a dolgot, épp ebben van az ideál legfényesebb győzelme, éppen ez emeli Steno szerelmét a csillagok közé.

Az anyagi világ tárgyait tapintjuk, ízleljük, látjuk, mindannyinak megmérhető, megbecsülhető értéke van, melyben mindenki, aki ösmeri, megegyez. De ha a szellem, az eszményi hozzájárul, akkor az anyagi tárgy átváltozik, akkor értéke benyomása nem az többé, melyet egész világ lát, ízlel és érez, de egy egészen más valami, mi lelkünkben lakik,

mit érzünk, de megmagyarázni nem tudjuk. A hívő így van a durva faragású fakereszttel, a harcos a zászló rongyával, mely csatákon keresztül vezérlé, a kedves imádott hölgyével. S ha a hívő elé egy darab rossz fát csempészünk, míg ő imádása szárnyain tovább csapong ez előtt is az égen, ha a harcos fölé rossz rongyot emelünk, mely alatt lelkesedése továbbragadja, s ereiben ugyanazon bizalom forr, mely forrott zászlója alatt, nevetségessé lesz-e, nem-e épp azt bizonyítja-e be, hogy lelkében azon valami magasztosabb forr imádott tárgya iránt, mely az anyagot átszellemíti? Steno csalódása is szerelmének legfényesebb bizonyítéka, s azt így porba vonni sérti az esztétikai ízlést.

Most nézzük Magnust! Benne a vallás képviselője van személyesítve, küzdelemben az emberrel. A vallás épp olyan eszme, mint a szerelem, amint a szerelem csakugyan a szív vallásának mondható. Ez eszmék előtüntetésénél két út van csak nézetem szerint: vagy az eszményi magasságban kell azokat látnunk, vagy egészen a por hitványságába vonva.

- 25 Ha Magnusban a vallási érzület azon magosabb szempontban volt meg, akkor mi' hitvány az eszköz, mely által benne nemcsak megrendítetett, de halomra dült. Léliának egy-két gúnymosolya, egy-két elmés megjegyzése elég Magnusban a nagy eszmét felforgatni; ha ellenben Magnus a második szempontból nézte csak a vallást, hogy maradhatott meg annak lélekölő kísértete agyában annyira, hogy oly tragikus helyzetbe hozza, milyenben a regény végszakaiban leljük, s mibe alig megfogható módon jó, úgyszólván minden küzdelem nélkül.

Az alapeszme Magnusban szép, ha a vallást és szerelmet mint két magasztos eszmét vesszük, melynek küzdelmében az emberkebel megbukik, de e küzdelemnek méltónak kell lenni, s ennek pszichológiai fejleménye tegye a regényt; de kis eszközök nagy dolgokban, vagy nagy eszközök kicsik utolérésére, mint mondtam, mindég a komikumot képezik, s ha az mégis ellenkező hatást követel, sérti az esztétikai érzést.

Végre lássuk még Valmarina alakját mint ki a regényben szinte kitűnő szerepet visz. Alakját, mondtam, de ezt erősen körvonalmazni oly nehéz, mint egy röpke felhőt, mint egy kétes ködalakot. Egyéni típusa úgyszólván nincs, mely őt önálló egésszé képezné; s így első kellékében szűkölködik egy elbeszélés személyének. Mi az, mi egy emberhez job-

ban vonz minket, mint máshoz, mi egy embertől jobban elidegenít, mint mástól? Azon szorosan körvonalmazó tulajdonok, melyek őt minden mástól elválasztják, legyenek azok erények, gyöngeségek vagy sajátságok. Valmarina mindezekkel nem bír, ő egy személyesített eszme, s még milyen eszme? Azon romantikai iskolának, melyet állításom szerint a kereszténység hozott be, azon beteges műfelfogásnak, melyet vallásunk alapított meg, valódi félreismerhetetlen gyermeke. Ott van a bűnös ifjúság, az élethosszant tartó expiáció és megtisztulás, a fantasztikus, de határozatlan ködökbe vesző életcél. Látjuk, hogy akar valami nagyot tenni, várjuk, mi lesz az, olvassuk, hogy küzd, hogy megbukik, de tényt, de küzdelem nem látunk. Nem érdekelhet ügye, nem bukása, nem érezzük küzdelme szenvedéseit.

- 28 Egyes helyek szépségét nem lehet kétségbe vonni, bár alig van olyan, mely ne azon általam kárhoztatott irányoknak lenne csábító virága, melyeket az új romantika nevezetében foglalhatni össze, melyek vonják ugyan az embert, de vonják úgy, mint az örvény a hajót; lent sötét van, s az élet ott halál, mint az elsülledt hajóban, melyből ha a jótékony Nap világa alá visszatérünk, fogadást tehetünk a bűvással, oda többé vissza nem térni.

AZ ESZTÉTIKA ÉS TÁRSADALOM VISZONYOS BEFOLYÁSA

Nem akarom a tekintetes Társaság türelmét a *szép* lényegének meghatározásával fárasztani, előre tudva, hogy az úgylátás sikertelen és meddő maradna. Mi harmadfél ezredév legnagyobb elméinek rejtély maradt, azt valószínűen új harmadfél ezredév sem fogja kideríteni, már csak azon változhatlan s örök törvénynél fogva is, mely az egész emberi nem gondolatvilágát oly pontosan körülírja, hogy abból, mint a néphit bűvös karikájából, kitörni a szellemnek nem lehet.

Ki határozhatná meg a világosságot úgy, hogy annak lényegéről a vaknak is kellő fogalmat adjon? Vagy a hangot úgy, hogy azt a siket is megértse? Ugyebár senki, mindkettőről csak érzékeink tanúskodhatnak.

Két érzékkel nemesebb az ember az egész teremtetett világnál, két érzékkel, mely egyedüli sajátja, áll felül csupán az állaton; e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikával a szépet és rútát ismeri szét.

Mellőzzük azonban a jónak célomra nem tartozó fogalmát, s maradjunk csupán vizsgálatánál a szépnek, mely amavval oly sokban rokon.

5 S ha meg kell nyugodnunk a lehetetlenségben, lényegét meghatározhatni, ne higgyük azért, hogy ezzel már a szép abszolút voltát is feladtuk. A szép és rút létezni fognak önmagokban örökké, s létezésökről értesülendünk mi is mindég, kiválóan emberinek nevezhető érzékünk által.

Sokszor fogunk ugyan találni embereket, kik minden egyéb jeles tulajdonaik mellett semmi fogékonysággal nem bírnak a szép iránt, vagy kiknél a szépnek érzete a legfonákabb irányban nyilatkozik. De ily esetekben se a szépnek létezésén kétkedjünk, de gondoljunk az azt felfogó orgánus hiányára. A legderekabb ember is lehet vak vagy siket, s egyes érzék[ek] fonák működésére is elég példát nyújt a patológia, mint, hogy csak egyet említsek, vannak másként igen ép s erős szemek, melyek csak bizonyos színeket nem tudnak megkülönböztetni, leggyakrabban a pirost a kéktől, s a kékét a zöldtől, úgyhogy e színek felcserélésével festett tájképen semmi botránykozót nem találnak.

Sőt, még az se rendítsen meg a szép abszolút voltába helyezett hitünkben, az se vezessen azon téveszmébe, hogy a szépnek fogalma csak konvencionális fogalom, ha azt tapasztaljuk, hogy csak nemes példák után való művelés s hosszú gyakorlat fejleszti a szépnek érzékét magasabb fokra, hisz többi érzékeink is csak gyakorlat által fejlenek, élesednek. A csecsemőnek tanulnia kell a távlat szabályait, az ifjú vadász csak gyakorlat után mássza meg a havasok siklóit, a fiatal anya csak éji virrasztások után tanulja kiismerni gyermeke dadogásaiból a természet öröm- s fájdalomhangját. Minden ügyesség, mesterfogás csak gyakorlat szüleménye, sőt, az ember egész nevelése, művelődése nem más, mint szunynyadó lelki tulajdonainak gyakorlat által való felgerjesztése.

De szinte hallani vélem anyagiságra hajló korunk kérdését: Mi célja lehet hát a szép körüli kutatásoknak, mi haszna általán az esztétikai tudományoknak? S a felelettel, melyet e kérdésre adni bírunk, függ egyszerűen e Társaságnak is jogosultsága a közeliismerésre s gyámolításra, miután éppen e társaság feladata az esztétikai tanulmányok előmozdítása s terjesztése.

Nézetem szerint az esztétikai művelődés haszna kettes, először is az egyénre, másodszor a társadalomra.

10 Ami az egyént nézi, ha minden élettörekvésünk oda megyen ki, ha egész új civilizációnk odairányul, hogy magunknak kellemes létet biztosítsunk, s így érzékeinket, melyeket közösen bírunk az állattal, kielégítsük, nem kell-e mindenkinek felett igyekeznünk azon érzékünket is gyönyörök kútforrásává tenni, mely egyedüli sajátunk, s melyről még sejtelmünk sincs semmi más teremtetett lénynek, míg minden egyéb érzék szülte gyönyörben egyik vagy másik győztesen versenyez velünk. Valóban, egy klasszikailag kiművelt emberben a szépnek érzéke egész egy új világot tár fel lelke előtt, megaranyozza a természetet, melegebb festéket önt reá, s édes dallal rezgi azt keresztül. Életet lehel az emberi elme műveibe, s egyenjogúvá tévén azokat Isten teremtményeivel, felmagasítja a lelket, melyet annak élvezésére képesített. Csupán az ilyen ember mondhatja, hogy emberi szemekkel látta a világot. Csupán az ilyen emberre illelenek a Szentírás szavai is, hogy nemcsak kenyérrel élünk.

De még százszorta nagyobb az esztétikai művelődés fontossága, ha az a nemzet életébe ment által.

A történeti korszak kezdete óta hány nemzet lépett fel a cselekvés küzdterén, s hány nemzet tűnt le arról ismét! S mi az, mi tőlük örökségül a késő korra szállt? Nem nagyszerű harcaik, nem fórumok elvküzdemei, nem meggyűjtött kincshalmi a sürgölődő iparnak, csupán esztétikai művelődésöknek üde gyümölcsei. Harcuk tombolása rég elcsitult, legtöbbnyire velök együtt ellenségeiket is az enyészet ugyanegy szemfödele takarja. Fórumi küzdelmeiket többé nem értjük, elavult az eszme, mely őket lelkesíté. Elfogytak a meggyűjtött kincsrakások, s szeszélyes istenségük, ki tudja, hol vert magának újabb tanyát. És mind e sürgésből, mind e zajgásból, melyet oly nagyszerűnek képzelt, oly végtelennek hitt, ki közötté élve hallotta azt, csak egy koboznak édes pengése rezeg át bűbájosan hozzánk, gyöngé dal, melyet a fejkábító lármában tán észre sem vett senki, vagy legfeljebb a pihenő harcos szünőrait édesíté. Most egyedül ez hoz hírt hozzánk korának küzdéseiről, s a küzdés porladó óriásiról, kik egész nemzedékre vetettek árnyat, s most már bennünket csak úgy érdekelnek, csak annyira hatnak reánk, amennyire napi eseményekből költészetté magasítá a bűbájos ének, s ragyogó palástot vont reájuk a nemesítő művészet.

Ki ismerné még a hősi Atreidák tragikus házát a tragikusok, ki *Ilias* hőseit Homérosz nélkül? Kit érdekelne jobban a kis Görögország harca Perzsiával, más számtalan nép küzdésénél, melyeknek már nevök is rég feledésbe dült, ha Marathon síkjain a harcverők szent csontjaival együtt a művészetek mintaképeit is nem ásnók fel a porból. Ha minden romboló hősnek nevét egy alkotó lángész nem örökíti vala meg.

Rómának nem világalma hat többé jelen művelődésünkre, úgy emlékeznénk meg legfeljebb róla, mint a mongol világalomról, ha egy Horatius vagy Cicero szelleme nem tenné azt nemesebbé.

15 Spanyolország elveszté Peru aranybányáit. Bűneinek büntetésül politikai nagyságából a kétségbeesés és nyomor örvényébe hanyatlott vissza. De Calderonja, Cervantese és Murillója örökzöld s bűn nélküli koszorúkról biztosíták nevét.

Anglia tengerentúli gyarmatai egykor előreláthatólag, önálló felvirágzásra vágyódva, elszakadnak tőle. A világkereskedés elhagyandja fehér partjait, mint elhagyta Velencét, a Hansa-városokat, s új tanyát keresend magának; de Anglia nagyságát Shakespeare-je, Byronja, Hogarthja már túlemelték minden időközön.

Németország, mely nagyságát tekintve oly meggyalázó szétszaggatottságban fetreng, s nem bír abból kibontakozva nemzeti létre vergődni, irodalmában, festészeti s zeneiskolájában egygyé lesz és nagygyá.

De nem fárasztom a példák végtelenig nyújtható sorával a tisztelt Társaság türelmét, már ennyi is elég annak bebizonyítására, hogy saját magunk nemzeti énjét, mely századokon keresztül folytonos élet-halál harcban áll lételért, mindenekfelett és erősebben megnyert csatáknál, esküvel pecsételt mentőlevelénél az ingatag politikának, esztétikai művelődésének gyarapodása biztosítandja.

Árpádunk, Toldink, kik eddig csak minket érdekeltek, s hazafiúi kegyeletünket táplálták, kiknek egyenesítő jellemvonásaik, mint lemenő Nap sugára, aszerint halványultak, amint cselekvésük hatása reánk a távolság miatt mindinkább fogyott. Egy Vörösmarty, egy Arany teremtmő ihletére a költészet magasító dicsében ébredtek fel újra, s nem kegyelet szívére hatnak ezentúl csupán, de mindenekre, kik a szép emberi érzékét keblökben rejtik.

20 Még néhány ily remek, s nyelvünk ott áll, hol a beolvasztás kisszerű enyészetétől nem félthetjük többé, mert nem gyermeki visszaemlékezések bűbájos kötelékei fogják azt velünk megtartatni, nem résztvevő rokonszenv tanulatja azt meg az idegennel, de azon örökös kultusza a szépnek, mely a görög s a latin nyelvet nem hagyja kihalni.

Pedig még a költészet csak egy kis részét képezi az esztétikai művelődés birodalmának; hol van még a festészet, szobrászat, zene, melyek mindegyike elegendő nemes kifejlődésében egy nemzet halhatatlanságát biztosítani.

De az esztétikai művelődés az összes szépművészetek határával sem éri határát, túlárad az rajtok, s hat kívülök is, mint a jogérzet, melyet a törvénykezésnek terme be nem zár. Ott van az élet minden mozzanatában, minden csekélyke tárgyában, mint a Nap, mely nemcsak a ragyogó testek tükréről csillámlik vissza, de jelen van egyéneknél is színében s árnyalatában. Szóval, hasonló a sóhoz, bár nem étel maga, ott van minden ételnek ízében, s nélküle ízetlen minden.

Napi foglalkozásaink elosztásában, házunk elrendezésében, testünk magatartásában, a legcsekélyebb mindennapi eszköz vagy műszer megválasztásában esztétikai képzettségünk nyilatkozik. Egy közönséges

agyag vízkorsójában a görög népnek, melyben eddig a legtisztább öntudatra ébredt, ott a grácia. S míg az esztétikai érzék nélküli ember az aranyat vagy drágakövet formátlanságában zsugorgatva fele értékétől megfosztja, addig a régi görög a színes, értéktelen kavicsból ihletével kincset érő kámeát alkotott. Kiterjeszté a szép iránti érzékét egészen köpönye ráncvstéseig, saruja bogáig, melyet hetvennél többféleképpen tudott alakítani. Nem dőre mese tehát Orpheusz mítosza, ki lantja pengésével épített városokat, szelídített vadakat. Amely nép pásztortüzeinél népdalokat eszmél, s ablakai alá virágot ültet, erkölcsi s szellemi tekintetben is sokkal felül áll azon, mely gunyhója ronda körében hallgatagon borong magában. Olvastam valahol, hogy egész egy vidéknek testileg igen elrútult népe egy nemzedék alatt nemesb alakot öltö, midőn esztétikailag művelt papja torz alakú oltárképeit s idéetlen szobrait művészeibb- és tetszőbbekkel váltotta fel. S valóban, ki merné egész biztossággal eldönteni: a sínai istenek köszönhetik-e inkább rátságukat imádóiknak, vagy ezek elfintorított vonásaikat bálványaiknak?

De hagyjuk el az esztétika széles birodalmát, s maradjunk csak nyilatkozásának azon egy neménél, melyet élőszóval vagy írott betűvel gyakorol!

25 Hozzászoktunk azon balítélethez, hogy az esztétika jogosultsága csak az úgynevezett szépirodalom határáig terjed. Tudományos tárgyalásokban elnézzük a legalaktalanabb alakot, sőt, a műgond, a tetszető csín már gyanút költ sokakban a tartalom mélysége iránt.

Megyei jegyzőkönyveinkben hemzsegek a legbotránykoztatóbb kifejezések; politikai szónoklatainkban az ízlés minden lépten-nyomon új sérelmet szenved; napilapjaink végre versenyezni látszanak a műformák elhanyagolásának netovábbjában.

Itt volna már valóban ideje, hogy mind e tárgyak feletti uralmát az esztétika érvényre hozza, s külalakjukra nézve éppúgy kritikájának bírószéke elé vonja, mint bármely szépirodalmi művet; sőt, még szigorúbban annál, mert a nemzet ízlésének rontására, a szép érzékének eltompítására erősebben működnek, egy szerény körben elhangzó, rosszul sikerült dalnál, s egy alig hallgatott, esetlen elbeszélésnél.

Egy szolecizmus elég volt Athén legünnepeltebb szónokának ajkán, hogy az az utolsó varga fülét megüsse, s a legnépszerűbb embert lehetet-

lenné tegye. Thuküdidész, a nagy történetíró, az olimpi játékokon összegyűlt nép előtt versenyre lépett, nagyszerű műve külalakjának koszorút szerezni. Szóval csak a félig állat kentaurokra mondta a költő, hogy „Khariszok nélkül születtek”, mindent, mi tisztán emberi, a szépnak alattvalójául követelvén.

S valóban, már az igazi nagyokat kezdi is e szellem újra megszállani. S míg a tudományi óriás, Humboldt *Kosmosa* ily alaktökélyt mutat fel előttünk; addig mi is egy Deákban, egy Szalayban eleven bizonyosságait bírjuk annak, hogy a Gráciák a tudomány istenasszonyának kíséretéhez tartoznak, s hogy a nagy gondolat mindég csak nemes és tetszetős alakban kíván létre is vergődni.

30 De bár az újabb kornak irányzatát e tekintetben is javulni látjuk, nem tagadhatjuk mégis, hogy óriás távolban vagyunk még mindég elmaradva Görögország esztétikai virágzásának kora mögött, s önkénytelen to-lakodik fel előttünk azon kérdés, mik lehettek azon tényezők, mik a min-dég s mindenütt egyenlő emberi szellem felvirágoztatására akkor oly rendkívül kedvezőleg hatottak, s melyek jelenleg valószínűleg teljesen hiányoznak.

Mindezek tüzetes vizsgálata messze túlvezetne szerény értekezésem kitűzött körén, melynek határi közt a tisztelt Társaság türelmét igénybe vehetni remélhetem. S így csak néhány töredék gondolattal, néhány eszmeszikkával jelzem inkább a fő momentumokat, mint felvilágosítom azokat; ébresztését reményelve inkább az eszméknek, mint kimerítését a tárgynak.

Legfőbb motívum azon remekművek előidézésére magában a görög életben fekszik, melynek aránylag igen csekély, jelentéktelen része folyt le a családi kör s házi otthonosság magányában, legnagyobb része való-di közélet volt, a fórum zaja s az akadémiák, cirkuszok nemesb élvei kö-zött megosztva.

Az olimpi játékokban, a színházakban úgyszólván egész nemzet jelen volt. Színe előtt jelent meg a költő, a művész, a tudós: koszorúért. Szemtől-szembe látta bírálóját, kinek szépirodalmi érzékében megbízhatott. Élőszóval eleveníté, emelte a gondolatot, melynek befogadására az egész gyülekezet méltóságos nagyszerűsége minden keblet fogékonyá tón. Tudta jól, hogy egy zajos tapsvihara nemzetének, mindörökké kie-

meli nevét az enyészet köréből, míg a nemtetszés fellebbezhetlen ítélete földig alázza.

Mennyivel elevebb hatások, mennyivel nagyobbserű mozzanatok, mint a jelenben! Midőn az író, nyegle könyvárus nyerészkedő segédkezése mellett, küldi művét világba, oly közönség elé, mely még csak alakulni fog. Ki tudja, ki fogja még azt a könyvet olvasásra is méltatni? S ha olvassa is majd, olvassa tán olyankor a küzdő szív fájdalomrezgését, midőn ágyában el akarja magát altatni, s a magasztos nyugalom helyeit olyankor, midőn fejéből alkalmatlan gondolatot akar elűzni.

35 Így majdnem ideális személyül tűnik csak fel a költő előtt egész olvasóközönsége, melynek elismerése nem gyönyörködtet, rosszállása nem riaszt, és mindkettő egyiránt nem buzdít, nem emel.

Továbbá még akkor az irodalom nem adott kenyeret, csak koszorút. S bár a legmagasabbat nyújtá, mit akkori fogalmak szerint a hálás haza nyújthat, s az egyszerű zöldfüzér a költőt egyenjogúvá tette a győztes hadvezérrel, a tanácsban megöszült honatyával; mégis, táplálékául nem szolgált, s így nem volt ok sokat, de igenis kitűnőt írni.

Ehhez járult még a sokszorosítás könnyű s olcsó módjának nem ismerése, az írószerek drága volta, mind megannyi indok arra, hogy egyrészt a munka megszerzése nehézségeit annak értékével összevetve, a középszerű vagy éppen rossz mindjárt születésénél elfojtassék, másrészt, hogy azon rövid és tömör írásmódot fejlessze, melyet a régieknél csodálunk, a mostaniaknál vajmi ritkán tapasztaljuk.

Ezért nem találkozunk mi a régieknél a máí íráskórral, kivévn talán az egy Didümosz grammatikusban, ki 3500 könyvet írt. Az akkori könyv hossza körülbelül egy korunkbeli regény egyes fejezetének felel meg, s így Didümoszt egy termékeny regényíróval mérhetjük össze. S mégis, nevének felmaradását csak Athénaiosznak köszönheti, ki inkább gúnyból és intő példaképpen azon megjegyzéssel emlékezik róla, hogy sokszor elfeledvén, mit önmaga írt, saját tételei ellen is harcra szállott.

Mennyire különböznek ezektől, a szép hátrányára, jelen viszonyaink!

40 Az irodalom is kenyérkeresetté lett, minden egyébbel. Márpedig ha az egész emberi nem eszmeköre szoros törvény által van körülírva, még inkább áll ez az egyén gondolatkinsére, képzeletének teremő erejére

nézve, úgy, hogy mindenikünk csak bizonyos tőkájével rendelkezik az értelemnek, mely éppen úgy kimerül, mint a virág illatja, mint a nyári fénybogár ragyogása.

Vajh hanyan lehetnek, kik egy kötetet nagy, szép és új gondolatokkal tölthetnének meg, de a könyvárus ívszám fizet, s az egy kötet helyett húsz jó létre? A nemes bor, melynek egyes tiszta cseppjei megrészegíték kedélyünket, elmosódva a tengernyi ízetlenségben, csak imelygő undort szül. Az arany, mely elég lett volna egy tömör művészi serleg alakítására, egy papiros gór szobrot csak vékony aranyfüsttel fog bevonni, mely napról napra kopik, míg elfogy. Ó, hanyan cserélik be így koszorújokat egy darab kenyérért! Hanyan élnek egy rövid kényelmes életet, nevek dicsősége árán!

Mindenekfelett kártékony befolyással volt azonban az esztétikai művelődésre, hogy a szépművészetekbe, a tisztán szépek országába más fogalmakat is kezdtek becsempészni, s azoknak ott kifejezést keresni.

A valódi szépműi remeknek nem lehet más indulópontja és végcélja mint maga a szép. Méltóságának érzetében nem adhatja magát semmi más fogalom érvényesítésének, semmi más cél utolérésének szolgálójául, s még magát az erkölcsi jót is csak annyiban engedheti meg, nem uralkodni maga felett, de frigyessülni a szépnek fogalmával, amennyiben mint ezzel oly rokon, jelen nem léte hiányt éreztetne velünk, ottléte pedig harmóniájának teljére szolgál, s ugyanazon édes, megnyugtató s magasztos húrjokat érinti testvérével.

De sok újabbkori író már a szépnek egész birodalmát, mely csak a teremő géniusz előtt végtelen, kimerítettnek hitte, s hogy mégis némi újat mutasson, a színeket, alakokat kezdte túlozni. A túlzott szín s alak még túlzottabbakat vont maga után. Író és közönség egymásra hatott, s végre: Valamint a túlságos ingyenc nem gyönyörködik többé az étkek finom zamatában, s csak a fűszerek s csípősségek ingerlik még ajkát; mint a kiélt kéjenc, végre csak hátának korbácsolásában lel még némi gyönyörérzetet; mint az esztétikai képzettséget nélkülöző töröknek az operaházban a hangszerek össze-vissza hangolása tetszett legjobban; a süllyedt erkölcsiségű embernek minden nemesb élveit a szerencsejáték halálos izgalmá pótolja; vagy a nagyközönség mulatságot lel egy ember kivégeztetésében: éppen úgy s ugyanazon lelkiállapotok s motívumok által jutott ár-

ván hagyott helyére a szépnek, melynek illékony illatszerű szellemi hatása nem elégített ki többé senkit, az *érdekes*, az *ingerlő* mint az újabb műalkotás princípiuma. S bár a kitűnőbb, a költőibb lelkek, érezve, hogy az új istenség nem bír méltóságával a réginek, magasítani óhajták azt, s legalább nemesebb elvek hordozójává avatva, megalakíták az *irányköltészetet*; egy bálvány helyett csak kettőt hoztak létre, s nem pótolák az elszállt istenséget.

45 Így született különösen a mai regény, korunk csodálatos műfogalmának monstruózus gyermeke, mely kötetdús terjedelmével sem életünk tartamával, sem körülírt lelki tehetségeinkkel nincs semmi arányban. Vagy ki szentelhet rövid életéből, melyet mind a tudnivalók, mind az esztétikai élvek naponként szaporodó anyagkészlete mind többfelé vesznek igénybe, csak egyetlen esztétikai alkotás élvezetére hosszú heteket? Mely idő elég leendne egy szaktudományról fogalmat szerezni, vagy a hajdankor műremekeinek egész egy világát átélni. Valóban senki más, mint saját korunk blazírozott gyermeke, kinek még e rövid élet is hosszú; kerüli a gondolatot, mely öntudatra keltené, s az úrnek érzését kártyával vagy egy regénnyel igyekszik kitölteni.

De nem kevésbé ellenkezik ily műalkotás lelki képességeinkkel is. Ki bírna mértföldnyi hosszú képbe, vagy napokig tartó zenedarabba művészeti egységet s költői életet lehelni? S ha volna is ilyen, ki volna azt képes *összefoglalva* onnan kiérezni? Bizonytalán senki.

Egy Homérosz *Iliasza* nagyszerű cselekményeit oly idő alatt játszatták le szemeink előtt, mely sok újabbkori írónak alig elég, hogy két szerelmesét, kik között minden akadály egy fonott kerti gátnál alig egyéb, egymással megismertesse.

S most, bár hátraeső helyen, oly indok felemlítéséhez jutottam, melyet – fontosságát nézve – tán első helyre kell vala tennem, s ez azon tanulmánybőség és ismeretgazdagság, mely a klasszikus kor íróit jellemzi, de az újabb nagymesterek műveiben is ragyog.

Homérosz hőskölteményeiben korának egész tudása bennfoglaltatik. Nemcsak a tragikusok, de a dalköltők is. Görögország minden bölcsének világnézetét feltárják előttünk. Sőt, a bohókásnak látszó komikus Arisztophanész tréfáiból is száz neme a legkomolyabb tudásnak csillámol elő.

50 Az újabbak közül egy Dante, egy Milton, Shakespeare vagy Goethe néhány vékony kötetbe annyi ismeretkincset rakott le, hogy az azokat aknázók serege egész könyvtárat képez immár.

Igaz, mentül hátrább megyünk a korban, annál könnyebb volt a költőnek újat mondani. Az emberi lélek korlátolt s változhatlan voltánál fogva ugyanazt, mit kétezer év előtt gondoltak, bizonyosan mi is újra gondoljuk; de az a gondolat, mely akkor új volt az irodalomban, most már elkopott plágiummá leendne.

Igaz, hogy a tudás köre hajdanta mindinkább szűkebb, s így könnyebben elsajátítható. Mindinkább csak spekulatív jellemű, s így mint már magában is nagyrészt költészet, könnyebben is asszimilálható a költői művel, mint Bacon után az óriásilag növekedő s pozitív tényeken alapult materiális tudás. De ki mondhatja, hogy ezt már nem lehet a költészetnek magához magasítani? Csak a nagy szellem kell, s az anyag egy egész világa életre serken.

Igaz az is, hogy azon nagy költők drágagyöngyeit nem éppen mind maguk termették. Egyes ember lelki erejét tán túl is haladná annyi teremtmény erő, mint Homéroszban vagy Shakespeare-ben, Arisztophanész s Molière-ben nyilatkozik. Kincseik egy része valóságos oroszlányrész, melyet gyöngébb szellemektől ragadtak el. De mindegy, e gyöngébbek nevei rég feledékenységre dültek volna úgyis. Virágaik illatát észrevétlenül hordja vala el az enyészet szele, míg így remek koszorúkba kötve a művész óriásoktól, nemcsak ezek neveit teszik halhatatlanná, de egy-szersmind az emberi szellem apoteózisát is hirdetik.

Igaz végre az is, hogy már megalapított nevű nagy írókból sokszor oly szépségeket is magyarázunk ki, melyek valóban soha eszök ágába sem jutottak, s így saját szép eszméink rovására ékességeket rakunk a már úgyis gazdagokra.

55 De bár korántsem hiszem, hogy azon háromezer elveszett görög író, kiknek neveiket Athénaiosz idézi, hasonló jelességűek lettek volna a megmaradottakkal, sőt, e hiedelmet hasonló csalódásnak tartanám, mintha egykor, midőn a német irodalomból már csak Goethe marad fel, s egy példánya a Lipcsei Könyvvásár lajstromának, a fellelkesült archeológus ennek minden számában egy Goethének vesztét siratná. Mégis, aggodalmas elégedetlenséggel nézem korunk költőinek azon túlnyomó irá-

nyát, mellyel borzadva minden tanulmánytól, azt az ihlet megömlőjének tekintik, mellyel a tudós elnevezést majdnem gúnyául bélyegzik a költészetre, s nem veszik tekintetbe, hogy mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, épp a legmerevebbel, a matézissal rokon, úgy a költészet a száraz logikának tőszomszédja. S éppúgy, mint ennek, a legrejtettebb ellentétek s hasonlatok kiderítésében a legnagyobb szubtilitások kifejtésében áll egész birodalma. Nem veszik tekintetbe, hogy amely hasonlatot a holdsugáron kezdünk, a tentatartón folytatunk, s a földrengésen végzünk: valamint nem logikai, úgy már ezért költői sem lehet; vagy melynek ignoranciáján a gyermek elpirulna, annak magasztosságán a megnőtt nem fog lelkesülni.

Elismerem én is, hogy a költő születik. Igen, mint a hadvezér, a politikus, a zenész, szóval minden, ki egyre vagy másra hivatva van. Kire génusza nem mosolyog, az semmi stúdium után sem viendi előbbre ügyét; de ha mosolyog, e mosolygással nem menti fel, sőt, édesgetve csalogatja csak kedvencét a tanuláshoz. Hiába adunk kardot vagy tollat, ekeszarvat vagy vésőt a kézbe, melyet annak kezelésébe bele nem oktunk, s csak körül kell tekintenünk, hogy lássuk, miként az efemer dicsőség minden nevét egy rövid század hullámtengere elborítja, s csak azok maradnak fel tükrén, melyeknek babérjai alapos s fáradságos tanulmányokban gyökereztek.

Végül hagytam felemlítését a leghatalmasabb emeltyűnek, mely a régi kor remekeinek teremtésére befolyt, s ez a vallás.

A vallás az észnek költészete, s a költészet a szívnek vallása. Mi természetesebb, mint hogy e két nemtő egymásnak fáklyáján gerjessze lelkesülése lángjait. De a vallásnak, hogy e célnak megfeleljen, szabadnak kell lenni minden ortodox védelemtől, minden igazhitűségű sáncolatától, hajlékonyan kell hozzásimulnia a népszellem örökké alkotó módosításaihoz.

Ilyen volt műremekeink hazájának vallása, költői virágaival, s a nemzet őstörténetéből mélyen befonódott gyökerével. Míg Egyiptom, hol papi kaszt örködött az igazhitűség felett, soha Pindaroszkokat s Aiszkhüloszokat nem szülhetett.

60 Mennyi bájt, mily gondolatvilágot költött csak egy mitológiai név, melyet a költő dalában érintett! Nekünk, kik annak hitét nélkülözzük, lapok kellenének eszméink pótlására.

Meg is maradt minden korban élénk érzése annak, hogy hit és költészet elválaszthatlan ikrek, a delej egymást kiegészítő két külön sarka, s a művészetek újjászületése korában ismét a hit volt, mi a festészetet, építészetet és zenét ihleté. Ezeknek az ortodox merevség kevésbé állhatja útját, legrosszabbul volt szóban nyilatkozó testvérök, mert az inkvizíciók szigorát legkönnyebben vonhatta magára.

Szorult helyzetében félénkebb papjai visszaveték magukat az olümposzi istenek karjaiba, bár legkevesebb sikert arattak, mert nemhogy istenek éltetve hatottak volna műveikre, sőt, éppen azoknak lett volna legnagyobb szükségök az elevenítő hitre, hogy halottjaikból feltámadhasanak, mégis ez iskola, rideg sírbolti lehetével, s halottakról rablott ékeivel majdnem az utolsó évtizedig kísértett közöttünk.

A merészebb lelkek azonban három irányban próbáltak szerencsét.

Vagy aláveték magukat a szoros igazhitűség jármának, s annak körében kerestek lelkesülést. Ez irányban Dante, Tasso, Milton haladt, egész Klopstockig, több s kevesebb sikerrel, de elvitázhatlan jellegével a dogma tekintélye merevségének.

65 Vagy alkottak új, s a körülsáncolt igazhitűségen kívül eső istenséget, attól várva ihletet s dicst. De a kétes jellemű lovagerény s az ideállá erőszakolt nőbálvány tisztelete nem ihletést, de beteges álomlátást, nem dicst, de bengáli tüzet hozott csak létre, egész egy nagy birodalmát az emberi érzelmeknek hozván ellentétbe nem csak a klasszikus kor józan világnézletével, de átálján az emberi természettel. Bár ezen iskolából alig maradt fel név a lángeszű Ariostóén kívül, a bal irány még most is létezik, részint eredeti alakjában a német irodalomban, részint csak elvében s ellenhatásában a franciában, mely a férfi erény s nőiség alakjait a máai társadalom nem kevésbé beteges nézpontra szerént idomítván által, az emberi természettel épp oly kevésbé rokon, s szintén oly méltóság nélküli Istent állított a ledöntött bálványnak helyébe.

A harmadik irány emberei végre kilesték azon hitet, melyet a nép örökifjú alkotóereje, kiapadhatatlan költészete észrevétlenül alkot, a mereven szabályozott vallás mellett, szíve ürének kitöltésére, hogy úgy mondjam, saját házi használatra. Mellyel tündérekkel népesíti a napsugaras völgyet, törpékkel a bánya fenekét, boszorkányokkal a szirtnek ködülte ormát, és aranyalmát termő kertekkel a messze puszták kietleneit.

Mellyel minden kevésbé őrzött legendára virágarabeszket függeszt, s a szent hagyományt édes epizódokkal szövi át.

Ne mondja senki, hogy mindezekben felvilágosodott korunk éppúgy nem hisz, mint Olümposz isteneiben. Megrázó, nagyszerű események, melyekben egy, a világ sorsát intéző magasabb kéz ügyszólván láthatóvá lesz, előítéletesen teszik az embereket. Legnagyobb s legfelvilágosodottabb embereinket látjuk, hogy egy döntő csata előtt csekély véletleneket jó vagy bal jelül tekintenek. Aggódva nézik a madár reptét, vagy hallják az ébredő hajnal zagyva hangjait. Olykor megdöbbenünk egy rejtélyes jóslatra, s a dajkamesék fantasztikus alakjai, a gyermekemlékek egész világa a valóság színét ölti fel előttünk, életünk ünnepélyes pillanataiban.

Ki mogholt kedvesét siratja, egy leeső csillag láttán összeressen, s a boldog szerelmes tündérnek biztató szavát hallja a lágyan susogó szellőben. Ez az emberi kebel kimeríthetetlen poézise.

Egy remek költői mű azon eszköz, mely lelkünket hasonló benyomások, hasonló hit befogadására alkalmas, ünnepélyes hangulatba teszi. Bizonyosan az ókor nagy szellemei éppoly kevésbé hittek olümposzi isteneikben, mint mi a néphit ábrándalakjaiban. De midőn Kadmosz házá-
nak nagyszerű tragédiája folyt le szemeik előtt, éppen oly kevésbé kétkedtek lelkesülések közepett az istenek beavatkozása felől, mint mi Macbeth boszorkányait valóságos lényekül fogadjuk el, s Banquo szellemét nem nézzük ízetlen tréfának.

70 Ez tehát azon út, melyen Hellász elveszett Olümposzá-
nak határát pótolhatni hiszem az irodalomban. Nagy példák állnak annak bizonyítékául előttünk Shakespeare *Hamletjében* s *Nyáréji álmában*, Byron *Manfrédjében* s misztériumaiban, Goethe *Faustjában* s balladáiban. De még roppant, eddig alig sejtett kincshalmaz fekszik előttünk szent könyveinkben, legendáinkban, mondáinkban, melyeknek csak egyes szemeit kezdték felásni jeleseink, s mi' ragyogóak már csak ezek is egy Tompa művészkézében! Valóban, csak merész s alakító szellem kell egy új világot kitárni előttünk.

71 Ne féljünk attól sem, hogy a hitregei elem felvétele miatt talán pozitív s reáltudásunk vívmányait lennének kénytelenek kizárni költészetünk-
ből. Mint a régiek Olümposzuk mellett Zénón, Epikurosz filozófiai elveit tudták érvényesíteni műveikben: úgy az újabb s általam felhozott mesterek példái megnyugtathatnak, hogy azt jelen tudásunkkal mi is képesek leszünk tenni, csak az alkotó s mesterkéz ne hiányozzék.

A NŐRŐL, KÜLÖNÖSEN ESZTÉTIKAI SZEMPONTBÓL

Midőn a tekintetes Akadémia fényes körébe fogadott, ez – érdemben szűkölködő öntudatomra – inkább úgy hatott, mint a jóakar- és buzgalomnak nyújtott előlegezés a jövő számára, mintsem túl gazdag jutalma a csekély napszámnak, melyet erőm az anyanyelv és az esztétika terén érvényesítenem eddig engedett.

De mégis, az édes anyanyelv s az esztétika művelése volt azon kettős ok, mely e kedves becsületbeli tartozást reám hárította, s így, midőn az anyanyelvről, a nő- s az esztétikáról ennek szoros viszonyossága ismét a nővel jött eszembe, nagyon természetes eszméláncolat vezetett szélfog-
laló értekezésem tárgyához:

A nőről, különösen esztétikai szempontból

Az Istenért! – kiált fel tán valaki – minek a nőről, nem azt tárgyalja-e már úgyszólván tíz könyv közül kilenc? Nem hallottunk-e már róla eleget prózában, versben, dicsőítve, káromolva, énekelve, gúnymosollyal; tudó-
san és tudatlanul? Mi újat adhatna még e tárgy? De szerintem épp e sok-
szerű felfogás, ez örökös visszatérés hozzá, mutatja, hogy a tárgy kime-
ríthetetlen, mint a tavasz kelleme, mint a tenger mélye. S ha nekem nem sikerül belőle újat s élvezeteket előidézni, nem a tárgy meddőségében, de hívatlanságomban rejlik a hiány.

Az emberiségnek nagy osztályozása a két nem szerint sokkal mélyebben hat az ember akár fizikai, akár erkölcsi lényébe, mint azt valami oly értelmes lény sejthetné, ki földi kötelékeink- s nemi viszonyainktól távol, azok ismeretéhez akár rideg okoskodás, akár az élő természet egyéb tüneteiből vont indukció útján akarna jutni.

5 A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszersmind esetlegesen nő-
nemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízeig egy sajátosság
valami: specifice nő. S míg az analízis azt mutatja az egész élő természetben, hogy annak fokenkénti tökélesbülésével az ivar mindinkább háttérbe szorul, mert pl. míg a növénynél mint virág főszerepet játszik, a

lét koronáját adván reá; addig a madárnak már csak hangicsálásában s tollazata ragyogásában nyilatkozik; a legfejlettebb állatokban pedig a két nem szinte egyenlővé lesz, s az okos vizslában, acél izmú lóban, vérengző tigrisben az erőkülönbség némi árnyalatán kívül alig nyilatkozik egyébben: addig az ember, ki a sorozatban következik, mindjárt azon következetes következtelenségét mutatja fel a nagy természetnek, mely minden rideg rendszerbe szorítás, minden lajstromozás ellen oly hathatósan tiltakozik, s a két nem közti különbség erősebben lép fel, hogysen meg ne lepne.

A kaukázusi faj férfi agyának átlagos kerülete majdnem két hüvelykkel nagyobb, mint a nő agyáé. Nevezetes, hogy e különbséget, melyet csak az újabb tudomány állapított meg, már a régi művészet is sejté, mely az eszményítésben oly utolérhetlen finom érzékkel bírt, s minden ókori görög Vénusz-szobron a rendes arányon túl kicsinyített fejet talál. A régi művészet e szerencsés eszményítési érzékének számtalan példáját hozhatnánk még fel, de szorosan értekezésemhez nem tartozván, csak kettőt akarok kiemelni. Ismét csak az újabb tudomány állapította meg, miként tágul az arcszeglet az egész állatvilágon keresztül, arányban az egyes faj értelmi állásával, míg az emberben az egyenszöget leginkább megközelíti. S ím, az ószobrokon ott leljük az egyenszögű arcélt a legmerészebb szélsőségben, mely még vonallal túlozva monstruoizásra vezetne, de e vonalon öröklik a génusz, melynek csak egyedül magának szabad ily merész játékot űzni.

Továbbá, az emberi tagok aránya nem lehetett a régi művészek előtt ismeretlen, s ha embereket ábrázoltak, szorosan meg is tartották. De álló istenszobraikban az alsó lábszárat következetesen látjuk némileg meghosszítva, s e kis szabadság az eszményítés érdekében, nem téveszti kelő hatását.

De visszatérek tárgyamra.

Mely állatfaj csontvázából lehet annak ivarát meghatározni az emberén kívül? S e nagy különbség, mely a szervezet két legnevezetesebb részén, az agyon és csontvázon kezdődik, végigmegy az egészen. A nő testének aránylag sokkal tetemesb része van nemi célokra alkotva. Vére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséke magasabb, véralkata idegesebb.

10 Nagyon természetes, hogy e mélyen szervezetében rejlő különbség a nő egész lélekvilágát is áthatva, eszmekörét, tevékenységét különbözően határozza meg a férfiútól. S így korán sem üres frázis, hogy a nő szíven keresztül gondolkodik.

A nő korább fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő génusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak a szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen: míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte. E cáfolhatatlan tény nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésének. Azon férfiaknak legnagyobb része, kiket a génusz megszállt, szintén a legellenkezőbb irányú utakról törtek erőhatalommal hivatásuk felé: és győztek, mert a szellem erősebb minden földi akadálnál.

A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt, s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi. Azért, hol a perc hatalma dönt, ott a nő önfeláldozásra kész, hol kitartó küzdés kívántatik, a férfi áll helyt. Minden üldözött új vallásfelekezetnek lelkesült nőmártírjai, minden néplázadásnak asszonytigrisei vannak. Minden borzasztó látványnál s kivégzésnél, izgatottságot keresve, feles számmal van jelen; de elmegy a pestises beteg ágyához is, honnan a meggondolt férfi visszaretten. Pusztá kézzel döngeti meg a Bastille kapuját, de a fáradságos hadviselésnek, melynek tüzet az időjárás kedvetlen volta lehűti, költői zománcát a természetes akadályok s nélkülözések kellemetlenségei letörlik, csak férfiú felel meg. Az orleans-i szűz is a lelkesedés elragadtatásával vitte seregét a király koronázásáig, onnan dicse lefoszlott. Ritka nő adandja magát a misszionárius törhetlen buzgalmú munkájára, jobban megijedvén az egyhangú pusztai vándorlás egy unalmas napjától, mint a szívét keresztül ütő szuronytól, a lelkesültség édes mámorának közepette.

A nő finomabb testalkatán, az erőtől meredő s szegletesebb férfi alakzatok ellentétéként, a kígyózó vagy Hogart szerint bájvonás az uralkodó. Egész idoma kecses lehel. Azért, hol a görög szobrászat akrobata nőket ábrázol, az erő csak alap, mely a báj kiemelésére szolgál, míg a férfi szobrokon a báj csak az erő nemes kísérelőjeként van feltüntetve. Azért az ó építész, hol a súly nagyságát akarja kiemelni, támogatására

atlaszokat alkalmaz; hol azt finomítani, mintegy légiesíteni akarja, kariatidákat.

A nő alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres, s az erősebb férfiú lelkében épp oly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek, hervadó virág, megdermedt madár, s mindaz, mi mintegy esdekelve emeli hozzánk szemét, mintha mondaná: lásd, te hatalmas vagy, én gyöngö, gondjaid alatt feléled, mi nélküled elvész, s illat, dal, ima zománc, minden, mi enyém: jutalmad lesz. S a felébredt öntudat jóakarattá vál, s ez a becsben tartás lépcsőjén az eszményítés s nemesb esztétikai élv felé vezet, míg a szerelem egész teljévé fejlődik. Igen, a nő a szerelem megtestesülése, s a legvadabb férfi meghajol rózsavesszejének; megszelídül, mint a vérengző vad a tehetetlen gyermeknél, hisz az utunkban nyíló virágot is kikerüljük, s le nem tapodjuk a fetregő bogárkát. Sámson Delila ölébe hajtja fejét, Herkules guzsalyhoz ül, s e percnyi önmegfeledkezés annál kevésbé szégyenletes, minél igazabban férfiú az, ki elköveti. Egy perc, s a férfi újra eszmél, míg a nő nemi viszonyainak túlsúlya egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szeretetet, hogy ez egész életfolyamát betölteni képes. Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett mint szeretett: majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya. Míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély űrt tölthet csak be, s azon férfiú valóban sivár életre néz vissza, ki egyebet nem tett, mint szeretett. Még a női szépség is a nemi fejlődéssel tart nyomot, s mindkettő virágzása összeesik, míg a férfi szépség a tetterő és lelki érettség idejében éri el teljét.

- 15 De ezekből önként következik, hogy a szépség- és szeretetre való rendeltetés öntudatának minden aberrációja is kiválóan női tulajdon. A végletekig vitt hiúság csak egy Báthori Erzsébetben, az elvadult élvvagy csak egy Borgia Lucretiában nyilatkozhatik. Csak egy Stuart Mária öltöztetett tükör előtt, midőn a vérpadra lépett.

Már az ó mitológia minden kecsét s a szeretet minden bűbáját nőkben személyesíté, éppen úgy, mint az e szentségeket levetkezett nőalakokban adta a sivárnak mintaképeit élénk. Ott találjuk Vénuszt, a gráciákat, hórakat, míg szemben velük a bacchánsnők, fúriák, háрпиák állnak.

Ismét nem valami konvencionális megállapodás, de nemi viszonyai okozzák, hogy a nő a család alkotója, a házi kör összetartója. A termé-

szet nagy céljainak utolérésére oly eszközöket használ, melyek erősebbek minden okoskodásnál. Ki elmélkedik azon, hogy a táplálék testünk fenntartására szükséges? Megéhezünk, az eledelt megragadjuk, s eszünk. A véroxidációról évezredek után nyertünk fogalmat, mikor már az üde léget évezredek át kéljézzel szíttuk volt tüdönkbe. Ki elmélkedik a jövőndő nemzedékről, midőn szerelmét hévvel öleli? S midőn a természet az embert társas fejlődésre szánta, a nőt helyezte a család központjára, s reá bízta a házi oltár őrzését, s mindezekhez sokkal erősebb kötélléssel csatolta, mintsem azokat akármilyen fényes dialektika vagy filozofikomorális okoskodás pótolhatná.

Egy hűtlen elpártolás női kötelességeitől mennyivel nagyobb rombolást hoz az egész családi létre, mint a férfiú félrelépése. Érdekességi állapota, melyről Jean Paul így szól: „Eine Schwangere ist das Sinnbild der Unsterblichkeit” oly sok időre csatolja őt kis házi köréhez, mintha azt jelképezné: íme, ez a te világod! A szülői viszony gyermekével oly végtelen erősebb az apáénál, s az anyatej, anyanyelv s anyai oktatás szentháromsága által nemcsak a család alapjait rakja le, de az öntudatra ébredő ember lelkébe mindazon kegyelet, gyöngéd viszony s szent eszme csíráját ülteti, melynek természetes örje a nő. És azon imák visszhangja, melyeket összekulcsolt kézzel félöntudatban hallánk anyánktól, végigkísér az életen, és szívünk érzi az eszméket, mert vele születtek, s annál szentebbek, mert nevök nincs, alapjuk homályos, de annál erősebben hatnak, habár a rideg ész, mert boncolni nem bírja, előítéleteknek keresztelné. És megmarad a nő képe is örökre előttünk mint delej, mely a szabadon csapongó férfit mindannyiszor visszavonja a házi oltárhoz. S e hatás túlcsap a családi körön, a nemzeti lét legnemesb gyökéig, s azért a költő, népe süllyedésének szemléletében, méltán tört ki e fájdalomkiáltásban: „Korcs volt anyja vére!...”

Így munkál a nő csendesen, zajtalanul szerény házi körében, s mégis roppant hatással az egészre nézve. Mint a korallt készítő bogár, mely világreszkeket hoz létre; mint az árjadozó lég, melyet észre sem veszünk, de a hiánya egyszerre feltűnnék pusztulásunkkal együtt.

- 20 A lánygyermek alig mozog, babát ápol, gazdaszponyságot játszik, rendez és csinosít az egyenlítőtl a sarkakig, míg a fiú harcol és ront. A madár, a virág: a lány kedvence; a kutya, a ló: a fiúé.

És a nő e hivatásának elismerő apoteózisát megtaláljuk a legrégebbi időkben. Rómában mint vesztaszüzek, az újonnan felfedezett Mexikóban mint napszüzek őrzék a házi oltár szentségét. Az északi népek Nehalenniaja' oltáránál kapta kezébe a menyasszony a megszentelt guzsalyat mint hivatása jelvényét. S a kegyeletnek tiszta védelmét a régi tragikusok nem férfiban, de egy Antigonéban dicsőítették.

A mohácsi gyásznapi után is a férfiak folytatták ádáz munkájukat, pártszenvedélytől üzetve, egymás keblét tépve, marva. Egy nő volt az, ki a holtakra is gondolt, s eltakaríttatá.

De épp mert ilyen, a virág zománcához hasonló gyöngédségű szentiségek őre a nő, ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből, ha egyszer levetkezé a kegyelet érzéseit, s túltévén magát a kedves előítéleteken, okoskodva akarja elemezni mindazt, mit csak érzene kellene, sokkal mélyebben süllyed, s nehezebben – hogy ne mondjam, sohasem – képes többé erkölcsileg felemelkedni, mint azt a férfiban számtalan esetben látjuk. Kisebb lelkiereje s nagyobb szenvedélyessége közreműködnek ebben, s így: valamint az erkölcsi és esztétikai szépnak eszményképeit a nő szolgáltatja, úgy az erkölcsi s esztétikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani.

Nevezetes lélektani bizonyossága ennek a boszorkányság hiedelme, mely nemcsak közöttünk uralkodott, de otthon van Ázsia legészakibb részein, a tunguzok közt úgy, mint Dél-Amerika pehuenche vad népeinél. Mindenütt csak a nőnek tulajdonítják, hogy az emberiség romlására a gonosz szellemekkel frigyre léphet, talán épp azért, mert a boldogságot is csak a nő lothatja le számunkra az égből. A nő szemének tulajdonítják az erőt, mellyel ellenségét megronthatja, mert érzik varázsát, mellyel üdvösséget áraszt. Csak a nőről teszik fel, hogy az ördöggel cimborálhat, ki talán mint angyal szállt alá az égből.

- 25 Mindezekből – úgy hiszem – következik, hogy azon bölcsész, ki az ember absztrakt fogalmából indulva, s a nemi különbséget csak igen alárendelt valaminek tekintve, a társadalomban a férfi és nő egyenlő állását, az úgynevezett nőemancipációt hirdeti, nagyon tévesen cselekszik, s aligha jó szolgálatot tesz azoknak, kiknek kedvezni akar.

Ki azzal be nem éri, hogy a rózsatő ingó ága illatos virágot terem, de azt akarja, hogy egyúttal hatalmas gerendákat is szolgáltasson; ki a büsz-

ke csertől követeli, hogy egyszersmind árajadozó virágillattal töltsön el: az nem ismeri a természetet.

Igaz, mindennap jobban megerősül az elv, mely szerint a természetben merev szakadások, átmenet nélküli ellentétek nem léteznek. Még a legújabb geológia is folytonos lassú behatások s átmenetek láncolata által magyaráz meg sok oly alakulást, mit eddig erőszakos, hirtelen beállt forradalmaknak tulajdonítottak.

Így a férfi és nő közt is hiányzik e merev válaszfal, vannak a két jellemnek lassú átmenetei, de ezeket se a társadalmi filozóf, se az esztétikus tanulmánya tárgyául nem veszi, hol az ép egészről van szó; mint a természettudós nem veszi a hibrida növények tömkelegét vagy öszvér állatokat, legfeljebb regesztrálja.

Ha pedig olykor fellobban egy meteor, s oly nő születik, ki magas szellemtől ihletve túlemelkedik neme korlátain, az minden okoskodásunk dacára is egyenlővé teendi magát a férfiúval; és tegye is, elég drágán megvásárolta e helyet, mert érte minden bizonnyal neme mindazon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóvá és talán boldoggá. Egy shakespeare-i génusz felléptét sohasem gátolják Arisztotelész szabályai. Galilei a Föld forgását hirdeté, az ellenkező vallások dacára.

- 30 De nem is a vidor életet nem ismerő tudós halvány teóriája a nőemancipációról az, mi a nő természetes helyének helyes felfogását veszélyeztethetné a jövőben. Valamint azon fonák helyzete is a nőnek, mely az egész történeti múltot keresztül a nőre nézve oly sértően, az emberiségre oly kártékonyan uralkodott, egészen más forrásokból eredt.

Van az emberben bizonyos hajlam: minden csekélységet, mit a természet jelez, megfigyelni, fejleszteni, nagyítani. E hajlam kútforrása minden szépnak és nagynak, de egyszersmind minden rossznak és rút-nak, mit valaha ember létesített. Ez fürkészte ki a cereáliák és háziállatok alig használható eredeti alakjában azon fejlesztésre alkalmas csírákat, mely azokat később leghasznosabb életeszközeinkké tette. Ez tanított a természeti erőket egyenként szolgálatunkra hódítani. Ez anyja minden művészetnek: számára az eszményítés elvét a nagyításban felmutatva. De másrészt alig van valami badar népszokás, fonák elv s bűnös társadalmi viszony, melyet szintén nem e hajlam szült volna. Ez áll a rabszolgaságtól a törvényes embergyilkolásig. A tetovírozástól a krinolinig.

Az elsőbbségek sokkal nagyobbak és komolyabb tárgyak, hogysem fejtegetésükbe egy más irányú értekezésben csak úgy mellékesen bocsátkozhassam. Elég volt azokat megjelölnöm, a gondolkodó felismerendi bennök elvem alkalmazhatóságát.

Az utóbbi nemből néhányat felhozok, mert azok az emberi test s nemmi viszonyok közvetlen, de félszeg észlelésének eredményei, s önként vezetendnek hasonló félszeg felfogások szélesebb alkalmazásának előadásához a nők állását illetőleg.

A vad nép férfiai, kinél a lét és küzdés egy, nagyon természetesen a vitézségbe sokat helyez. A sebhely neki fő dísz, s azt láthatóbbá tenni festékekkel ügyekszik. De bennünk van a művész hajlam, mely az egyszerűt tetszőbbé teszi, cifrázattal látja el, s a cifrázat jelképpé válik. A vitézség jelképei az ellenség ijesztésére szolgálnak, s ott van az indián bőrén egész egy hősköltemény. Ha aztán ez eleven képes krónikát neje szintén megkívánja, hogy ő is ily láthatóan mutassa körének erényeit, ki fog rajta csodálkozni? S a tetovírozás észszerű története előttünk áll.

35 Egyik népnek fajvonása a hosszúkás, keskeny fej. Egy másiké a széles orr vagy duzzadt ajak. E nemzeti vonást mindenki mentől teljesebben szeretné bírni, de bírják ezren; s az ember, nagyítási hajlamánál fogva, be nem éri a közvagyonnal, ő kiválóat akar. A gyermek fejét deszkák közé szorítja, hogy még hosszabb s keskenyebb legyen, az ajkat s orrot mesterséges függőkkel szélesíti. De ez nem marad egynek titka, s e badar eljárás népszokássá válik.

Tudjuk, hogy a hajport egy öszülő kegyencnő tetszelgése, a krinolint egy nőnek anyai méltósága érzeténél erősebb hiúsága teremtette, s a „regum ad exemplum” elve egy időre törvénnyé emelte. A sínai ízetlen bölcsészet a nő rendeltetésének csak azt az egy oldalát tekinté, mely őt a háztűz őrzőjének s a családi stabilitás képviselőjének teszi, s hogy ezt könnyebben teljesíthesse, el nem kaptatva a szabad mozgathatóság kísértetétől: lábait elkorcsosítja.

Sokkal szegényesebb szempontból nézi még a nőt egy másik, szintén sínai filozóf iskola, melynek feje, Lao-ce így szól: háromféle hús kell a boldogsághoz: disznóhús az asztalra, öszvérhús utazásra, nőhús az ágyba.

Ily elvek mellett aztán az az ország, melyben a férj akkor látja először nejét, mikor házába hozzák; kétnejűség uralkodik, s a gyermekeket kiteszik: bár egyharmadát foglalja magában az emberiségnek, nem jegyzett még fel soha egy női eszményképet, pang és tesped, mert önmaga kizárja köréből a szépség, lelkesedés és élet génuszait.

A régi Spárta, e nagyszerű kaszánya, a nőt csak annyiban nézte, mennyiben szüksége volt rá, hogy hőseit világra hozza, de már nevelősöket is elvonta tőle. A nőt megcserélni, a lánygyermeket kitenni meg volt engedve.

40 S e fonák felfogás itt is megbosszulta magát, soha Spártában valódi családélet, szelídebb erkölcs és magasztó művészet meggyökerezni nem bírt.

Athénben a nő sokoldalú hivatásából már többet vettek figyelembe, s mily meglepően ragyogó eredménnyel! Azonban a gineceum is némi korlátokat vont körüli; a női társalgás virágillatszerű báját elzárta a férfivilág elől, s ezen egy úr is, melyet amily erősen érzünk, okokkal épp úgy nem tudunk megmagyarázni, micsoda csodálatos módon ügykezett betelni a hetérák sajátságos intézménye által.

S az eredmény ismét mily következetes! Legnagyobb része reánk maradt jeles hölgyeknek, az Aszpáziák és Szapphók vagy e hetérák osztályából valók, vagy azon félmesés hősköriből vették át költőik, melyben még majdnem jelen felfogásunknak megfelelő szabadsággal mozgott a nő, az egyszerű erkölcsű társaság közepett.

Némely szittya népek leányaik jobb emlőjét kiégették, hogy az új feszítésénél a tegeznek erősebb támpontja legyen. Ez [az] egy szokás eléggé jellemzi egész helyzetét a nőnek, kit erőszakkal férfiúvá alakítván csak annyit hagytak meg nőiségéből, mennyi éppen szükséges volt, hogy a faj tovább tenyesszen.

E népek hölgyei közül aztán néhány debella királynő minden, mi a feledéssel dacolt.

45 A zsidók a nőt nagyrészt anyaságuk szempontjából tekinték. Tagadhatatlanul magasabb szempont, s nemesebb eredményeket szült sok más nép felfogásánál, de a meddő nő megvetése, az ágyasság gyakorlata, a férfiú egyoldalú joga házastársát eltaszíthatni, mindannyi szegénytelen lealázása a nőnek. Nem maradt hát a zsidóság se ment a keleti esz-

mék behatásától, de másrészt oly felfogások nyomaival is találkozunk, melyek a nők állásának mostani méltánylását lehelik. S az Ószövetség könyveiből már oly jeles nőalakok lépnek elénk, melyek a művész és költőt ma is egyaránt lelkesítik.

A többi keleti országokban a nő sorsa valóban siralmas, majdnem állati volt; s fájdalom, nagyrészt az maig.

Az érzékenyebb férfi ottan a nőt csak élvvágya eszközévé alacsonyítja. Adja és veszi mint árucikket, melynek értékét csak testi kecssei határozzák. Csoportosan elzárva, féltékenyen őrzi önbecsének elégtelensége érzetében, s a szabad léggel minden tevékenységi kört s lelki magasulhatást távol tart tőle. Indiában magával viszi a sírba, mint kedves házi eszközeit. Damaszkuszban ajtó elé téteti, s szembeküldi a nyomorral, hisz neki nem szolgálhatnak kecssei többé.

Ez volt a nő állása a letűnt nagy keleti birodalmakban úgy, mint a régi arabnál, ki leány gyermekét mindamellett a vadaknak tette ki inkább, semhogy a nyomor vagy gyalázat áldozatául essék. Mi különös fájdalomsikoltása ez a megsértett természetnek! Mily sajátságos jogfenntartása a nő természetes körének, hogy azon lealjasított, elzárt teremtesek éppúgy foglalkoztak csecsebecséikkel, kendőzték arcukat, cicomázták magukat, mint a hódításra szabadon vadászó mai európai hölgy. Hogy neveik: Sobeiha (hajnal), Zahra (virág), Naziha (gyönyörű), Saida (szerencsés), Amida (hű) stb. voltak, mintha lehettek volna gyönyörűek, kelthettek volna hajnalt, lehettek volna hűtelenek vagy szerencsések. És ott találjuk mellettök a költőt is, a Háfizok és Saadik hosszú sorában, ki épp oly érzelmes és igaz dalokat zengett a szerelemről, oly tisztán hódolt a nőnek, mintha létezhetett volna szerelem, s lett volna, ki hódolatát kiérdemelheté.

E szomorú képet Mohamed vallása is kevésbé változtathatá. Ő is csak négy nőt juttat saját családjá tagjaiból a férfiak paradicsomába. A többinek külön paradicsoma van, hol jutalmok félakkora, mint a rabszolgáké. A legtöbben pedig pokolra szállnak. A férfiaknak ellenben egyenkint száz ember erejük lesz, s a kéjöknek szolgáló hűrik Allah külön, örökifjú teremtményei.

50 Azonban itt-ott mégis helyesebb felfogása villan fel a Koránban a nők helyzetének. A korlátlan soknejűséget négyre szorítja, mit ugyan a megengedett ágyasság újra leront.

Egy helyen így szól: „Bármint erőlködtök, nem szerethetitek nejeiteket egyenlően, igyekezzetek legalább egynek sem adni különös előnyt.”

A VII. fejezetben pedig parancsolja szeretni a nőket, s tekintettel lenni gyöngéik iránt.

Mindezek után nem csodálhatjuk, ha az egész kelet, Semiramis- és Rhodopistól kezdve a szultán-anyákig, egy nőt sem halhatatlanított nőerényekért. Mindazok, kik felmaradtak, vagy nemük ellen fellázadt, s egy ideig jól-rosszul férfi szerepet játszott kétes becsű teremtesek, vagy szerájok cselszövényeit üző nyomorultak.

Nyugat felől mosolygóbb kép tárul elénk. A soknejűség mérge nem hervasztja gyökében a nő egész nemesebb létét. Minden előny, mit magának a férfi tulajdonít, erejének öntudatában áll, ki – mint a természet ura – neje felett is akar állni.

55 Rómában a házasság kezdettől szertartásos volt, s az erőszakos elrablást ábrázoló, mintha mondani akarná: a gyöngébb engedelmességgel tartozik. S valóban: a férj gyámi hatalommal bírt neje felett; de már az első rómaiak kötelezték magukat, hogy rablott sabini hölgyeiket se malomba, se más szolgálai munkára nem fogják. Ha rabnőt vettek nőül, ez azonnal szabaddá is lett, s gyöngéd vonatkozással a házassági szertartások alatt a vőlegény, arájának a gyűrűt – a rabság e jelvényét – negyedik ujjára húzta, melyből régi egyiptomi monda szerint egy erecske épp a szívbe vezet.

A keresztyén szertartások használhatása csak Julianus alatt engedtetett meg. De a nő mindig teljes szabadsággal mozgott a társaságban, s gyermekeinek első nevelését ő vezette.

Igaz, hogy az ágyasság intézménye az egész római birodalomban létezett. S keleti részében csak bölcs Leó, a nyugotiban a 11. század szüntette meg. De az ágyas oly törvényes állást foglalt, mint a nő, csak némileg korlátozottabb jogokkal, s így inkább hibás társadalmi viszonyok hozták létre, mint a nő lenézése.

Későbbi időkben a nőhozomány mindinkább független állást szerzett a nőnek férje irányában, mit Cato cenzor s a vígjátékirók el nem mulasztottak gúnnyal ostromozni. Végre Justinianus egyen jogúvá tette a nőt a férfival.

E kedvezőbb viszonyok következtében már a római történetben egész sora tűnik fel a jeles anyák, hű nők, erényes leányok mintaképeinek, egész a közerkölcs romlása koráig, melyre később vetünk egy tekintetet.

60 A germán népfajoknak tulajdonítják közönségesen a mai nőtisztelet behozatalát a régi fonák felfogás helyett; de aligha elég joggal. Nejeiket szintűgy vásárolták azok is szülőiktől a morgengabium, mundium, faderfium különböző címe alatt, mint egyéb kortársaik. Szintűgy gyámi hatalmat gyakoroltak felettük. A hűtlenséget épp azon, csak a következő szem előtt tartó szempontból tekinték, mint minden népek a keresztén morál kifejlődéséig; s míg a nőnek férje hűtlensége miatt panaszt nem engedtek, ennek szabad volt nejét eltaszítani. Végre a nőt szintűgy kevésre becsülték másért, kivéve anyaságaért. A germánoknál például egy anyává lenni képes nő megölését 600 solidival bírságolták, s csak 200-zal egy éretlenét vagy meddőét. A frankoknál egy anyaképes érett nő bírsága 24, egy megáldotté 28, egy meddőé 8 ezer dénárba rúgott. De hát még mi csodás dolgokat találunk fennmaradt törvényeikben a nők-ről! Valóban nem tudjuk, a törvényhozó korlátolt látkörén, vagy az olyan minden alap nélkül szűkölködő nőerényen sajnálkozunk-e inkább, mely ily védelemre szorult. Ím, néhány példa. A szabad longobárd, ki szabad nő ujját megszorítja, fizet 600 dénárt, ha karját, még annyit, könnyökön felül 1400-at, mellét 1800-at. Bajor törvény szerint 6 soldót fizet, ki a nő ruháját térdig emeli, s még annyit, ha fésűjét kirántja.

Temérdek fennmaradt hölgyalakjaik többnyire már a nőbálványozás korába esnek, s azzal kapcsolatban jövendnek elő. E szakba még leginkább a Niebelung monda hölgyei tartoznának, de megvallom, semmi mintaszerű eszményképet se bírok azok közt is találni, mi bármi félvad nép hölgyein felül állna esztétikai érdekességben. Bővebb boncolásba azonban nem bocsátkozom, más helyt s tüzetesebben kívánván a nevezett költeményt tárgyalni.

A magyar faj általi felfogásáról a nő állásának, ha egyebet nem tudnánk, büszkén hozhatnók fel ez egy elnevezést: feleség. A férj neje felett sohasem gyakorolt gyámi hatalmat, sőt, a lány éppen férjhezmenetele által lett önjogúvá; férje pedig csak természetes meghatalmazottjának tekintett. Egész az Anjouk koráig, midőn a feudalizmus hazánkba is be-

jött, a fiú- és leánygyermek egyenlően osztozott. S azon méltó állás, mit törvényeink az özvegynek biztosítanak, még férje politikai jogainak gyakorlatát is reája ruházva, eléggé tanúskodik, a lovagias nemzetnek kortársait sokban túlszárnyaló tiszta felfogásáról a nő nemesebb állásának.

Fel is mutathat aztán a magyar történet oly sor jeles nőt, milyenre bármely nemzet büszke lehet. Nem kölcsönzött férfi tulajdonokkal, de valódi nőerényekkel ragyognak azok mint vallásapostolok, tudomáypártolók, szerető anyák, hű nők. És ha egy-egy mint Szécsi Mária meg is próbál kitörni nemének köréből, kibékít magával, amint önként meghajol a szerelem rózsavesszejének.

Valóban nem tudom, hol magasítottak volna tisztán neme erényei nőt oly óriássá, mint Zrínyi Ilona. Ha nemzetem férfiai nem volnának elég erősek a magyar név tiszteletét fenntartani, a nő elég volna arra, hogy évezredekre fennmaradjon.

65 Nem akarom a különböző éghajlatok- s századokból vett képeket szaporítani. Ez csak ismétlésekre vezetne. Az emberiség oly változatlanul egy, az emberi természet fő jellemvonásaiban minden századokon s polgári állásokon keresztül oly hasonló marad, hogy az egész múlt minden népeit ma is élő szemmel végigtanulmányozhatjuk, a hasonló művelődési fokon álló s körülbelül hasonló befolyások alatt élő mai népekben.

Homérosz hősei és női, természetes, egyszerű világnézetükkel, fel fognak előttünk elevenedni, a józan, egészséges magyar faj középosztályában. Ott fog állni előttünk Odüsszeusz és Pénélopéja, talán egy jómódú pusztai bérlőben. Párizs egy világot látott fiatalabb testvérben, ki a világ hiúságát átlátva, a gazdának maradt bátya védszárnyai alá vonta magát. És megtaláljuk Helenét is, ki szebb napokat látott, de most megnyugszik sorsában, a napi fáradság után csendes lelkiismerettel fekszik le férje oldalán; azonban nem bánja, ha Menelaosza visszarabolja. És mellette lesz Andromakhé, a faluja tornyát még szeméből nem vesztett házas, kedves nő, és ott lesz minden egyéb, csak Trója falai hiányoznak. Talán egy paraszt menyecske érteti meg velünk Rúth könyvét. Egy becsületes gazda valamely patriarchát. A germán nép szokásait megtaláljuk valamely tatár népnél. Sina és a Kelet úgyis majdnem mozdatlan áll.

De hisz mind e képek tanúsága úgyis csak az, hogy mind e korok és népek a nő nagyszerű hivatásának csak egy-egy mozzanatát fogták fel, s azt fejlesztve, nagyítva fonák s fájdalmas helyzeteket idéztek elő. Összetörték a tükröt, hogy egyes kikapott darabjai torzalakot vessenek vissza. Elrombolták a szobrot, hogy széthullt tagjaival undort költsenek az egész megillető bámulat helyett.

S így ment ez mindaddig, míg a keresztyénség a nő hivatását egész teljében felfogva, azt a tisztelet őt megillető helyére emelte.

Ne higgye azonban senki, hogy a keresztyénség tisztult fogalmai a nő helyzetéről, mint Minerva Jupiter fejéből, készen, fegyveresen léptek volna elő. Éppúgy nem, mint minden egyéb a társadalmat átható nagy elvei, melyek csak lassan fejlődtek egész teljőkre, sőt, némelyikök még annyi évszázad után maig is vajúdasban van, mint – csak hogy egyet említsék – a rabszolgaság megszüntetése.

70 A keresztyénség általában nem egy kompakt, elzárt egészet lökött a világba, merőben újból állót alfájától omegájáig, nehezen lett volna így az a roppant életereje, mely utóbb a világot betölté. Nem. A keresztyénség táborba gyűjtötte századok óta itt-ott elszigetelten és kevés sikerrel vérző harcosait az emberiségnek, s tábori szót adott számukra, hogy egymást megismerjék. Megfigyelte a jaj szavát, melyet túlrivallt a durva erőszak, s felszentelt zászlót adott az eszmének, hogy folytassa harcát.

A nőtiszteletnek is már a legtávolabbi korokban s legkevésbé polgárosult népeknél találjuk egy-egy példáját. Így Amerika vad népeinél, hol a soknejűség sohasem dívott, s bár nejeiket vették, mint a germánok, vagy a szegényebbek kiszolgálták, mint a zsidó patriarchák, a nő mindig tisztességes szabad állást foglalt. Jellemzetes különösen a következő. Amerika felfedezésekor a bennszülöttek irtó harcokat folytattak egymás ellen, de régi időktől szerződés állott közöttük, hogy a delavár nemzetséget nő gyanánt tekintik, ennek a viszályokba keverednie nem szabad, s minden rész tartozik iránta a legnagyobb tisztelet- s kíméllettel viseltetni. Ha mi – úgy mondák – el pusztítjuk is egymást, maradjanak meg a delavárok, hogy fajunkat fenntartsák!

De hasonló példák csak sporadice jönnek elő, s a nő helyének méltánylását, mely mindenkor a nép művelődésével tartott lépést, valóságos érvényre csakugyan a keresztyénség hozta. Ez tette a nőt egyenjogúvá a

férfiúval, a hűtlenség s egyéb nemi viszonyok megítélésében ez tett erkölcsi alapot a hasznosságok helyébe, s a nőiség két legszebb virágának, a szüzesség- s anyaságnak egyesítése által Máriában oly isteni eszményét alkotta meg a nőnek, s magasítá mintaképül az égbe, melyet a büszke férfi is megirigyelhet tőle.

De jól van ez így. Jogban legyen a nő egyenlő a férfival, tiszteletben álljon felette. Ki is kívánná, hogy erőszakos korlátok tartsák természetes körében? Ez a rabság érzetét szülné, de tartóztassa őt vissza azon névtelen valami, mi éppen joga érzetében fogamzva szünetlen súgja fülébe: nem illenék jogaiddal a végletekig élned; e végletek feladása csak kedves viszonzása azon hódolatnak, mellyel a férfi maga fölébe emelt.

A legdemokratikusabb államok férfiai legkevésbé gyakorolják szabadságukat a végletekig mások irányában. Visszatartóztatja őket az illem s kegyelet: a nő e két kiváló érzése. A legtiszteltebb emberek a legyszerényebben igyekeznek a tömjénezést maguktól elhárítani; s a szerénység ismét különös női erény.

75 Aztán a tisztelet sokban hasonlít a hitelhez, melyről egy tőzsér azt mondá barátjának, ki őt korholta: mért nem zsákmányolja ki jobban, midőn oly végtelen mértékben bírja? „Azért bírom ily mértékben, mert keveset használom, venném csak erősen igénybe, megszűnnék.”

Így a tiszteletadás- és követelésnek is megvannak korlátai. Ha ki kezdet nyújt, hiszem, szívből teszi. Ha némi szolgálatért leköteleztemnek vallja magát, azt is elfogadhatom. De ha csekélységért vérét és életét, öröklétét és üdvösségét ígérkezik értem odadni, már akkor nincs bizalmam, hogy egy jó szó ejtésének fáradságát elvállalja érdekemben. Míg a római császár emberi hódolatot kívánt, felfogása szerint kiérdemeltnek tarthatta, de midőn Istennek kiáltatta magát, vagy őrgöngött, vagy gúnyolódott.

A keresztyén felfogásban is olyan csírája rejtett a nőtiszteletnek, mely a polgárisulni kezdő barbárok fogékony, s romantizmusra hajló kedélyében, a forrongó kor s ifjúi erőtelj-érzet behatása alatt, óriási fejlődésnek indult. Azon időben minden nagyszerűt és rendkívülit a nőnek s szerelemnek tulajdonítottak. A meredek sziklafalon függő várat nő építé, feneketlen kútját a szerelem ásta. Nő alkotta a dűledező római vízvezeték merész íveit, s a hegyvidék sziklatömkelegét szerelmes ördög

hányta össze-vissza. A nőtisztelet bálványozássá vált, nem kisebb kárával a nőnek, mint a régibb durva felfogás volt. A nő ismét ki volt ragadva természetes köréből, s hasonló lett a kuruzslóhoz, ki utóvégre maga is kényszerül, a megcsalt tömeg kedvéért, haszontalan gyógyszereiben hinni. S kényszerű patetikus szerepléseért titokban keres hajlamaihoz mért kárpótlást.

S valóban, egy korból sem tartott fel a történet oly sok borzasztó nőalakot, mint éppen a nőideálok ezen korszakából a germán népek között, kiknek hosszú sorával nem akarok senkit fárasztani.

Eltűnt e kor is, mint minden természetellenes, ama kor, melyben egyik nő színeivel a szentföldre vándoroltak, egy másiknak harminc évig nézett ablakára remetéskedő kedvese, vagy kesztyűjeért leszállt az oroszlánok közé. De e kornak halvány kísértete, mely annál undorítóbb, mert életmelege elfogyott, még sokáig járt, sőt részben maig is jár közöttünk.

80 A madrigálok és ritornellek, etikettek és udvarlások komédiája, mely a színpalak közt éppen legkevésbre nézi azt a nőt, ki előtt a színpadon térdel, beteges, fonák világnézetével maig is foly közöttünk. Illetlennek tartjuk egyes ruhadarabot saját nevén megnevezni, visszaborzadunk Arisztophánész vagy Shakespeare nyíltságától, mellyel humora minden dolgot egyenlően tárgyal, míg kéjjel éldeljük a megcukrozott kétértelműséget, leplezett vonatkozásokat mindazokra a tárgyakra, melyeket utálatosaknak vallunk, s észre sem vesszük, hogy épp ez a legundokabb trágárság.

Szerelmi vallomásainkban, dalainkban oly óriásiakat mondunk, hogyha a megszokás el nem koptatta volna élöket, valóban nőink kénytelenek lennének szemünkbe kacagni. Egy pillantás árában odaigérjük üdvünket, de készpénzben alkalmasint tetemesen alább szállanánk. Halni akarunk a nem eléggé kegyes lánykáért, de épp akkor tán náthánkat gyógyítjuk. Nem gyönyörködtet – úgy mondjuk – többé semmi, s akkor küldünk jegyért a cirkuszbá. Szóval oly beteges világnézeteket, oly visszás társadalmi viszonyokat alkotunk műveinkben és saját lelkivilágunkban, melyek a férfi hivatásához se nem valók, se nem illők.

Minő határozatlan világfájdalom lép sokszor elénk oly ifjú lelkéből, ki az életnek még csak küszöbén áll, mily visszás küzdelem oly érzések

között, melyeket a valódi életbölcseesség elítél, mily undorító törekvés utolérhetlen célok felé, azon csendes megnyugvás helyett, melyet az esztétikai s morális érzés egyaránt parancsol! Ne csodáljuk aztán, ha az örültekháza szerencsétlen lakóinak $\frac{9}{10}$ részét a szerelem és apokalipszis vitte oda! Mindkettőben olyat kerestek, mi abban nincsen.

Mi más a régi klasszikusok és nagymesterek világnézlete a nőket illetőleg Pindartól Horatiusig, Homérosztól Shakespeare-ig! Mily egyszerűség a viszonyok felfogásában, a vágyak és óhajtasok formulázásában, s a másíthatlan sorsban való megnyugvásban!

Mily más a mai közember felfogása is! S azért ne higgyük, hogy talán nem is érez! Neki is megvan szívbeli baja, s ha el kell szakadnia kedvesétől, szintúgy megszakad a szíve, de kevesebb fitogtatással. És ha meglábolja a halálos bajt, megnyugszik sorsában, hűségesen teljesíti új kötelességeit és hallgat.

85 Aki tehát igazi emberi érzést akar dalolni, vagy valódi nőalakokat festeni, s társasági viszonyainkból nem bírja az egészségest a betegestől, a valódit a negélyezettől elválasztani, forduljon e tiszta forrásokhoz! Olvassa a népdalt s klasszikusokat, nézzen szét a nép élő hölgyei között, s mindenütt egyenlő, mert valódi emberi érzéseket talál buzogni.

A Biblia, Homérosz vagy Szophoklész hölgyei éppen úgy éreznek, mint azok, kiket Shakespeare teremtett, s amint érez a parasztlány vagy főrangú úrhölgy, ki előttünk mozog; s ha ez utóbbi mást vall: az vagy negély, vagy beteges kinövése viszonyainknak, miket a természet nem ismer.

Így ismerkedhetünk csak meg a nő valódi körével, s a specifikus női jellemeikkel. S műalkotásainkban nem esünk többé azon nagyon szokott hibába, hogy művünk minden hölgyét férfiúvá, minden férfit hölgyéé keresztelhetnők, minden feltűnő fogyatkozás nélkül.

Egy Eszter, egy Delila, egy Támár mily specifikus női jellemek, jóban, rosszban egyaránt!

Antigoné, Klütaimnésztra, Déianeira eszmemenetével képzelhetünk-e férfit?

90 Júlia mily egészen másképp szeret, mint Rómeó! Macbethné mily egészen más gyilkos, mint férje! Lady Percy, Kleopátra, és Portia mily különböző és mégis minő tökéletes rajza az egységes nőnek!

Ma ugyan már odajutottunk, hogy Rúthot vagy lady Percyt nagyon közönséges asszonyoknak tekintsük, Júliát nem találjuk eléggé szerelmesnek, Antigonét vagy Desdemonát elég szenvedőnek. Nincsen mind-ezekben az a lázas izgatottság, mely a Kaméliás hölgy arcain ég, azon beteges idegesség, mely a társadalmi viszonyok kényszerére vont újabb regényhősnéknél vonaglásaiban érdeket gerjeszt. De ott van a mindig ifjú természet, mely ha kit már nem érdekel, valóban nem e mintaképekben rejlik a hiba.

Felállítottam a női hivatás s női jellem kaleidoszkópját. Sok tarka, csillogó, részint fantasztikus alak mozog benne, kimeríthetetlen sorozattal tolakodik elénk, s majdnem elkábít, megzavar. De a vizsgáló szem felismerendi a néhány színes alapalakot, melyből az egész káprázat módosul.

Ilyen a nő, minden erényeivel és hibáival, ilyennek kell lennie. Ne akarjunk rajta javítani; egy elvett tulajdona megrontaná az egésznek teljét. Bolond volna, ki azt mondaná: jó a tűzben, hogy melegít, csak ne égetne! Kedves a borban, hogy vidít, csak ne részegítene! Fogadjuk el hát a nőt is olyanak, minőnek Isten számunkra alkotta, csak így lehet aztán szerelme is olyan, minőnek Petőfi énekelt:

Egy harmat-cseppnyi belőle édesebb,
Mint egy mézzé vált tenger;
De egy harmat-cseppnyi belőle gyilkosabb,
Mint egy méreggőz vált tenger.

Ne dicsőítsük érdemén túl, s ne nézzük le: mindkettőt egyaránt követeli férfiméltóságunk önérzete.

95 Ha túlbecsüljük, magunkat alázzuk meg, pedig csak az érdemli meg a nőt, ki érzi, hogy férfi. A költő, aki énekelt:

Ehret die Frauen! sie flechten und weben
Himmlische Rosen in's irdische Leben.

azt is mondta ám:

Ich bin ein Mann! Wer ist es mehr?

Zu Gottes schönem Ebenbild
Kann ich den Stempel zeigen.

Ha ellenben lenézzük, ismét magunkat kisebbitjük, mert míg férfiaságunkról le nem mondunk, s nem akarunk félemberekké válni, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy a nő esztétikai s költői világunknak mindig legkiválóbb s legjogosultabb tárgya fog maradni. Azon viszonyok, melyeket a nő szó sorsunkba, aranyozzák meg éltünk sivatagát, töltik be sóvárgó lelkünk ürét, mint azt már a régi magyar poéta kifejezte:

Egy kis szerelem, egy kis bor:
Sok nagyravágyás – aztán por.

Mint azt a modern Heine énekli:

Und wäre nicht das bißchen Liebe,
So gäb' es nirgends einen Halt.

Mindezt minden korok és éghajlatok dalnokai ezer alakban hirdetik.

S valóban, ha mind e bűbájak tündérét oly hitvány, s lenézésünkre méltó teremtésnek tekintenők, saját nyomorúságunknak adnók legnagyobb tanújelét.

100 De ha valaki, ez alternatívát kikerülendő, a blazírtság, e divatkór betegének vallja magát, melyben sem a nő, sem egyéb nem lelkesít többé, melyben hiúságok hiúságának nézünk bölcs Salamonnal mindent, s az öröm derűtsége helyett gúny ül ajkainkon azon jámborok felett, kik még valamit szépségnek találnak: az ilyenekhez nincsen szavam, bajukon elmélkedés nem segít, mert mély erkölcsi romlásban rejlik, mit azon állati mohóság szült, mellyel az élvezetnek estek. Sajnálatom sem őket illeti, de a kort, melyben születtek: ha számukat tetemes növekedésben látnám; mert a blazírtság cinizmussal egyesülve, mint mérges kelés a megromlott organizmuson, csak oly időben tenyészik, melynek társas viszonyai legmélyében valami rothad. Ott volt az Augustus korában s az imperáto-

rok alatt, midőn Horatius szatírái keltek, Juvenalis ostorát pattogtatta, és Martialis élceit szórta. Cicero viszonya lányával hívőkre talált. Cato nejét pénzért bérbe adta. Augustus lakomáira eljárak Róma előkelői. A cirkuszokban folyó vér sem izgatott már eléggé. Júliának, Augustus leányának egy brit nő, kinek szemére hányta, hogy több férfiúval köze van, azt válaszolhatá: Te tiltva teszed és titkon, mit én nyilván és szabadon. Metellus Numidicus cenzor pedig a szenátusban így szólt: Ha az emberi nem nők nélkül fennmaradhatna, örömet megszabadulnánk e nagy bajtól, de így kötelessége mindenkinek, hogy saját nyugalma az állam jólétének feláldozza.

- 101 Egyes ily szerencsétlenek akadtak mindig. Bölcs Salamon is, miután 3000 nejét megunt, s az *Énekek énekét* meg a bölcsesség prédikátori könyvét megírta, szerzette utolsó munkáját, melyből fentebb idéztem. De a tömegnek jó gyomra van, elemészt az ily egyes kórgócokat, s én egy nagy ember szavait hangoztatom utánuk, Luther Mártonét:

Der nicht liebt Weib, Wein und Gesang,
Der bleibt ein Narr sein Leben lang.

FÜGGELÉK

NOVELLA
[Novella-tárgyak]

[1]
Novella

Ecce homo kész
Krónika két pénzdarab sorsától k
A kolozsi nemzetség k
Hétköznapi történet k

[2]
[ÜRES]

[ÜRES]

[3]
[ÜRES]

Memento mori
Amerikába költözik, az ottani vadak.
Okoskodások a civilizációról (Hétköznapi történetből).
Egy kéjhölgy, ki áldoz mindent, kiben regényesség van.
A szuccesszióért alávaló testvér, ki mostohájának udvarol, a megcsalt
apa

[4]
A haldoklóval integettetnek végrendeletére.

[ÜRES]

[5]
Memento mori.
A csillagász leánya.

Karácsonyén a lány tükörrel megy a templomba – kedvesét látja.
Két ember, roppant kincessel a pusztán, egymás féltében elvész. –

[6]
Majthényi L. testamentomot csinált, mindent nejének hagyva, s úgy
irányzá, hogy ezt aszkóros neje megtudja, ez a nagylelkűség által meg-
hatva utánozta, s csakhamar meghalt.
Elbeszélés

Magányt keressz? Emberek közé menj!
Indusztria parfümje.
Elbeszélés

[7]
[ÁTHÚZVA]

A csillagász leánya.

[8]
[ÁTHÚZVA]

Dúló Zebedeus
kalandjai.

[9]
Életírás
Érzéketlennnek tartanak, s nagyon is romantikus vagyok, bajom, hogy
sohasem talállok, ki megért.
Azt hiszik, mindent végbe bírok vinni, járnak hozzám mindenféle ügy-
ben.
Borka, Don Quiquost – hogy gyötri magát az ember!

Ha hercegné volna, tragice vennék, így nevetik, pedig épp oly tragikum.
Kinek okosabb célja. Thackeray III. k. vége.
Fráter, Matolcsy, Sz. Iványi jellemzése.
Haszontalan okokért gyötörjük magunkat, s mikor késő lesz, bánjuk majd.
Mindég szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.

[ÜRES]

[10]

[HÁROM ÁTHÚZOTT SOR]

Az almanachokból végre kimaradt a naptár.
Egy fősvény útiköltséget ad fiának, keveset, ez még vissza is hoz, megnyeri szívét, s adósságot csinál. –
A mostani luxus, s a régi multságok.
Jakabfalvi és a zsidó.
A legerényesebb nő se haragudott még meg a legesetlenebb komplimenten.
Tartuffe-nek kell most lenni a rosszban. –
Első nevezetes tette lesz, ha meghal. –
Sok jövedelmű lány, többet költ, nincs profit.
Pálinkát szagol, vizet iszik.
Bukva házassága.
Amet domi cellam, cribret pedisequas, et optimam habebit distractionem. –

A falusi társaságot tevők jellemzése.
A városit dettó.
Mennyi érdekes mindenféle.
Matolcsy jellemzése.
Duellum tollal.
Szobalánynak udvarol.
Teknő.
Teppichben.
Éji zene, szkeptikus. –

Csodálja a tanácsosné, hogy a világ goromba lesz, mert nekie nem udvarol. –
A porzó mint puskaapor.
Jól elváltam az aranyokat 5 forintra.
Jellemzés. Csak annyit vett, mennyi a házra kell.
[EGY ÁTHÚZOTT SOR]

[11]

A nők erénye után leskődni nem nagy vicc és élv. Horác II. szatírája.

[ÜRES]

[12]

Soha még igazat nem mondtam, legfeljebb csalni.
Egy világfi.

[ÁTHÚZVA]

[13] Eret vágtam, laxáltam, megberetváltam, hánytattam, de meghalt.
Ki tehet róla? Mindent tettem, mit tudtam.

Losonci polgár, ki az elvágott kötél árát beszámítá béresének, melyre fel volt akasztva.
D. Z.

[ÜRES]

[14]

[ÜRES]

1
Der blöde Ritter, poetische Galerie deutscher Staatspfiiffe.
[ÖT ÁTHÚZOTT SOR]

Ihr erzeigt euch Jene
Nur in Gnaden wohlgeuogen
Die vor euch stehn, gleich der Bittschrift,
In der Mitte eingebogen.

Brunner.

Schreiber-Knechte. Eine Serenade für das papierne Kirchenregiment.

[15]

Duló Zebedeus

Matolcsy jellemzése.

Sz.-Iványi Bogus délen.

Majthényi Antal, megtudván, hogy Oh, lesni fog rá s feleségére, kit féltett: a borházban, a kád alatt, a légyott helyén. A kádon mulatott vele, míg az lenn dörögött.

B. Brudern, erővel kényszerítettén nejét elvenni, mindjárt elküldte, egyszer éjjel meglátogatta, s 4 lábat lelt, megfordult.

A gyöngyösi patikárius laxációval gyógyította ki lánya szerelmét. –

Szónoklati példák. A vastag bőrű rinocérosz állatot hiába tapírozod fanyelű bicskával, nem érzi az azt. – Ó, te lelkem pirulásának megtestesült gyásza! – A kormány önkényinek egyensúlybotja. – E papiros méhében hordozza Magyarország jövőjének légben függő bölcsőjét. –

[ÜRES]

[16]

Egy leánynevelő intézet:

„Lányom, hogy fogsz tetszeni a férfiaknak? – – !!!”

Előbb két esztendőben halad a nő egyet, osztán megáll.

Az agglegény piperkőc.

Csudálja a nő, hogy a világ goromba lett, mert neki nem udvarolnak.

Nem tudom a gondolatot magyarra fordítani.

Ez vőm – így vezetnek be egy megfogott ifjú embert egy háznál, ki házasságra sem gondolt.

[HÁROM ÁTHÚZOTT SOR]

Blazirtság tetszik a nőknek.

Úgy fogják horogra az ifjakat, hogy azt mutatják, nem akarják őt.

Egy nagy tó Pest, hol mindenik horgaz, első pillanatra tükör, legalul mozsár. –

[17]

Mégiscsak egy hamar lángot fogó lénynek kell lenni a nőknek, hogy a férfiakba szeretnek, kik oly ostobák, ha szerelmesek.

[KÉT ÁTHÚZOTT SOR]

[18]

A három feltétel, melyeket Majthényi Pálné Maj. Károlynak szabott, hogy hozzámenjen.

D. Z.

[ÜRES]

[19]

Míg festő volt koplalt, szobafestő lett, jobb dolga volt, végre mázoló és gazdag volt.

[ÜRES]

[20]

Élte felfordított magyar nóta, előbb víg, aztán bús.

Görögország olyan lehetett, mint hazánk, itt is azt tennék Szolónnak, ki általános kvittet mondana.

[ÜRES]

[21]

A gyöngyösi patikárius

A szerelmes nagyon jól mulat, s másra mi unalmas!

246

[22]

Egy ember igen szereti nejét s viszont, mégis boldogtalan.
Egy nő, ki mást szeret, mégis rendkívül becsületes férje iránt s hű.
Egy nő, kinek férje előtt semmi becsülete, épp ezért lesz végre becstelen.

Karakterisztikák

×
× ——— ×

— — — bűn tett

Miatyánk

Miatyánk, Isten, ki vagy a mennyekben szenteltessék meg neved, jöjjön
el országod, legyen meg akaratom, miképpen mennyben, úgy e Földön is!
Mindennapi kenyerünket add meg nekünk

[23]

Duló Zebedeus

Luce, sámsonházi pap, holtrészezen Lapujtón bort kínáltak neki, mon-
ta: „Nem kell, tudom én, mi elég!”

—
Szontagh P. keresztelésén így imádkozott a pap: „Feleséges öreg Úris-
ten! —”

—
Lipták, gácsi esperes mindég tiltá kocsisát a káromkodástól, egyszer sár-
ba akadt, kocsisa mondta, hogy csak káromkodva indulhat. A pap en-
gedett káromkodni, eleinte csak keveset, mindég jobban é. ú. t.

—
Szontagh Ferenc ellenezte Fáy Károly házasságát, mégis megtörtént, ter-
mészetes, hogy első dolguk volt elárulni. Roppant harag rá. Később
mindkettő nagy hálálkodással mondta, bárcsak megakadályozta volna.

—
Omnis commendatio

Vadit cum mendatio.

—
[ÜRES]

[24]

Kindernay jellemzése, ruha a falu ládájában.

Két testvér nagyon szerette egymást, s folyton levelezett. Egyik meghalt,
fia folytatta a levelezést, nem akarván megszomorítani onklját, másik is
meghalt, s lánya szintén folytatta. Összező a két fiatal, egymásba szeret-
nek, s desperátok, hogy el vannak jegyezve illető szüleik által, végre ki-
derül a dolog s boldogok. — —

—
[ÜRES]

[25]

Dicsérjük egymást.

—
VÉGE

[26]

Nőszül, mondják, és kalapját elveszti, és öszül.

—
[ÜRES]

[27]

Még igazán szép nőt sohasem hallottam nő által dicsérni. — Két csúnya
közt szoktak ülni.

—
[ÜRES]

[28]

Udvarol egy nőnek, ha férje meghalna, elhagyná.

—
[HÁROM SOR CERUZAÍRÁSÚ SZÖVEGTÖREDÉK]

[29]

Gyakorta, ha levelet írunk, az ok, mely erre bírt, csak az utóiratban áll,
a mindenféle keresett mondat s lopás közt.

Pesten miért járnak templomba az ifjak, mért a nők?

[30]

Egy ifjú, ki élte világát, végre nősült, kölcsönzött lovon ártatlan lányt,
mert haza oszlopa. –

Kiveté a nyeregből, de nem az ő érdeme, de az időé, mert már ráunt.

D. Z.

[ÁTHÚZOTT ÉS TÖREDÉKES SOROK]

TRENCSENI, MÁSKÉNT TEPLICI FÜRDŐK

(Teplic rajzával együtt)

Trencsén vidéke azoknak egyike, melyek nem díszlenek ugyan az olaszok narancsfáitól árnyékolt kies térekkel, nem déli Franciaország illatos virányaival, vagy azon messze terülő arany kalásztengerekkel, melyeket a természet mosolygó hajnalában adott ajándokul kedvenceinek, honunk dúsabb megyéinek; a természet nem bájló édességeiben mutatja ott magát, hanem elragadó nagyszerűségében. Az illatos virágnál örömmel áll meg a vándor, hogy ízlelje ingerlő zamatját; de gyakran el is halad mellette, hogy illatosbat keressen: ha látja azonban bérccsúcon a felséges csert, dacolót az üvöltő fergeteggel, s héjában ezredekkkel megjeleltet, ágaitól megfosztva ugyan, de gerébein dicső előkor hamvadását mutatva; ekkor keble emelkedik, s bár távozik a helytől, de egy hatalmas szózat zeng fülébe, melynek utóhangjait megható borzalommal költi fel nála a múlhatlan emlékezés.

Trencsén bércei a honnak minden viszontagságával dacolva rendíthetetlenül állnak, barna homlokuk redőivel mutatva csak az ezernyi fergeteg nyomát, mely rajtok megtörött. Mialatt annyi szép, annyi nemes, mit ember alkota, önsúlya alatt hullt porba, talán örök sírjába: csak egyedül a természet szirtkeble volt képes kiállni az ellenerő csapásait, melyeknek mindenike csak keményíté azt.

Trencsén bércei az őskornak óriásaiként mosolygnak le a homályos, szűk völgy fenekére, a hon alapkövei gyanánt; melyeken ha minden változik, minden új alakot ölt is, ők egyedül s még szilárdabbul állnak, mint egyetlen tanúi a változásnak. És ha e bércek közt áll a vándor, ha keblében honért érező szív dobog, ha gondolja, hogy most egy előkornak temetkező helye felett áll, melynek hajdani nagyságát a sír tetemessége mutatja csak, mint kanóc hamva a hajdani láng emlékét, noha ő maga többé nem ragyog; és ha körültekint, s rámosolygnak a véres szellemek bajnoki sírjaikból, melyekbe egy honnak megszerzése végett szálltanak; s a vándor fülébe alig hat olykor egy szózat ősei anyanyelvén, vagy csak

mint a lefolyt kornak gyászos sírdala: ekkor szeméből könny fakad ki, s e könnyben visszatükrödzik az elfajzott honnak hajdani képe.

Azon völgyeknek egyikében, melyekben gyöngye virághatár áll párosulva a fölötté büszkén emelkedő bércek ormaival, s melyek magukra vonva a fergeteg hatalmát, gyöngye szomszédjaiknak, hatalmas védnagyként, örök virulást ígérnek, feledve, hogy ama gyengének elsorvadára egy gyenge őszi szellő is elég, fekszik a trencsényi, vagy mint a Trencsén sz. kir. várostól alig másfél, Vág folyamtól pedig egy órányira fekvő falucskáról hívatik, teplici fürdő, egyike Magyarország legrégibb s leghíresebbjeinek, melyet mind kénköves vizének sikeres használata miatt, mind a bájélményekért, melyeket nyári hónapokban nyújt, évenként a számos földnépen kívül mintegy 2500 magyar, ausztriai, lengyel, orosz, moldva, porosz sat. vendég látogat.

- 5 Meglepetve áll az érkező vándor, midőn annyi vad vidéket, szirt- és fenyőlepte s tar hegymokat bekalandozva, rögtön látja lábainál elnyúlni Teplic kedves völgyét, melyen egy szelídebb éghajlat Napja látszik visszasugárzani. Keblében fürdés idejekor kül- s belföldiek tarka vegyületben izlelik az egymást váltó mulatságok kellemeit; míg mások annak gyógyvizével élesztgetik az életnövényt, hogy később annál derültebben virulhasson fel a számára kínálkozó örömekre.

[Az első rész vége]

Ámbár több tágas és jó ízléssel készült épülettel bír Teplic, melyek a vendégek kényelmére legtehetségesebb módon rendezvék: mégis sokan kénytelenek a földművelőknek (kik jobbára tótok) csinos lakjaikban szállást fogadni. Jelesebb épületei közé tartozik boldogult Illésházy István grófnak (a jeles család utolsó ivadéka, s e fürdőhely hajdani szépítője- és jótevőjének) lakja, mely jelenleg vendégfogadóvá alakított. Igen szép teremét, a benne tartott számos táncvigalom, sokak előtt feledhetlenné tette. Magánycsaládoknak is vannak itt épületeik, fényes boltokkal díszítve, melyekben pozsonyi, bécsi és más idegen földi kereskedők csinos áruikkal kecsegtetik a minden kényelmet találó közönséget.

A fürdők nagy, márvánnyal kirakott tükrökből állnak, s a vendégek által minden fizetés nélkül használhatók. A gyógyforrások nem messze

a Tepla patak bal partjától buzognak. Jelenleg azok hét fürdőhelyre vannak szorítva; ezek közé tartoznak a köz-, koldus-, zsidó-, polgári, tiszt, urasági fürdő, s az úgynevezett kutacska (Bründel), kénköves ivóvizével.

Messze a hegyek közé nyúlik el az angol ízlésű, nagy terjedtségű kert, mely számos meglepő és kellemes részein kívül, melyekben a természetkedvelő valódi élménnyel töltheti sétáóráit, arénával is bír, hol a nagyszombati színésztársaság német nyelven adja színi mutatványait.

E történeti emlékek, név szerint 1605-ben I. Leopold alatt, magyar országnagyok s Wesselényi Ferenc nádor gyászos következményű itt mulatásuk által is nevezetes fürdőhelynek környéke, nem kevésbé alkalmas ama kellemes nevelésére, mely elzárva a külvilágtól, elegendő lehet életünk legédesbjei közé emelni. Idetartozik Trencsén vára, melynek romjain annyi század véres enyészete ül; melynek iszalagja ama hős csontok fölött örökzöldként tekerődzik, melyek királyt, hont s törvényt védve hulltak el. A szellem, mely éjenként közöttük végiglejt, oly érzelmű szívek egyesített lángja, milyen most e Földön, visszhangot nem találva, hontalan bolyong. Míg a vérpirított barna romok redős ormai egy elhamvadt hősi tűznek díszemlékeiként mosolygnak le az elpuhult maradványokra, addig a bércebe vágott s egészen a Vág színeig lenyúló „szerelmesek kútja” mintegy dicsőülve áll győzelme érzetében, melyet ezernyi tornyosodott viszontagságon, a szilárd akarat vívott ki. És mindez alatt csendesen zuhog el a Vág ezüst hulláma, mint az időnek lepercegő ezredei, melyekben a nemzetek veszte csak mulólag sugárzik vissza. Sima arccal zuhog odább és tovább a kanyargó Vág, magához csalva a bizalmas földművelőt, ki ha virágos partjaira bízta reménye magvait, túlcsap azokon, s ádáz dühvel rombolja szét családok lételét.

- 10 Közel van ide Rovnye, az Aspermont grófok ősi lakával, egy gyönyörű kerttel és szép fegyvertárral; melyeknek fenntartására mostani birtokosa, nagyméltóságú gróf Erdődy György, hiteseivel Mária grófnéval (a Rákóczy családdal pártult Aspermontiak utolsó ivadéka) együtt nagy szorgalmat és sok költséget fordít. Az est, mely Rovnye láthatára fölött pirult el, a legfelségesb természeti látványok közé számítható.

Dubnica, gr. Illésházy István egykori kedves lakhelye, nem kevésbé érdekes. Mostani birtokosa, méltóságos báró Sina György, ki az Illés-

házy jószágokat (egyedül Trencsén várat kivéve, melyet a birtokos gróf élete fogytaig fenntartott magának) 1835-ben vette meg, Dubnicát, név szerint az urasági kastélyt, egészen régi állapotjában hagyta. A bútorok azon rendben helyezve láthatók itt, melyben Illésházy életében valának; s ha az idegen vizsgáló mindezt körüljárta, nem menekhetik bús érzelmeitől, melyek ezt súgják fülébe: „Ennyi egy ember emléke! Lerongyosul a gyász és feledjük, ha foszlányai kezünkbe akadnak, kiért viseltük egykor. Kidúl a cser, s helyette ezernyi új csíra fejlődik, melyek ellepik helyét.”

- 12 Azonban ideje már, hogy elbúcsúzzam e kedves vidéktől, mellyel gondolatban is oly szívesen foglalkodom. Elválni az emberi sors, s mennyei gyógyszer az emlékezet! Nem fogok soha belső megindulás nélkül reád visszaemlékezni, kedves vidék! Ha eszembe jönnek romladékaid, s harcmezeid, melyeken most nyugodtan szánt az idegen ajkú lakos, és kövek gyanánt hányja fel a honfi csontokat; ha eszembe jut a szellő, mely elsuttog az odvas falak között, és egy dicső világ tompa sírdalja; ha mindemellett csendesen vélem látni lefolyva a Vág hullámain, kékülni az ég azúrját, mely mégis a lemenő Napnak kényeket áldozik, és ennyi gyász felett fénysugaraiban még kedvesen is mosolyghat.

Madách Emők

Szövegváltozatok

Általános megjegyzések

Az összkiadás előző köteteiben már említettük: M az idézet kezdésénél a ” jelet használta, a végénél a „ jelet, vagyis éppen fordítva, mint a mai magyar nyomtatásban. Ezt általában nem jeleztük külön. HG következetesen a “ jelet használta az idézetek végén ” helyett. Ha egyéb tekintetben egyezett a szövege a többi figyelembe vett szövegközléssel, akkor ezt az eltérést nem jeleztük külön. M írásmódjának (az adott korban elterjedt) további sajátossága, hogy a mássalhangzók megkettőzését néha fölhúzással jelezte, az elválasztó jelet pedig két vesszővel.

Miként az előző kötetekben, a közbevetéseket itt is módosítanunk és egységesítenünk kellett. A gondolatjelet általában mellőztük, különösen az elbeszélésekben, ahol a párbeszéddek miatt értelmezési zavarhoz vezethetett volna. Helyette vesszőt használtunk.

Rövidítések és jelölések

HG	<i>Madách Imre összes művei</i> I–II. kötet, Bp., Révai, 1942.
K	kézirat. OSZK kéziratára.
M	Madách Imre.
M jav.	Madách Imre javítása a kéziron.
MIKL	<i>Madách Imre kéziratai és levelezése /katalógus/</i> , összeállította: Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária, PIM, Bp., 1992.
MIT	Madách Irodalmi Társaság. Honlapja: www.madach.hu
MK	Madách Könyvtár Új folyam. A MIT könyvsorozata.
OH	Oct. Hung. (Az OSZK nyolcadrét formátumú magyar nyelvű kéziratnak jelzete)
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár.
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum.
R	Regélő
Szücsi	Szücsi József, <i>Madách Imre könyvtára</i> , Magyar Könyvszemle 1915. 5–28.
áth.	áthúzott, áthúzza.
c.	című.
fsz	főszöveg (a költemény általunk gondozott, létrehozott új szövege).
jav.	javítás, általában helyesírási korszerűsítésre utal.
ld.	lásd!
pl.	például.
sh	sajtóhiba.

<vár>	Ha a kéziratban a szerző áthúzott vagy átírt szövege olvasható, a szakakat dőlt betűvel, ékzárójelben közöljük.
<<...>>	Áth. szöveg a kihúzott szövegrészen belül.
[5]	Egy adott bekezdés sorszáma. A függelékben közölt <i>Novella [Novella-tárgyak]</i> esetében a fólió sorszáma
<.....>	Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.
.....	Kihagyás az idézett szövegben.
[...]	Kiadásunkban a szövegváltozatok gondozóinak [Bene Kálmánnak és Andor Csabának] megjegyzéseit szögletes zárójelbe tettük.

I. ELBESZÉLÉSEK

DULÓ ZEBEDEUS KALANDJAI

K: MIKL. 435. – OH 410.

Befejezetlen novella 1842-ből.

[A K-ban a párbeszéddek egyáltalán nincsenek jelölve. Ellentétben a költeményekkel, ahol kényszerűségből idézőjelek közé tettük azokat, mivel a szokásos módon új sort kezdeni – formai okokból – nem lehetett, itt a magyar írott nyelvben elterjedt módon, gondolatjeleket használtunk. S mivel ez bizonyos esetekben félreértésre adhatott volna okot, a K gondolatjeleit ott, ahol azok a párbeszédben belül szerepeltek, vesszőkkel vagy pontosvesszőkkel helyettesítettük. Az 's' kötőszó HG-nál gyakran használt 'és'-sel való helyettesítését elvetettük, mivel 2020-ban még elfogadott volt mindkettő, és sok más esetben is meghagytuk a régies vagy tájnyelvi szavakat.]

Az elbeszélés II. fejezetében említett írást (a boldog régi időkről) nem sikerült azonosítanunk. Sem a Pesti Hírlap első (1841-es) évfolyamában, sem a második (1842-es) évfolyamában nem jelent meg ilyen tartalmú cikk. Egyáltalán: az „1. rész 9. címje” egyetlen írásra sem illik; ilyen tagolással Kossuth lapjában ebben az időszakban nem találkozunk. Lehetséges, hogy a lap címét elvétette M, de az sem kizárt, hogy csupán az írói fantáziában létező fikatív írásról van szó az elbeszélésben.]

Címoldalán ez áll:

<Csak annyi vet, amennyi számára [számára?]
házához szükséges>

D. Z

<A porzó mint puskaapor> [180 fokkal elforgatva]

<Tudákos nő Szeréminé> [180 fokkal elforgatva]

[Alatta két áthúzott sor.]

[Alatta nem autográf ceruzaírású megjegyzés:] Madách ¹/₂ bör

[Alatta:]

Duló Zebedeus

kalandjai

[A 'kalandjai' szó előtt:]

<A kocsis álda>

<mást kap, ha a ló>

<jó húz>

D. Z.

[A 'kalandjai' szó után:]

<A tudományt el>

<hadja és a>

<mert csak ott van>

<pénz>

(Eredeti elbeszélés)

1842

<Az egész napló
formában>

[Alatta fejjel lefelé két áthúzott sor:]

<Feleség sírján>

<Metempsychosis>

- 1/1 előtt K: I §. <Beniczkyék> ♦ HG, fsz: I [Mivel a későbbi fejezetek után nincs paragrafusjel, HG megoldását követve, itt is mellőztük.]
- 2/1 K: ifjusag<kor> ♦ HG, fsz: ifjúság
- 2/1–2 K: képe<i fel tűnének> <idézi fel újra> keletkezik
HG, fsz: képe keletkezik,
- 2/2 K: mellye<ket> ♦ HG, fsz: melyet
- 2/2 K, HG, fsz: idézni [Ezután a K-ban áthúzott rész:] <szűk korú [!] sorokban ámdé oh de színét pille szárnyain, Csak félig érti meg újra betűin, a pille szárnyak ragyogó színporát csak, félig érti meg újra> [A 'szinpor' talán elírás, nem valószínű, hogy a szövegkörnyezetbe illő 'hímpor' népies vagy régies változata volt.]
- 2/3 K: dús<an festé>an ♦ HG, fsz: dúsan
- 3/2 K: tűzhelyétől ♦ HG, fsz: tűzhelytől [M nyelvi következetlensége két-féleképpen oldható fel, mi HG megoldását választottuk. A másik lehetőség ez volna: 'a ház édes-csendes tűzhelyétől'.]
- 3/2 HG: gyermekeim ♦ K, fsz: gyermekim
- 3/3 K: minő<k> ♦ HG, fsz: minő
- 3/4 K: melyben minden él<t>et, <minden erő – mely> és gyönyör
HG, fsz: melyben minden élet és gyönyör,
- 3/4 K: melynek <lépteit alul virág nyomát> virág csókdossa
HG, fsz: melynek virág csókdossa
- 3/5 K: 's <mint a> keblén ♦ HG, fsz: s keblén
- 3/6 K: Láttatok-é <Angy> álmotokban angyalt,
HG, fsz: Láttatok-é álmotokban angyalt,
- 3/6 K: üd [A szövégi 'v' hiányzik.] ♦ HG, fsz: üdv
- 3/9 K: illatását [elírás] ♦ HG, fsz: pillantását
- 3/11 K: popódzik [elírás] ♦ HG, fsz: lopódzik
- 3/12 K: mig [elírás] ♦ HG, fsz: mit
- 3/13 K: Le [elírás] ♦ HG, fsz: Ne
- 3/14 K: koronáza [Inkább betűkihagyásos elírás, mintsem helyesírási hiba.]
HG, fsz: koronázva
- 3/15 K: ó mint szép ♦ HG: óh, mert szép [félreolvasás] ♦ fsz: ó, mint szép

- 3/15 K: de a *zöd* [a 'zöld' népies ejtése, bár valószínűbb a 'zöd' ejtismód.]
HG de zöld [kimaradt a névelő] ♦ fsz: de a zöld
- 3/17 K: ismer – [a szövégi 'i' lemaradt] ♦ HG: ismeri. ♦ fsz: ismeri?! –
[Meghagytuk a K gondolatjelét, a mondat lezárására az első tagmondat kérdő, a második tagmondat felkiáltó jellege miatt két jelet használtunk.]
- 3/18 K: S 's <*nőm*> itt maga *most* halga – ♦ HG: S nőm itt maga *most* hallga,
fsz: S nőm itt maga, *most* hallga, [Bár M valószínűleg a két kötőszó egyike helyett húzta át véletlenül a '*nőm*' szót, így nincs értelme a szövegnek. HG nyomán visszaállítottuk a törölt szót, a '*halga*' esetében pedig csak az '*l*'-et kettőztük meg, de nem írtunk '*t*'-t a szó végére. Ugyanis nem arról van szó, hogy a nő hallgat, hanem arról, hogy az elbeszélő önmagát inti hallgatásra. Ez viszont csak akkor egyértelmű, ha vesszővel határoljuk el a két részt egymástól.]
- 3/18 HG: nekem, ♦ K, fsz: nékem,
- 3/19 K: Tak [a régies '*Tsak*' szóalak betűkihagyása] ♦ HG, fsz: Csak
- 3/20 K: *hő ő* a [elírás] ♦ HG: hogy *ő* [HG elhagyta a névelőt] ♦ fsz: hogy ő a
- 4/2 K: <viszo> viszont<gos>s kaland<jaim> ♦ HG, fsz: viszonts kaland
[Az eredeti, a K-ban áthúzott '*viszontagos*' közelebb állt volna a ma használt '*viszontagságos*' szóhoz.]
- 4/3 K: 's <.....> felette tán egy <*könyörültes*> érzékeny
HG, fsz: s felette tán egy érzékeny
- 4/4 K, HG: lopóddzék ♦ fsz: lopóddzék
- 5/3 K: füst lelleg [elírás] ♦ HG, fsz: füstfelleg
- 5/4 K: vígal [elírás] ♦ HG, fsz: vígan
- 6/1 K: fűtűrészve ♦ HG: fűtűrészve ♦ fsz: fűtűrészve [Meghagytuk a régies alakot, de az 'z'-t 'sz'-re módosítottuk.]
- 6/2 K: olykor [elírás] ♦ HG, fsz: olykor
- 7/2 K: társágot [elírás] ♦ HG, fsz: társaságot
- 7/2 K: – tehát a kutyákhoz – azok ♦ HG: ; tehát a kutyákhoz, azok
fsz: , tehát a kutyákhoz [fordulék], azok [Ige hiányában a K és HG is értelmetlen.]
- 7/4 K: <*Dél*> Vagy tán könyvek – tán éppen német vagy pogány írta könyvek
HG: Vagy tán könyvek – tán éppen német vagy pogány írta könyvek;
fsz: Vagy tán könyvek[ben], tán éppen német vagy pogány írta könyvek[ben]? [Toldalék nélkül értelmetlen a mondat.]
- 7/5 K, fsz: reá ♦ HG: rá
- 7/5 K: én úr vagy ♦ HG, fsz: én úr vagyok, [M föléhúzott 'v'-t írt, ami nála általában a '*vagy*' rövidítése volt; lehetséges, hogy itt is rövidített.]
- 7/9 K: jobban nem érte<*tt volna meg*> ♦ HG, fsz: jobban nem érte,
- 7/10 K: úgy <titkainkat> <egymás> nem árulnók
HG, fsz: úgy nem árulnók

- 8/1 K: fűtűrészem ♦ HG: fűtűrészem ♦ fsz: fűtűrészem [Meghagytuk a régies alakot, de az 'z'-t 'sz'-re módosítottuk.]
[A népszerű opera-sláger Ruzitska József: *Béla futása* c. operájából való, szövegét Kisfaludy Sándor írta, bár magát a librettót August von Kotzebue szövege nyomán Kótsi Patkó Sándor és Kisfaludy Sándor közösen készítette el. Az operát 1822. december 26-án Kolozsváron mutatták be.]
- 9/2 K, fsz: mérget ♦ HG: mérgeket [HG félreolvasása értelemzavaró; a '*nemzeti*' szó előtt ugyanis nem írt névelőt.]
- 10/1 K: tedte ♦ HG, fsz: tette
- 10/2 K, fsz: üdők ♦ HG: idők
- 10/2 K: *1°* rész *9^{ik}* czimje ♦ HG: *első* rész *9-ik címe*, ♦ fsz: 1. rész 9. címje –
[A másik következetes megoldás kevésbé hasonlít M változatára: '*első rész kilencedik címe*'.]
- 10/2 K, fsz: palládiuma ♦ HG: palladiuma
- 10/3 K: <*nála*> tőle ♦ HG, fsz: tőle
- 10/4 K: *póllágr*i jog<....>nak [elírás] ♦ HG, fsz: polgári jognak
- 10/4 A K-ban ezután áthúzott sor: <*Lepa egy távol*>. [Valószínűleg egy új bekezdés áthúzott első szavai, ennek megfelelően az utána következő rész a fsz-ünkben is új bekezdésbe került. Ez tartalmilag is indokolt formai megoldás.]
- 11/4 K: <*gondosan*> megszegett ♦ HG, fsz: megszegett
- 11/5 K: hó fehér kenyérrel. ♦ HG *jó* fehér kenyérrel, ♦ fsz: hófehér kenyérrel,
[HG félreolvasása mellett az is kétséges, vajon helyesebb-e az ezután következő részt vesszővel elválasztanunk, vagy inkább a K-nak megfelelően egy új mondat kezdetének kell tekintenünk.]
- 11/5 K: kenyérrel. Tannúsíták ♦ HG, fsz: kenyérrel, tanúsíták [A pont befejezetlenül hagyja a mondatot, ezért fogadtuk el HG megoldását.]
- 11/8 K: korbácsokkal⁺ [a + jel után áthúzott szókezdet, alul a lap alján a + jel megismételve, majd:] mely éket a szögben heverő néhány zálogba vett szűr és zsíros kalap egészített ki ♦ HG: korbácsokkal, *melyeket* a szögben heverő néhány zálogba vett szűr és zsíros kalap egészített ki,
fsz: korbácsokkal, mely éket a szögben heverő néhány zálogba vett szűr és zsíros kalap egészített ki, [Átvettük HG megoldását, feltételezve, hogy betoldásról s nem lábjegyzetről van szó, ugyanakkor a félreolvasott szót javítottuk.]
- 12/1 K, fsz: 24 esztendő ♦ HG 24 esztendő, [A teljes nagykorúvá válás időpontja volt M korában.]
- 12/2 K: <*Erzem*> Lepa ♦ HG, fsz: Lepa
- 12/3 K, fsz: s felém kacsintott. – ♦ HG: és felém kancsított. –
- 12/3 K: A gazdaság <*rendetlen*> – fogy, bitang, mert <*hiába* a kéz maga *felé*> hiában kezünk magunk felé hajlik. ♦ HG: A gazdaság bitang, mert

- hiába kezünk magunk felé hajlik. ♦ fsz: A gazdaság fogy, bitang, mert hiába kezünk magunk felé hajlik.
- 13/2 K, fsz: igen ♦ HG: *éppen*
- 15/1 K: Meg hőkkenék – S bár <mindég> oly örömet ♦ fsz: Meghőkkenék, s bár oly örömet ♦ HG: Meghőkkenék, s bár örömet
- 15/3 K: ha *korom* szint ♦ HG: ha *komoly* szint ♦ fsz: ha komor szint [HG a szokatlan szóhasználatot, talán mert tévedésnek hitte, elvetette. Szerintünk is elírás, de nem a 'komoly', hanem sokkal inkább a 'komor' szó elírása, két betű fölcserélésével; 'ly'-nak nyoma sincs a K-ban.]
- 17/3 K: megbóldogúlt anyádnak, ki <t> 20 éve <es koromban>mtől fogva bóldogított ♦ HG, fsz: megbóldogult anyádnak, ki 20 évtől fogva bóldogított
- 18/1 K, fsz: mész, ♦ HG: mégy,
- 18/1 K: mert dicsérettel légyen mondva bóldogúlt atyámról a gyapjút <sosem adta el> búzat sosem adta el gyödjében – ♦ HG, fsz: mert dicsérettel légyen mondva bóldogult atyámról, a búzat, gyapjút sosem adta el gyödjében [A K-ban a 'mész' és a 'még' szavak alatt, a kettő közé ékelendő szövegrészként szerepel, HG azonban a mondat után írta. Mi a K jelzését követtük. A 'gyödjében' szó értelmezhetetlen. Talán a Besztercebánya közelében fekvő Gyügyre gondolt M, vagyis 'Gyügyben' lenne a megfelelő szó, de kellő támpont híján nem javítottuk a hibát.]
- 18/4 K: 80 évtől óta ♦ fsz: 80 évtől óta, ♦ HG: *Nyolcvan év óta*
- 19/1 K: Calicut szokásait ♦ HG: Calicusok szokásait ♦ fsz: Valivutor szokásait [Valivutor (Kozsikóde) indiai városról lehet szó, vagyis egy nagyon távoli település szokásairól.]
- 21/2 K: 's én allig találtam üdöt ♦ HG: és én alig találtam időt ♦ fsz: s én alig találtam üdöt [Meghagytuk a M-ra jellemző 'üdő' alakot.]
- 22/1 K: sietséget <mit> emlékezve ♦ HG, fsz: sietséget, emlékezve
- 22/2 K: 4 <h>árom napi ♦ HG: négy napi ♦ fsz: 4 napi [A K javítása során csak a 'h' betű lett átírva '4'-re.]
- 22/2 K: <...> 3 napi ♦ HG: *háromnapi* ♦ fsz: 3 napi
- 22/2 K, fsz: 2 nap kellett ♦ HG: *két nap kellett*
- 22/3 K: ellentáthatlan ♦ fsz: ellentállhatlan ♦ HG: ellenállhatatlan
- 23/3 K: tölt tárcát ♦ HG: töltött tárcát ♦ fsz: tölt tárcát [HG megoldása logikus, ám az 'ö'-zés napjainkban is elfogadott, így a 'tölt' inkább a 'telt'-nek feleltethető meg. Mi megmaradtunk a K-nál.]
- 23/3 K: 's atyám ♦ HG: és atyám ♦ fsz: s atyám
- 23/5 K: – <elég hogy> háromszor ♦ HG, fsz: . Háromszor
- 24/1 K, fsz: titokteljes ♦ HG: *titokzatos*
- 24/3 K: ünnepélyes nyendel ♦ HG: ünnepélyes nyendel [!] ♦ fsz: ünnepélyes renddel. [A tiszta és egyértelmű íráskép ellenére nyilvánvaló, hogy a K-ban elírás történt. HG nem tudta orvosolni a hibát, csupán felhívta rá a

- figyelmet. Leginkább a 'renddel' járhatott a szerző fejében, vagyis 'ünnepélyes renddel'; ennek megfelelően javítottuk a szót.]
- 25/1 K: *bölcse* ♦ HG, fsz: bölcseje [Valószínűleg ez is elírás, ezért HG javítását átvettük.]
- 25/3 K: csúcsai vég *kel* ♦ HG, fsz: csúcsai végleg [Csak az elírások egyértelműek, a második esetben kideríthetetlen, hogy a 'végleg' vagy a 'véggépp' lehetett-e az elgondolt szó.]
- 26/1 K: <Erezté> Voltatok e nyílt tenger, ♦ HG: Voltatok-e nyílt tengeren, fsz: Voltatok-e nyílt tengeren, [A szótaghiány következtében értelmetlen K-ot HG-hoz hasonlóan javítottuk.]
- 26/3 K, HG: érzetét. ♦ fsz: érzetét?
- 27/1 K, fsz: Voltatok-é ♦ HG: Voltatok-e [Bár a szerző következtelen, hiszen az előző bekezdés még 'Voltatok-e'-vel kezdődik, ennek ellenére megmaradtunk a K változatánál.]
- 27/3 K, fsz: mondhatlan ♦ HG: mondhatatlan
- 27/3 K, fsz: üdő ♦ HG: idő [Az előző előforduláshoz hasonlóan meghagytuk az ifjú M-ra jellemző 'ü'-zű nyelvhasználatot (pl. 'dicső' helyett 'dúcső').]
- 27/3 K: <men> léptetek ♦ HG, fsz: léptetek
- 27/4 K: körül. – ♦ HG, fsz: körül? [Kérdőmondat!]
- 29/4 K: <külo> most is különösen bizatom, abbeli <nyil> válasza fsz: most is különösen bizattam, abbeli válasza, HG: most is különösen bizatom, abbeli válasza,
- 30/1 K: kis <vörös> cserép pipájá <t> füsty <...>ét HG, fsz: kis cseréppipája füstjét
- 31/1 K: föl zavá ♦ HG: felzavará ♦ fsz: fölzavará [Két betű kihagyása.]
- 31/3 K: alatt <elkorcsosult> véggép ♦ HG, fsz: alatt véggépp
- 31/5 K: <különös kellemmel> bájos epedéssel tántorgó négy büszke mén *vólt*, HG, fsz: bájos epedéssel tántorgó négy büszke mén, [A K értelemzavaró 'vólt' szavát HG-hoz hasonlóan mi is elhagytuk, mivel valószínűleg csak tévedésből mulasztotta el törölni a szerző.]
- 31/5 K: <ki> horgassan kiálló ♦ HG, fsz: horgasan kiálló
- 32/2 K, fsz: lóbált ♦ HG: lóbáló
- 32/3 K: hattyu(vékony) nyak allig bírt föl tartani ellen mondhatlan HG: hattyúvékony nyak alig bírt feltartani, ellentmondhatlan [Talán törölni kívánta a szerző a zárójelbe tett szót, talán nem, s mivel befejezetlen fogalmazványról van szó, az is lehet, hogy későbbre kívánta halasztani a döntést. A trilemmát nem dönthettük el, ezért a helyesírás javításától eltekintve meghagytuk a K szövegét. Ugyanakkor 2019-ben az 'ellenmondás' már nem volt elfogadható (talán már 1942-ben sem volt az), ezért egyfelől a hiányzó 't'-t póoltuk, de a régies formát (mivel az igen

- gyakran fordul elő M-nél, sőt: korának szerzőinél általános volt) meghagytuk. Ebben az esetben tehát éppen fordítva jártunk el, mint HG.]
- 32/4 K: nekik jobban szájokban van a tavali széna íze, ♦ HG: nekik ... a tava*lyi*... ♦ fsz: nekik jobban szájokban van a tavali széna íze,
- 33/1 K, HG: silányságon ♦ fsz: silányságon? [Kérdőmondat.]
- 35/1 K, HG: diáku*l*, ♦ fsz: deáku*l*,
- 36/1 K, HG: rab-*doltató* [elírás!] ♦ fsz: rab-dolgoztató
- 37/1 K: Az koczi két oldalába kapaczkodva telyes erőnk**ből** *sanálat* gerjesztő
HG, fsz: A kocsi két oldalába kapaczkodva, teljes erőnk**ből**, sajnálat-gerjesztő
- 37/2 HG: szabályai *szerint* ♦ fsz: szabályaiként ♦ [A K megengedi a 'szabályai nént' és a 'szabályai szént' olvasatot is. Mivel mindkettő értelmetlen, a kisebb módosítás mellett döntöttünk, vagyis csak egy betűt változtattunk meg. M a 'ként' végződést gyakran külön szóba írta, így az egybeírás csupán helyesírási javítás a fsz-ben.]
- 38/1 K: A <*tolongó*> zajongó, ♦ HG, fsz: A zajongó,
- 38/1 K: szoktatók <*lovaink*> el bizott ♦ HG, fsz: szoktatók elbizott
- 38/3 A Vadászkiért vendégfogadó Pest belvárosában, a mai Türr István utca 5-ben volt; az 1810-es években nyílt meg 60 szobával. (Gundel Imre–Harmath Judit, *A vendéglátás emlékei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1982, 68. és 360. oldal.)
- 40/1 K: El bamba ném – ♦ HG: – El bamba nép, ♦ fsz: – El, bamba nép,
- 40/2 K: <*uta*> helyet a Tens úrnak ♦ HG: helyet a ténsuramnak ♦ fsz: helyet a téns úrnak!
- 41/1 K, fsz: tervünkre! ♦ HG: reánk. [Elírás.]
- 42/1 K: <*vissza*> *recitívázó* paroxizmussait ♦ HG: *recitívázó* paroxizmusait
fsz: recitativált paroxizmusait [Nem lehet tudni, hogy a 'recitál'-ból (szaval, előad) próbált-e határozó szót alkotni M, vagy a 'recitativo' (énekbeszéd) szóból. Az utóbbi a valószínűbb, vagyis a szótárban nem létező szóalkotás értelme 'recitativált' lehet (magyarul: 'énekbeszéd-ként előadott').]
- 43/1 K: temérdek ném ♦ HG, fsz: temérdek nép, [Hasonló elírás, mint néhány sorral feljebb.]
- 43/3 K, fsz: nagy lajstromot ♦ HG: lajstromot [Kihagyott szó!]
- 43/4 K: Németül volt 's én ♦ HG: Németül *szólt* és én ♦ fsz: Németül volt, s én
- 43/4 K: <*Gyermek*> Vigasztalódtam ♦ HG, fsz: Vigasztalódtam
- 43/5 K, fsz: s csak ♦ HG: és csak
- 43/6 K: gondolom. ♦ HG, fsz: gondolok. [A tárgyas ragozása értelemzavaró.]
- 45/3 K: de mit tenni – szégyenképen ott hagyni – ♦ HG: De mit tenni, szégyenképpen otthagyni – ♦ fsz: De mit [lehet] tenni, szégyenképpen otthagyni? [Mindkét tagmondat hiányos, bár a másodiknál a hiány egy kérdőjellel orvosolható.]

- 46/2 K, fsz: olykor reám ♦ HG: olykor rám
- 46/2 K, fsz: előttök ♦ HG: előttük
- 46/3 K: illatja kimondhatlanul ingerlé bab<*evő*>rágó ♦ fsz: illatja kimondhatlanul ingerlé babrágó ♦ HG: illata kimondhatatlan ingerlé babrágó
- 48/1 K: föl vidült. ♦ HG: felvidult. ♦ fsz: fölvidult.
- 51/1 K, fsz: játéku*kat* ♦ HG: játéki*kat*
- 52/1 K, fsz: ifiakkal ♦ HG: ifjakkal
- 53/1 K: szólt a <*szőke*> Tibold, ♦ HG: szólt a Tibold, ♦ fsz: szólt Tibold
[M a szó törlése után nyilván megfeledezett a névelő törléséről.]
- 54/2 K: <*ismét*> haza. ♦ HG, fsz: haza.
- 55/2 K: <szólítván> <hi...> szilitott ♦ HG, fsz: szólított
- 57/1 K: <*szó*> végezé be ♦ HG, fsz: végezé be
- 60/2 K, fsz: leányt ♦ HG: lányt
- 60/4 K: el röpi*l* 's mi ♦ HG: elrepül, és mi ♦ fsz: elröpül, s mi
- 60/5 K, fsz: borzongatni ♦ HG: borzongani
- 63/3 K: <*fejtené*> meg fejtését ♦ HG, fsz: megfejtését
- 64/4 K: a<*z ajtó*> küszöbön fölterített ♦ HG: a küszöbön felterített
fsz: a küszöbön fölterített
- 64/5 K: föl pattant ♦ HG: felpattant, ♦ fsz: fölpattant,
- 64/9 K: *vamagat* ♦ HG, fsz: magamat,
- 64/10 K: <*egy kis*> néhány kis ♦ HG, fsz: néhány kis
- 65/2 K: az egész szobá<*t*> telve <*lett*> volt
HG, fsz: az egész szoba telve volt
- 66/2 K: csak úgy át bújik ♦ HG: csak átbújik ♦ fsz: csak úgy átbújik
- 66/3 K, fsz: kicsinségek ♦ HG: kicsinységek
- 67/3 K, fsz: palack ♦ HG: üveg
- 67/3 K, fsz: néki ♦ HG neki
- 67/4 K: vá*l*va [Elírás!] ♦ HG, fsz: várva
- 67/5 Ó a nevéhez írt levelet fölnyitá,
M szövege zavaros! Néhány sorral lejjebb kiderül majd: a főhős nem tudta, hogy a levél valójában a feleségnek szól. Abban a hiszemben adta át F. úrnak, hogy neki szóló, hasonló tartalmú levél lehet, mint az apjáé, ezért is cserélte föl (szándékosan) a két levelet. Nem is lett volna logikus, hogy ne a címzettnek, hanem a férjnek adja át! A látszólagos címzett tehát a férj volt, s csak a levél tartalmából vált világossá a csalás.
- 67/7 K: mint szerettem volna ♦ HG: szerettem volna
fsz: mint szerettem volna
- 68/1 „És reszketett szíve tótnak, orosznak.” M 1840-ben néniének, Máriának írt levelében az egyik mottó: „Éljenek a ráczok!!! / Remegett szíve tótnak orosznak / Horvat Cir.” (MK 87. 79.) Vagyis Horváth Cyrill valamelyik művében szerepelhetett (némi eltéréssel) ez a szövegrész, jóllehet a novellában nincs jelezve, hogy átvétel történt.

69/3 K: <egy> nádbotja <hideg> lázas vovaglással ♦ HG: nádbotja lázas vonaglással ♦ fsz: nádbotja, lázas vonaglással
70/2 K: akar é ♦ HG: akar-e ♦ fsz: akar-é
71/1 K: fülembé míg a pálca egyenlőn ♦ HG: fülembé, míg a pálca egyenlőn ♦ fsz: fülemben, míg a pálca egyenlőn
71/2 K, fsz: nótájukhoz ♦ HG: nótájukhoz
72/3 szerelmi vallomást hoztam a tanácsosnénak
M szövege zavaros! Néhány sorral feljebb a főhős úgy adja át a levelet, mint aki tudja, hogy az a tanácsosnénak szól, nem pedig F. Úrnak! Nem is érthető, hogy akkor miért a férjnek adja oda!
72/5 K: bé mutattatám ♦ HG: bemutatattam ♦ fsz: bémutatattam
72/9 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány [Itt kivételesen 'néhány' áll a K-ban!]
72/9 Már-már abszurd műveltségbeli különbség! Zebedeus (a korábbiak értelmében) egyetlen szót sem tudott németül (franciául tehát még kevésbé tudhatott), Vilma viszont franciául (is) tud.
72/9 K: bár nem ismeré hazánk megyeit e. u. t. minden divat arúsnét ismért
HG: bár nem ismerte hazánk megyéit, minden divatárusnőt ismert, fsz: bár nem ismeré hazánk megyéit é. u. t., minden divatárusnét ismért,
72/12 K, HG: jólnek mosolygni, ♦ fsz: jónak mosolyogni, [Bár HG olvasata pontos, mivel mindkét szó értelmetlen elírás, ezért javítottuk.]
72/15 K: egy volt azon sok nők ♦ HG: egy vala azon nők ♦ fsz: egy volt azon sok nő
72/15 kiknek jellemek az, hogy jellemek nincs.
[HG-ral egyetértésben meghagytuk az ifjú M-ra jellemző, ma már azonban szokatlan 'e'-ző formát, és nem javítottuk 'jellemük'-re. (A Lant-virágok még tele van ezzel a nyelvi megoldással.) Ami a mondatot illeti, M „kedvenc” idézeteinek egyike. Az 1843. március 2-án Szontagh Pálnak írt levélben ez áll: „A nőkről azt mondja Hugo Victor hogy többnyire az jellemők, hogy semmi jellemők nincsen”. (MK 87. 115.) Amint látható, a levélben új, de ma már szintén nem használatos formában szerepel a szó. Nem ismerjük a Victor Hugónak tulajdonított idézet helyét.]
72/17 K, fsz: behatást ♦ HG: behatást [Ám előtte 'behatások' áll a K-ban is!]
72/18 K: melyekre férjeik jó 's rossz bötüket írhat, ♦ HG: melyekre férjük jó s rossz bötüket írhat, ♦ fsz: melyekre férjük jó s rossz bötüket írhat, [A K-ban súlyos egyeztetési hiba van, ezért HG-hoz hasonlóan mi is (az ígéhez igazodva) egyes számba tettük a főnevet.]
73/1 K, fsz: annak ♦ HG: ennek
73/4 K, fsz: szemében ♦ HG: szemeiben [Bár M gyakorta többes számot használt a páros testrészekkel kapcsolatban, ám ezúttal mégsem tette.]
75/1 K: <már> rövid nap kész gazdasszony lenne belőlem, ♦ fsz: rövid nap kész gazdasszony lenne belőlem, ♦ HG: rövid nap kész gazdasszony lesz belőlem.

75/3 K: terem é. – <E....> A tanítót majd a muta uté, ♦ HG: terem-e. – A tanítót majd a guta üté, ♦ fsz: terem-é? – A tanítót majd a guta üté,
76/1 K, fsz: érezve, ♦ HG: értve
76/2 K: a <népnék> hölgyecskének, ♦ HG, fsz: a hölgyecskének,
77/4 K: szorítám mind inkább 'a nagyob' erőnek ropogva engedő tojást, HG: szorítám a mindinkább nagyobb erőnek ropogva engedelmeskedő tojást, ♦ fsz: szorítám mindinkább a nagyobb erőnek ropogva engedő tojást, [A névelő ott van a helyén, ahová M tette.]
77/5 K, fsz: feltarthatlanul ♦ HG: faltarthatatlanul
77/7 K: illeszteném <a posztó> ♦ HG, fsz: illeszteném
77/8 K: végigönt<őé>m ♦ HG, fsz: végigöntém [Eldönthetetlen, hogy melyik változat a korábbi, melyik a későbbi: 'ö'-t 'é'-re vagy 'é'-t 'ö'-re javított-e M.]
77/12 K: meg nézni valjon Zebedeus é az ♦ HG: megnézni vajjon Zebedeusa az, ♦ fsz: megnézni, vajon Zebedeus-é az,
78/3 K, fsz: azért ♦ HG: ezért
78/4 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány
78/4 K: nyilvánítani ♦ HG, fsz: nyilvánítani.
78/5 K, fsz: fel s alá ♦ HG: fel és alá
78/5 K: birkák 's baromis szekerektől ♦ HG: birkák és baromfis szekerektől fsz: birkák- s baromfis szekerektől [Vagyis 'birkáktól s baromfis szekerektől'; a '-tól' végződés elhagyását kötőjellel kell pótolni.]
78/7 K: egyetlen <templo> menedékét. ♦ HG, fsz: egyetlen menedékét. [2020-ban a rég lebontott épület helyét (a Pesti Magyar Színházét, amelyet később Nemzeti Színháznak neveztek) Budapest VII. kerületében, a Rákóczi út 1. alatti irodaház falán emléktábla jelölte.]
79/2 K: 's én ♦ HG: és én ♦ fsz: s én
79/4 K: megerősített. <Szét néztem> ♦ HG, fsz: megerősített.
79/5 A 'viselet' megőrizte kettős jelentését (magaviselet és népviselet). Ezek szerint az előző mondat 'viselet' szava 'viselkedés'-ként vagy 'magaviselet'-ként értelmezendő, nem pedig öltözetként.
79/6 K: föl lelém ♦ HG: fellelém ♦ fsz: föllelém
80/2 K: oly zsén nélkül csokolódtak ♦ HG: oly zsén nélkül csokolódtak fsz: oly zsén nélkül csokolódtak [Az aláhúzást kurzívval jelöltük (a szó jelentését lásd a szómagyarázatoknál!), de a régies igealakot meghagytuk.]
80/4 „ilyen hadakban az indifferenciát”. Mai szóhasználat: a tömény lényegtelenséget.
80/5 K, fsz: innen-é, ♦ HG: innen,
81/3 K: álnok ag ♦ HG: agg ♦ fsz: álnok, agg
82/1 K: <az istenek> jó <már> a gondnok. ♦ HG, fsz: jó a gondnok!
84/1 K: hagyám el a színházat, ♦ HG: hagyám el színházat

- 84/2 K: <haza> vendéglőmbé ♦ HG, fsz: Vendéglőmbé [A K-ban vessző van az első szó előtt, mi pontot tettünk elé; talán HG-nak is ez lehetett a szándéka, mert nagybetűvel kezdte a szót, de nincs előtte se pont, se vessző. A 'Vendéglőmbé' itt 'Vendégfogadómba' jelentésű.]
- 84/2 K, HG: fél kabáltan ♦ fsz: félkabultan [A szónak nincs, és talán már M korában sem volt értelme. A szövegösszefüggés alapján az alakilag leginkább hasonló szóval helyettesítettük.]
- 84/3 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány
- 84/4 K: ha a <már> vész teli ♦ HG, fsz: ha a vészeli [Ez érthető ugyan, bár valójában ennek sincs értelme: a 'ha' helyett 'hogyan' kellett volna, vagy a 'kiálltam' helyett 'kiállom'.]
- 85/1 K, fsz: üdeig ♦ HG: ideig
- 85/3 K: gondolám <vagy a régi mesék egyik tündérj> de ♦ HG, fsz: gondolám, de
- 85/4 K: szeimet ♦ HG, fsz: szemeimet
- 85/7 K, HG: rémi mesék ♦ fsz: régi mesék [Feltételeztük, hogy itt is elírásról van szó. Bár elvileg lehetne 'rémmesék'-ről is, de a későbbiekből kiténik, hogy egyáltalán nem volt rémisztő a látvány.]
- 86/2 K: 's míg ♦ fsz: s míg ♦ HG: míg
- 86/3 K, fsz: gondtalansággal ♦ HG: gondatlansággal
- 86/4 K: összevét, <Gyanútlan mosoly> ♦ HG, fsz: összegét,
- 87/1 K: el iessze ♦ HG: elűzze ♦ fsz: elijessze
- 87/3 K: tarcson hosszan ♦ HG: tartson ♦ fsz: tartson hosszan
- 88/3 K, fsz: feltarthatlan ♦ HG: feltarthatatlan
- 88/3 K, fsz: én ♦ HG: és
- 88/5 K, fsz: paplonyába ♦ HG: paplanában [Meghagytuk a vélhetően tájnyelvi alakot. HG a toldalékot indokolatlanul egészítette ki. A nő nem a paplanában takarta be magát (valami mással), hanem magába a paplanba takarta be a testét.]
- 89/1 K: kértem ígértem fenyíté[...] ♦ fsz: kértem, ígértem, fenyítém. HG: kértem, fenyítém.
- 90/1 K, fsz: s még ♦ HG: és még
- 90/2 K, fsz: B.^x kisasszony ♦ HG: B. kisasszony [A K-ban a lapalji jegyzet szintén egy kereszt jellel kezdődik, és ilyen jel sehol máshol nem szerepel a lapon. Épp ezért HG feltevése, hogy betoldás lenne, téves, mint ahogyan a szövegben való elhelyezése is esetleges. Ő ugyanis az „otthonos kényelemmel.” végződő mondat után helyezte el a lábjegyzetben szereplő mondatot, az „Ő elveszett becsületet...” mondatkezdet előtt. Mi megmaradtunk a K közlésmódja mellett, a lábjegyzetes formánál.]
- 90/2 K, fsz: szobájában telepedém meg ♦ HG: szobájába telepedém meg
- 90/3 „táncosnéja”: Meghagytuk a szót, bár nyilvánvaló, hogy táncosnőről van szó, nem pedig egy táncosnak a feleségéről.

- 90/3 K, fsz: honjövetele ♦ HG: hazajövetele
- 90/5 K: közt <vál> vonúltam ♦ HG, fsz: közt vonultam [A 'vál' valószínűleg a 'váltam el tőle' idejekorán áthúzott szövegkezdeté.]
- 90/5 K, HG: feleslegesnek ♦ fsz: feleslegesen [A K és HG mondata értelmetlen, ezért a fsz-ben a feltételezhető elírást javítottuk. Ugyanakkor a szórenden nem változtattuk, inkább két gondolatjellel javítottuk a hibát: közbevetésként ugyanis már elfogadható a szórend.]
- 91/2 K, fsz: reá ♦ HG: rá
- 91/5 K: 's <.... néki épen> épen nem ♦ HG, fsz: s éppen nem
- 91/5 K: barátja.^x ♦ HG, fsz: barátja. [Formailag itt is lábjegyzetként szerepel a következő mondat, ezúttal azonban elfogadtuk HG feltételezését, hogy funkcióját tekintve inkább betoldásról lehet szó.]
- 91/6 K, HG: jövedelmét. ♦ fsz: jövetelét. [Bár nem kizárt a 'jövedelmét' szó 'jövetelét' értelmű használata, de éppen így lehetséges az elírás is. Mivel a K fölöttebb értelemszavaró, az utóbbi alapján javítottuk a fsz-et.]
- 91/6 K: tovább' tanácsával ♦ HG, fsz: további tanácsával
- 92/1 K, fsz: szerint ♦ HG: szerint
- 93/2 „lovagoktól”: Eldönthetetlen kérdés, vajon tréfálkozik-e M, amikor 'lovasoktól' helyett 'lovagoktól'-t ír, vagy itt is inkább elírásról van szó?
- 94/2 K: e fájdalom jól ismért ♦ HG: e, fájdalom, jólismert ♦ fsz: e – fájdalom! – jól ismért [A K-ban a központozás hiánya miatt zavaros a szövegrész. HG-hoz hasonlóan fsz-ünk is közbevetésként értelmezve javította, de a vesszők túl nagy száma miatt egyértelműbbnek találtuk ennek gondolatjelekkel való jelölését.]
- 95/1 K, fsz: nevelni látszott. ♦ HG: növelni látszott.
- 96/1 K, fsz: a legmerészebb ♦ HG: legmerészebb [Lemaradt a névelő!]
- 96/3 K, fsz: el velem. ♦ HG: el velem.
- 97/1 K, fsz: s még már ma ♦ HG: s még máma [Bár M szóhasználata ma már zavaró, a Tragedia mindig is a 'még már ma' szófordulattal jelent meg. (MK 84. 151., 2938. sor). Arany se javította, mi se javítottuk.]
- 97/3 K: tehát <kíváncsi> 's míg béjelentetém ♦ HG: tehát, s míg bejelentetém, ♦ fsz: tehát, s míg bejelentetém,
- 97/4 K, HG: még minden levegő után kapkodva. ♦ még mindig... [Ez is csak elírás lehet; a K-ban szereplő tagmondatnak nincs értelme.]
- 97/7 K: a tintatartó föl biccent ♦ HG: a tintatartó felbiccent ♦ fsz: a tintatartó fölbiccent, [Pár sorral feljebb ugyan 'ténta tartót' szerepel a K-ban, itt azonban 'tintatartó' áll.]
- 97/8 K: én Zsebkendőmel <ki> csak hamar ♦ HG, fsz: én zsebkendőmmel csakhamar
- 97/10 K: Használva az <alkalmat első> első előforduló alkalmat Úgyhiszem HG: Használva az első előforduló alkalmat, – úgy hiszem fsz: Használva az első előforduló alkalmat, úgy hiszem,
- 97/10 K, fsz: mái ♦ HG: mai

97/12 K: <az alku> nem ugyan olyan sikerrel, mint reménylhetém,
HG: nem ugyan sikerrel, mint remélhetém,
fsz: nem ugyan olyan sikerrel, mint reménylhetém,
97/14 K: beszédem fájdalom <a kalapom> az elő szobában maradt.
HG: beszédem, fájdalom, az első szobában maradt.
fsz: beszédem – fájdalom! – az előszobában maradt.
97/16 K: 's a ♦ fsz: s a ♦ HG: a
97/18 K: szinte örült <egy> újra egy komoly képnek ♦ HG, fsz: szinte örültem
újra egy komoly képnek, [Ez a rész utólagos betoldás. HG javítását átvettük, mivel nyilvánvaló, hogy nem Vilma örült, hanem a főhős.]
97/19 K: mármá ♦ HG: máma ♦ fsz: már ma [A 'már ma' előző előfordulásához hasonlóan, és a *Tragédia* végső szövegével egyezően, itt is meghagytuk a szokatlan kifejezési formát.]
97/19 K, HG: üldözőben látszott venni, ♦ fsz: üldözőbe látszott venni,
97/20 K: nem tudva bár min magamnak ♦ HG: nem tudva, bár min, magamnak
fsz: – nem tudva bár: min – magamnak [Közbevetéssel egyértelműsítettük a mondat értelmét.]
97/22 K, fsz: öröminnep ♦ HG: örömnünnep [Négy szóval később a K-ban is 'ünnep' szerepel, itt azonban 'innep'.]
97/24 K: tinta könnyek. – ♦ HG: téntakönnyek! ♦ fsz: Tintakönnyek!
97/24 K: megbukot ♦ fsz: megbukott ♦ HG: megbukó
97/25 K, fsz: az ég újra ily ♦ HG: az ég ily [Szóhiány.]
98/1 K: 's óh borzalom ♦ HG: és óh borzalom, ♦ fsz: – s ó, borzalom! –,
[Ezúttal is a gondolatjeles közbevetés segíti elő az értelmezést.]
98/4 K, fsz: keblemen. ♦ HG: kebelem.
99/1 K: mátkám<nak is> vagy már most jegyesemnek is ♦ HG: mátkám,
vagy már most jegyesemnek is, ♦ fsz: mátkám-, vagy már most jegyesemnek is,
99/5 K, fsz: gondolatjaim ♦ HG: gondolataim
99/6 K: észrehetetlenül ♦ HG, fsz: észrevehetetlenül
100/3 K: súlja ♦ HG, fsz: súlya
101/3 K, fsz: selmekkel ♦ HG: selymekkel
102/3 K, fsz: leánya ♦ HG: lánya
103/2 K: leg kiáltób' 's dúsab' ♦ HG: legkiáltóbb s legdúsabb ♦ fsz: legkiáltóbb s -dúsabb
103/3 K: szép – v. <leg> szép bekötésű asszonyok ♦ HG: szép, vagy szép bekötésű asszonyok ♦ fsz: szép – vagy szép bekötésű – asszonyok
[A K-ban a 'v.' rövidítés fölhúzva szerepel.]
106/3 K: ily <érzékeny> nyájasságról. ♦ HG, fsz: ily nyájasságról.
107/3 K, fsz: között, ♦ HG: közt,
107/5 K: meg <az ...> HG, fsz: meg,
108/1 K: nehany ♦ HG: néhány ♦ fsz: néhány
109/1 K: úgy itt is Hoznak ♦ HG: úgy itt hoznak ♦ fsz: úgy itt is. Hoznak

109/3 K: ki mint be iedve ♦ HG: ki mint beijedve ♦ fsz: ki-, mint beijedve
[Ez a rész leginkább egy (talán erőltetett) szójáték lehet, a tagmondat értelmé pedig: 'nagyobb sebességgel kiijedve, mint beijedve'. Ezt azonban csak a kötőjellel lehetett egyértelművé tenni.]
109/6 K: tekintnek reám <szól...> adnom kellett ♦ HG: tekintenek rám, adnom kellett ♦ fsz: tekintnek reám, adnom kellett
110/4 K: szalma köteteket ♦ HG: szalmaköteteket ♦ fsz: szalmakötegeket
[Eldönthetetlen kérdés, hogy elírással vagy régies szóhasználatlaltalunk-e szemben; a mai nyelv szempontjából ez nem is lényeges. A 'kötet' ebben a kontextusban félreérthető, így a mai nyelv mellett döntötünk.]
111/3 K, fsz: maradékait ♦ HG: maradékát
112/2 K: kellett ♦ HG, fsz: kellett
113/2 K: pohár meleg víznek <del után> ♦ HG, fsz: pohár meleg víznek
113/3 K: Bóldog hogy a városi mátkától <ily könnyen még> ép bőrrel <menekedhet> ♦ HG: Boldog, hogy a városi mátkától ép bőrrel,
fsz: Boldogan, hogy a városi mátkától ép bőrrel,
[A K-ban és HG-nál a mondat értelmetlen; 'Boldogan' vagy 'Boldog valék': mindkettő egyaránt jó módosítás.]
114/1 K, fsz: dültem ♦ HG: döltem
114/1 K: fejcsóválva <nézett> ált szemközt velem ♦ HG: fejcsóválva állt szemközt velem
114/3 K, fsz: vonja ♦ HG: vont
114/4 K: Éj éj úrfi., fölkiáltásra ♦ HG: „Ej, ej, úrfi!” felkiáltásra
fsz: „Ej, ej, úrfi!” fölkiáltásra
118/1 K, fsz: az ♦ HG: ez
118/1 K, fsz: a sok szép pénz ♦ HG: a sok pénz
120/2 K: <nékem> reám ♦ HG, fsz: reám
123/1 K, fsz: vissza tarthatlanul ♦ HG: visszatarthatatlanul
fsz: visszatarthatatlanul
126/1 K: <E> <Eszerint> Találmányom nem csalt
HG, fsz: Találmányom nem csalt
126/1 K: <végre> magát ♦ HG, fsz: magát
127/4 K, fsz: érzéstelt sorai ♦ HG: érzésteli szavai
127/5 K: szerelemdúl ♦ HG: szerelemdús ♦ fsz: szerelemdúlt
[Ismét egy eldönthetetlen kérdés. Mi a valószínűbb: az, hogy lemaradt egy betű a szó végéről, vagy az, hogy elvétette az utolsó betűt M? A szövegösszefüggés alapján az előbbi tartottuk valószínűbbnek.]
127/5 K, fsz: ömlengési ♦ HG: ömlengései
127/6 K: torúljon ♦ HG: boruljon ♦ fsz: toluljon
[Itt is nehéz eldönteni, hogy melyik (egyetlen betűt érintő) javítás a helyes. A fergeteg inkább valakinek az útjába tolul, mintsem borul.]

127/9 „ ája”: A K-ban külön-külön a megszólítás és az aláírás szerepel idézőjelek között (az utóbbi esetben a kezdőjel után nem pontok következnek, mint HG-nál, hanem szóközök). Maga a szövegtest azonban nincsen idézőjelbe téve. HG-nál az egész egy hosszú idézet, amely a megszólítás első szavával kezdődik, és az aláírás után ér véget. Mi megmaradtunk a K megoldása mellett, amelyben – a kor szokása szerint – éppen fordítva használta M a kezdő- és végjeleket, mint napjainkban. Ezt a régies eljárást azonban nem vettük át.

128/1 K: sorok <ir> ♦ HG, fsz: sorok

[A novella vége után jegyzetek:]

Szöktetés

de nem az igazit

Hirben levő <iró> ember sok ostobát tehet míg rá jönnek

A nők olyanok mint divatzene

Jellemzés az otthon elégedetlen férfiú

Tökéletes jólétben lehet csak szerelem, a gond öli máshogy

Mindenki okosabb mint munkái

Nőkkel nem beszélni okosan, mindég illemmel, nem tisztelettel

Bolond beszéd okos emberek közt

Három nőt szeret egyszerre egy világfi

Egy csepp esése a feltartott orra

A polícia nevetséges gondoskodása

<Az okos is ostoba társaságban megostobul>

Ön köréből kellenék sok embert ki vetkeztetni

Törődése a világban – szégyen 's szarvtörés által

Csunya, ostoba, = érdekes

Mit tesz ön, hogy kevés jövedelmével olly urat játszik? Megtanítja obligatiót írni

Mortuus in domino (álarcban járt)

Boldog ha mágnást nézhet, ezek kaczagják hogy költ. –

Városi nép mulatsága magas gerinddel. Mért ostobább mint a falusi, ha okos emberrel nem, paraszttal szóllok.

AZ ECCE HOMO

K: MIKL 433. – QH 2073.

[Érdekes módon az elbeszélés két helyszíne közül csak az óceániai konkretizálta M: Jáva szigetén a Guevo Upas a történet elejének és végének pontos helye. Az itáliai helyszínnél azonban sehol sem említette a város nevét. Ám abból, hogy a történet szorosan kapcsolódik a Szent Erzsébet Rend kolostorához, ez is egyértelműen megállapítható. Az Árpád-házi Szent Erzsébetről elnevezett (és ma, 2020-ban is működő) ren-

det Angelina di Marsciano alapította Folignóban (1397-ben), és kolostoruk, a Szent Anna kolostor ma is áll. Vagyis Foligno az itáliai helyszín. (Ezúton köszönjük meg Molnár Antal történész értékes információit.)

A K-ban a párbeszédnek egyáltalán nincsenek jelölve, ezt HG-hoz hasonlóan itt is a mai szokásnak megfelelően módosítottuk. A fel- vagy elolvasott szövegeknél viszont mellőztük a gondolatjelet, és idézőjelet használtunk, az olvasáson belüli párbeszédeknek pedig francia idézőjelet.

A K főhőseinek anyjánál váltakozva szerepel a 'grófnő' és 'grófné' (jól lehet már M korában is különbséget kellett tenni a kettő között). Igaz, elvben az a lehetőség sem zárható ki, hogy a szóbanforgó hölgy egy gróf férje volt (vagyis grófné), ugyanakkor ő is örökölte a rangot (tehát egyben grófnő is volt).]

1/2 K: partjá <t>n <meg meg rohanta> a' bánínfa erdőt ♦ HG: partján a baníánfa-erdőt, ♦ fsz: partján a banánfa erdőt [A K-ban aláhúzott szót HG kurzivval közölte; szerintünk az aláhúzás nem M-től, hanem a K egyik tanulmányozójától származik, aki nem értette a szót. A K-ban az 'i' utólagos betoldás, eredetileg 'bánánfa' volt. Nyilvánvaló, hogy banánfáról van szó, ez a harmadik bekezdés első mondatából ki is derül, ahol a K-ban is banánfa áll.]

1/4 K, fsz: silledő ♦ HG: *sülyledő* [Meghagytuk a régies szót.]

2/1 K: *Ind* tengeri ♦ HG: *Ind*-tengeri ♦ fsz: ind tengeri ['Ind-tenger' nincs, mint ahogyan 'Indiai-tenger' sincsen, csak Indiai-óceán. Ám ha önálló földrajzi fogalomként nem is létezik, deskriptcióként azért használható. Ebben az esetben azonban egyszerű jelzős szerkezet, vagyis: 'indiai tenger', ill. 'ind tenger'.]

2/9 K, fsz: és ♦ HG: s

3/4 K: *elive*[..]t levelek ♦ HG: *elivett* ♦ fsz: elívelt [A K-ban ugyan a szóvégi 't' szára az előző betűszárig nyúlik, ám az 'elívett'-nek nincs semmi értelme. Eszerint az 'l' szára lett véletlenül vagy tévedésből áthúzva, és a szó értelme: 'ívelten elhajló'.]

3/4 K: 's odúkból ♦ HG: s *oduikból* ♦ fsz: s odúkból

3/4 „folyókák”: Ma már félreérthető szó: M a folyondárokat nevezte folyókáknak.

3/9 K: bölcsője és sírjául. ♦ HG: bölcsője és sírjaul. fsz: bölcsője- és sírjaul. [Az ehhez hasonló helyeken a kötőjeleket általában M is és HG is elhagyta, pedig csakis az pontosíthatja a rövidített kifejezés értelmét: 'bölcsőjéül és sírjaul'.]

7/3 K: holt <tetem> agg vonásin ♦ HG, fsz: holt agg vonásin

8/4 K: éjenta ♦ fsz: éjente ♦ HG: éjenten

8/8 K: a *Lot*[..]s virága. — ♦ HG: a *lotos* virága. — ♦ fsz: a lótosz virága! [A K-ban eldönthetetlen, hogy 'o'-ról 'u'-ra javított-e M, vagy fordítva. A felszólítás végére felkiáltójelet kell tenni. A gondolatjeleket vi-

- szont, mivel a párbeszédes forma értelmezésénél zavart okoznak (a szereplő megszólalásának és a narrátor mondandójának egyértelmű elkülönítése), ezúttal is elhagytuk.]
- 9/1 K, HG: Gurvo-Upas ♦ fsz: Guevo Upas
[A „mérgezés völgye” Jáva szigetének hirhede helye, amely valóban csontvázakkal van tele. Ennek feltételezett oka a völgyben található mérgező upas-fa (Antiaris toxicaria), bár vannak más hipotézisek is.]
- 11/4 K: *kiljebb* <.....> árbocz darabba ♦ HG: *Kiljebb* árbocdarabba
fsz: *Kijjebb* árbócdarabba
- 11/5 K: földet [?] ♦ HG: földet ért. ♦ fsz: földet ér. [Egészen halványan, de valóban kiolvasható a szó végén a 't', ám úgy tűnik, hogy M (talán egy késsel vagy más éles eszközzel) igyekezett eltüntetni.]
- 11/12 K: *mossa ő <ke>t a'* HG, fsz: *mossa őt a*
- 13/1 K, HG: *ívedt* ♦ fsz: ívelt [Értelhetetlen szó, ezért javítottuk. A szövegből ugyanis kiderül, hogy az 'omlás' nem lehetett mély, éppen csak arra volt alkalmas, hogy a támadó meglapuljon benne, de elrugaszkodva könnyedén rá tudja vetni magát a közeledőre. Ugyanakkor viszonylag hosszú, vagyis ívelt lehetett, hiszen elfért benne a rejtőzködő párdúc.]
- 13/2 K, fsz: földre ♦ HG: földhöz
- 14/1 K: *moh ágyon* ♦ HG: *mohágyon* ♦ fsz: mohaágyon
- 14/3 K: életet. <*Ott állt az ágy mellett jótékony>* HG, fsz: életet.
- 14/4 K: *Bőr* és kenyérfa héjából készült öltönyök, ♦ HG: *bőr-* és kenyérfa héjából készült öltönyök, ♦ fsz: Bőrből és kenyérfa héjából készült öltönyök, [A K félreérthető, mert a bőrnek a héjára gondolhatunk, HG megoldása se jó, mert nem világos, hogy a kötőjel mire vonatkozik: 'bőrfa'? A félreértés elkerülése érdekében kiírtuk a teljes szót, bár ezzel egy kicsit módosítottuk a jelentését is. A mondat értelmét viszont nem változtattuk meg!]
- 14/5 K, fsz: alattuk ♦ HG: alattok
- 14/6 „ehető madárfészkek”: a kínai fecskefészkek leves alapanyaga egy bizonyos fecskefajnak, a szalangánának (Aerodramus fuciphagus) a fészke. Dél-Kelet-Ázsiában élő faj. (A legenda szerint az első ilyen leveshez az alapanyag Borneóból érkezett Kínába.) Az elbeszélés helyszínén, Jáván az Aerodramus fuciphagus fuciphagus alfaj terjedt el.
- 14/7 K, HG: baobah ♦ fsz: baobab [majomkenyérfa]
- 15/2 K: *sepiá* nedvével tölt *Cocus* héj ♦ HG: *sepiá* nedvével tölt *cocushéj*
fsz: szépiá nedvével tölt kókuszhéj
- 16/2 K: *fót* ♦ HG, fsz: folt [HG-ral egyetértésben mellőztük a népies ejtésnek megfelelő írásmódot.]
- 16/3 K, fsz: fogta ♦ HG: fogja
- 21/1 K: az <*ifj*> ismeretlen, ♦ HG, fsz: az ismeretlen,
- 21/2 K: én<*nyém*>, ♦ HG, fsz: én,

- 21/2 K: vagyok, <..... *második*> ♦ HG, fsz: vagyok.
- 32/11 K: alatt, <.....> olvasd:
HG, fsz: alatt, olvasd:
- 32/14 K, fsz: mindég ♦ HG: mindig
- 32/18 K: <*szép*> nagy világból ♦ HG: nagy világból ♦ fsz: nagyvilágból
- 34/1 K: tündér kép *leg* ♦ HG: tündérkép *lebeg* ♦ fsz: tündérkép *leng*
[Eldönthetetlen dilemma. Fsz-ünk egy, HG két betű betoldásával orvosolta a bajt.]
- 36/2 K, HG: *hogy* a lélek ♦ fsz: ha a lélek [Így helyes!]
- 42/3 K, fsz: népesíti ♦ HG: népesíté
- 45/1 K, fsz: mértöldnyi ♦ HG: mérföldnyi [Meghagytuk a K régies, a szóösszetételt hangsúlyozó írásmódját. Húsz mérföldnyi, vagyis kb. 166 km-nyi. Lehetséges azonban, hogy M nem a korabeli magyar mérföldre, hanem talán a tengerészetben szélesebb körben használt ún. tengeri mérföldre gondolt. Ebben az esetben kevesebb, mint 40 kilométerről van szó. Az utóbbit kell valószínűbbnek tartanunk, mivel evezőlapáttal még húsz tengeri mérföld is igen jelentős távolság.]
- 52/3 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány
- 53/4 „egy”: Szükségesnek tartottuk a kiemelést, mivel az 'egy' itt feltehetően nem névelő, hanem számnév, vagyis a szó 'egyetlen' értelemben szerepel.
- 53/5 K, fsz: egyenkint ♦ HG: egyenként
- 53/5 K, fsz: silledve ♦ HG: *süllyedve* [Meghagytuk a tájnyelvi alakot.]
- 54/4 K, fsz: árnyékoltak ♦ HG: árnyékolták [Az 'egy' névelő miatt nincs is másképp értelme!]
- 55/4 K: <*tűzét*> lángját, ♦ HG, fsz: lángját,
- 56/3 K, fsz: szívmeresztő ♦ HG: *szívrepesztő* [HG-nak elvben igaza van, elírásgyanús szó! De lehet a 'szívdermesztő' elírása is, ezért inkább nem változtattunk a K-on.]
- 57/3 „átkulcsolva térdeit.” A kétértelmű mondatot a következő szövegrész egyértelműsíti: eszerint nem a saját térdét, hanem Estrelláét kulcsolta át Spiridion.
- 67/1 K: mire *isten* ♦ HG: mire *az Isten* ♦ fsz: mire Isten
- 76/6 K: *mellybe <bár búnnel>* – még *is* élveztem ♦ HG, fsz: melyben még-is élveztem
- 80/2 K, fsz: elválhatlan ♦ HG: elválhatatlan
- 80/4 K: szerént ítél. ♦ HG: szerint ítél? ♦ fsz: szerént ítél?
[Elfogadtuk HG megoldását. A legkisebb változtatás, amellyel értelmet adhatunk a K-nak az, ha a mondat végére kérdőjelet teszünk.]
- 80/6 K: *adományt* – <*nem mint mentő, de mint ember*>. ♦ HG, fsz: *adományt*.
- 81/3 K: *vonásáv*<...,>al, ♦ HG, fsz: *vonásával*,
- 82/4 K: A többi <*úgyhiszem*> csak ♦ HG, fsz: A többi csak
- 87/1 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány

275

276

261/1 K, fsz: éjet. ♦ HG: *élet*. [Sh.]
 276/2 K: másikkal <előre ütve> vérző sebnyílást takarva,
 HG, fsz: másikkal vérző sebnyílást takarva,
 277/2 K: <nyögé> hörge ♦ HG, fsz: hörge
 277/2 K: Utánuk, utánuk ♦ HG: Utánok, utánok ♦ fsz: Utánuk, utánuk!
 279/5 K, fsz: ismerte ♦ HG: ismerte
 284/1 K: isten esküjét ♦ HG: Isten esküjét ♦ fsz: istenesküjét
 [Kényszerű megoldás, az értelmezés megkönnyítésére. Az esküt nyilván nem Isten tette, hanem Estrella tett esküt neki.]
 300/1 K, fsz: recsegnek ♦ HG: remegnek
 309/1 K: ha <három óra folytán> el <hagyjuk> hagyom aludni:
 HG, fsz: ha el hagyom aludni:
 310/1 K, fsz: megcsendesült ♦ HG: megcsendült
 310/3 „ölekezésekből”: itt ’ölekezésükből’ értelemben.
 313/3 K: <bukkan> merül fel ♦ HG, fsz: merül fel
 314/10 K, fsz: van-e ♦ HG: van-e
 315/1 K: szóllot Rolando ♦ HG: szólott halkan Rolando ♦ fsz: szólott Rolando
 317/1 K: Spiridion nyugodt maradt. <Hát tiszta lelkedbe is – gondola magában – beférkőzött az irigy ördög – Meg haltál mert szerettél – mert két szent nevet egyesítél testvér–kedves. És nem lehet őket megbüntetnem nincs ellenök törvény –> ♦ HG, fsz: Spiridion nyugodt maradt.
 318/3 K: mond <Ede> aztán ♦ HG, fsz: mond aztán
 318/3 K gyöngék – <..... ..> ♦ HG, fsz: gyöngék.
 319/1 K: <Rolando> Ede ♦ HG, fsz: Ede
 320/1 K: <Ede> Rolanó ♦ HG, fsz: Rolando
 331/1 K: <hallá> látá ♦ HG, fsz: látá
 332/4 K: <rohant> bújt ♦ HG, fsz: bújt
 334/1 K, fsz: sikojtott ♦ HG: sikoltott
 336/2 K: <meg>ki ölök ♦ HG, fsz: kiölök
 338/1 Ezután (fizikailag; valójában azonban ez az áthúzott változat korábbi, mint a végső):
 K: <Hát isten emberében nincs könyörület mond Spiridion a sajkan vadon fel kaczagva – jó – úgy a’ kárhozathoz folyamodok <meg> ki ölök magam körül mindent – mindent – úgy majd a’ kép is – de nem – <de> nem – az ég mindenütt ott van és az égen – a vizen a’ levegőben – ő. –>
 340/5 K: <.....> annak ♦ HG, fsz: annak
 341/1 K: úgy mond <asztán> Spiridion ♦ HG, fsz: úgymond Spiridion
 341/3 K: férjfiak ♦ HG, fsz: férfiak
 341/3 „fel a kárhózzattal!”: Az ezt követő lapon (15. főlíó rektó) egy korábbi rész kezdődik újra, előbb egy áthúzatlan, majd egy áthúzott résszel, s ezt követi a XII. rész áthúzott szövegkezdete:
 K: szemében, ’s meghúzott egy <a’> vízbe lógó kötelet <meg húzott.> –

A tüzes vízből fel bukott egy fehér pont, lassan uszott a’ hajó mellett. Spiridion szemét dörgölé, fejéhez kapott, erősen lélekze, és nézett – nézett – szemében ült egész élete – nem tudta elfordulni a’ tárgytól – –

Estrella és gyermeke halotti arcza uszott a vízen, utánuk sötét palástként húzódott Estrella haja.

Óh nőm óh gyermekem sohajtott Spiridion vad pillanatokkal.

Átkozni jöttek téged mond Rolando mélyen. –

<Spiridion egyszerre fel eszmélt – erős léptekkel ment az orvos felé; ez el bocsájtá a’ kötelet s minden eltűnt.

Spiridion már ekkor Rolando válára tevé kezét, hogy ez meg görnyedt alatta.

Ne zavarja ön halottjainak nyugtát szólla nyersen. Ha van még keblében a’ férjfiasság’ egy szikrája szavának fog állni – ott kékellik szigetem – ott nincs ember, nincs fonák törvény védje az ügyes gonosznak, ott a’ természet fog közüünk itélni. – –

Rolando el hült. – –>

XII

<Más nap három embert szállított egy sajka Jávára a’ hajóról Deodát előleges parancsából. Spiridion Rolando és Ede voltak ezek.

Erre – kövessen, szólott Spiridion,>

[A szöveg a ’Jártassággal ment e szók után...’ résszel folytatódik, amely már nincs áthúzva. HG és fsz-ünk is ezt tekintette a XII. rész végső szövegkezdetének, noha elvben sokkal logikusabb lenne ott kezdeni, ahol eredetileg M is kezdte, vagyis: ’Más nap három embert szállított...’ Ez azonban sajnos nem lehetséges, mivel a végső változatban egyáltalán nincs szó másnapról. Így vagy úgy, de csak erőszakoltan lehetett volna ’logikussá’ tenni a szöveg szerkezetét, ezért HG-hoz hasonlóan inkább lemondunk róla.]

342/2 „föle nyúlt be.” Utána a K-ban áthúzott szövegrész:

K: [Négy sornyi olvashatatlanná tett szöveg, amelynek még kiolvasható kezdőszavai: ’Itt vagyok hát’ megegyeznek az alábbi, szintén áthúzott, de olvasható szövegrésszel.]

<Itt vagyok hát újra természet, hazám! meg jártam a’ világot s nem tanultam mást mint könnyezni, nem hoztam mást egy lövésnél Ecce hómómon. – De nem – téged meg érteni is tanultam. – – – Mond Spiridion merengve.>

346/1 K: <Ede> Rolandó ♦ HG, fsz: Rolando

346/3 K: <Rolando> Ede ♦ HG, fsz: Ede

346/6 K: <Rolando> Ede ♦ HG, fsz: Ede

346/7 K: <Ede> Rolandó ♦ HG, fsz: Rolando

346/8 K: <Rolando> Ede ♦ HG, fsz: Ede

347/3 K: <két 's> 's köveket ♦ HG, fsz: s köveket

348/1 K: <Ede> Rolandó ♦ HG, fsz: Rolando

A KOLOSZYAK

K: MIKL 432. – QH 2072.

[A bevezetésben már volt róla szó, hogy a K-tal és a Koszorúval (a továbbiakban: Ko) ellentétben a 'Koloszy' és 'Koloszi' alakok helyett a 'Kolosy' mellett döntöttünk, mivel Nagy Iván szerint, az érintett család nyilatkozata értelmében, ők maguk így írják a nevüket. A fsz kiindulópontjának a Ko szövegközlését tekintettük, mivel az elbeszélés még M életében megjelent, és pedig a jóváhagyásával, bár nem tudunk róla, hogy a nyomtatandó szöveg korrektúráját ismerte volna. (El nem küldhette Arany, mert annak nyoma maradt volna, M pedig már fekvő beteg volt a megjelenés idején, így ő maga nem utazhatott Pestre.) Valószínűleg (ugyanúgy, mint fő művénel) Aranyra bízta a korrektúra átnézését és kijavítását.

Elgondolkodtató a címoldal megváltoztatása a K-on. A főcím 'A Koloszy Nemzetség'-ről 'A Koloszyak'-ra módosult, az alcím: 'Tört. elbeszélés a 17^{ik} századból' helyett 'elbeszélés a múlt századból' lett. A szám valószínűleg elírás, hiszen a szatmári béke után kezdődik a történet, tehát a 18. században. Ami figyelmet érdemel: eredetileg történelmi elbeszélésnek tekintette M a művét, ami megerősíti azt az elképzelést, hogy valamiféle történelmi legenda vagy családtörténeti hagyomány lehetett az alapja. (Erről könyvünk bevezetésében már volt szó.)

Eredetileg végig a Koroghi családnév szerepelt a K-ban, utólag történt meg a javításuk. Ezt nem jeleztük külön, csupán azokban az esetekben tüntettük fel a szövegváltozatokban, amikor más okból kellett egy szövegrészt idéznünk.

A kisebb helyesírási javításokat nem jeleztük, hiszen azok igen nagy számban fordulnak elő. A Ko megjelenésének idején s még HG korában is számtalanszor tettek vesszőt a gondolatjel elé, ami ma hibának számít. Sok apró hiba figyelmetlenségből, a jelek paritásvizsgálatának mellőzéséből fakadt. (Ugyanannyi kezdő- és végjelnek kell lenniük az idézeteknek, s *többsnyire* ugyanez érvényes a zárójelekre is; de pl. egy felsorolás bekezdései ez alól kivételek: a), b) stb.) A K-ban gyakran egy több részletből összeállított megszólalásnak csak az elején van idézőjel, de a végjelet követően elmarad annak megismétlése a folytatásnál. A Ko-ban és HG-nál a ma megszokott gondolatjel szerepel a megszólalások elején, de a narrátor közbevetéseinél több helyen is elmaradt a jel megkettőzése: a közbevetés előtt még szerepel, de utána már nem. Ezekre a hibákra általában nem térünk ki, csupán elvégeztük a javításokat. A közbevetéseket két vessző közé tettük, s általában véve csak a párbeszédeknel

használtunk gondolatjeleket, mert mind a Ko-ban, mind HG-nál számos helyen értelemzavaró a következetlen, sokszor hiányos használatuk. Ha mondat közben szükség volt az új gondolat elhatárolására, akkor inkább pontosvesszőt alkalmaztunk.]

Címoldal: [idegen kézírással:] Madach ¹/₂ bör

Koloszyak <Nemzetség>.

<Tört.> elbeszélés.

a <17^{ik} századból> múlt századból.

1/1 K, Ko, fsz: Hej ♦ HG: Hejh

1/2 K: kocsisom <at>tól, <a..> amint ♦ Ko, HG, fsz: kocsisomtól, amint

1/3 K, Ko, fsz: mértföldekre ♦ HG: mérföldekre [Meghagytuk a régies, a szöösszetételt megőrző változatot.]

1/3 K: egy düledező <falú> tornyos úri laknak fakó <színezettel> falai tün-
tek szemeimbe. – [Az eredeti változat rekonstruálási lehetőségét szem-
előtt tartva, ezúttal nemcsak az áthúzott részeket jelöltük, hanem az utó-
lagos betoldásokat is, az utóbbiakat aláhúzással. Vagyis az eredeti szö-
veg ez volt: 'egy düledező falú tornyos úri lak fakó színezettel tünt sze-
meimbe.']

3/2 K: <azon> annak a ♦ Ko, HG, fsz: annak a

4/1 K: <Kicsit> <s> Ne szóljunk <arról> többet arról,

Ko, HG, fsz: Ne szóljunk többet arról,

4/3 K: hallgatásban <merült> maradt. ♦ Ko, HG, fsz: hallgatásban maradt.

[A K-ban a szövégi 'n' a következő szó törlése utáni betoldás.]

5/1 K: Végre néhány itze bor ígér<és>ete <után> mégis

HG: Végre néhány itce bor ígérete mégis ♦ Ko: Végre néhány itcze bor
ígérete mégis ♦ fsz: Végre néhány icce bor ígérete mégis

5/1 K: s miután néhányszor aggódva körül tekintett, ♦ Ko: s miután aggódva
néhányszor körületekintett ♦ HG: s miután aggódva néhányszor körü-
letekintett ♦ fsz: s miután aggódva néhányszor körületekintett,

5/3 K: s nagy hirtelen <utána> a Barkóczi <Barkóczi Bar> nevet <harsogá
háromszor morgá> mormogta el háromszor fogai között, ♦ Ko, HG: s
nagy hirtelen a Barkóczi nevet... ♦ fsz: s nagy hirtelen a Barkóczy nevet
mormogta el háromszor fogai között,

7/1 K, Ko, fsz: Estvére ♦ HG: Estére

7/1 K: mindig <a hallott> e ♦ HG: mindig e ♦ Ko, fsz: mindig e

7/2 K, fsz: Ott azonban ♦ Ko, HG: Itt azonban [Megállapíthatatlan, hogy mit
javított M, de az biztos, hogy a K-ban a javítás eredménye 'O' lett. Le-
het, hogy utóbb mégis olyan K-ot küldött el Gyulainak, amelyben 'Itt'
szerepelt, bár ez nem lett volna logikus. M ugyanis az elbeszélés lejegy-
zésekor nyilván nem tartózkodott már Tokajban.]

7/3 K: amaz <unalmamba kezembe játszat egy halom rosz> unalmam-
ban ♦ Ko, HG, fsz: amaz unalmamban

- 7/3 K: szegletbe vezetett <unalmamban>, hol <sok> ♦ fsz: szegletbe vezetett, hol ♦ Ko, HG: szögletbe vezetett, hol [Kizárt, hogy M javított volna. Lehetséges ugyan, hogy Arany tanácsára beleegyezett a módosításba, de az sem valószínű, hogy Arany kivetni valót talált volna a 'szegletbe' szóban. Marad a harmadik lehetőség (amely feltehetően a Ko szövegközlésének több furcsaságát is megmagyarázza): Gyulai lehetett az, aki javított, ám erről Madách mit sem tudhatott, és talán Arany sem vizsgálta, hogy kinek a javításáról van szó. Vagyis néhány esetben (így itt is) egy illetéktelen személy (Gyulai Pál) által történt 'javítás' magyarázza a Ko szövegváltoztatát.]
- 7/5 K: <takarásához> begöngyölítésére szánt ♦ Ko: begöngyölítésére szánt HG, fsz: begöngyölítésére szánt
- 7/6 K: <juttatott> játszott ♦ Ko, HG, fsz: játszott
- 7/8 K: melyhez nem tudom ♦ Ko, HG, fsz: melyhez már nem tudom [Itt senkinek se lehetett rá oka, hogy a 'már'-t betoldja, valaki mégis megtette. Jobb híján a Ko szövegközlését vette át fsz-ünk is.]
- 7/8 K: <erősebb> nagyobb jogott – Elég ♦ Ko, HG: nagyobb jogot; elég fsz: nagyobb jogot. Elég
- 7/9 K, fsz: beléje ♦ Ko, HG: *belé*
- 7/9 K: <megvédje> feltartsa az elsülledés<tól> ellenében, ♦ Ko: feltartsa az elsüllyedés ellenében, ♦ HG, fsz: feltartsa az elsüllyedés ellenében,
- 7/10 K: követelendi <é> ♦ Ko, HG, fsz: követelendi
- 7/10 „kihalásztam.” Az 1. fölió rektója itt ér véget, verzója üres. A 2. fölió rektója eredetileg a mű eleje volt, mivel a cím és alcím itt is szerepel, majd egy bevezető rész, amely végig át lett húzva:
A kolozs<i>yak <nemzetség>
- [Az alatta lévő, kétszer aláhúzott és javított alcím, annak ellenére, hogy nincs áthúzva, nem olvasható ki egyértelműen. Lehet pl. 'Bűvmagasztalás' vagy 'Bűnmagasztalás', bár ezek fölöttébb erőltetett, szokatlan szavak.]
- <Tört.> Elbeszélés a <17^{ik} századból> múlt századból.

I

<Zemplén és Szabolcs között a' holt tiszának mocsáros partján még 1820^{ban} kipusztult, sötét, <.....> tornyos úri lak állt. – A nép Kolosy uram fészkének nevezte, messze ki kerülte utában a vándor, <'s ha kit a vidéken bal szerencse ért, áhítatos vakhittel sohajtott az égre: "Mért sujtasz így isten! hisz' nem vagyok koroghi maradéka. – De, vészt hozónak hívék már magát a' koroghi nevet is, 's ki azt vigyázatlanul ki mondta, sietett bal hatását az ellenkezőleg igen szerencsésnek tartott Barkóczi név' nehányszori ismétlésével el háritani magától.> -->>

- [A lap alján M jegyzete:]
<^xEz előítélet mai napig uralkodik azon vidéken. –>
- 8/1 K: <A> a sötét tekintetű házban <történetünk' ideében>
Ko, HG, fsz: a sötét tekintetű házban
- 9/1 K: mértföldeket tartó ♦ HG: mérföldekre terjedő
Ko, fsz: mértföldekre terjedő [A K-ban nincs javítás, de elfogadtuk a változtatást; itt sem tudjuk: M, Gyulai vagy Arany volt-e a javító, s vajon M (amennyiben nem ő volt) jóváhagyta-e azt.]
- 9/1 K, fsz: körül ♦ Ko, HG: körülte
- 9/2 K: A leg sivatagabb <halál völgy, a pokol> pusztaság nem
Ko, HG, fsz: A legsivatagabb pusztaság nem
- 9/3 K: <a pusztulás> az enyészet. ♦ Ko, HG, fsz: az enyészet.
- 9/6 K: életerében ♦ Ko, HG, fsz: életerébe
- 9/7 K: a' <báj> csábos ♦ Ko, HG, fsz: s a csábos
- 9/8 K: A kertnek útai ♦ Ko: A kert útai ♦ HG: A kert utai
fsz: A kertnek utai [Szinte kizárt, hogy M ilyen javítást végzett volna. Ha esetleg el is hagyta a toldalékot, bizonyára aposztróffal pótolta (bár kivételesen előfordult, hogy erről megfeledezett). Erre azonban nem lehetett semmi oka, mint ahogy Gyulainak vagy Aranynak sem.]
- 9/8 K: lugosai öszve dűledezve ♦ Ko, HG: lugasai összedűledezve
fsz: lugosai összedűledezve
- 9/9 K, fsz: fészkeül ♦ HG, Ko: fészkeül [Nem! M ugyan sokkal gyakrabban használta ezt az alakot, mint a ma elfogadottat, ezúttal azonban éppen fordítva járt el!]
- 9/10 K: csolnaka félig elmerülve ♦ Ko, HG, fsz: félig elmerült csolnaka
- 9/11 K: körül ♦ Ko, HG: körülte ♦ fsz: körülte
- 9/11 K, fsz: sillelt. ♦ Ko: sülyedt. ♦ HG: sülllyedt.
- 10/1 K: A ház felé magas<an> platanus sorok vezetnek, ♦ HG, fsz: A ház felé magas platánfák sora vezet, ♦ Ko: ...platán fák...
- 10/2 K: körül ♦ fsz: körülte, ♦ Ko, HG: körülte,
- 10/3 K: meredeznek <fel> ♦ Ko, HG, fsz: meredeznek
- 10/3 K: lágy szellet nem sutog ♦ Ko, HG, fsz: lágy szellő nem sugdos
[Lehetséges, hogy a K₂-ben valóban változtatott M.]
- 10/4 K, Ko, fsz: közöttük, ♦ HG: közöttök,
- 11/1 K: A házzal átellenben hajdan ♦ Ko, HG, fsz: Átellenben a hajdan
[Lehetséges, hogy a K₂-ben valóban változtatott M.]
- 11/1 K: Az ablakokban itt ott még látszanak a' színes üvegek <maradványai> ♦ Ko, HG, fsz: itt-ott még látszanak az ablakok színes üvegei,
- 11/2 K: az ékes faragványu párkányzatnak még kivehető festői alakjai;
Ko, HG, fsz: kivehető az ékes faragványú párkányzatok festői alakjai;
- 11/4 K: a csarnokon <fel>ledülve hevernek
Ko, HG, fsz: míg a csarnokban ledülve hevernek

- 11/6 K: világít meg <bent> a' beeső napfény. – –
Ko, HG, fsz: világít meg a beömlő napsugár.
- 11/7 K: <mert> de bennök ♦ Ko, HG, fsz: de nincs rajtok virág,
- 11/7 K: buja <..... ellep...> bozót<...> tenyész
Ko, HG, fsz: csak buja bozót tenyész;
- 11/8 K: virág <emelvények> álványok ♦ Ko, HG, fsz: virágpalcok
- 11/8 K: még cserepek <állnak felettek> is vannak rajtok
Ko, HG, fsz: még cserepek is vannak rajtok
- 12/1 K: zárát. Szamárkényér és maszlag lepi az egész tért; nincs azon ösvény
a' fűves csarnokba. ♦ Ko, HG, fsz: zárát; szamárkényér s maszlag lepi a
tért, még út sincs a fűves csarnokba.
- 12/3 K: jó ♦ Ko, HG, fsz: jut
- 12/3 K: mindenütt hulladozó falak közt [.....] hangzik a' <....> – be a to-
ronyszobáig ♦ Ko, HG, fsz: s nincs semmi más, mi a lehangolt lélekre
felrázólag hatna, mint a hulladozó falakról visszahangzó lépés – egész
be, a toronyszobáig.
- 12/8 K: <ablakán legfeljebb> mint a' múlt idők emlékezete<....>
Ko, HG, fsz: mint a múlt idők emlékezete
- 12/9 K: csak bánat ♦ Ko, HG, fsz: csak a bánat
- 12/10 K: 's az lelkében <.....> megfér.
Ko, HG, fsz: és ez lelkében oly igen megfér.
- 12/10 K: töredéke áll, <melly,....>
Ko, HG, fsz: töredéke áll,
- 12/11 K: de leg nagyobb része el van égve.
Ko, HG, fsz: legnagyobb része annak is el van égve.
- 12/12 K: <áll> hever, egyéb semmi. – – –
Ko, HG, fsz: hever, egyéb semmi, sehol!
- 12/13 K: <.....> fekszik.> Öszvefont karokkal áll ő, szemeit lábai
előtt lélektelenül fekvő ebre meresztve. ♦ Ko, HG, fsz: Öszvefont ka-
rokkal, szemeit a lába előtt élettelenül fekvő ebre meresztve.
- 13/1 K: Hát Téged is <hát> utóért sorsom kiengesztelhetlen ♦ Ko, HG: – Hát
téged is utóért sorsom kiengesztelhetlen ♦ fsz: – Hát téged is utóért
sorsom kiengesztelhetlen [A fosztóképzőnek általában a rövidebb válto-
zatát használta M. Nem valószínű, hogy ezúttal javított volna.]
- 13/1 K: mond <.....> <sötéten> halkan magában. [Utána × jelzi, hogy
betoldás következik. A lapszálon megismételve a jel, majd:] <öszve-
font karokkal áll ő lábainál lélektelenül egy eb fekszik>
Ko, HG, fsz: mond halkan.
- 13/3 K, fsz: elfelejteni
Ko, HG: elfeledni [Szükségtelen változtatás; talán csak sh.]
- 13/4 K: hogy <kikerülhetlen vészt hoz> szereteted mindenre mint
Ko, HG, fsz: hogy szereteted, mint

- 13/4 K, fsz: kikerülhetlen vészt ♦ Ko, HG: kikerülhetetlen vészt
[Szükségtelen változtatás; talán csak sh.]
- 13/5 K: hasonló <les> levél ♦ fsz: hasonló levél ♦ Ko, HG: hasonló lettél
[Szükségtelen modernizálás; valószínűleg nem M-től származik.]
- 13/7 K: és még is még is ♦ Ko, HG, fsz: és mégis, és mégis
- 13/8 K: veszjthess. – ♦ Ko, HG, fsz: veszíthess. [A K-nak egészen más az
értelme! (Vö.: a hóhér nem elveszíti, hanem elveszejt az elítéltet.) M
az ilyen nyelvi különbségeket még pontosan érzékelt, ennek ellenére
lehet, hogy ő változtatott.]
- 13/9 K: sok mit veszjtek ♦ Ko, HG, fsz: sok, amit veszíték
- 13/11 K, Ko, fsz: pótolhatlan ♦ HG: pótolhatatlan [Ezúttal a Ko se erőltette a
hosszabb változatot, HG azonban, nyilván a korszerűsítés jegyében,
mégis változtatott.]
- 13/12 K: falás ♦ Ko, HG, fsz: falat
- 13/14 K, fsz: felemel ♦ Ko, HG: felemelte
[Szükségtelen modernizálás; valószínűleg nem M-től származik.]
- 14/1 „A Rétköz”: A II. rész elejének vélhetően első, teljes egészében áthú-
zott változata a 4. fölió rektóján található, közvetlenül az I. rész vége
után. A végső változat azonban a 3. fölió korábban üresen hagyott ver-
zójára került. Az áthúzott szöveg:]
<A' rétköz, melyre Kolozsi uram' ablakai nyitak egyetlen látvány a'
maga nemében. Megátkozott vidéknek tartanád, melyben halál és élet-
tel űz szörnyű játékot egy <haragos szellem> szeszélyes tündér. – Mért-
földeket borít a' viz szögő nádtól lepetve, × Itt ott sajátos utca ként se-
bes folyású <.....> ér szakad<.....> <.....> [.....]
másutt tiszta tavakat képez<ve> a' vizország<ban>nak közepette.
<Hol meg> Felettek mint megannyi úszó lápok, rakottya és éger bok-
rokkal hátaikon mint <.....> hajó ként inognak <az lépte alatt>
követik a szelek szeszélyes játékát, 's majd öszve torúlva el állják a' saj-
ka megszokott útját <vagy> majd ismét messze kerülve egymást – új meg
új alakokat <öltének> <magukra> kölcsönöznek a vidéknek – Széleiken
a phosphoricus fényű métely torzsa, bürök és ördögborda tenyész, em-
lénny csoportozatok rengnek közöttük – – <'s a' többi víztömeg mint egy
új és sajátoszerű teremtés fenéktől fel tele van a' leg meglepőbb növény-
alakokkal, a> béka lencse, a' vízi tők alúlról nyolcz ölnyre fel nyúló
indái a' <nagy fehérsárga virágaival mellyek az habok közt hullá-
moznak> viz színén hullámozó nagy fehér és sárga virágaival a' hosszú
zsinorra fűzött jukka alakú kolokány <.....>
.....> a szegletes sulyom<mal> <és mások> és más meglepő növény
alakzatok tömkelege töltik meg a többi víztömeget fenéktől fel, <....> De
ez ország lakosai is méltok országukhoz – és nem irigyl az tőlük senki. –
– Ott a meggyült gazon fényes szemű vízi kigyók sütköznek egymásra fo-

nódva, színes gyík <lakik> surran a' <nádak> száraz nád közt – a' lép alát békák szomorú kuruttyolása hallik. – <n>lá<d>pot [p]edig ezer nemű szárnyasok bírják. – Ott fészkelnek [!] háborítatlanul – S midőn a' káro katonája pocskéolva csap le a' vízbe, vagy alkonyatkor gágogva megy legelni a' vad lúd, midőn a' nádi veréb hangicsálni kezd, és a bölömbika rémes hangjától fel retten a szárcsa – Némi élet <.....> jó e vizország nyomasztó csendébe – de e' sajtyszerű élet nem kevésbbé nyomasztó. –>

- 14/1 K: nyíltak ♦ Ko, HG, fsz: nyílnak [Nem tudjuk, ki és miért tartotta szükségesnek jelen idejűvé alakítani a szövegrészt.]
 14/2 K: melyben ♦ Ko, HG, fsz: melyen [Nem tudjuk, ki változtatott.]
 14/3 K, Ko, fsz: Mértföldeket ♦ HG: Mérföldeket
 14/4 K: lepetve tíz évi ♦ Ko, HG, fsz: lepetve száz évi
 14/4 K: gyökerén<él/>, alapjául ♦ Ko, HG, fsz: gyökerén, alapjául
 14/5 K, fsz: sajátos ♦ Ko, HG: sajátosságos [Nem tudjuk, ki változtatott; a K közelebb áll a mai magyar nyelvhez.]
 14/5 K, fsz: sebes folyású ér ♦ Ko: sebes folyó ér ♦ HG: sebes folyóér [A K világos fogalmazásával szemben a Ko és HG is zavaros.]
 14/6 K: tókon ♦ Ko, HG, fsz: tavon
 14/7 K: hátaikon<,>. <s h>Hajó ként ♦ fsz: hátaikon. Hajóként
 Ko, HG: hátaikon, s hajóként [Itt kivételesen nyilvánvaló, hogy a Ko és HG régebbi szövegváltozatot használt a K-hoz képest.]
 14/8 K: 's majd <ösze> nagy szárazakká toluva össze <nagy szárazakká>, el állják ♦ Ko, HG, fsz: majd nagy szárazzá toluva össze, állják el
 14/10 K: phosphoricus fényű ♦ Ko, HG: villós fényű ♦ fsz: foszforikus fényű
 14/11 K: emlény csoportozatok ♦ Ko, HG, fsz: emlényvirág csoportozatok [Valószínűleg nem M, inkább GYP vagy Arany érezhette szükségét az egyértelműsítésnek, mivel az 'emlény' eredetileg (emlék)albumot jelentett, amelyet aztán a nefelejcs elnevezéseként is használtak.]
 14/13 K, fsz: virágival ♦ Ko, HG: virágaival
 14/15 K, fsz: a szegletes sulyom, s ♦ Ko, HG: s a szegletes sulyom s [Indokolatlan, sőt: hibásan alkalmazott kötőszó, mivel a felsorolás éppen az 's' kötőszóval folytatódik.]
 14/15 K: <meglepő> szeszélyes ♦ Ko, HG, fsz: szeszélyes
 14/17 K, Ko, fsz: tölük ♦ HG: tölők
 14/18 K: surran a száraz ♦ Ko, HG, fsz: surran itt a száraz
 14/19 K: közt. A lép alatt békák' szomorú kuruttyolása hallik.
 Ko, HG, fsz: között, s a lép alatt szomorú kuruttyolása hallik a békáknak;
 14/20 K: A lápot pedig ezer nemű szárnyasok bírják; ott fészkelnek
 Ko, fsz: míg amott ezer nemű szárnyasok borítják a lápot, itt fészkelnek
 HG: ...borítják el a lápot, ...
 14/21 K, Ko, HG: kárakatonája ♦ fsz: kárókatona

- 14/22 K: vijogva ♦ HG, Ko: vijjongva ♦ fsz: vijjogva
 14/23 K: vadlúd 's rucza ♦ Ko: vadlud, rucza ♦ HG, fsz: vadlúd, ruca
 14/26 K: élet jó ♦ Ko, HG, fsz: élet ömlik
 14/26 K: de ♦ Ko, HG, fsz: bár
 15/3 K: ilyen <.....> állott Kolozsi uram <házánál> házával átellenben <is> a' <kerttől> parttól <is> mint egy <...> 60 ölnyre, és <megint csak> ugyan csak ennyivel <mélyebben> belljebb ismét egy másik, Ko, HG, fsz: Ilyen állott Kolosy uram házával átellenben is, a parttól mintegy hatvan ölnyre, ennyivel beljebb ismét egy más,
 15/4 K: kis egyszerű ♦ Ko: egyszerű kis ♦ HG, fsz: egyszerű kis
 15/5 K: de előtte néhány ♦ Ko, fsz: előtte néhány ♦ HG: előtte néhány
 15/6 K: bizonyítékául <vallanak> szolgáltak
 Ko, HG, fsz: bizonyítékául szolgáltak
 16/1 K, Ko, fsz: néhány ♦ HG: néhány
 16/2 K: régi ♦ Ko, HG, fsz: a régi
 16/4 K: tekint ♦ Ko, HG, fsz: tekintett [A stílusegység így kívánja: 'tartott' és 'tekintett', vagy: 'tarta' és 'tekinte'.]
 16/5 K: lábainál ♦ Ko, HG, fsz: a nő lábainál
 16/5 K: vijogva ♦ Ko, HG: vijjongva ♦ fsz: vijjogva
 16/7 K, fsz: oly festői, de rémes ♦ Ko, HG: oly festői, oly rémes
 [A Ko és HG módosítása szemantikailag zavaró: a 'festői' és a 'rémes' nem rokon- hanem ellentétes értelműek, ezért (főképp egy klasszikus szövegben) ellentétes kötőszót illik közéjük tenni.]
 16/7 K, Ko, fsz: mondhatlan ♦ HG: mondhatatlan
 16/8 K: az idézte volna <fel> elő, ♦ Ko, HG, fsz: az idézte volna elő,
 16/8 K, Ko, fsz: mintha e ♦ HG: mintha a
 17/6 K: <L.....> leányom! <jöjj.....> <.....!> ♦ fsz: leányom! ♦ Ko, HG: lányom!
 17/6 K: <jött ki> lépett ♦ Ko, HG, fsz: lépett ki [Az igekötő (véletlenül) áldozatul esett ugyan a törlésnek, de mindenképpen pótolni kellett.]
 17/7 K: mintha a' viskó barna egyszerű csiga lett volna, ♦ HG, fsz: mintha az egyszerű barna csiga lett volna, ♦ Ko: mintha ez...
 18/2 K: mint rendelém, különben – ismét <Tokajba> Bécsbe mégy <...>. fsz: mint rendelém, különben ismét Bécsbe mégy!
 Ko, HG: amint rendelém, ...
 19/1 K, Ko, fsz: lány ♦ HG: leány
 19/1 K: csak Tokajba ne küldj ♦ Ko, HG, fsz: csak Bécsbe ne küldj
 [A K-ban az előző mondatban módosított M, itt azonban ezt elmulasztotta megtenni, ami annak a jele, hogy nem a szó leírása, hanem csak a szöveg újraolvasása után történt a módosítás.]
 19/2 K: Hosszú szempilláival egy tolakodó könyet nyomott el,
 Ko, HG, fsz: S hosszú szempilláival egy előtörő könnyet nyomott el,
 19/3 K: és mosolylyal erőlködék <ismét> felfogni
 Ko, HG, fsz: s mosollyal erőlködék felfogni

19/3 K, HG, fsz: nekem ♦ Ko: nekem
 19/4 K: folytatá <ismét> még ♦ Ko, HG, fsz: folytatá a kedves gyermek
 19/4 K: oly kevés jutott ♦ Ko, HG, fsz: oly kevés jutott még
 19/5 K, HG, fsz: leányok ♦ Ko: lányok
 19/7 K: némán ♦ Ko, HG, fsz: s némán
 19/7 K, Ko, fsz: lányával ♦ HG: leányával
 19/8 K: kendőjét <fel le> lobogtatá <.....> ♦ Ko, HG, fsz: kendőjét lobogtatá
 19/9 K: a' nád közt evező csapásai ♦ Ko, HG, fsz: honnan evező csapásai
 19/9 K, Ko, fsz: néhány ♦ HG: néhány
 19/10 K, Ko: evedző ♦ HG, fsz: evező
 19/10 K: gyorsan haladt <egy> kis <.....>sajkán ♦ Ko, HG: gyorsan haldott egy kis sajkán ♦ fsz: gyorsan haladt egy kis sajkán
 20/3 K: a' <végzet> sors ♦ Ko, HG, fsz: a sors!
 20/4 K: <gyönyörűségre> örökre ♦ Ko, HG, fsz: örökre
 20/4 K, Ko, fsz: ajtaját ♦ HG: ajtait
 20/5 K: fugg<.....>önyöze be, ♦ Ko, HG, fsz: függönyöze be;
 20/6 K: mely <..> az <.....> ♦ Ko, HG, fsz: mely az
 20/7 K: ez nekie <kizárólag> világa, ♦ Ko: ez nekie világa
 HG, fsz: ez neki világa,
 20/8 K: egy egy l<é>egyvet <fennakad> megejt,
 Ko, HG, fsz: egy-egy legyet megejt,
 20/9 K: mint a' nagyravágyó <megbukott vetélytársáét> ember.
 Ko, HG, fsz: mint a nagyravágyó ember.
 22/2 K, fsz: egy évtizedet életemből pókomért, ♦ Ko, HG: egy évtizedet pókomért! [A szó kihagyása Ko-nál valószínűleg sh, HG-nál a Ko szövegeinek átvételéből eredhet.]
 22/2 K, fsz: ha mindjárt a holnapi nap maradna is csak élnem!
 Ko, HG: ha mindjárt csak a holnapi nap maradna is élnem.
 22/4 K: nincs <.....> már egyebe, ♦ Ko, HG: nincs egyebe.
 fsz: nincs már egyebe.
 22/6 K: Borzadok ♦ Ko, HG, fsz: Megborzadok!
 22/7 K: egy ♦ Ko, HG, fsz: egyetlen
 23/2 K: ábrá<nykép>ndkép ♦ Ko. HG, fsz: ábrándkép
 23/3 K: szinte néhány ♦ Ko: szintén néhány ♦ HG, fsz: szintén néhány
 [A mai nyelvben zavaró a 'szinte' 'szintén' értelemben való használata, noha M gyakran élt ezzel a megoldással.]
 23/3 K: néhány perczet <meredten> mozdulatlan álltak ♦ Ko, fsz: Néhány perczig mozdulatlan álltak ♦ HG: Néhány percig mozdulatlanul álltak
 23/4 K: míg a' lány halkan felsikó</>jtva, a kerti lakban eltűnt. ♦ Ko: míg a lány halkan felsikoltva eltűnt a kerti lakban. ♦ HG: míg a leány halkan felsikoltva eltűnt a kerti lakban. ♦ fsz: míg a lány halkan felsikoltva eltűnt a kerti lakban. [Itt M javítása világosan mutatja, hogy a két

szóalak melyik változatát tartotta jónak. M szándéka és az egyöntetűség egyaránt úgy kívánja, hogy meghagyjuk a ma már szokatlan, de azért érthető (a tájnyelvben változatlanul élő) változatot.]
 24/3 K: könnyűded léptek nyomán ♦ Ko, HG, fsz: könnyed léptek nyomain
 24/4 K: oda ért a' vízhez ♦ Ko, HG, fsz: A vízhez jutott
 24/4 K: hogy <csólnak> nem rég csolnak távozott onnan. ♦ Ko, fsz: hogy nemrég csolnak távozott onnan. ♦ HG: hogy nemrég csolnak távozott.
 24/5 K: Tsak itt kezdé <Kologhy> hidegebben ♦ Ko, HG, fsz: Csak itt kezdé hidegebben [Ritka elírás a K-ban! Már 1840-ben sorra kijavította a 'ts'-t 'cs'-re M, itt mégis elvétette.]
 24/6 K: nints-é megírva sorsom engesztelhetlen ♦ Ko, HG: Nincs-e megírva sorsom engesztelhetetlen ♦ fsz: Nincs-é... engesztelhetlen
 24/7 K: nincsen <boldogság> boldogság számomra? <boldogság> Ko, fsz: nincsen boldogság számomra? ♦ HG: nincs boldogság...
 24/7 K: hát még <nőtől!> nő által! ♦ Ko, HG: hát... ♦ fsz: Hát...
 24/8 K, fsz: Szégyeneld magad ♦ Ko, HG: szégyeld magad
 24/9 K: Szeméből egy könnyet törült öklével, [Az 'n' kettőzése fölhúzás-sal.] ♦ Ko: Szeméből könnyet törült ♦ HG, fsz: Szeméből könnyet törült
 24/10 K: Sýrénei dal ♦ Ko: Syreni dal ♦ HG, fsz: Sziréni dal
 24/11 K: Visszatekintett, 's a' <alig néhány ölnyre eső> közel szigetke Ko, HG, fsz: Visszatekintett, s a közel szigetke
 24/12 K, Ko, fsz: mely ♦ HG: ki [Vitatható helyesírási javítás. Az 'alak'-hoz a 'mely' illik. Am tüstént kiderül, hogy valójában élő személyről van szó; a 'ki' ezt vetíti előre. Meghagytuk az eredeti változatot.]
 25/1 K: sokáig nézte <öt> ♦ Ko, HG, fsz: elmerült nézésében.
 25/1 K: számíthatlanul folytak, <előre>, ♦ Ko, fsz: számíthatlanul folytak, HG: számíthatlanul folytak,
 25/1 K: mind inkább szürkült ♦ Ko, HG, fsz: mindinkább szürkült az est,
 25/2 K: más ♦ Ko, HG, fsz: másik
 25/3 K: újra egészen. <merengéséből. Koroghy> Ko, HG, fsz: Kolosy merengéséből.
 26/1 K: kacagott <fel> ♦ Ko, HG, fsz: kacagott
 26/1 K, HG: kinek még... kinek még...
 Ko, fsz: kinek míg egy íze test, kinek míg két műszere összetart, [Ma már zavaros. A 'kinek míg egy íze test' feltételezhető értelme: 'ki nek míg egy ízből áll a teste', vagyis aki még egyben van. (Az 'ízt' itt hasonló értelmű, mint az 'ízeltlábú' szóban vagy az 'ízekre szed' kifejezésben. A 'két műszere összetart' valószínű értelme: a test és a szellem (lélek) közti összhang, együttműködés.)
 26/3 K: ő vólna a tündér, Ko, HG, fsz: ő a tündér,
 26/3 K: <nem e úgy néz ki> nem olyan-e ♦ Ko, HG, fsz: nem olyan-e
 26/5 K: keresztül küzdött már mindent <lángon, minden jégen, minden pusztaságon>, ♦ Ko: keresztül küzdött... ♦ HG, fsz: keresztülküzdött...

26/6 K: *szoknya susogása* ♦ Ko, HG, fsz: köntös suhogása
 26/6 K: gondolat ♦ Ko, HG, fsz: te gondolat
 27/1 K: homloká<ról>nak ♦ Ko, HG, fsz: homlokáról
 27/1 K: <ment> indult. ♦ Ko, HG, fsz: ment.
 27/2 K: csilapítá le <hűté> míg <mig haza> szobájába ért. –
 Ko, HG, fsz: nem csillapítá le, míg szobájába ért.
 28/1 K: lámpát éget<e>ett <szobájába>. ♦ Ko, HG, fsz: lámpát égetett.
 28/2 K: az<t>zal hitegetve magá<val>t ♦ Ko, HG, fsz: azzal hitegetve magát,
 28/3 K: hogy ez *Csúpa* véletlen<ből> ♦ Ko, HG, fsz: hogy ez csupa véletlen.
 [K-ban az 'ez' utólagos betoldás, a törlést követően.]
 28/3 K, Ko, fsz: zengni ♦ HG: zengeni
 28/4 K: meglepetve ♦ Ko, HG, fsz: meglepve
 29/1 K: nap<okig>ig ♦ Ko, HG, fsz: nap
 31/2 K: <Kologhy> keblét. ♦ Ko, HG, fsz: keblét.
 31/3 „Ó, ha ily férfiú sír!” A K-ban ezután áthúzott szövegrész: <mintha vil-
 lámoktól meghasadott bércből fakadna forrás, – nem enyhe harmat-
 ként hull fájdalomra, de árként dagad, mely mindent elsodor.>
 31/4 K: kiolvasnunk *lelkéből* ♦ Ko, HG, fsz: kiolvasnunk
 32/1 K, HG: Nehéz Istennek ♦ Ko: Nehéz istennek ♦ fsz: „Nehéz Istennek
 [A III. rész végén még a narrátoré volt a szó, itt viszont már Kolosy
 egyes szám első személyben írja le benyomásait és az eseményeket.
 Gondolatjelet ezúttal nem alkalmazhattunk, azért sem, mert sok bekez-
 désből álló hosszú részből van szó, amelynek nemcsak a kezdetét, de a
 végét is célszerű volt jelölnünk. A Ko és HG az utóbbit nem is mulasz-
 totta el, a 89. bekezdés mikndkettejüknél idézőjellel végződik; azonban
 érthetetlen okból egyiküknél sincs az idézetnek kezdete.]
 32/2 K: sugára, *életet lehell mindenütt*, ♦ Ko, HG, fsz: sugára, midőn min-
 denütt életet lehel,
 32/3 K: *jőne* ♦ Ko, HG, fsz: jutna
 32/3 K: hogy *e' sugárok dacára*, ♦ HG: hogy dacára e sugaraknak,
 Ko, fsz: hogy dacára e sugároknak,
 32/4 K: a<z *életre*> világra; ♦ Ko, HG, fsz: a világra.
 33/2 K: legirigylettebb ♦ HG: legirigyeltebb ♦ Ko, fsz: legirigyeltebb
 33/3 K, fsz: szerencsésejeknek ♦ Ko, HG: szerencsésejöknek
 [A következetesség úgy kívánja, hogy a Ko és HG tájnyelvi szóalakja
 helyett itt is M tájnyelvi változatát ('e'-zés') részesítsük előnyben.]
 33/8 K: *Nőm volt tükre* az ♦ Ko, HG, fsz: Tükre volt az
 33/9 K: a földre varázsolt *paradicsom* ♦ Ko, HG: földre varázsolt *paradicsom*
 fsz: a Földre varázsolt Paradicsom [A tulajdonnevek írásmódja a K-ban,
 a Ko-ban és HG-nál egyaránt értelemzavaró! (Itt: nem egy növénynek
 a termőföldön történő megjelenéséről van szó!)]

33/11 K: Életemben árnyoldal nem volt, *éj nem volt, tsak nap, hogy az éj* mind
 Ko, HG, fsz: Életemben árnyoldal nem volt, csak nap, de éj nem, hogy
 ez most mind
 33/12 K: *mely életemet most gyászába temeti.* –
 Ko, HG, fsz: s életemet gyászába temesse.
 34/1 K, Ko, fsz: estve ♦ HG: este
 34/1 K, Ko, fsz: véglugosában ♦ HG: véglugasában
 34/1 K: körülünk ♦ Ko, HG, fsz: körülünk
 34/2 K: *leánykánk Lóra nem* ♦ Ko, HG, fsz: Lóra lánykánk, ki nem
 34/2 K: *de hogy nem az, tsak legmeghittebb* <.....> embereink tudák,
 Ko, fsz: de ezt csak legmeghittebb embereink tudák; ♦ HG: ...tudták;
 34/5 K: rokonunknak ezen gyermekét, kihez még más <....> kötelékek is ts-
 toltak, <sajátunk> magunké ♦ Ko, HG, fsz: rokonunk ezen gyermekét,
 kihez még más kötelék is csatolt, magunké
 35/3 K: mindig ♦ Ko, HG, fsz: mindig
 35/4 K: kebelemhez ♦ Ko, HG, fsz: keblemhez
 35/4 K, Ko, fsz: lugos ♦ HG: lugas
 35/5 K: jelent meg, *nehány lépésre mögötte, az üvöltő ebek álltak.* –
 Ko, HG, fsz: jelent meg.
 36/1 K: merengesz ♦ Ko, HG, fsz: merengsz
 36/2 K, Ko, fsz: szenvedésidet ♦ HG: szenvedéseidet
 36/4 K: színe<..>s ablakai<don>nak <helyét> pókháló <fogja pótolni>
 foglalja helyét. ♦ Ko, HG, fsz: színes ablakainak pókháló foglalja helyét.
 36/5 K: *körülte*d; ♦ Ko, HG, fsz: körülötted.
 36/5 K: *az eb ki fog* ♦ Ko, HG, fsz: Még az eb is ki fog
 36/6 K: érintessz. ♦ Ko, HG, fsz: érintendesz.
 37/2 K, Ko, fsz: feleszméltem, ♦ HG: féleszméltem, [sh.]
 37/3 K, fsz: álmomból ♦ Ko, HG: álmamból [Az írásképegyértelmű. A Ko-
 ban valószínűleg sh-ról van szó, amelyet HG is átvett.]
 38/3 K: *hivatalom és érdemjeleimtől* ♦ Ko, HG, fsz: hivatalomtól, érdemjele-
 imtől [A K-ban a kötőjel hiánya ugyan értelemzavaró helyesírási hiba,
 de úgy látszik, a Ko nem tartotta elégségesnek a 'hivatalom- és érdemje-
 leimtől' javítást, HG pedig átvette Ko közlését. Mivel az sem zárható ki,
 hogy esetleg M javított, ezért a Ko-t vettük alapul.]
 38/5 K: <ez> reám, ♦ Ko, HG, fsz: reám,
 38/6 K: <m>Megszoktam <azt a hiedelmet> <hinni> volt a' hiedelmet, hogy
 <nélkülöm a kormány meg.....> a hatalomnak <a hatalom nem is bol-
 dogúlhat> nélkülözhetetlen levék. ♦ Ko, HG, fsz: Megszoktam a hiedel-
 met, hogy a hatalomnak nélkülözhetetlen levék.
 39/2 K: kitüntetés<eket>t, <melyek> mit öntől elv<étettek>ettek,
 Ko, HG, fsz: kitüntetést, mit öntől elvettek,
 39/3 K: nyert<e> el ♦ Ko, HG, fsz: nyert el

39/3 K: <Szép baráti önmaga vonhat ebből következt> Sajnálom önt, de <emberi kötelességem figyelmeztetni> vigyázzon, nehogy keble legdrágább ék<ét>e is <elrabolja János barátja> utánok vesszen!
Ko, HG, fsz: Sajnálom önt, de vigyázzon, nehogy keble legdrágább éke is utánok vesszen!

40/2 K: én alig tudám ♦ Ko, HG, fsz: s én alig tudtam

41/3 K: zavaros<s>mat, Ko, HG, fsz: zavaromat,

42/2 K: <se> sem ♦ Ko, HG, fsz: sem

42/2 K, Ko, fsz: haszontalanul ♦ HG: haszontalan

42/3 K: ártatlanról törvényesen be lehetett
Ko, HG, fsz: ártatlanról be lehetett

42/4 K: üzelve ♦ Ko, HG, fsz: üzve

42/4 K, Ko, fsz: jóslattól, ♦ HG: jóslatról,

42/4 K: mindig <lelkembe> fülemben ♦ Ko, HG, fsz: mindig fülében

42/6 K: nőm és barátom<által>mal, ♦ Ko, HG, fsz: nőmmel s barátommal is,

42/7 K: sötétebb 's sötétebb képpel viszonzék<oztam>,
Ko, HG, fsz: sötétebb képpel viszonoztam,

42/8 K: sejtve. ♦ Ko, HG, fsz: sejték. [A Ko változtatása szokatlan! Általában éppen fordítva történt a módosítás: a régies alakról az újszerűre!]

43/1 K: gazdag igen szép özvegy<nő>,
Ko, HG, fsz: gazdag s igen szép özvegy,

43/2 K: nőm csak hamar <nőm> ♦ Ko, HG, fsz: nőm csakhamar

43/3 K: barát<nők>okká lőnek; ♦ Ko, HG, fsz: barátokká lettek.

43/4 K: ismértem nagy <befolyását> hatását
Ko, HG, fsz: ismértem nagy hatását

43/5 K: reményltem ♦ Ko, HG, fsz: reménylém

43/5 K: <állásnak> viszonynak, melybe nőmmel <juték> jövék.
Ko, HG, fsz: viszonynak, melybe nőmmel jövék.

43/5 K: elpanaszlék nekie mindent, ♦ Ko, HG, fsz: elpanaszlék mindent.

43/7 K: még folyvást ♦ Ko, HG, fsz: folyvást

43/9 K: <felizgatódik> meg lesz zavarva, ♦ Ko, HG, fsz: meg lesz zavarva,

43/10 K: a' szerető szív áldást hozó szerepébe kis tévedéséből. <, melybe a' legjobb nő is eshetik a' férj éber vigyázata nélkül> ♦ HG, fsz: a szerető szív kis tévedéséből, áldást hozó szerepébe. ♦ Ko: ...tévedéséből,...

44/2 K: <vétkemért> árulásomért, ♦ Ko, HG, fsz: árulásomért

46/2 K, HG, fsz: igyekezőnk ♦ Ko: ügyekezézőnk

46/3 K: sőt a' helyett, hogy nőm hozzám tért volna vissza,
Ko, HG, fsz: sőt nőm, ahelyett hogy hozzám tért volna,

47/1 K: Nap<onta>rol napra inkább sötétültem ismét,
Ko, HG, fsz: Napról napra inkább sötétültem ismét

47/2 K: <körülmény> esemény is ♦ Ko, HG, fsz: esemény is

47/3 K: <hal> kedves <halas> kerti tavam<ban> halait mind felfordúlva
Ko, HG, fsz: kedves kerti tavam halait mind felfordultan

47/4 K: <halaimat> a' víz színén lebegni. ♦ Ko, HG, fsz: a víz színén lebegve,

47/5 K: <gyászos> veszteségét. ♦ Ko, HG, fsz: új veszteségemet.

47/5 K: Majd <ismét> egész vidéken ismért szépségű marhaim<..> <történt megfoghatlan kárt> vesztek el csoportosan – ♦ Ko, HG, fsz: Majd egész vidéken ismert szépségű marháim vesztek el csoportosan,

47/6 K: majd <gazdaságomba> lovaim bénultak meg vagy <....> legkedvesb házi eszközöm tört el; ♦ Ko, HG, fsz: majd lovaim bénultak meg, vagy legkedvesebb házi eszközöm tört el.

47/8 K, HG, fsz: az imént ♦ Ko: azimént [sh.]

47/9 K: <annyira tsodált 's magasztalt házi körömnek köny> egész vidék annyira irigyelt s magasztalt.
Ko, HG, fsz: egész vidék annyira irigyelt s magasztalt.

48/1 K: Egy estve szokottnál korábban jövék vadászatról <jövek> haza, [A 'jövek' törlését követően történt a 'szokottnál korábban jövék' betoldása] ♦ Ko, fsz: Egy estve a szokottnál korábban jövék vadászatról haza. ♦ HG: ...este...

48/2 K: János barátom kocsiját ♦ Ko, HG, fsz: János kocsiját

48/3 K, Ko, fsz: láttam ♦ HG: látám

48/5 K: ő tagadta <ott létét> hogy ott volt,
Ko, HG, fsz: ő tagadta, hogy ott volt,

48/7 K, Ko, fsz: estve ♦ HG: este

48/8 K: jött ♦ Ko, HG, fsz: került

48/9 K: a kétkedésnek helye, Ko, HG, fsz: helye a kétkedésnek,

48/9 K: lelkemnek kinját ♦ Ko: s lelkemnek kinját
HG: a lelkemnek kinját ♦ fsz: s lelkemnek kinját
[Elfogadtuk a Ko-t, jóllehet a K észszerűbb, mivel se kötőszóra, se névelőre nincs szükség, inkább csak a tagmondatok határozottabb szétválasztása lett volna indokolt (gondolatjellel vagy pontosvesszővel).]

48/10 K, Ko, fsz: érezni ♦ HG: érezni

49/1 K: Egy estve sokáig beszélgeténk fel, Margit is nállunk volt 's még a' holdvilágos éjszakán, haza készült menni. ♦ Ko, fsz: Egy estve, Margit nálunk létekor, sokáig beszélgeténk fenn; ő még a holdvilágos éjen hazamenni készült. ♦ HG: Egy este...

50/1 K: pártolta ♦ Ko, HG, fsz: pártolá

50/1 K: 's gondolkodék ♦ Ko, HG, fsz: gondolkozott

50/3 K: méltatlanság<tól>ok hallatára
Ko, HG, fsz: méltatlanságok hallatára,

50/3 K: egyszer<re> csak ♦ Ko, HG, fsz: egyszer csak

51/1 K, HG, fsz: Isten ♦ Ko: isten

51/2 K: csillagok<ezreire>ra, ♦ Ko, HG, fsz: csillagokra,

51/2 K: lelkében <is> újra ♦ Ko, HG, fsz: lelkében újra

51/3 K: mutatja, <látszik> ♦ Ko, HG, fsz: mutatja,

51/3 K: elhomályosultak ♦ Ko, HG, fsz: elhomályosodtak

51/4 K: De késérjen *ön* kotsimig. “
Ko, HG, fsz: De kísérjen kocsimig, kérem.

53/2 K: kotsim *a'* kert végében áll. – ♦ Ko, HG, fsz: s kocsim a kert végén áll.

54/1 K: *a'* kertbe. ♦ Ko, HG, fsz: a kert felé.

54/2 K: *a' hõld gyönyörûen világ<itott>olt*, – ♦ fsz: Gyönyörûen világolt a Hold, ♦ Ko, HG: ...hold,

54/3 K: lévõ ♦ Ko, HG, fsz: levõ

54/4 K: *En*, hirtelen ♦ Ko, HG, fsz: Hirtelen

54/4 K: meggyökereztek ♦ Ko, HG, fsz: legyökereztek

57/1 K: „*Hadjúk*“ ordítottam <*Koroghi*> én, ön örvöng, *hadjúk?* hisz az nõm hangja.“ ♦ Ko, HG, fsz: – Hagyjuk?! – ordítottam én. – Ön örvöng, hagyjuk...?! Hisz ez nõm hangja! [A Ko és HG kisebb helyesírási eltéréseit (a fsz-tõl) itt sem jeleztük.]

58/1 K: Margit görtsõsen ragadá meg <*Koroghi karját*> karomat, <*õ*> én küzdöttem, hogy *mag<át>amat <kiszabadítsam tõle> kitépjem*.
Ko, HG, fsz: Margit görcsõsen ragadá meg karomat, én küzdöttem, hogy kitépjem magam.

59/1 K: „*Esküszöm*“ mond egy szilárd férfihang *a'* lugosban. – <*Kitéptem magam*> Végre szabad levék, ♦ Ko, HG, fsz: – Esküszöm! – mond egy szilárd férfihang a lugosban. Végre szabad levék, ♦ Ko, HG: ...lugosban. – Végre... [Bár a gondolatjel a merõben eltérõ jelöléstechnikát alkalmazó K-ban is szerepel (ahol azonban a párbeszédeknek ez a jel hiányzik, ezért nem okozhat félreértést), a Ko-ban azonban és HG-nál is értelemzavaró, mert azt sugallja, mintha az esküt tevõ személy folytatná mondandóját.]

59/2 K, Ko, fsz: még inkább nevelte, ♦ HG: még növelte,

59/3 K: állott. – *Egy* fájdalom-sikoltás ♦ Ko, HG: állva. – *Egy* fájdalomtelt sikoltás ♦ fsz: állva. *Egy* fájdalomtelt sikoltás [Itt is értelemzavaró volt a K-ban egyértelmû, a Ko-ban és HG-nál viszont kétértelmû gondolatjel használata, ezért elhagytuk.]

59/4 K: képébe ♦ Ko, HG, fsz: képére

61/1 K: „*El gyalázatos*“ szóltam én indulattal mellbe taszítva Jánost.
Ko, HG, fsz: – El, gyalázatos! – kiáltottam indulattal én, s mellbe taszítám. –

61/2 K: *a'* mi ♦ Ko, HG, fsz: mi

61/3 K: *az ember egybe akar foglalni*.
Ko, HG, fsz: egybe akar foglalni az ember.

61/3 K: képedbe ♦ fsz: Képedre ♦ Ko, HG: képedre

61/4 K: *büntársadnak, mondja* ♦ Ko: mondja büntársodnak
HG, fsz: mondja büntársadnak,

62/2 K: Barkóczy <*nyugodtan halgatá végig*> szótlan maradt,
Ko, HG, fsz: Barkóczy szótlan maradt,

62/2 K: <'s> õ hozzá sietett <*karjába fogni fel a' hanyatlót*> s felemelé.
Ko, HG, fsz: hozzá sietett s felemelé.

64/1 K: <*a>ez <Istent>* angyalt“ ♦ Ko, HG, fsz: az angyalt!

64/1 K: <*ki a, legjobb nõvel álda meg*“> reszketõ, ♦ Ko, HG, fsz: reszketõ, [Az elsõ változat ez volt: „Ne káromold az Istent“ mond Barkóczy, ki *a'* legjobb nõvel álda meg“. (Mindhárom idézőjel a K-ban szerepel.) A K javított változata: „Ne káromold ez angyalt“ mond Barkóczy, reszketõ, de ünnepélyes hangon.]

65/1 K: <*Legjobb nõ*> Angyal ♦ Ko, HG, fsz: Angyal

65/1 K: *tselédek után kiáltok*, ♦ Ko, HG, fsz: Cselédek kiáltok elő,

65/1 K: házam <*ingyen élõje, szerentsém feldúló*> ördöge“
Ko, HG, fsz: házam ördöge!

66/1 K: „Attól megkíméllek“ *mond Barkóczy*, hogy ennyire *silyedj*“ – ezzel <*méltósággal fölegyenesedék*> lassan letette az alélt nõt, még egyszer botsátkozott <*az elélt nõ*> <*térdre*> féltérdre előtte, <*féltérdre*>, *egy könny<üvel>el* áztatá meg, merev kis kezét, s <*lassú*> lassú léptekkel tűnt el az éjben.
Ko, fsz: – Attól megkíméllek, hogy ennyire süllyedj – mond Barkóczy; s ezzel lassan letette az alélt nõt, még egyszer bocsátkozott fél térdre előtte, s előgördülõ könnyével áztatá meg a szinte merev kis kezét, s aztán lassú léptekkel tűnt el az éj homályában. ♦ HG: ...lebocsátkozott...

67/1 K: Magam maradtam <*vérzõ nõmmel*> a haldoklóval.
Ko, HG, fsz: Magam maradtam a haldoklóval.

67/3 K: *és im! már a'* jóslat nagy része *betelt*.
Ko, HG, fsz: és ime... a jóslat nagy része már teljesült.

68/1 K: *Keresztül villant ez, mind, agyamon, előttem lengett bõldogságomnak képe, mely egy év előtt kő<rül mosolygott> rnyezett*,
Ko, HG, fsz: Egy perc alatt cikázott keresztül ez mind agyamon, s a másikon egykori boldogságom képe lengett előttem, mely egy év előtt folyondárként környezett.

69/1 K: óriás ♦ Ko, HG, fsz: óriási

69/1 K: engesztelhetlen ♦ Ko, HG, fsz: s engesztelhetetlen

69/3 K: *nõmnek ölébe*. ♦ Ko, HG, fsz: szerencsétlen nõm mellé.

70/1 K: könnyüvel *tetéztem*, az élettelen arcot, *nyakat*, ♦ Ko: könnyüvel halmoztam az élettelen arcot, – ♦ HG: könnyüvel... ♦ fsz: könnyüvel halmoztam az élettelen arcot;

70/1 K: ön éltetet leheltem volna <*kebelébe*> beléje *ha tehette volna emberi <erõ*> ♦ Ko, HG, fsz: önéltetet leheltem volna beléje, ó, hogy ezt nem tehette emberi erõ!

70/2 K: mint az elalvó lámpa, még <*néhányszor*> egyszer *fellobban*, *a' nõ töredezett szempárja is felnyílt*, mosoly *lenge* ajkain. –
Ko, HG, fsz: S ím, mint elalvó lámpa még egyszer lobban fel, a nõ megtört szempárja még egyszer megnyílt, s mosoly szállt ajkaira.

71/1 K: mosolygni, ♦ Ko, HG, fsz: mosolyogni,
72/1 K: „*Óh, szólj, még ez egy szót nőm! kedves kedves! nőm!*
Ko, fsz: *Ó, szólj, elveszített üdvöm! Csak még egy szót, kedves, kedves nőm!* ♦ HG: *Óh szólj, elveszített üdvöm! Csak még egy szót kedves, kedves nőm!* Csak még egy szót, kedves... nőm! [Sh. HG szövege megismételte a mondatot, de annak első változatában elhagyta a három pontot.]
72/2 K: *hogya csak még ez egy szóra birj erővel.*
Ko, HG, fsz: s birj erővel legalább ez egy szóra!
73/1 K: bosszút – <ingert> ♦ Ko, fsz: bosszút, ♦ HG: bosszút.
73/1 K: felele ♦ Ko, HG, fsz: felelt
75/1 K: Hol van ön Margit? ♦ Ko, HG: – Hol van, Margit;
fsz: – Hol van, Margit?
75/1 K: *Margit már nem vala ott.*
Ko, HG, fsz: – Hasztalan kiáltozám; Margit már nem volt található.
75/2 K: *Kiáltottam cselédeim után,* ♦ Ko, HG, fsz: Cselédeim után kiáltottam,
75/4 K: *kitért* ♦ Ko, HG, fsz: kikelt
75/5 K: <néz> tart vala, ♦ Ko, HG, fsz: tart vala
75/6 K, HG: nyugalma, ♦ Ko, fsz: nyugalma,
76/1 K: eszméletlen ♦ Ko, HG, fsz: eszméletlenül
76/1 K: kis lányom ott ült az ágyon és sirt, – ♦ Ko, fsz: Kislányom ott ült az ágyban, és sirt, ♦ HG: Kis leányom... [A K 'ágyon' szava helyénvalóbb ugyan, de a Ko-t tekintettük mérvadónak.]
76/2 K: el altatni őtet. – ♦ Ko, HG, fsz: elaltatni.
77/1 K: Anyámat! anyámat! siránkozott a' kis lány. – ♦ Ko: – Anyám... anyám! .. siránkozott a kis leány. ♦ HG: – Anyám... anyám! – siránkozott a kis leány. ♦ fsz: – Anyám... anyám! – siránkozott a kislány.
[A Ko máshol is előforduló hibája, hogy a megszólalás végére gondolatjel helyett két pontot tesz, ami értelmezhetetlen. HG ezt kijavította. A 'leány' helyett a következetesség jegyében írtunk itt is 'lány'-t, hiszen pár sorral feljebb a Ko is a 'Kis lányom' kifejezést használta.]
78/1 K: Ne keresd őt gyermekem ♦ Ko, HG, fsz: – Ne keresd, gyermekem
78/2 K: meghalva. ♦ Ko, HG, fsz: halva.
78/2 K: hozzátok el <a'> testét.
Ko, HG, fsz: hozzátok fel a kedves hullát!
79/1 K: kimerülten dőltem a' pamlagra <zokogni>, ♦ Ko, fsz: Kimerülten dőltem a pamlagra; ♦ HG: ...dőltem... [HG nyelvhasználata jobban megfelel ugyan M nyelvhasználatának, ennek ellenére a Ko-t tekintettük mérvadónak.]
80/1 K: Míg a' cselédek <nép előbb> tanakodtak <..... leg nagyobb> készüldtek, legnagyobb zavarban futkos<tak>va össze-vissza, <előké-születeket téve>, ♦ Ko, HG, fsz: Míg a cselédek tanakodtak, készüldtek, legnagyobb zavarban futkosva össze-vissza,

80/2 K, Ko: kis lányra ♦ HG: kis leányra ♦ fsz: kislányra
[Itt a Ko ismét a K-tal egyező szóhasználat mellett döntött.]
80/3 K: *szavaimat nem fogá ugyan fel egészen,*
Ko, HG, fsz: szavaimat nem bírta ugyan egészen felfogni,
80/5 K: hogy <az> vissza ♦ Ko, HG, fsz: hogy vissza
80/5 K: *És oda hagyva* ♦ Ko, HG, fsz: s rögtön odahagyva
80/5 K: *rohant ki* ♦ Ko, HG, fsz: kirohant
80/6 K: <.....> nem akadályozta senki, *zokogva*
Ko, HG, fsz: nem akadályozva senkitől
80/7 K: gyermekszeretet ♦ Ko, HG, fsz: gyermeki szeretet
80/8 K: ott csak ♦ Ko, HG, fsz: ott már csak
81/1 K: de *nem találtak semmit.* ♦ Ko, HG, fsz: de mit sem találtak,
81/1 K: *Be világítottak fáklyaikkal* ♦ Ko, HG, fsz: bevilágítottak
81/2 K: *és a' víz színén lebegett kis lánykám' kendője.* –
Ko, HG, fsz: s ím... a víz színén kislányom kendője lebegett.
81/3 K: *mind* ♦ Ko, HG, fsz: de mind
81/3 K: *Nem elég hát hogy két halottam vólt, még sírjokat sem engedé bírnom a' végzet,* ♦ Ko, HG, fsz: nem elégette a kegyetlen végzet két legdrágább kincsem elvesztését, még sírjokat sem engedé bírnom,
81/5 K: *lelkem* ♦ Ko, fsz: bánatos lelkem ♦ HG: bánatos lelkemnek
82/1 K: *nem lehet le írnom lélekállapotomat mind ez' események után.* – –
Ko, fsz: Hasztalan kísérténém meg leírni lelkem állapotát e gyászese után. ♦ HG: ...állapotját...
83/1 K: <fényes> hatalmas úr, <kaczagva, felül> gúnyolva s túl ragyogva
Ko, HG, fsz: hatalmas úr, gúnyolva s túlragyogva
83/2 K: *ez előtt* hízelgve csókdosták lábporát. ♦ HG, fsz: előbb hízelegve csókolgatták lába porát. ♦ Ko: ...csókolgatak... [Elvben mindkét megoldás jó, de a 'csókolgatak' inkább a 'csókdosák' javítása, mintsem a 'csókdosták'-é, ezért döntöttünk HG változata mellett.]
83/3 K: barátával <birt kire az élet minden fondorkodása között bizton számolhatott, most meg..... önbarátja által. – A leg boldogabb férj most neének gyilkosa üzetve az embergyűlölet mindent fagyasztó halvány melyet a' kétszeres csalódás barát 's nő erényében ültetett kebelébe.> s oly fedhetetlen nővel bírt, minőket eszményképül állít fel az ember – kétszeresen elárulva mint bolond és gyilkos, az embergyűlölet halvány rémével kebelében. – –
Ko, HG, fsz: barátával, s oly fedhetetlen nővel dicsekedhetett, minőket eszményképül állít fel az ember, kétszeresen elárulva mint bolond, mint gyilkos, az embergyűlölet átkos rémével kebelében, sokat szenvedve élt.
83/6 K: *És körötte* ♦ Ko, HG, fsz: Köröttem
83/6 K: *Minden, minden össze esküdve <mint> egy felsőbb szörnyű hatalom<nak hódolva le tarolni> intésére letarolni mind azt, mihez a' sziv lánczai az embert csatolják.* –

- Ko, fsz: mind... mind... összeesküdtek egy felsőbb hatalom intésére, hogy letarolják mellőlem mindazt, mihez a szív láncai csatolhaták az embert. ♦ HG: ...csatolhatták... [A 'letarolják' jelen idejű!]
- 84/1 K: *Ha a' halál <jég keze fagyasztani járt> minden öröm virágomat megfagyasztja jég sivataggá <tengerré akartam tenni> teszem keblemet, melytől a' halál* ♦ Ko, HG, fsz: Ha a halál minden örömvirágaimat megfagyasztá, jégsivataggá teszem én is keblemet, hogy attól a halál
- 84/3 K: *Ott* penészlett ♦ Ko, HG, fsz: Láttam, mint penészlett
- 83/4 K: *öszve dült a' bal* emlékü lugos,
Ko, HG, fsz: mint dült össze a gyászos emlékü lugos,
- 83/4 K: *pusztult minden magában, és lelkem*
Ko, HG, fsz: s mint pusztult el magában minden: lelkem
- 83/5 K: *talált* ♦ Ko, HG, fsz: lelt
- 85/1 K: *Óh de az emberi szív mélyeit ki érti?*
Ko, HG, fsz: Ó, de ki tudja, ki érti az emberi szív mélyét?
- 85/2 K, Ko, fsz: óriás ♦ HG: óriási
- 85/2 K: *– papir koronát* ♦ Ko, HG, fsz: s papirkoronát
- 85/3 K, fsz: éltének elvesztett koronájával ♦ Ko, HG: elvesztett koronájával
[Ezúttal kivételesen a K-ot tekintettük mérvadónak, mivel szerintünk véletlen szókihagyásról lehet szó. A mondat a Ko és HG szövege szerint is értelmes ugyan, de miért lenne mindenkinek hagyományos értelemben vett koronája? A K alapján inkább olyasmiről van szó, ami nem az egyén fejét, hanem az életét koronázza meg.]
- 85/4 K: feneketlen *<sírba dobva>* sírba *<hajítma>* hajítsa.
Ko, HG, fsz: feneketlen sírba hajítaná.
- 86/1 K: *<Így>* Újra kelle nekem is *<újra>* ♦ HG: Újra kelle nekem is
Ko, fsz: Újra kelle nekem is
[A K leírásában nem a végeredmény fizikai sorrendjét, hanem a szavak leírásának sorrendjét vettük alapul. Fizikailag ugyanis 'Újra <Így>' a sorkezdett, valójában azonban a bekezdés eredetileg az áthúzott szóval kezdődött, s mert ennek megfelelően beljebb kezdődött, mint az előző sor, így a törlést követően M elírhatta a javított változatot.]
- 86/1 K: *egy nyomorult kis vászondarab volt az, m<ely>i öszve kötött a' szellem világgal,* ♦ Ko, HG, fsz: nyomorult vászondarabkát; s ez volt az, mi a szellemvilággal összekötött.
- 86/3 K: *'s a' kép nőtt, mindinkább nőtt* – – ♦ Ko, HG, fsz: s a kép nőtt...
- 86/3 K: *<majd> már már <lenge> körültem lenge,*
Ko, fsz: már-már körültem lenge, ♦ HG: ...lengett,
- 86/4 K: *mondhatlan édes, <szellemi>* ♦ Ko, HG, fsz: mondhatatlan édes,
- 86/4 K: *füleim<nek>be – – én sirtam és boldog valék.*
Ko, HG, fsz: füleimbe; sirtam ekkor, és boldogabb valék.

- 86/6 K: Szerettem még *a gyönyörű <gyep> gyepágyat is nagy fasoraimmal <is>, <mellyek> házam előtt <álltak>;*
Ko, HG, fsz: Szerettem még gyönyörű gyepágyát, nagy fasoraimmal, házam előtt,
- 86/7 K: *lestem midőn a zordon tél el múlt, és fáim, reményszín lombjaikat terjengetik ki enyhe sátorul, meg népesedve csevegő madárkaikkal. – – <Míg> míg alattuk illatot lehelnek a réti virágok.*
Ko, fsz: s úgy lestem már, mikor veszi le már rólok a zordon tél kezét, s mikor terjengetik ki gallyaikat gazdag, remény színű ékökkel sátorul, s mikor foglalják el s repdesnek körültek a csevegő madárkák, míg alattuk illatot lehelnek a réti virágok. ♦ HG: ...alattok...
- 87/1 K: *gyepemet, de hisz az eljött máskor is és újra el ment.*
Ko, HG, fsz: a gyepet; de biztatám magam: eljött az máskor is, s újra visszavonult medrébe.
- 87/2 K: *Naponként ki néztem ablakomon, órákig lestem, fogy e már a' víz, lestem zöldülnek-e már óriási fáim.* ♦ fsz: Naponként lestem, órákig, fogy-e már, zöldülnek-e már fáim, ♦ HG: Napokig... ♦ Ko: Naponként...
- 87/4 K: *És vártam sokáig, a' víz nem fogyott, fáim nem zöldültek.*
Ko, HG, fsz: s előtűnnek-e illatos virágaim. Vártam sokáig, de a víz nem fogyott, fáim nem zöldültek.
- 88/1 K: *a' viruló réten <már>* ♦ Ko, HG, fsz: az egykor viruló réten
- 88/2 K: *<nőtt>* termett, *<hol öröm tanyázott egykor>* –
Ko, HG, fsz: termett,
- 88/3 „károgtak.” A K-ban ezután egy új bekezdésbe írt, körkörös törléssel olvashatatlanná tett sor következik.
- 88/3 K, Ko, fsz: estve ♦ HG: este
- 88/4 K, Ko, fsz: bajtársom ♦ HG: bajtársam
- 88/4 K: vonított. *<kintről>* – – – ♦ Ko, HG, fsz: vonított;
- 88/4 K, Ko, fsz: az eb vonítva ♦ HG: az vonítva
- 88/7 K: *<égve>* hagyám, ♦ Ko, HG, fsz: hagyám,
- 88/7 K: *<most>* nőm ♦ Ko, HG, fsz: nőm
- 88/8 K: *<csonkítva>* rontva, ♦ Ko, HG, fsz: rontva,
- 88/8 K: az *<békítő>* engesztelő ♦ Ko, HG, fsz: az engesztelő
- 88/9 K: gúny kacaj*<ként>*jal ♦ Ko, HG, fsz: gúnykacajjal
- 88/11 K: *<De>* kaczag*<tam>*nom kellett az ördögi ábrándképeken, *<a lelkem égő lángnak kinja emészte, mintha én lettem volna a' lángos átkozott sátán>*, miket lelkem elé idézett, s úgy látszott, mint ha én lettem volna azon láng átkos szelleme,
Ko: Kacagnom kellett az ábrándképeken, miket lelkem maga elé idézett, s úgy tűnt fel, mintha én lettem volna azon láng átkos szelleme,
HG: ...melyeket lelkem...
fsz: Kacagnom kellett az ördögi ábrándképeken, miket...
[Véleményünk szerint az 'ördögi' véletlenül maradt ki a Ko-ból.]

88/13 K: <dicso> kedves ♦ Ko, HG, fsz: kedves
88/14 K: merte<m>. – – ♦ Ko, HG, fsz: merte.
89/1 K: Képem, *fáim* helyett, ebe<m>t, pókot szerettem, és *el* pusztult minden, mert nehéz <és kiengesztelhetlen> istennek
Ko, fsz: Képem, platánaim helyett, ebet, pókot szerettem, és elpusztult mindez, mert nehéz Istennek
HG: Képeim,... [Sh. Csak az elhunyt hitves képéről van szó!]
89/2 K: ki fárad-e <segíteni> egyszer, derül<het>-e rám <újra> még a' béke ♦ Ko, HG, fsz: kifárad-e valaha, s derül-e még reám béke
89/4 K: a' gyönyörű leányzó, ♦ Ko, HG, fsz: ama gyönyörű leánygyermek,
89/5 K: <....> <másodszor> át járhassam Ko, HG, fsz: hogy átjárhassam
89/5 K: iskoláját. – – – ♦ Ko, HG: iskoláját? “ ♦ fsz: iskoláját?”
[A Ko (és HG is) nyilván meg akarta különböztetni az elbeszélés hőseinek belső monológját a leíró részekétől, ez lehet a magyarázata az idézőjelnek. Így azonban nincs értelme, hiszen a kezdőjel hiányzik. Nem csoda! Fsz-ünkben van kezdete az idézetnek: a IV. rész (32. bekezdés) elején. Ezen hosszú részen belül azokat a kisebb részeket, amelyeknél szintén volt idézőjel, francia idézőjellel jelöltük.]
92/1 K, Ko, fsz: lányt ♦ HG: leányt
92/2 K, Ko, fsz: már ♦ HG: más
92/2 K: nincsen. <, hogy a' lányt soha bírni nem fogja, és minden gondolatában egy évtized' kinja ujljon meg.> – Járt mint
Ko, HG, fsz: nincs. Eljárt mint
92/4 K, fsz: nyomorúságát ♦ Ko, HG: nyomorultságát
93/1 K: a' lány kimaradt ♦ Ko, fsz: a lány elmaradt, ♦ HG: a leány...
93/2 K: kálmár <a' tenger öbölénél> szorult kebelével <nézve> még <mindég nézi> akkor is mindig nézi mikor ♦ Ko, HG, fsz: kalmár, szorult kebelével, ki még akkor is mindig nézi, hogy mikor
93/3 K: <pedig> midőn már ♦ Ko, HG, fsz: midőn már
93/4 K: hogy az *el* silledt. – – ♦ Ko, HG, fsz: hogy elsüllyedt.
94/2 K: hibázna, ♦ Ko, HG, fsz: hiányzanék,
95/1 K: Kolozsi is már már fájó ♦ Ko, HG, fsz: Kolosy is fájó
95/1 „a szigeti leányt, : a K-ban ezután (megvastagított törlésekkel olvashatatlanná tett) kb. három sornyi rész következik.
95/2 K, Ko, fsz: estve ♦ HG: este
95/2 K: meg <rezzentek> zendültek ♦ Ko, HG, fsz: megzendültek
96/1 K, Ko, fsz: lány ♦ HG: leány
96/2 K: arany sugarai ♦ Ko, HG, fsz: sugarai.
96/3 K: <fent> magasán ♦ Ko, HG, fsz: magasán
96/4 K: mondhatlan báju kifejezésével ♦ Ko, fsz: mondhatlan elragadtatásával ♦ HG: mindhatatlan elragadtatásával [Részben sh.]
98/1 K: pillanatig <lebegteté kendőét> ott állt, 's <bájtjeljes ugrásokkal> szökdécselve ♦ Ko, HG, fsz: pillanatig ott állt, s szökdécselve

98/2 K: csak evező csapásokat halla –
Ko, HG, fsz: csak az evezőcsapásokat hallá,
98/2 K: aztán néma volt minden. – ♦ Ko, fsz: aztán olyan néma volt minden.
HG: aztán megint olyan néma volt minden.
99/1 K, Ko, fsz: kebelében óriás ♦ HG: keblében óriási
99/2 K: Neki nem volt többé elég látni <.....> eszményképét.
Ko, HG, fsz: Neki nem elég többé látni eszményképét,
99/3 K: ifjúvá <volt> lett, <újra> ♦ Ko, HG, fsz: ifjúvá lett,
99/3 K: <harczra szállni> megívni ♦ Ko, HG, fsz: megívni
100/1 K: másnap már jókor ismét ♦ Ko, HG, fsz: másnap már jókor
100/3 K: szállni kezdte. – – ♦ Ko, HG, fsz: leszállni kezdett.
102/1 K, Ko, fsz: utószor, ♦ HG: utolszor
102/2 K: <mikor> mig én ♦ Ko, HG, fsz: míg én,
102/3 K: <merengek> várok ♦ Ko, HG, fsz: várok
102/3 K: nekem ♦ Ko, HG, fsz: nekem
102/4 K: egy piczinke hangom nincs ♦ Ko: nincs egy piczinke hangom
HG, fsz: nincs egy picinyke hangom
102/5 K, Ko: északi ♦ HG, fsz: északi
102/5 K: <fel> keressem őt. ♦ Ko, HG, fsz: keresve őt.
103/1 K: marczongatták ♦ Ko, HG, fsz: marcangolták
104/1 K, Ko, fsz: Egy estve ♦ HG: Egy este
104/3 K, Ko, fsz: lány ♦ HG: leány
104/3 K, Ko, fsz: csolnakába ♦ HG: csónakába
104/3 K: evezte a' nád utcák<közt>on ♦ Ko, HG, fsz: evezett a nádutcában
104/4 K, Ko: más oldalán ♦ HG, fsz: másik oldalán
104/4 K: Balra a' tágasabb magasb' sziget képezé ♦ HG: míg balra egy tágasabb s magasb sziget képezte ♦ Ko, fsz: míg balra egy tágasb s magasb sziget képezte
104/5 K: <.....> A sziget teteén ♦ Ko, HG, fsz: E sziget tetején
104/8 K: hitte <meg>látni, ♦ Ko, HG, fsz: hitte látni,
104/9 K: melly 12 év <előtt> olta ♦ Ko, HG, fsz: mely tizenkét év óta
104/11 K, Ko, fsz: kormányozatlan ♦ HG: kormányzatlan
104/11 K: ő nem tudta magakörül semmiről,
Ko, HG, fsz: Ő mit sem tudott maga körül,
104/13 K: csak hamar ismét, ♦ Ko, HG, fsz: csakhamar,
105/1 K: <vagy t> Tündér ♦ Ko, HG, fsz: Tündér
105/2 K: mondhatlan erővel <magadhoz> vonzasz magadhoz?
Ko, fsz: mondhatlan erővel vonzasz magadhoz? ♦ HG: mondhatatlan...
106/1 K: Új <erővel> hévvel ♦ Ko, HG, fsz: Új hévvel
106/1 K: a' lány <fel> sikoltva ♦ Ko, HG, fsz: a leány sikoltva,
107/1 K: Ne fuss, ne fuss, <angyal, ördög vagy>
Ko, HG, fsz: – Ne fuss, ne fuss,

- 107/1 A 'nem menekülsz előttem' ma már kifejezetten értelemzavaró. A jelek szerint sem M, sem Arany, sem HG nem találta annak, mivel a következő mondatban az 'elreppenve előttem' kifejezés megismétli a ma már hibásnak tartott alakot. Mindkét esetben (de talán már az előző mondat 'előtte' szavánál is, bár ott ez még nem egyértelmű) az 'előlem' szó lett volna helyénvaló. Mivel senki se javított, mi is meghagytuk az értelmetlen szóalakot. Azt a filológiai elvet követtük, hogy a hitelesség fontosabb, mint az értelem; az utóbbinak csak a szerkesztői megjegyzések között szabad elsőbbséget adni.
- 107/3 K: állsz is meg. – ♦ Ko, fsz: állasz is meg. ♦ HG: *is állasz meg.*
- 108/1 K: Itt vagy végre úgy mond <végre> Kolozsi ♦ Ko, HG: – Itt vagy végre – mond Kolozsi ♦ – Itt vagy végre! – mond Kolosy,
- 108/1 K: lányt ♦ Ko, HG, fsz: leányt
- 108/2 K: lány ♦ Ko, HG, fsz: leány
- 108/3 K: engemet ♦ Ko, HG, fsz: engem
- 108/4 K: <ki> mondana ♦ Ko, HG, fsz: mondana,
- 108/5 K: metszné ♦ Ko, HG, fsz: metszené
- 110/1 K: lány még ott ül ♦ Ko, HG, fsz: leány még ott ült
- 111/1 K: hajól Kolo<g>z<h>si <..>dobogó keb<e>lére. – ♦ Ko, HG, fsz: hajolt Kolosy dobogó keblére. [Az utolsó szó után ötágú csillag, amely M-nél mindig a nagyobb, rendszerint külön lapon található betoldásnak a jele. Ez a betoldás utóbb a 12-es sorszámot kapta, noha az iménti rész a 13. fólió rektóján szerepel. A csillagot követően a lapon egy hosszabb, hullámos vonallal lazán áthúzott rész következik:]
- <.....> [Alatta:]
- <Miért ne, én jó embernek hiszek. –
- Óh én szerelmet nem is követelhetek, csak jó akaratot sikerüljön egykor előidéznem kebeledben írántam és én meg elégszem, nem kívánok tőled soha el szakadni, és nem kívánom az égnek boldogságát többé. –>
- <.....> [Alatta:]
- <siess el innét – az est csillaga fel jött, neked nem szabad <itt maradnod többé> tovább maradnod. –
- Hát Hol talállak <hát> újra? –
- Sehol mond a' lány tompán, 's szemében egy köny csillogott.
- Mért láttam volna hát egyszer a' napot? hogy örök éje annál kinosabb legyen? – Nekem birni kell téged vagy lábaidnál halok el. –
- Még jövő vasárnap el jövők e szigetre és aztán – aztán – de nem lehet beszélnem – aztán soha többé nem lát senki. –
- Titokteljes leány! ki vagy te? mit tész e' magányos helyen –
- Kérdésekre nem felelhetek, még jövő vasárnap láthatsz – és most – isten veled. –>

<Még egy szót, mond Koroghi lázasan, keblemben ezer kétség küzd, a koszorú – a' fehér kendő lobogtatása, lelkeket a' féltés minden ördögei, a' kétség' és szerelem' ezer kínjai üldik, én nem kérdek még is semmit, szemednek egében találok mind ezekre megnyugtatót, záloga ként a' megbékült istenharagnak, szívárvány mosolyog onnan felém. – De ne kétségeskedjél te sem egy percet is – Vasárnap eljövök és el rabollak – Az istenért szörnyűködék a hölgy ez vétek volna!

Te könyezel leány mond Koroghi újra szikrázó szemekkel, te bús jövődbe nézsz – – hogy lenne az vétek a' sötét borúból egy csillagot meg menteni, hogy szerelmem' országában örökre ragyogjon és boldogítva mást maga is boldog legyen –

De illy hirtelen – egyszer láttuk egymást – és – habozott a lány –

Elég az, nyugtalankodék Koroghi a vulkán egész láng tengere egy perc alatt gyúl ki – – egy perc elég szemed villámának hogy gyújtson, az égi láng gyors és hatalmas – csak a' földi gaz pörzsölődik lassan.

A lány halgatva vonult közelébb – – Óh ha sorsomat tudná ön szólt az-tán percnyi szünet után – Ne ítéljen meg, – de nem lehet beszélnem – – És most viszonzlátig isten velünk – – a' leány zokogni kezdte. –

Még csak legalább nevedet – – hogy egy hosszú hét kinjain át az legyen vigasztalom! –

Lóra rebegé a' lány – –

Lóra? Istenem mond Ko<r>lo<gh>zsi öszve borzadva milly különös – Isten veled hát éltem megváltója – isten veled, majd ha enyém lész fel derítesz úgy-e minden titkot.

Fel suttogott a lány el fojtódva – de siess – siess. –

Ko<r>lo<gh>zsi távozó sajkájának pocskékolása lallatszott [!] az éjben.>

112/1 K: <Hallottad> Elmondtam ♦ Ko, HG, fsz: Elmondtam

112/2 K: s ha némileg sikerült részvétedet

Ko, HG, fsz: s ha részvétedet sikerült némileg

112/3 K: szólt <Márk> Kolozsi ♦ Ko, HG, fsz: Így szólt Kolosy,

114/1 K: érzesz-e ♦ Ko, HG, fsz: érzesz-e

114/2 K: <.....> fogsz tán engemet ♦ Ko, HG, fsz: fogsz tán

115/1 K: én jó embernek hiszek. – ♦ Ko, HG, fsz: Jó embernek hiszek.

116/1 K: de ha majd hő ragaszkodásomnak

Ko, HG, fsz: De ha hő ragaszkodásomnak majd

116/2 K: bírsz-e majd ♦ Ko, HG, fsz: bírsz-e akkor

116/3 K: <.....> óldalamnál, az ősz> mellettem ♦ Ko, HG, fsz: mellettem,

116/3 K: ki <felett> körül már az ősz <szür> ridegebb

Ko, HG, fsz: ki körül már az ősz hidegebb

116/4 K, Ko, fsz: kárpótlásaul ♦ HG: kárpótlásul

117/1 K: Óh én boldognak kívánná<m>lak <ont> látni.

Ko, HG, fsz: – O, én boldognak kívánnalak látni!

- 119/1 K: lány ♦ Ko, HG, fsz: leány
 120/1 K: volna-é ♦ Ko, fsz: volna-e ♦ HG: volna
 124/1 K: állt ♦ Ko, HG, fsz: állott
 124/1 K, Ko, fsz: lány ♦ HG: leány
 125/1 K: lesz-é ♦ Ko, HG, fsz: lesz-e
 125/2 K: <hogy> mért ♦ Ko, HG, fsz: miért
 126/1 K: lány, ♦ Ko, HG, fsz: leány,
 126/3 K: találok megbékélt ♦ Ko, HG, fsz: találok a megbékélt
 127/1 K: A lány keservesen *zokogni kezdett*, csak kezével inte Kolozsinak hogy *már* távozzék. – ♦ Ko, fsz: A lány keservesen kezdett zokogni, s csak kezével intett Kolosynak, hogy távozzék. ♦ HG: A leány...
 128/1 K: Te <könyezel lány,> sírsz. ♦ Ko, HG: – Te sírsz? ♦ fsz: – Te sírsz [Nincs okunk feltenni, hogy M a kijelentést kérdéssé kívánta átalakítani, az sem valószínű, hogy Arany ilyen módosítást eszközölt volna. Inkább egyszerű félreértésről vagy sh.-ről lehet szó.]
 131/1 K: A leány felsikoltott. ♦ HG, fsz: A leány felsikoltott. ♦ Ko: A lány...
 136/1 K: <isten veled> – vizionlátásig – ♦ Ko, HG, fsz: vizionlátásig...
 137/1 K: lány. ♦ Ko, HG, fsz: leány.
 138/1 K: – Vizionlátig hát – vizionlátig –
 Ko, HG, fsz: Vizionlátásig hát! Vizionlátásig!
 138/2 K: mindent – ♦ Ko, HG: mindent? ♦ fsz: mindent! [Az 'ugye' (a K-ban 'ugy-é', a Ko-ban és HG-nál 'ügy-e') nyomatékosítja, hogy nem kérdésről, hanem elvárásról van szó, ennek megfelelően felkiáltójel kívánczik a végére.]
 139/1 K: lány ♦ Ko, HG, fsz: leány
 140/1 K: pocskolása [Elírás.] ♦ Ko, HG, fsz: pocskolása
 141/1 K, fsz: hetét ♦ Ko, HG: helyzetét [Félreolvasás!]
 142/1 K: mennyire *illy rövid időn* lehetett ♦ Ko, HG, fsz: mennyire lehetett,
 142/3 K: <.....> *vólt átalakítva*> lakályos kényelemmel kínálkozott. ♦ Ko, HG, fsz: lakályos kényelemmel kínálkozott,
 142/5 K: balra *a' <barátsa>* tágas kandallóban barátságos tűz égett,
 Ko, HG: *majd* barátságos tűz lobogott a tágas kandallóban,
 fsz: balra barátságos... [A Ko és HG 'majd' szava csakis félreértés lehet! A leírás végig térbeli ('előtte', 'jobbra', 'közepén'), a 'majd'-hoz semmiféle időbeli támpont sincs.]
 142/5 K: kényelmes <*kisszékek*> *zseleszékek* ♦ Ko: s kényelmes *zselyeszékek* ♦ HG: s kényelmes *zsölyeszékek* ♦ fsz: s kényelmes *zsöllyeszékek*
 142/5 K, Ko, fsz: álltak ♦ HG: állottak
 142/5 K: jobbra <*csinos öltöző asztal*> tükrök és virágok
 Ko, HG, fsz: jobbra tükrök, virágok,
 142/6 K: közepén <*kárpitos magas ágy vólt*> kerek asztal,
 Ko, HG, fsz: míg a közepén kerek asztal,

- 143/1 K: <*Még a*> Alig múlt dél ♦ Ko, HG, fsz: Alig múlt el dél,
 143/1 A 'készült' szó után a K-ban vessző áll, majd egy hosszabb áthúzott rész következik:
 <*midőn az még rozsdásan álló kapunál szekér állt meg legválogatotabb virágokkal terhelve. Mogorva vén cseléd jött vele, 's Koroghihoz lépve így szólt: Asszonyom igen kedveli a 'virágokat 's mivel legénygazdaságban nem igen szoktak lenni, a 'násszoba ékesítésére ezeket küldi. Ezzel szótlanul rakta le a 'gyönyörű növényeket, és előbb mint Koroghi észre vette volna, már eltávozott. --*
Rövid idő múlva a 'kandalló' párkányzatán ott díszlettek a sokszínű , , , két oldalán az öltöző asztalnak magas emelvényeken 's az ágy lábainál a ' arboreák fehér, egy láb hosszú, illatdús virágkelyhekkel. Az egész elrendezés becsületére vált Koroghi izlésének. Elment a 'parthoz. -->
 143/1 K: Ott állt <Koroghi> ♦ Ko, HG: Itt állt [Nyilván sh.] ♦ fsz: Ott állt
 143/2 K: <*már*> Ko<r>lo<gh>zi *már hol sirt hol* nevetett <*hol kétségbe esék*> ♦ Ko, HG, fsz: s Kolosy majd sirt, majd nevetett
 144/2 K, Ko, fsz: susogott ♦ HG: sutogott
 144/5 K: <*kedveséhez. -->* hozzája. – ♦ Ko, HG, fsz: hozzája.
 145/1 K: Még ♦ Ko, HG, fsz: Míg
 145/1 K: nagyobb sziget<*en lévő*> hajlékában <.....> mondhatlan
 Ko, fsz: nagyobb sziget hajlékában mondhatlan
 HG: ...mondhatatlan
 145/1 K, Ko, fsz: dobá látcsövét ♦ HG: dobá *el* látcsövét
 145/3 K: lázas ♦ Ko, HG, fsz: s lázas
 146/1 K: *gyász jel* ♦ Ko, HG, fsz: gyászos jelvény!
 146/2 K: <*fentebben*> erősebben, ♦ Ko, HG, fsz: erősebben
 146/3 K: pálya<*díj*>bér ♦ Ko, HG, fsz: pályabér
 146/5 K: <*más*> egyéb ♦ Ko, HG, fsz: egyéb
 146/7 K: <*nem*> tették azt a 'rablók. – <.....>?>
 Ko, HG, fsz: tették azt a rablók.
 146/8 K: hajintva. – ♦ Ko, HG, fsz: hajítva.
 146/9 K: <*öljétek*> üzzétek ♦ Ko, HG, fsz: üzzétek
 146/9 K: <*árnyait*> kísérteteit, ♦ Ko, HG: kísérleteit, ♦ fsz: kísérteteit, [Félreolvasás!]
 146/10 K: <*mellynek*> mint ♦ Ko, HG, fsz: mint
 147/1 K: közt ♦ Ko, HG, fsz: között
 147/2 K: 's <*egy lobogó mécs* *világánál*> olvasott.
 Ko, HG, fsz: s olvasott.
 148/1 K: 1703^{an}<.....>^{ben} Pártokra <*szaggatták*> szakadt a hon. – <Minden párt> Mindenik ♦ Ko, HG, fsz: 1703-ban pártokra szakadt a hon, minde-nik [A Ko és HG idézőjel helyett gondolatjellel kezdte ezt a szövegrészt.

Ezt a több szempontból is zavaró megoldást nem követtük. (Ez ugyanis a párbeszéd részekkel formailag teljesen megegyezik, de csak az idézett szöveg első bekezdésében, mert a továbbiakban elmaradt a gondolatjel megismétlése. És nem állapítható meg az sem, hogy pontosan hol is van az olvasott szöveg rész vége.)]

- 148/2 K: <a hon javára hivatva, és honellenségnek a másikat> hivatottnak, Ko, HG, fsz: hivatottnak,
148/4 K: <kül> köz ellen<eknek>ségnek. – ♦ Ko, HG, fsz: közellenségnek. [Diplomatikus módosítás! A 'külelleneknek' szót talán törölte volna a cenzor.]
150/1 K: <..... mert volna> csak egy halvány kétkedő szót mert volna ejteni, ♦ Ko, HG, fsz: csak egy halvány kétkedő szót mert volna ejteni,
150/2 K: *ernyedetlen* ♦ Ko, fsz: hajthatlan ♦ HG: hajthatatlan
150/2 K: kitűnésük. ♦ Ko, HG: kitűrésök. ♦ fsz: kitűnésök. [A 'kitűrés'-nek nincs semmi értelme, ez is félreolvasás! A K betűjét lehet ugyan 'r'-nek is és 'n'-nek is olvasni, ezúttal azonban nem kétséges, hogy melyik olvasat a helyes. Ugyanakkor a K 'ü'-jét 'ö'-re változtattuk. Mivel az előtte álló szóban 'jellemők' áll, így könnyen lehet, hogy M utóbb javított, pontosabban egységesítette írásmódját.]
151/1 K: <igen hiú> hiú ember volt. – ♦ Ko, HG, fsz: hiú ember volt.
151/1 K: Irigylete testvéré<vel>től is <megosztani> a' dicsőséget, <ő maga> egyedül ♦ Ko, HG, fsz: Irigylete testvérétől is a dicsőséget, egyedül
151/2 K, HG: állni ♦ Ko, fsz: állani
152/1 K: sok nagyok hajlandókká <váltak már> lettek ♦ Ko, HG, fsz: sok nagy hajlandóvá lett
153/5 K: <meg[találni?]> kézre keríteni. ♦ Ko, HG, fsz: kézre keríteni.
153/5 K: fel kérve ♦ Ko, HG, fsz: kérve
154/1 K: <már> csak ♦ Ko, HG, fsz: csak
154/2 K: férjfi ♦ Ko, fsz: férfi ♦ HG: férfiú
154/4 K: <kivéve> ki volt véve ♦ Ko, HG, fsz: ki volt véve
155/2 K: *Én* férjemmel <titkos lakunk> egy rejtek majorunk<ban>ban meleg szobában ♦ Ko, fsz: Férjemmel egy rejtek majorunk meleg szobájában ♦ HG: Férjemmel egy rejtett majorunk...
155/4 K: <.....> csók, ♦ Ko, HG, fsz: csók,
155/6 K: Tűz tűz kiabál<[ták?]>, és ♦ Ko, HG: – *Tűz, tűz!* hangzott minden felől, s ♦ fsz: 'Tűz, tűz!' hangzott minden felől, s
155/6 K: kezdtek ♦ Ko, HG, fsz: kezdettek
157/1 K: *Fel ugránk*, ♦ Ko, HG, fsz: Elrémlve ugráltunk fel,
159/2 fsz: amit találtam.« [Nem tudjuk, hol ér véget a napló olvasása. Talán már itt, bár az is lehet, hogy csak a következő bekezdés végén. Az biztos, hogy ami azután áll: Nos, szívem, akarsz-e még könyörölni? , az már belső monológ, nem az olvasmány része. Ennek ellenére csak a belső

idézetet zártuk le, hiszen az olvasással együtt nemcsak egy belső monológ kezdődött, hanem azon belül egy naplófeljegyzés részlete is. Az olvasott részlet után még oldalakon keresztül a hősnő szól az olvasóhoz, nem az elbeszélő.]

- 162/4 K: szörnyű esküt *esküdtem*, és <Koronaro> Coronaro Margit szentül betölté *esküét*. – ♦ Ko, HG, fsz: szörnyű esküt mondtam, és Coronaro Margit betölti azt.
163/2 K: ülteté. <az arczomra.> ♦ Ko, HG, fsz: ülteté.
163/3 K: mindig, ♦ Ko, HG, fsz: mindig,
163/3 K: *de* ♦ Ko, HG, fsz: hanem
164/2 K: Bereghi <.....> ♦ Ko, HG, fsz: Beregi
164/3 K: oly alattomos <szerződéssel> kikötéssel, Ko, HG, fsz: oly alattomos kikötéssel,
164/3 K: hogy <azok után> a jámbor szerzet rendelkezésemre évenként Ko, HG, fsz: hogy a jámbor szerzet rendelkezésemre évenként
164/5 K: zavaratlan ♦ Ko, HG, fsz: zavartalan
164/5 K: <boldogságát. —> munkája gyümölcset. Ko, HG, fsz: munkája gyümölcset.
165/1 K: *Én fel mentem Bécsbe, új nevet vettem fel ott*, Ko, HG, fsz: Bécsbe mentem fel, új név alá rejtőzém,
165/3 K: nagyhatalmú <.....> *Lobkovicz* Ko, HG, fsz: nagyhatalmú miniszter
165/5 K: <én életemet> üdvösségemet odaadtam volna Ko, HG, fsz: üdvösségemet adtam volna
165/6 K: *a' boszú* ♦ Ko, HG, fsz: bosszú
165/6 K: *Lobkovicz* ♦ Ko, HG, fsz: A miniszter
166/1 K: szólt *Lobkovicz*. ♦ Ko, HG, fsz: szólt a miniszter.
167/2 K: <.....> derék ♦ Ko, HG, fsz: derék
167/2 K: Nem <tudja> tudja-e *ön*, ♦ Nem tudja-e,
167/2 K: harisnya kötőjeért <kedvesével>, ♦ Ko: harisnyakötőjeért, HG, fsz: harisnyakötőjeért,
167/6 K, Ko, fsz: szerencsecsillaguk ♦ HG: szerencsecsillagjok
167/7 K: <ismét> újra ♦ Ko, HG, fsz: újra
168/1 K: <be> teljesült. – ♦ Ko, HG, fsz: teljesült.
169/1 K: Akkor *irtam* egy névtelen levélkét <is> Márknak, Ko, HG, fsz: Akkor egy névtelen levélkét irtam Márknak,
170/1 K: Ezzel *le* siettem. ♦ Ko, HG, fsz: Ezzel elsiettem Bécsből.
171/1 K, Ko, fsz: estve ♦ HG: este
171/1 K, Ko, fsz: véglugosában, ♦ HG: véglugasában,
171/2 K: <menék>alltam ♦ Ko, HG, fsz: álltam
171/4 K, Ko, fsz: kebelébe ♦ HG: keblébe
171/4 „...mártotta volna.” A mondat a K-ban a lapszálon, apró betűvel és olvashatatlan áthúzásokkal található.

- 172/1 K: alatt <meg telepedék>, rövid idő ♦ Ko, HG, fsz: alatt. Rövid idő
 172/2 K: 's legjobb <barátnék levénk> barátokká lettünk.
 Ko, HG, fsz: s legjobb barátokká lettünk.
 173/1 K: *Járatos voltam a' Ko<r>lo<ghi> zsi házba*, becsúsztam mint kígyó
 hogy hol csak
 Ko, HG, fsz: Becsúsztam mint kígyó a Kolosy-házba, hogy ahol csak
 174/1 K: *Ő nekem el orza* minden kedveset, *el oroztam* én is.
 Ko, HG, fsz: Ő elorozta minden kincsemet, elorzottam én is.
 174/2 K: *csak meg*, ♦ Ko, HG, fsz: meg csak;
 175/1 K: <közzéjük vetém a bizalmatlanság' és féltés' magvait> közzéjük ve-
 tém a' bizalmatlanság' magvait. ♦ Ko, HG, fsz: közéjük vetém a bizal-
 matlanság magvát.
 175/2 K: én aggodalmas <képet színletem> arcot színletem, és orvosságul
 javallám tegye neét féltékennyé. ♦ Ko, HG, fsz: én színlelt aggodalmas
 arccal orvosságul javallám, tenné féltékennyé nejét.
 175/4 K: ezt az <tanácsot adám> orvosságot ajánlám, így <egymást idege-
 niték el magoktól> idegenítém el egymástól őket, keresve keresett álje-
 lek által. ♦ Ko, HG, fsz: ezt az orvosságot ajánlám; így keresve kere-
 sett áljelek által igyekeztem elidegeníteni őket egymástól.
 176/1 K: kelle ♦ Ko, HG, fsz: kellett
 176/1 K: baráti <kapcsot> érzést ♦ Ko, HG, fsz: baráti érzést
 176/2 K: <szakitánom> vesztegetnem ♦ Ko, HG, fsz: vesztegetnem,
 176/2 K: lelke<ünke> et. ♦ Ko, HG, fsz: lelket.
 176/2 K: <Magamnak kölcsönzém> Kikölcsönzém tehát kocsiát 's <állítam
 tehát> üresen ♦ Ko, HG, fsz: Elkölcsönzém tehát kocsiját, s üresen
 176/3 K: <'s> hogy hirtelen robog<tam>jon <el> midőn a' férj <haza> vé-
 letlen haza jött. ♦ Ko, HG, fsz: hogy hirtelen elrobogjon, midőn a férj vé-
 letlen hazajött. [Vagyis a K első változata ez volt: »'s robogtam el midőn
 a' férj haza jött.«]
 176/4 K: szerencse <szalagot> koszorút ♦ Ko, HG, fsz: szerencsekoszorút
 177/1 K: <kén savannyal> mételytorzsával ♦ Ko, fsz: métely torzsával
 HG: mételymorzsával [Sh.]
 177/1 K: <.....> gyönyörű lovainak serétszemeket ereszték
 füleikbe, ♦ Ko, HG, fsz: gyönyörű lovainak serétszemeket ereszték
 füleikbe,
 177/2 K: es el vesztek <azok is> mind. ♦ Ko, HG, fsz: és elvesztek mind.
 176/4 K: 's hogy érhetett volna engem <legjobb barátnéjakat> legkis[sebb]
 gyanú. — ♦ Ko, HG, fsz: s hogy érhetett volna ezek miatt engem még a
 gyanú árnyéka is?
 178/1 K: <dühöt> üzött vad gyanánt élt <már> csak, – egy
 Ko, HG, fsz: üzött vad gyanánt élt, s csak egy
 178/2 K: <már> <csak>, hogy <én kaczagjak dús győzelemben> győzelmem
 teljes legyen. ♦ Ko, HG, fsz: hogy győzelmem teljes legyen.

- 178/3 K: elébe. ♦ Ko, HG, fsz: elé.
 178/3 K: férfit ♦ Ko, HG, fsz: férfit
 178/5 K: 's kedvezőbb<en>é <válik a Bécsben Kologhírol> alakul Ko-
 lozsira nézve a bécsi vélemény,
 Ko, HG, fsz: s kedvezőbbé alakul Kolosyra a bécsi vélemény,
 178/6 K: <Koroghi> barátja javára le tenni<e>. –
 Ko, HG, fsz: barátja javára letenni.
 179/1 K: és midőn <.....> s még nagyobb meg-
 nyugtatására kivítem hogy Barkóczyval a kert véglugosában össze jöj-
 jön. Akkor ♦ Ko, fsz: s még nagyobb megnyugtatóra kivítem, hogy
 Barkóczyval a kert véglugosában összejöjjen. Ekkor
 HG: ...véglugosában...
 179/3 K: indulatos Márkot tőrrel fegyverkezve <a' kertbe> <köz> hozzájuk,
 Ko, fsz: az indulatos, tőrrel fegyverkezett Márkot hozzájuk,
 HG: ...hozzájuk,
 179/4 K: épen Barkóczy ♦ Ko, HG, fsz: Barkóczy éppen
 180/1 K: E szörnyű ♦ Ko, HG, fsz: A szörnyű
 180/2 K: a' haza <bóldogítására> szentelé. <, és ernyedetlen erővel munkál-
 kodott hivatalába érte. –> ♦ Ko, HG, fsz: a haza ügyeinek szentelte.
 181/1 K, fsz: mindenek előtt ♦ Ko, HG: mindenekelőtt [Bár helyesírásunk sza-
 bályai nem említene kivételt, ezúttal az összetétel két tagját mégis két
 szóba írtuk, mert másképp értelemszavará lett volna. Itt ugyanis 'min-
 denki (más) előtt' értelemben áll, vagyis arról van szó, hogy a gyermek
 elsőként lépett ki a házból, ezt azonban nem lehetett másképp egyértel-
 művé tenni.]
 181/1 K: ki jött, ♦ Ko, HG, fsz: jött ki,
 182/1 K: Azolta el <vonultam> távoztam Tokajról, titkosan éltem két vén
 hű cseléddel
 Ko, HG, fsz: Azóta, távozva Tokajból, titkosan élek két vén cseléddel
 184/1 K: szív, mert ♦ Ko, HG, fsz: szív – folytatá Margit –, mert
 [Valószínűleg Arany tartotta fontosnak jelezni, hogy az elbeszélő egyet-
 len közbevetett mondata után ('Az óra kilencet ütött.') folytatódik Mar-
 git monológja. Ezt bizonyítja az is, hogy a közbevetés előtti rész végén
 idézőjel van (a K-ban ez is hiányzik), vagyis ott a monológ megszakad.]
 184/1 K: kitéplek, hát ♦ Ko, HG, fsz: kitéplek bosszútól megedzett keblem-
 ből! Hát
 184/2 K: mért áldoztam volna <tiz> 12 évet ♦ Ko, HG, fsz: azért áldoztam ti-
 zenkét évet
 184/2 K: ha most gyáván lépnék vissza. – ♦ Ko, HG, fsz: hogy most gyá-
 ván visszalépjek?!
 185/1 K: naponta, ki lestem ♦ Ko, fsz: naponkint, innen lestem ki
 HG: naponként...

185/3 K: csatolta. <El..... vált körében.> – –
Ko, HG, fsz: csatolta.

186/1 K: és csatornákat alkottaták, <'s a' dühöngő> terveim szerint a barátok, dühöngő ár el rontá ♦ Ko, HG, fsz: csatornákat alkottak tervem szerint a barátok, s a dühöngő ár elrontá

186/2 K: tiszta ágat, mely <jószá> Ko<r>lo<ghi>sy jószágait
Ko, fsz: Tisza-ágat, mely Kolosy jószágát ♦ HG: Tisza-gátat...

186/4 K: vidéken.× – – ♦ Ko, HG: vidéken.* ♦ fsz: vidéken.
[A K-ban kereszttel, a nyomtatásban csillaggal jelzett szó után M lap-alji jegyzete következik. A Ko-tól és HG-től eltérően, összkiadásunk korábbi köteteinek elvét követve, ezúttal is itt, a szövegváltozatoknál közöljük a lábjegyzetet.]
K: ×A rétközben még most is fenállnak a hídfők, azon vonalon, melyen Rákóczy Újhelyből Kállóba szokott volt utazni, most víz lepi az egész vidéket, s lápok úsznak rajta. – – ♦ Ko, HG, fsz: A Rétközben még most is fennállnak a hídfők, azon a vonalon, melyen Rákóczi Újhelyből Kállóba szokott volt utazni; most víz lepi az egész vidéket, s lápok úsznak rajta. [Ezt tekintettük fsz-ünknek is, de kivételesen nem a főszövegben, hanem itt közöljük.]

187/1 „Megvesztegettem”. Kétértelmű! A megvesztegetés jelentheti azt is, hogy elcsalogatta Margit a kutyát, de az sem kizárt, hogy megfertőzte, vagyis vesztté tette (pl. egy vesztségben elpusztult állat húásával).

187/1 K: kilestem <ha>, midőn szobáját odahagyta,
Ko, HG, fsz: kilestem, midőn szobáját odahagyta,

187/3 K: és lehellete halált <völt> hozott <körének> környezetének. –
Ko, HG, fsz: s bosszú-leheletem halált hozott környezetének.

188/1 K: <Leányát <.....> fájt még is szívem> Csak egyszer döbbsent meg szívem – leányán –
Ko, HG, fsz: Csak egyszer döbbsent meg szívem... leányán.

188/2 K: szíve <olly> jó volt – ♦ Ko, HG, fsz: szíve oly jó volt,

188/2 K: Márknak volt leánya – kérlelhetlen végzet ♦ Ko, HG, fsz: Márk leánya volt, kérlelhetetlen végzet

190/2 K: hogy ily <isteni lény> remek teremtmény undok romja<ként> gyanánt ♦ Ko, HG, fsz: hogy ily remek teremtmény undok romja gyanánt

190/3 K: ki <gondolni> találni ♦ Ko, HG, fsz: feltalálni,

190/4 K: mindennek ♦ Ko, HG, fsz: miden iránt

190/5 K: <tokaj..> Bécsből, ♦ Ko, HG, fsz: Bécsből,

190/5 K: mellynek szennyében növeltetém Könnyeznem kelle a <.....> bukott angyal felett, de hasztalan – ♦ Ko, HG, fsz: melynek szennyében neveltetém. Könnyeznem kelle a bukott angyal fölött; de hasztalan!...

190/6 fsz: Bosszú, bosszú!...” [Ezúttal sem a Ko-ban, sem HG-nál nincs jelezve, hogy megszakad a monológ, majd – ismét egy közbevetett mondat után – folytatódik.]

191/1 K: Az óra ½10^{et} ütött. – ♦ Ko, HG, fsz: Az óra féltizedt ütött.

192/1 K: most teszed meg <...> 12 évi ♦ Ko, HG, fsz: most élvezed tizenkét évi

192/3 K: csolnak állt, <lámpával> ♦ Ko, fsz: csolnak állt, ♦ HG: csónak állt,

192/3 K: <kik> s Margittal ♦ s Margittal

192 után XII [A fejezet a K-ban egy hosszabb áthúzott résszel kezdődik a 16. főlíó verzóján, amely a 18. főlíó rektóján folytatódik. Az előbbi szövegrész végének és az utóbbi kezdetének határát három csillaggal jelöltük. Ugyancsak ezt a jelet használtuk a 18. főlíó rektójának végén. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár a szöveg itt is folytatódagos, a korábbi oldalak törlésével ellentétben, nincsen áthúzva. A 'Margit' szó közepén ér véget a több oldalas törlés. A 18. főlíó rektójánál nem véletlenül maradt el a törlés: innentől kezdve ugyanis, számos részleges törlés ellenére a K végső változatával egyezik a szöveg. Mi is a szó felélni szakítottuk meg a szöveget, mert a 'git' szótag már fsz-ünkhöz tartozik.]
Ko<r>lo<gh>zsi és Lóra a háló teremben voltak.
Minden csendes volt – körül a' virágok illatoztak. –
Most – most már enyém vagy mond Ko<r>lo<gh>zsi szenvedélylyel, most már beszélheted titokszerű sorsodat. – –
Milly nyugtalan vagy mond a' lány mosolygva, nem is vetkőzhetem, addig nem beszélek, míg kebleden nem nyugszom. –
Úgy hát nem kérdezek egy szót is, csak siess, siess nyugtalanokodék Ko<r>lo<gh>zsi, ládd, én már fekszem. – – De milly kábitó szag ez, fejem igen fáj – szemeim kápráznak.
Én is szédülök mond a' lány – idegeim lankadnak – –
Jössz már Lórá! – nyugtalanokodék Márk. –
<..... mosom előbb, mindjárt nálad leszek óh mosdó már is vagyok –>
Óh hadd öleljelek meg nemtőm! ki újra kibékíteni jövel a' világgal. – –
Óh jaj Márk, milly <pokoli tűz égeti arczomat? –> gőz, melly olly rémitő súllyal üli kebelmet – el kábulok – Márk segíts!
Nekem is erőtlénül hullanak le karjaim kedvesem, valami bűv erő fátyolozza el eszméletem – –
A háló terem ajtajának kettőt fordult kulcsa. –
Mi ez mond Ko<r>lo<gh>zsi figyelve.
A szél zörget ajtónkon kedvesem, és te azt hallgatod ahelyett, hogy hölgyedet ölelnéd? – – <Óh!>
Ládd én olly szokatlan vagyok még a' bódogságban, viszonzá Márk, most is rémeket keresek midőn bódogságomban kel[***]lene merül-nöm. – De már a' gőz kiálthatatlan lesz. –

Ko<r>lo<gh>zsi Márk! szóllott egy hang kívül, 's az ajtó megzördült,
Ko<r>lo<gh>zsi Márk! Csak merülj el merülj bölcdogságod érzetébe,
és hölgyed <.....> arcától szívde be a rothadást csókjaiddal. – – –
Tudd hogy ezt mind <K>Coronaro Margit tevé, a' jósnő ki sorsodat elő-
re meg mondta, 's be tölté. – – –

Mi ez mond Ko<r>lo<gh>zsi kiugorva ágyából, mi hangok! a' pokol
játsszik-é velem? –

Nézd meg hölgyedet, öleld meg, és kárhozz el vele, folytatá kint Mar-
git. –

Ko<r>lo<gh>zsi kábultan tántorgott az éji mécshez, hölgyének képé-
be világított, és meg kövült a' borzadásnak <..... – Mintha> az arc
elváltozott volna, <[itt másfél sornyi törléssel olvashatatlanná tett
szövegrész következik]> eddig észre nem vett rettentő hasonlat, rég el-
temetett bűn tanúja támadt abban a siri hangokra.

Ko<r>lo<gh>zsi kimeredt szemekkel néze – szava nem vólt.

Hölgyednek külseje <még> ugye angyali kezdé újra Margit kívül, de
belseje! <folytatá>. Ő Tokaj utcáinak szennyes kéjhölgye vólt. És
ezt mind Koronaro Margit tevé, ki nődet ártatlanúl gyilkoltatá meg ve-
led, és sorsodat vezette. – –

Valót beszél-e a' nő! szóllj mert megfojtlak ordított Márk magánkívül
ragadva meg hölgyét. –

Valót suttogá ez elfojtva. Én ártatlan eszköz vóltam terveiben. Kele cse-
lekednem – – ne ölj meg. –

Isten egy villámodat üdvömré, hadd morzsoljem el e két gonoszt. – Hát
egy Ko<r>lo<gh>zsi Márkot illy gyáva féreggő bir-é silányítani egy
nő.

Keresve tántorgott a szobában – óh fejem – nem birok egy tört, vagy
újaimmal öllek meg.

Ó ne ölj meg, ne ölj meg rimánkodék Lóra, – olly ifjú vagyok még meg-
halni – – –

Ő nem fog meg ölni mond Margit mélyen. Ko<r>lo<gh>zsi Márk nem
fogja saját leányát megölni. –

Tudd hogy lányod nem fült a' tóba, Koronaro Margit rabolta el, és ne-
velteté azzá a' mi. – Margit, ki élted minden virágít le aszalta, mint a'
sirokkó.

Óh rettentő nő! óh rettentőbben ítélő ég! Margit Mar[***]

- 193/1 „Kolosy”. A K-ban a XII. fejezet a 17. fólió verzőján kezdődik, majd a
rektóján folytatódik (a közgyűjteménybe kerülés után a lap számozását
itt elvették), s a jelek szerint ez egy későbbi, az elbeszélés első változa-
tának megírása utáni betoldás. Erre abból következtethetünk, hogy a K-
ban a 'Koloszi' név mindenütt 'Kologhi'-ból lett javítva, itt viszont már
a 'Koloszi' névalak szerepel.

193/2 K: olly soká <meg fásúlt> fásúlt vólt keblébe
Ko, HG, fsz: oly sokáig fásult keblébe

193/3 K, Ko, fsz: lányt ♦ HG: leányt

193/5 K, Ko, fsz: elválasztá ♦ HG: elválasztá [Sh.]

193/6 K: mely<ben> meleg s jól világított <szoba> szobájában <szőnye>
várt reá, <hogy> <hol> melyben kedvesét egészen magáénak <mond-
hatja> nevezheté.

Ko, HG, fsz: mely egész kényelemmel várt reá meleg és jól kivilági-
tott szobájában, hol kedvesét egészen magáénak nevezheté.

193/8 K: mindaddig <csalóka tengeren> kincseivel csalóka tengeren jár,
Ko, HG, fsz: hogy kincseivel mindaddig csalóka tengeren jár,

193/8 K: <száz veszély> vihar ♦ Ko, HG, fsz: vihar

193/9 K: melyben nem rabolja őt meg többé senki. –

Ko, HG, fsz: hol nem rabolhatja már meg többé senki.

195/1 K: mond ♦ Ko, HG, fsz: úgymond

197/1 K: pillantatot ♦ Ko, HG, fsz: pillanatot

197/2 K: ott tapadtak ♦ Ko, HG, fsz: odatapadtak

197/3 K: meg ragadta a kis ékszer – a másikkal

Ko, HG, fsz: a kis ékszer ragadta meg, míg a másikkal

197/4 K: hogy <több> világosság ♦ Ko, HG, fsz: hogy világosság

200/2 K: át változott. – <Koloszi arcáról eltűnt a felgerjedett emésztő szen-
vedély emésztő lángja – fájó s mégis édes emlékezet mint ezüst felhő
szállott helyette homlokára helyébe.> ♦ Ko, HG, fsz: átváltozott.

201/1 K: küzdött a keserű ♦ Ko, HG, fsz: küzdött egymással a keserű

201/3 K: helyébe fájó ♦ Ko, HG, fsz: helyébe a fájó

201/3 K: szállott. ♦ Ko, HG, fsz: szállt.

203/2 K: elragadtatással ♦ Ko, HG, fsz: elragadtatásában:

[M új sorba írta (bár nem új bekezdésbe) Kolosy ezt követő szavait, a
Ko és HG viszont nem, s mind a korábbi, mind az ezt követő részekből
eltérően, gondolatjelet se tettek az elhangzott mondat elé. Fsz-ünkben
– az egységesítés és egyértelműség jegyében – új bekezdést és gondo-
latjelet használtunk.]

205/1 K: a szobában ült egy zseleszéken, ♦ Ko, HG, fsz: a szobában ült,

205/1 K: <s> fejét ♦ Ko, HG, fsz: s nehéz fejét

206/1 K: most már fejtse meg ♦ Ko, HG, fsz: most fejtse már meg

206/2 K: a' <szobából> házból. – ♦ Ko, HG, fsz: a házból.

208/1 K: <Koloszi> Lóra ♦ Ko, HG, fsz: Lóra

209/1 K: mig <emlék> nekem csak ♦ Ko, HG, fsz: míg nekem csak

214/2 K: hogy <ronda vágyadat> kielégítsed ronda vágyadat –
Ko, HG, fsz: hogy kielégítsed buja vágyadat!

215/1 K: Vissza járnak-e <hát> ♦ Ko, HG, fsz: Visszajárnak-e

215/2 K: bocsájtani ♦ Ko, HG, fsz: bocsátani

218/2 K: szennyes kéjhölgye ♦ Ko, HG, fsz: aljas hölgye

312

218/4 K: és <sorsodat vezettem> életvirágaid' ♦ Ko, HG, fsz: és életvirágaid
 220/1 K: Valót beszél-e e' nő? ♦ Ko, HG, fsz: – Valót beszél e nő?
 220/2 K: ordított <Márk> Lórát ♦ Ko, HG, fsz: ordított Lórát
 221/1 K: suttogá ez elfojtva, Ko, HG, fsz: suttogá ez.
 222/1 K: Margit <megh> régen meghalt –
 Ko, HG, fsz: Margit régen, régen meghalt,
 222/2 K: El véletek! ♦ Ko, HG, fsz: El veletek!
 222/2 K: érzem búbájós mesterségeket,
 Ko, HG, fsz: Érzem búvös mesterségeket,
 223/1 K: nem *fült* ♦ Ko, HG, fsz: nem fulladt
 224/1 K: Margit <....> saját leányodat tetted semmivé <meg>.
 Ko, HG, fsz: Margit, Margit!... Saját leányod tetted semmivé!
 [Ez az a hely, ahol a 'Margit' szó második szótagja a 17. fölió rektójá-
 nak is és a 18. fölió rektójának is a folytatása.]
 224/2 K: megmentém ♦ Ko, HG, fsz: mentém meg
 224/4 K: érkezém ♦ Ko, HG, fsz: érkeztem,
 224/5 K: felgondolám. ♦ Ko, HG, fsz: felgondoltam.
 224/5 K: megostorozott ♦ Ko, HG, fsz: megbüntetett
 224/5 K: ten leányodat ♦ Ko, HG, fsz: ten leányod
 226/2 K: de <esküszöm> oly igazán mint <üdvöt reménylek> isten könyörül-
 letét reménylem leányodat neveltem.
 Ko, fsz: de oly igazán, mint Isten könyörületét reménylem, leányodat
 neveltem. ♦ HG: ...leányodat neveltem.
 227/1 K: Istenem ordíta Margit, ♦ Ko, HG, fsz: – Ah, egek! – ordítá Margit.
 226/2 K: nem lehet, nem lehet, vas tábláit én készítetém, ♦ Ko, HG: Nem lehet,
 vas tábláit én készítettem el, ♦ fsz: ...készítettem el,
 [A Ko és HG szövege is félrevezető. Margit nem volt kovács, nem készí-
 tette, hanem másokkal készítette el a vastáblákat. Ez a K-ból is egyértel-
 műen megállapítható, jóllehet ott is hiányzik egy 't' betű, hiszen, ha
 Margit készítette volna, akkor a 'készítém' alak szerepelne a K-ban.]
 229/1 K, Ko, fsz: dőbörögve ♦ HG: dűbörögve
 229/2 K: egész erőből. – ♦ Ko, HG, fsz: egész erejéből.
 230/1 K: Márk töredezeve – <átok – egy nő Ko<r>lo<gh>zsit a' hőst – óh –
 óh> – – óh – oh – ♦ Ko, HG, fsz: Márk töredezeve –, ó, ó...
 231/2 K: átkozódott és sirt – – de szavára már nem felele senki
 Ko, HG, fsz: átkozódott, sirt, de szavára már nem felelt senki.
 232/1 K: öltözzékkal ♦ Ko, HG, fsz: öltözzettel
 233/1 K: kapta <adományban> királyi adományul.
 Ko, HG, fsz: kapta királyi adományul.
 234/1 K: éjszakákon ♦ Ko, HG, fsz: éjszakán
 235/1 K: néhányszori ♦ Ko, fsz: néhányszori ♦ HG: néhányszor való

KRÓNKA KÉT PÉNZDARAB SORSÁRÓL

K: MIKL 434. – QH 2074.

[A K-ban M több helyen is aláhúzott egy-egy szövegrészt, ezt HG-hoz hasonlóan, az elterjedt konvenció szerint kiemelési szándéknak tekintet-
 tük, és annak megfelelően – esetünkben kurzívval – jelöltük. A törlések
 többségét technikai okokból nem tudtuk jelezni. Az esetek jelentős ré-
 szében ugyanis olyan eszközt használt M, amely olvashatatlaná halvá-
 nyította a korábbi változatot, másutt pedig vastag hullámvonallal tette
 lehetetlenné a rekonstrukciót. Az 1. és 2. fölió közé számozatlan (talán a
 gyűjtemény által utólag behelyezett) fölió került, felül a ceruzairású
 'Cronika két pénzdarab' utalással. Valószínűleg nem M-től származik: a
 'k' betű eltérő hurkolásmódja mellett erre következtethetünk abból,
 hogy az első szó (helyesírási hibás) alakja két ponton is eltér a cím-
 től. Alatta viszont a tintairású vers már M-autográf. (MK 9. 107. [300]
 [ÉS SZELÍDEBBEN SZÓL AZ ÚR...].) A fölió verzóján, egy bevonalkázott
 részen íráspróbák, alatta haránt (ceruzával áthúзва): <A végrendelet bi-
 zonyítására halottal integettetn[ek]>.]

Címoldal: [idegen kézírással:] Madach ¹/₂ bör [alatta:]

Aranyiné mint lány lánygyermeket szült, hogy aranyi elvegye a' bá-
 nyász fiával kicseréli, 's viola így aranyi leánya. –

Cím: K: *Chronica* két pénz darab sorsáról [alatta, jobb szélén:] 18.. Ja-
 nuar 15^{én} [alatta:] <Kaukáznál – ..ar..a vidékén.> [alatta középen feje-
 zetcím:] 1^ő ♦ HG, fsz: Krónika két pénzdarab sorsáról / 18.. január 15. / 1

1/2 K: zokog <mint csalott szív első fájdalma>. A' <völgyfenéken> háttér-
 ben ♦ HG, fsz: zokog. A háttérben

1/3 K, fsz: s mint ♦ HG: mint

1/4 K, fsz: fedeleiken ♦ HG: fedelükön [Olvasási és egyeztetési hiba! Több
 viskónak nem lehet egyetlen fedele!]

3/2 K, fsz: a völgy ♦ HG: e völgy

4/1 K, fsz: kincset ása ♦ HG: kincset ássa

5/5 „marad mintig.” A K-ban itt több szó is olvashatatlan; jobb hí-
 ján fsz-ünk is HG-t követi.

6 előtt K: 2^{ik} ♦ HG, fsz: 2

7/2 K, fsz: téteték ♦ HG: tétetik

8/1 K, fsz: bényomástól ♦ HG: benyomástól

9/1 K: A' lány, atyja elkéült ajkai' fölé <be> ♦ HG: A lány atyja elkéült
 ajkai fölé ♦ fsz: A lány, atyja elkéült ajkai fölé

[Bár a mai helyesírás szerint is mellőznünk kellene a vesszőt, ezúttal
 mégsem ezt tettük, hanem a K-ot követtük. A kétértelmű mondatot M
 korában még egyértelművé lehetett volna tenni a megfelelő toldaléko-
 lással: 'A lány atyjának (elkéült ajkai fölé hajolt)' vagy 'A lánynak az

atyja (valakinek az elkékült ajkai fölé hajolt)’. A zavaró kétértelműséget csak egy nem helyénvaló vesszővel tudtuk feloldani.]

11/1 K: mond<á> ♦ HG, fsz: mond

12/2 K: ezüstpénzt dobott bére fejében. – ♦ HG, fsz: *ezüstpénzt dobott bére fejében.* [Az aláhúzást, mivel ugyanattól a tolltól származik, mint az aláhúzott szöveg, HG-val egyetértésben a kiemelés jeleként értelmeztük, s ennek megfelelően kurzívval közöljük. A továbbiakban az ilyen esetekre nem térünk ki a szövegváltozatokban.]

14/3 K, HG: *lélekisméret* ♦ fsz: lelkiisméret

14/5 K: <a> köszvénye ♦ HG, fsz: köszvénye [A K-ban az ’e’ a névelő törlését követő utólagos betoldás.]

14/6 K, fsz: ajkihoz ♦ HG: ajkához

14/7 K: <rajta> azon ♦ HG, fsz: azon

16/3 K: ha oltára le dül: ♦ fsz: ha oltára ledül: ♦ HG: ha oltára *bedül*,

16/4 K: *ki pusztul* <belőle> minden ♦ HG, fsz: *kipusztul* minden,

16/4 K, HG: orfészeknél. ♦ fsz: orvfészeknél.
[A régies szó régen kikopott nyelvünkéből. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* X. kötetének utalója: ’or ld. orv’ (5. oldal), majd a 12. oldalon példát is találunk a szó használatára. Az ’orfészek’ nyilván az orvtámadás előtti búvóhelye a támadónak.]

16/9 K: könyűen ♦ HG: *könnyűin* ♦ fsz: könyűjén

16/9 K, fsz: örvényébe ♦ HG: örvényibe

16/9 K: Aranyi <abba rohant> is ♦ HG, fsz: Aranyi is

16/1 K, fsz: mi javulást ♦ HG: javulást

24/6 K: nőszült ♦ HG, fsz: nőszült

24/7 K, fsz: társalgásilag ♦ HG: *társaságilag* [Félreolvasás!]

25/2 K, fsz: délutánjuk ♦ HG: délutánjuk [Következetlen eljárás! Mivel előzőleg a ’mindhármoknak’ szót nem módosította HG, ezért ezt a szót se lett volna szabad!]

25/2 K: össze törött [A kettőzés föléhúzással jelölve] ♦ HG, fsz: összetört

26/4 K, fsz: „Ha e láz nehány ♦ HG: *Ha e láz néhány* [A belső monológ a K-ban idézőjellel kezdődik és végződik; HG-nál összerosódik az elbeszélő szavaival.]

27/1 K: gazdá<já>nak ♦ HG, fsz: gazdának

30/3 K, fsz: felemelkedék ♦ HG: felemelkedett

30/5 K: így <így beszélt> szólt ♦ HG, fsz: így szólt:

31/2 K: férjfiút ♦ HG, fsz: férfiút

31/5 K, fsz: béesett, ♦ HG: beesett,

31/5 K, fsz: borzadt a ♦ HG: borzadt e

31/6 K: bánatára – <Pistájára gondolt> – mert ♦ HG, fsz: bánatára, mert

31/6 K: gondot [!] ♦ HG: gondol ♦ fsz: gondolt

32/1 K: <Új év kezdődött a’ régi nyomorban. Ezalatt a> De folytassuk HG, fsz: De folytassuk

32/2 K: <többször> sokszor ♦ HG, fsz: sokszor

35/1 K, fsz: nehezkedő ♦ HG: nehezkedő

44/2 K, fsz: megfizethető ♦ HG: megfizetheti

45/1 K: Imádi<, a> földesúr ♦ HG, fsz: Imádi földesúr

56/1 K: <Egy hónap elmúlt.> Új hónap kezdődött a régi nyomorban.
HG: Új hónap kezdődött a régi nyomorban.
fsz: Új hónap kezdődött a régi nyomorban.
[Nagyon valószínű, hogy M itt ’hónap’ értelemben használta a ’holnap’ szót. Ellene szól ugyan, hogy ilyen esetben általában (miként a törölt mondatban is) hosszú ’ó’-val írta, mellette szól viszont, hogy a törölt mondatban csakis hónapként értelmezhető a szó, továbbá az, hogy az előző rész január 15-én, ez pedig február 13-án játszódik, vagyis nagyjából egy hónappal később. Kicsit zavaró, hogy egy hónap ugyan valóban eltelt, de a hónap kezdete már viszonylag régen volt; a törölt változat egyértelmű volt, s az teszi egyértelművé az értelmezést is.]

59/3 K, fsz: s mégis ♦ HG: és mégis

69/1 K: egyház férjfi, ♦ HG: egyház férfi, ♦ fsz: egyházférfi,

80/1 K: gondolat<fonalat>ot ♦ HG, fsz: gondolatot

80/3 K: is <a> vállára ♦ HG, fsz: is vállára

82/1 K: <a’ fej kezd menteni.> – a’ fejnek kell mentenie. –
HG, fsz: a fejnek kell metenie! [Az értelmezés megkönnyítésére módosítottuk a K-ban olvasható szöveget. A javított szövegrész formailag így néz ki: a’ fejnek ke<zdi>ll mentenie. –]

83/2 K, fsz: köztök ♦ HG: köztük

83/3 K: pöhöl<y>párna ♦ HG, fsz: pöhölpárna [Vagyis pehelypárna.]

85/2 K, HG: *ürben* meredt, ♦ fsz: ürbe meredt,

89/5 K: nem me[?]t. – ♦ HG: nem mert. ♦ fsz: nem ment. [A K-ban a kérdéses betű valóban inkább ’r’-nek olvasható, de mert így a mondatnak nincs értelme, az ’n’ mellett döntöttünk.]

91/1 „Tán nem is kerül [sor] a végső eszközökre.” Nyilván kimaradt valami, mert a ’sor’ szó elhagyásával a mondatnak nincs értelme. Ez tehát a legvalószínűbb kiegészítés.

92/3 K, HG: melyen ♦ fsz: melyen, [A vesszőt a mondat szerkezet értelmezése kívánta meg. Az utána következő szövegrész ugyanis (’emberi méltóság gúnycakájára’) közbevetés a ’Talán a pokol nyomta rá csókját, melyen, [...]’, fonák társadalmi állapotunk bűnmarása vérzett.’ mondatban.]

96/2 K: férjfiú ♦ HG, fsz: férfiú

96/2 K, fsz: köztök ♦ HG: köztük

96/3 K: szöll. ♦ HG: szólt. ♦ fsz: szól.

98/2 K: de szeme <egy ezüst> két pénzen akadt fel, <mellyre> egy ezüstön HG, fsz: de szeme két pénzen akadt fel, *egy ezüstön* [Mivel a K aláhúzással kiemelt részeit HG-hoz hasonlóan kurzívval adtuk vissza, így az eltéréseket ezúttal aláhúzással kellett kiemelnünk.]

100/2 K: i<j>edt ♦ HG, fsz: ijedt
 106/1 K, fsz: feledé ♦ HG: feledi
 109/1 K, fsz: e semmiházit! ♦ HG: a semmiházit!
 111/1 K: hó/napja ♦ HG, fsz: hónapja,
 113/1 K: szerető<j>ét ♦ HG, fsz: szeretőjét
 114/2 K, fsz: fenyíté. ♦ HG: fenyíti.
 117/1 K: örömkönyűk ♦ HG: örömkönnyűk ♦ fsz: örömkönyűk
 118/2 K: Az ítéletpróbák elégtelenségéből, felmentőleg hangzott;
 HG: Az ítélet próbák elégtelenségéből felmentőleg hangzott,
 fsz: Az ítélet, próbák elégtelenségéből, felmentőleg hangzott;
 [‘Az ítélet [...] felmentőleg hangzott;’ végén a K-ban szereplő pontos-
 vessző egyértelműbben jelzi, hogy tagmondatok határáról van szó,
 mintsem a vessző. Másfelől a közbevetést vesszőkkel kell elhatárol-
 nunk, másképp a mondat félreérthető, ill. értelmezhetetlen. A K-ban
 az egy szóba írt ‘ítéletpróbák’ különösen értelemzavaró!]
 119/3 K: ‘s ha <élte> ifjúsága ♦ HG, fsz: s ha ifjúsága
 122/1 K: Egy hó/napja ♦ HG, fsz: Egy hónapja,
 122/1 K: Egy hó/napja, ♦ HG, fsz: Egy hónapja,
 122/4 K, fsz: néki, ♦ HG: neki,
 122/6 K: férjfiak ♦ HG, fsz: férfiak
 123/1 K, fsz: +++ város ♦ HG: X. város
 124/4 K: fáradság ♦ HG, fsz: fáradság
 125/1 K: szunnyad<t>, századév, ♦ HG, fsz: szunnyad, századév,
 [M szóhasználatát, bár ma már értelemzavaró, HG-hoz hasonlóan meg-
 hagytuk. A ‘századév’ itt nem az évnek a század részét jelenti, hanem
 száz évet, vagyis egy évszázadot. Elvileg persze az évszázadot is érthet-
 nénk az év 1%-ának; nyelvhasználatunk tehát önkényes, amikor (ma
 már) eltérően értelmezzük a két szót. Egyelőre (2020-ban) az ‘évszázad’
 honosodott meg nyelvünkben a száz évnyi időtartamra, a ‘századév’
 pedig az év század részére.]
 125/2 K: miólta ♦ HG, fsz: mióta
 127/4 K, fsz: ölkbe ♦ HG: ölkbe
 127/5 K: férjfi társasággal. ♦ HG, fsz: férfitársasággal.
 128/2 K, fsz: melyen éhség ♦ HG: melyen az éhség
 134/1 K: <mutatott> intett ♦ HG, fsz: intett.
 142/1 K: utóérhetlen ♦ HG: utólérhetetlen ♦ fsz: utólérhetlen
 142/2 K: biztosítása <végett>. ♦ HG, fsz: biztosítása.
 142/3 K: védetteitől <is> ♦ HG, fsz: védetteitől
 147/2 K, fsz: jogát ♦ HG: jogait
 151/1 K: <a> fülétől ♦ HG, fsz: fülétől
 151/3 K: ismért<t>, ♦ HG, fsz: ismér

153/3 K: – és meggyógyulna. – ♦ HG: – meggyógyulna. ♦ fsz: meggyógyul-
 na. [Igazat adtunk HG-nak: a kötőszó itt értelemzavaró.]
 154/2 K, fsz: nem hitt szemének; ♦ HG: nem hitt a szemének;
 159/1 K, fsz: +++ város ♦ HG: X. város
 158/6 K: tartanák tán nászt, ♦ fsz, HG: tartanak tán nászt
 [A K így nem értelmezhető. Vagy ‘tartanak tán nászukat’, vagy ‘tarta-
 nak tán nászt’. HG-hoz hasonlóan döntöttünk.]
 158/8 K: féktelen ének’ s dühös ugrálásra ♦ HG: féktelen ének s dühös ugrá-
 lásra ♦ fsz: féktelen ének- s dühös ugrálásra [A ‘féktelen énekre és düh-
 ös ugrálásra’ kifejezésben a ‘-re’ elhagyását M aposztróffal jelezte, mi
 kötőjellel tettük ugyanezt. De a félreértés elkerülésére mindenképpen je-
 lezni kell a hiányt!]
 160/4 K, HG: roncsolt arcán rezgő egy sugárban volt még írva
 fsz: roncsolt arcán egy rezgő sugárban volt még írva
 [A K szórendje annyira hibás, hogy az már az értelmezést is csaknem
 lehetetlenné teszi.]
 162/1 K: <király> császár ♦ HG, fsz: császár
 175/2 K, fsz: Mindég ♦ HG: Mindig
 178/2 K, fsz: megpuhítom hátát! ♦ HG: megpuhítom a hátát!
 183/2 K, fsz: odadja ♦ HG: odaadja
 184/2 K, fsz: helyze ♦ HG: helyeze
 186/1 K, fsz: fénycsillaga ♦ HG: fényes csillaga
 188/1 K: kormányfő<j>fi ♦ HG, fsz: kormányférfi
 188/3 K: égete<tt> ♦ HG, fsz: égete
 189/1 K: <nyersz> lelsz. ♦ HG, fsz: lelsz.
 192/4 K: családból nősült. ♦ HG, fsz: családból nősült.
 192/5 K, fsz: A másikat ♦ HG: A másikat
 193/1 K: ere<j>éből ♦ HG, fsz: erejéből
 195/1 K, fsz: szóla ♦ HG: szólt
 201/2 K, fsz: +++ városát: ♦ HG: X. városát,
 211/2 K: össze kapargatok. ♦ HG, fsz: összekuporgatok.
 212/1 K, fsz: gyaníthatott ♦ HG: gyanított
 213/1 K, fsz: görbedt ♦ HG: görbe
 218/5 K, fsz: vagyonnal is pótolni ♦ vagyonnal pótolni
 220/1 K: holnap, ♦ HG, fsz: hónap,
 227/2 K, HG: melyben ♦ fsz: melybe
 227/6 K: hó/napja ♦ HG, fsz: hónapja
 229/1 K: sohsem ♦ HG: sohasem ♦ fsz: sosem
 239/2 K: ifiu ♦ HG, fsz: ifjú
 256/1 K, fsz: rólok ♦ HG: róluk
 258/1 „Rajtok ezer bűn s átok súlya feketlik.” A K-ban a szöveg utáni aláírás:
 ‘Ács Sebestény’. Nem tudjuk, miért írt M álnevet a mű végére, és azt
 sem, hogy honnan vehette. (Az eddig megismert K-aiban sehol máshol

nem leljük ezt a nevet.) A Sebastianus keresztnévnek az elterjedtebb magyar megfelelője a Sebestyén. A protestánsok azonban előszeretettel fordították meg itt is a két hangot (vö.: keresztény kontra keresztýén). A kor híres sebésze, M kezelőorvosa, az evangélikus Kovács Sebestény Endre is így használta.

HÉTKÖZNAPI TÖRTÉNET

K: MIKL 436. – QH 2071.

- 2/6 K: a fel a ♦ HG, fsz: fel a [A K-ban az első névelő elírás.]
 6/2 K: állat s növény országa ♦ HG: állat- és növényországa ♦ fsz: állat- s növényországa
 9/2 K, fsz: orosz lány, ♦ HG: orosz lány,
 9/7 K: <taposandja> birandja ♦ HG, fsz: bírandja,
 10/2 K: egy Atilla egy mahomet ♦ HG: egy Attila, egy Mahommet
 fsz: egy Attila, egy Mohamed
 10/4 K: egy Atilla egy mahomet ♦ HG: egy Attila, egy Mahommet,
 fsz: egy Attila, egy Mohamed,
 10/4 Az utolsó négy bekezdés (vagyis a 'Kihamvadnak a tűzokádók,...' résztől kezdve a 'túlelmelkedjék.'-ig) a K szélén vörös írónnal megjelölve, és haránt mellélírva: 'Memento moriba'. Ilyen című művét nem ismerjük M-nak, sőt: verseiben a 'memento' szó egyáltalán nem fordul elő.
 11/5 „ősfátum többé.” A K-ban ezután áthúzott sorkezdett: ' <Lakosai közül a világ polgárisodás >'. A lapszálon folytatódik a szöveg. Ugyancsak a lapszálon a bekezdés vörös írónnal megjelölve, és haránt mellélírva: 'egy Régi házra'. Ez viszont az MK 105. 59. oldalán kezdődő vers ([117]-es sorszámmal), amelyről az MK 105. bevezetésben ezt írtuk: „Minden jel szerint a gácsi [ma: Halič] Forgách-kastélyról van szó, amelynek a költő gyakran volt a vendége, hiszen a kastély több lakójával is jó viszonyban volt. Az egyik versszak az, ami árulkodó: *Gyári munka csörtetése hallik, / Hol hajdanta fegyver csattogott. / Szörnyű harcok büszke bajnokának / Ünokája rőföt forgat ott.* Gácson Madách idejében az ország egyik legnagyobb posztógyára működött.” (MK 105. 27.)
 13/1 „Az órjási gúlák...”-tól kezdődően a III rész elejéig a K lapszálon vörös írónnal megjelölve a szöveg, mellette haránt: 'Memento moriba'. Mint már volt róla szó: ilyen című művét nem ismerjük M-nak.
 14/2 K: őskör ♦ HG, fsz: őskor [A K-ban valószínűleg elírás.]
 14/4 A K-ban a 'fogalma többé.' után áthúzott szövegrész: <Igy enyész körülünk a' regényes a kitűnő <igy> egyéni, így terjed a középszerű egyhangú unalmas, oltár tűzhely körül s a' szellemvilágban. A <pól> világ polgárosodás elnyel minden tarkaságot, mit nemzetiség, érdek küzdelem, bonyolult hisztóriai fejlődés egyéniség teremtett, még az öltözet szemgyönyörködtető változékonysága is elmerül az egyén átalánosítás-

ban sötét jellemtelen egyhangúságba, melly dönti a magast, a büszkét, emeli a szerényt, a sülleddett. > [Ez a szövegrész, némileg átalakítva, az előző oldal lapszálon leírt és odatartozó szöveg lett.]

- 15/1 K, fsz: órjás ♦ HG: óriás
 15/6 K, fsz: keblök ♦ HG: keblük
 16/1 Az „Így enyész körülünk...” kezdetű mondat mellett a lapszálon grafit ceruzával: 'egy Régi házra'. Magyarázata lásd a 11/5-nél!
 17/1 K: <egys> végre ♦ HG, fsz: végre
 18/6 K: lebbentett ♦ HG, fsz: lebbentetett [Meglehet, csupán a lap széléig írt sorok miatt nem maradt hely a szóvégnek a K-ban. Erről nem M tehetett. Bizonyos jelekből ítélve utólag, a gyűjtemény kötetészeti munkájának esett áldozatul a lapok belső, a kötés gerincénél lévő széle.]
 18/7 K, fsz: kedveért ♦ HG: kedvéért
 20/5 K: <tétet képezet, milyennel az életben mégis gyakran találkozunk> valami félénkség neme ♦ HG, fsz: valami félénkség neme [A K-ban az 'ellentétet' szónak csak a második fele lett áthúzva; az áthúzatlan szókezdett a lapszáli javításnál folytatódik.]
 20/6 K, fsz: gondolatára ♦ HG: gondolataira
 20/6 K: de nem <olly> azon ♦ HG, fsz: de nem azon
 20/8 K: <.....> kora őszülő ♦ HG, fsz: kora őszülő,
 [A K-ban áthúzott szó talán 'gyér', de az is lehet, hogy a 'gyorsan' kezdete, amelynek vége a lapok utólagos bekötése miatt itt sem állapítható meg.]
 21/1 K: <A nő> A' férjével egykorú nő ♦ HG, fsz: A férjével egykorú nő
 21/3 K: öltözte halmozott <czifra> s izléstelen volt. ♦ HG, fsz: öltözte halmozott s izléstelen volt.
 22/3 K: e nő <t>re észrevét <len>eled <hagyd el haladni> nincsen
 HG, fsz: e nőre észrevétele nincsen?
 [A K első változata: 'e nőt észrevétlen hagyd elhaladni'.]
 23/1 K: <..... Péter> szólt Géjza hirtelen s rejtett zavarral
 HG, fsz: szólt Géjza hirtelen s rejtett zavarral
 23/2 K: <mi mulattató lenne> a társaság <múlattatására> mulatságára.
 HG, fsz: a társaság mulatságára.
 24/1 K: <szólt> vágott közbe ♦ HG, fsz: vágott közbe
 25/2 K, fsz: ⁹⁹/₁₀₀-ába ♦ HG: ⁹⁰/₁₀₀-ába
 25/2 K: ajándokainak ♦ HG, fsz: ajándokaiknak
 [HG-vel egyetértésben a 'kik'-hez igazítottuk az igét. A K-ban eredetileg a 'Bolykiné' után állt a szó, ez a magyarázata az egyes számnak, csak a betoldás után vált volna szükségessé a módosítása, amit M elmulasztott megtenni.]
 25/4 K: meg <menti> óvja őt ♦ HG, fsz: megóvja őt,
 26/1 K: <.....> Laczi ♦ HG, fsz: Laci
 26/2 K: <Még pedig> annyira, ♦ HG, fsz: annyira,
 320

27/2 K: tartóztatja vissza <szenvedély> indulatkitörését. ♦ HG: tartóztatja vissza indulatkitörését. ♦ fsz: tartóztatja vissza indulatkitörését.

28/1 K: <eg> mozgás ♦ HG, fsz: mozgás

29/2 K, fsz: delejtője ♦ HG: delejtője

33/2 K, fsz: érdekeseb ♦ HG: érdekesebb

33/2 K: <Vilmos> László ♦ HG, fsz: László,

34/1 K: <Vilmos> Laczi ♦ HG, fsz: Laci

35/1 K: felelt <Vilmos> ez ♦ HG: felelte ez ♦ fsz: felelt ez

35/1 K, fsz: ilyes ♦ HG: ilyen

43/2 K: a szerelem <világa> csak ♦ HG, fsz: a szerelem csak

43/3 K: A <férfi>-z ifjú ♦ HG, fsz: Az ifjú

43/4 K: A férfiú <tettekre nyílt életében> cselekvő életútján
HG, fsz: A férfiú cselekvő életútján

43/6 K: lét<ében>-e alatt ♦ HG, fsz: léte alatt

44/1 K, fsz: a nő sem ♦ HG: a nő nem

44/4 K, fsz: röpkény, ♦ HG: repkény,

45/1 K, HG: Vilmos ♦ fsz: László [Az előzőekben a név mindenütt 'László'-ra, ill. 'Laci'-ra lett javítva, itt nyilván csak tévedésből maradt meg.]

46/2 K: <Mostani> Eddigi ♦ HG, fsz: Eddigi

46/3 K, fsz: érték ♦ HG: értük

46/3 K: elégtétet, <mint hogy> ♦ fsz: elégtétet, ♦ HG: elégtételt,

46/4 K: <kifogásra> gáncsra ♦ HG, fsz: gáncsra

46/6 K, fsz: elégtetem, ♦ HG: elégtételem,

47/2 K, fsz: jelleme ♦ HG: jellege

48/5 K: üres <méltós> pillantással ♦ HG, fsz: üres pillantással

48/8 K: s míg szemében </a' földi szenvedélyek vágyak lángja ki nem hamvadt, de <keble> meghiggadt kebele már megvető mosolyt küld ajakára/> nem hamvad el ♦ HG, fsz: s míg szemében nem hamvad el

48/10 K: <epedő> szomju vágy, <szomja>, ♦ HG, fsz: szomjúvágy,

48/12 K: <szellemi> kedély lankadság HG, fsz: kedélylankadság

49/1 K, fsz: leírhatlan ♦ HG: leírhatatlan

49/8 K, fsz: ékített ♦ HG: ékesített

49/9 K: lábacskaín<ak hegyéig> úszó, ♦ HG, fsz: lábacskaín úszó,

49/11 K: <virág> Camelia bokor ♦ HG, fsz: kaméliabokor

52/2 K: <nehány lapot> vázlatot ♦ HG, fsz: vázlatot

52/3 K, fsz: távozott. ♦ HG: eltávozott.

53/1 K: <sebes> rohanó ♦ HG, fsz: rohanó

53/2 K, HG, fsz: Petőfalva. [Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, különböző földrajzi művekből (Fényes Elek, Borovszky, 1913-as helységnévtár stb.) a következőt sikerült megállapítanunk. Csakis Nyitra vármegye Pöstyéni járásának településéről lehet szó, amely később Pecsenyédde egyesült, és a hivatalos magyar neve Besenyőpetőfalva lett. En-

nek birtokosa M korában az Uzsovcics család volt, nekik valóban volt kastélyuk a településen. A világháló 2020-as adatai szerint az Uzsovcics kastély ma is áll, kertjét pedig a Történeti Kertek Adattára is megemlíti. A folyó azonban, amelynek jobb partján volt Pecsenyéd, nem a Vág, hanem a Dudvág!]

53/4 K: angol kerttel <fényes de> ♦ HG: angol kerttel, ♦ fsz: angolkerttel,

53/5 K: <álló> emelkedő ♦ HG, fsz: emelkedő

53/6 K: gyöp szőnyeg ♦ fsz: gyöpszőnyeg ♦ HG: gyepszőnyeg

53/10 K: ízléssel <csoportozatokba> elhelyezve.
HG, fsz: ízléssel elhelyezve.

53/11 K: peoniák <Cassiák és> lantának <vegyülnek> ♦ HG: peoniák, lantanák ♦ fsz: peóniák, lantanák

54/1 K, fsz: lugos ♦ HG: lugas

54/2 K, fsz: boltozza ♦ HG: boltozata

55/1 K: Gyönyörű <gyermekded> barna ♦ HG, fsz: Gyönyörű barna

56/1 K: <egy korú> csak néhány évvel idősebb Júliá<val>-nál, de sokkal <idősebbnek> korosabbnak
HG: csak néhány évvel idősebb Júliánál, de sokkal korosabbnak
fsz: csak néhány évvel idősb Júliánál, de sokkal korosabbnak

58/1 K: ott <olly> legalább sok játszó társ<u>aink <voltak> lehettek,
HG, fsz: ott legalább sok játszótársaink lehettek,

62/3 K: ki <meg kér> el vesz! – ♦ HG: aki elvesz. ♦ fsz: ki elvesz!

65/4 K: <mondta> sóhajtott ♦ HG, fsz: sóhajtott

69/1 K: küldi tán azt <az embernek> HG, fsz: küldi tán azt

72/1 K: Ládd minap midőn a <vágon> szomszédba akaránk <ki>rándul-<ást>-ni <tenni folytatá> folytatá Beatrix atyám <nem engedé> illetlennek mondá <leányokhoz ha holdvilágos esték me-rengünk korholva jönnek utánunk. Emberek vidám köréből> Ki vagyunk zárva az emberek vidám köréből, korholva <.....> lelkődnek minden lépteinket, megrónak minden szabadabb szót, még ruháink <at>kal sem <változtathatjuk> rendelkezhetünk jóváhagyás nélkül.
HG, fsz: Ládd, minap, midőn a szomszédba akaránk rándulni – folytatá Beatrix –, atyám illetlennek mondá. Ki vagyunk zárva az emberek vidám köréből, korholva lelkődnek minden lépteinket, megrónak minden szabadabb szót, még ruháinkkal sem rendelkezhetünk jóváhagyás nélkül.

78/1 K: s <olly> jó – ♦ HG: s jó – ♦ fsz: s jó.

79/1 K: csak nem jó<nne> majd ♦ HG, fsz: csak nem jó majd

79/1 K: romok köz<é> rándulnék vagy>ött merengének, a Vágon
HG, fsz: romok között merengének, a Vágon

83/6 K: Moz<gásai>dúlatai rángatózók. <Kezeit> Beszéde szaggatot;
HG: Mozdulatai rángatózók. Beszéde szaggatot,
fsz: Mozdulatai rángatózók. Beszéde szaggatot;

84/6 K, fsz: sajátjai, ♦ HG: sajátosságai,

84/7 K: teremtye <az életben>, ♦ HG, fsz: teremtye,
85/1 K, HG: mi tűrés-tagadás benne, ♦ fsz: mi tűrés-tagadás lenne,
[Bár a betű hurkolása alapján a K-ban 'b' áll, mivel ennek nincs értelme, így nyilvánvalóan elírásról van szó.]
88/1 K: Derék férfi <ú> nevetett a <z ifjú> másik.
HG, fsz: – Derék férfi – nevetett a másik.
89/1 K: szerződéssel <....> egyszerre öcsémuram ♦ HG: szerződéssel öcsémuram ♦ fsz: szerződéssel egyszerre öcsémuram
91/2 K, fsz: Reménylem, ♦ HG: Remélem,
93/4 K, fsz: lányomat ♦ HG: leányomat
93/4 K: konok <emberhez menne> férjhez menne,
HG, fsz: konok férjhez menne,
93/7 K: <tápláltam> növeltem keblem ♦ HG: növelten keblem [Sh.]
fsz: növeltem keblem
93/8 K: megnyug<tatásomul szolgáló> hatom ha gyám leányomat
HG, fsz: megnyughatom, ha gyámleányomat
93/9 K: biz<hat>om ♦ HG, fsz: bízom,
93/11 K: kez<e álltal>étől alá írva ♦ HG, fsz: kezétől aláírva,
97/2 K, fsz: gondolá ♦ HG: gondolta
99/4 K: <mindenható> csodákat tehet, ♦ HG, fsz: csodákat tehet,
105/1 K, HG, fsz: „S mégis, azon kevesen” [= 'S mégis, azon kevesek'; nem változtattunk a ma már szokatlan szóhasználaton.]
105/2 K: nem <nézték> vették ♦ HG, fsz: nem vették
105/3 K, fsz: mitől fél, ♦ HG: amitől fél,
106/1 K: <mondák> suttogák ♦ HG, fsz: suttogák
106/1 K, HG, fsz: „e kevesen” [= 'e kevesek'; itt is meghagytuk az értelemzavaró, de következetes nyelvhasználatot. [Lásd: 105/1!]
109/1 K: <Egy> Két év ♦ HG, fsz: Két év
110/2 K: mint akkor <a madarak csattognak, az ég kék>.
HG, fsz: mint akkor.
110/2 K: nem gondolás <a szorgos ápoló kéz hiányának> gyász
HG, fsz: nem gondolás, gyász
110/4 K: <gondos> szorgos ♦ HG, fsz: szorgos
110/6 K: melly<et a gondos kertész> alatt virága nyíl ♦ mely alatt virága nyíl,
113/1 K, fsz: lugosból ♦ HG: lugasból
115/2 K: tett erőben, <szilárdságban> ♦ HG, fsz: tetterőben,
115/3 K: a nő felett, <kihez> ♦ HG, fsz: a nő felett,
115/4 K: simul<hat> kebléhez <s> ♦ simul kebléhez,
115/4 K: erős támaszt lel <keblén> abban. ♦ HG, fsz: erős támaszt lel abban.
120/6 K: dalosnő, <tetőpontját érte el a' bájnak> olvadó
HG, fsz: dalosnő olvadó
120/6 K: pianissimója <.....> kezdődött
HG, fsz: pianissimója kezdődött,

120/7 K: <a> minden ♦ HG, fsz: minden
124/1 K, fsz: mindegy-e ♦ HG: mindegy
124/1 K: mellyik cserép <áll jobbra vagy balra> hol áll?
HG, fsz: melyik cserép hol áll?
127/1 K: De hát ha már a kertet ♦ HG: – De hátha már a kertet ♦ fsz: – De hát, ha már a kertet [A K központosításának hiánya félreértéshez vezetett HG-nál, aki a bajt csak tetézte azzal, hogy egybeírta a két szót, amelynek így megváltozott az értelme, a tagmondat pedig értelmetlenné vált.]
132/1 K: <mondá> szólt hirtelen ♦ HG, fsz: szólt hirtelen
132/2 K: összeve csapva ♦ HG: összeecsapja ♦ fsz: összeecsapva
134/2 K: ők lesték <csak el> csak el gondolatait. ♦ HG: ők lesték csak és gondolatait. ♦ fsz: ők lesték csak el gondolatait. [HG-nál két apró félreolvasás teljesen megváltoztatta a mondat értelmét!]
134/2 K: <Megszámlálhatlan> <<sokaságuk>táboruk> Ők láták csak
HG: Ott láták csak ♦ fsz: Ők láták csak
134/2 K, fsz: testvéreiket ♦ HG: testvérkéiket
134/3 K, fsz: szárítá meg ♦ HG: szárítá fel [A könnyeket ugyan felszárítani is lehet, de egy csillagot?! Igaz, megszáritani se lehet.]
136/1 K: <férje> Henrik ♦ HG, fsz: Henrik
136/2 K, fsz: Körülenyelgte ♦ HG: Körülenyelegte
136/3 K, fsz: s neki kedve ♦ HG: s kedve
137/2 K: <gon> vagy saját ♦ HG, fsz: vagy saját
137/2 K: szívének <fáj> ürességet ♦ HG, fsz: szívének ürességét
138/3 K, fsz: földöket ♦ HG: földöket
138/1 A K-ban három, áthúzással olvashatatlanná tett sor található ezután.
139/2 K, fsz: ajkain ♦ HG: ajkán [HG-nak nyelvi tekintetben igaza van, de mert ő se javította másutt a páros testrészek többes számú használatát, itt se kellett volna.]
140/1 K: <iskola..... mérge> tapasztalat fullánkja
HG, fsz: tapasztalat fullánkja
140/2 K: <tette> már ♦ HG, fsz: már
140/4 K: <mutatkozni> feltűnni, ♦ HG, fsz: feltűnni
140/4 K: <a fiatal> költői ♦ HG, fsz: költői
141/3 K: <azt még észre venni sem> nem tartja magát kötelesnek
HG, fsz: nem tartja magát kötelesnek
141/4 K: harag<al> ♦ HG, fsz: harag
141/6 K: szerezh<nek> mag<uk>ának elégtételt. ♦ HG: szerezh<nek> magának elégtételt. ♦ fsz: szerezh<nek> magának elégtételt.
142/1 K: <Júliát> hölgyet, ♦ HG, fsz: hölgyet,
142/2 K: <Már egy holnapja> Egy éve ment <férjhez. Férje Bolykihoz vál....>
iparkodó szellemű s <magánál> vele egy idős férjéhez <völt.> Ki
HG, fsz: Egy éve ment iparkodó szellemű s vele egyidős férjéhez, ki
142/4 K: <Szalkai>, 's> tudván őt ♦ HG, fsz: tudván őt,

142/5 K: érzeni <iránta> ♦ HG, fsz: érzeni
 143/1 K: <Az öreg> Szálkai ♦ HG, fsz: Szálkai
 143/2 K: <gazdag> vagyonát csak gyarapít<hatja>ani fogja. – HG, fsz: vagyonát csak gyarapítani fogja.
 143/3 K: <szabad> s jólétbeni ♦ s jólétbeni
 143/4 K, fsz: e férj ♦ HG: a férj
 143/4 K: vagyoná<ért> végett ♦ HG, fsz: vagyona végett
 144/1 K: Júlia ünnepeltetését, <Júlia hajdani játész társa> Bolykiné HG, fsz: Júlia ünnepeltetését, Bolykiné
 144/2 K: mellyel <oly sok nő> a nő igyekszik HG, fsz: mellyel a nő igyekszik
 144/5 K: <rántja. Lám ez sem jobb nálunk! – Kutatott> ránthatja. HG, fsz: ránthatja.
 144/7 K: <...> küzdésben <fáradtságban> kerül ♦ HG, fsz: küzdésbe kerül
 145/3 K: <lenni> valami ♦ HG, fsz: valami
 145/4 K, fsz: ítél-e ♦ HG: ítél
 146/1 K: lépünk <azon terembe> a fürdő kert, ♦ HG, fsz: lépünk a fürdőkert
 147/1 K: írom le az<on> ♦ HG, fsz: írom le az
 147/1 K: <beszélgetést nem az arcok <lankadt> életűnt kifejezését, nem a lankadt helyzeteket.> társalgást, ♦ HG, fsz: társalgást
 147/4 K: élénkséget. <a társalgásban.> ♦ HG, fsz: élénkséget.
 150/1 K: <Van egy eladó> Tudtam hogy addig el nem adom telivér arab<s> lovam, ♦ HG, fsz: – Tudtam, hogy addig el nem adom telivér arab lovam,
 150/2 K: meg <nem> érkezik. ♦ HG, fsz: megérkezik.
 154/1 K: <szól az ujon érkezett> felelt Vilmos ♦ HG, fsz: felelt Vilmos
 154/2 K: De <mondjátok inkább> írtatok le már az HG, fsz: De írtatok le már az
 154/2 K: társaságot. – <Agyon fáradtam az uton,> HG, fsz: társaságot!
 155/1 K: <társaság>senki ♦ HG, fsz: senki,
 155/3 K, fsz: észre nem ♦ HG: észre sem [Ugyanakkor HG-nak igaza van! A 'nem vesz észre' kifejezésben a tagadás nyomatékosítását nemcsak a szórendváltotatással kellene jelezni, hanem a 'sem' tagadószóval is: 'észre sem vesz'! Nem nyelvi hiba ugyan, de magyartalan M-nál a tagadószó, miként írunk, költőink s főképp műfordítóink szinte mindegyikénél.]
 160/1 K, fsz: mint mindég, ♦ HG: mint mindig,
 161/3 K: <hanyag> pongyola ♦ HG, fsz: pongyola
 161/3 K, fsz: vete ♦ HG: vetett
 161/4 K: <komoly> változatlan ♦ HG, fsz: változatlan
 161/4 K: <egy> egyszerű ♦ HG, fsz: egyszerű
 162/1 K: még <<olylyan> olyly férj> nem találkozott HG, fsz: még nem találkozott

162/2 K: el tűnt a 'f<érfi>ák <.....> köz<öt>t. ♦ HG, fsz: eltűnt a fák közt.
 163/1 K: Nem került ez ki <.....> ♦ HG, fsz: Nem került ez ki
 164/1 K: Garami Vilmos <Nem de> magas, hajlékony, izmos HG, fsz: Garami Vilmos magas, hajlékony, izmos
 164/2 K: <Széles magas> nyílt<....> homlokát ♦ HG, fsz: Nyílt homlokát
 164/7 K: <egészíté ki> emelé. ♦ HG, fsz: emelé.
 165/3 K: ezért Júlia <meghittebb, bizalmasabb lett iránta mint bár ki más iránt. Beszél regényes életéből érdekes töredékeket érintő szenvedéseit, <..... küzdéseit> csalódásait említé harci tetteit, veszélyeket. Érdekel halgatá mind ezt a 'fogékony nő 's vele érte át mindent, és rejtélyes mellyet Vilmos sohasem lebbentett fel egészen még érdekesebbé tette őt Júlia előtt.> Egyszerű barátnak HG, fsz: ezért Júlia egyszerű barátnak
 165/5 K, fsz: nélkülözhetetlennek ♦ HG: nélkülözhetetlennek
 165/6 K: társaságát, <s csak hamar> s ártatlan ♦ HG, fsz: társaságát, s ártatlan
 165/10 K: elvekkért <elvekkért> ♦ HG, fsz: elvekkért,
 165/14 K: v<é>ele ♦ HG: véle ♦ HG: vele [A K-ban csak az ékezet lett áthúzva!]
 165/15 K: át <vele> még egyszer ♦ HG, fsz: át még egyszer
 165/16 K: az el mondottak<on> fel<ül>ett ♦ HG, fsz: az elmondottak felett
 165/16 K: hagyott még <....> mindig ♦ HG, fsz: hagyott még mindig
 165/17 K: mellynek <csak> fellebbenthetlen HG, fsz: melynek fellebbenthetlen
 165/17 K: him<ezte>zette ♦ HG, fsz: himzette
 169/1 K: <Beatrix> barátnője ♦ HG, fsz: barátnője
 175/1 K: mit tegyek <hát> – HG, fsz: mit tegyek?
 177/2 K: silleddt, ♦ HG, fsz: sülyvedt
 177/3 K: márvány<fehér>sápadt ♦ HG, fsz: márványsápadt
 177/7 K: reggelre <kész lesz> határoz<ás>om. ♦ HG: reggelre határoz<am>. fsz: reggelre határozom. [A K nehezen értelmezhető. Az 'á'-n az ékezet áthúzása lehet 't'-re javított 'a' betű is. Csakis az értelmezés újít fogódzót, feltéve, hogy nem elírásról van szó.]
 178/3 K: <mételyes> kíméletes ♦ HG, fsz: kíméletes
 178/4 K: de <azért mégis kihagyott rajta csillámolni annyit mennyit céljai megkivántak> mely alól ♦ HG, fsz: de mely alól
 179/1 K: vonult <már>, ♦ HG, fsz: vonult,
 179/3 K: a <.....> társas ♦ HG, fsz: a társas [Törölt, javított, majd a javított változat is olvashatatlanná téve törölt.]
 179/4 K: <Vessünk egy tekintet> mindkét nő <szentélyébe.> – Vonjuk szét a függőnyt, ♦ HG, fsz: Vonjuk szét a függőnyt, [A K-ban az át nem húzott két szó utólagos betoldás, tévedésből maradhatott el a törlésük.]
 179/4 K: <hol> hova ♦ HG, fsz: hova
 181/2 K: világot <.....> hint szerte. <.....> ♦ HG, fsz: világot hint szerte.

181/2 K: *olly szende, olyly <..... hálóterem egyszerű de izléses virág....., néhány válogatott kép s középén függöny.. agy minden ékessége.>* szűzies HG, fsz: oly szende, oly szűzies,
 182/2 K: percekben <megkö.....> szívébe szorult, HG, fsz: percekben szívébe szorult,
 182/3 K: <.....> könnyítő ♦ HG, fsz: könnyítő
 182/3 K: *a' könyben. <..... El lebegtek előtte életének minden képei Most tudá meg először hogy Vilmost szereti, megiedt e' felfedezéstől. kö... Gondolkodott hogyan szakadjon el tőle, s meg borzadt amint át látta hogy ehhez az lesz majd>* ♦ HG, fsz: a könnyben.
 182/3 K: *Illy <természeteknél>* keblekben ♦ HG, fsz: Ily keblekben,
 182/5 K: eldobjuk ismét. <Nem virágbokor melly mellyet> Vérző ♦ HG, fsz: eldobjuk ismét. Vérző
 182/9 K: <meg>borzadva ♦ HG, fsz: borzadva
 183/2 K, fsz: bírā ♦ HG: bírā
 184/1 K: kár <vólt> hogy <illy> ♦ HG, fsz: kár, hogy
 186/2 K: <Henrik> amaz ♦ HG: Henrik ♦ fsz: amaz
 189/1 K, fsz: okot, ♦ HG: sokat
 190/1 K, fsz: rendelete ♦ HG: rendelése
 191/1 K: pillantatot ♦ HG, fsz: pillanatot
 192/2 K: <kedvedért> <nevedért> becsületedért ♦ HG, fsz: becsületedért,
 193/1 K: <Beatrix> Bolykiné ♦ HG, fsz: Bolykiné
 193/3 K: nyugtatja <egy ifjúnak válán kit már Tárai Sándor nevezet alatt elbeszélésem folyamában, de bár> Tárai <.....> Sándor válán, kit <már> a' fentebb ♦ HG, fsz: nyugtatja Tárai Sándor vállán, kit a fentebb
 193/4 K: kerti jelenetben <észre vehettünk volna a fürdőifjúság csoportozatában, ha abból valami jellemvonással ki tünt volna ki> csak azért ♦ HG, fsz: kerti jelenetben csak azért
 193/5 K: <arcz>kép ♦ HG, fsz: kép,
 193/9 K: <szenvedélyesebb> <.....> hatásosabb ♦ HG, fsz: hatásosabb
 193/9 K: gyanítatják <velünk> ♦ HG: gyaníttatja ♦ fsz: gyaníttatják,
 193/11 K: <.....> Sandor ♦ HG, fsz: Sándor
 194/1 K, fsz: barátim ♦ HG: barátaim
 194/2 K: semmisíte <né>m meg <azon> ♦ HG, fsz: semmisítem meg
 194/2 K, fsz: mellszalagomat is, ♦ HG: mellszalagomat,
 194/3 K: elárulhatná <sóhajomat>. ♦ HG, fsz: elárulhatná.
 195/3 K: író asztalnál <előtt> ált ♦ HG, fsz: íróasztalnál állt,
 195/3 K: munkálatokba <.....> merülve. – ♦ HG, fsz: munkálatokba merülve.
 195/4 K: <fáradott> küzdött ♦ HG, fsz: küzdött
 195/5 K: mellyel <.....> szeszélyeit ♦ HG, fsz: mellyel szeszélyeit
 195/6 K: <tördőfés vólt> szurás vólt ♦ HG, fsz: szúrás vólt
 195/8 K: néze <t> ♦ HG, fsz: néze

195/8 K, fsz: nem-é lelhet ♦ HG: nem lelhet-é [HG egy nyelvi hibát kijavított. Mi megmaradtunk az eredeti (hibás) nyelvhasználatnál.]
 195/9 K: gondolā <mit akarhat> ♦ HG, fsz: gondolā
 196/2 K, fsz: monda: ♦ HG: monda
 199/1 K: <néze másnap> kísérte Júli <ára> a ♦ HG, fsz: kísérte Júlia
 199/2 K: lépteit <el vólt felette törve a' pácza> Katzenberger mögött sajnálkozva monda <k>: „Szegény Henrik!” ♦ HG: lépteit, s Katzenberger mögött sajnálkozva monda: „Szegény Henrik!” ♦ fsz: lépteit. Katzenberger...
 199/3 K: <Bolykinénak> Beatrixnak ♦ HG, fsz: Beatrixnak
 200/3 K: <Lelekülete> minden napi lelekülete <vólt s így a' szerelmet> a próteuszi változékonyságú HG, fsz: Mindennapi lelekülete a próteuszi változékonyságú
 200/4 K: melly <ben> az elvezeteknek <egyik> szolgálója. HG, fsz: mely az elvezeteknek szolgálója.
 200/5 K: <azon> egy ♦ HG, fsz: egy
 200/7 K: kegyelt <udvar>jeinek ♦ HG, fsz: kegyeltjeinek
 200/10 K: egy túlbizakodott, <egy tolaodó> cselédet. – <Midón a' gyanúnak első még csak suttogó hangjai nyilatkoztak valamely gyöngéd viszonya iránt 's az egész társaság feszített figyelemmel kíséré őszve jövetelét> Úgy hogy <midón> a' még alig ébredező gyanu első suttogása HG, fsz: egy túlbizakodott cselédet, úgy hogy a még alig ébredező gyanu első suttogása
 200/12 K, fsz: vélt kegyeltet ♦ HG: volt kegyeltet [Nagy különbség!]
 201/2 K: <veszélyes> fenyegető viszonyából <<fēr...> éhletellen férje segélye nélkül is>. ♦ HG, fsz: fenyegető viszonyából.
 203/1 K: titkoln <dónak vélt> i akart. ♦ HG, fsz: titkolni akart.
 204/2 K: bevallja <hogy> ♦ HG, fsz: bevallja,
 204/2 K: szereti <.....> önt, ♦ HG, fsz: szereti önt,
 204/3 K: mindent. – <Im lássa kegyed esdekelni gyenge> ♦ HG, fsz: mindent.
 204/4 K: ön <.....> az ♦ HG, fsz: ön az
 204/4 K: hogy <emlékem előtt egy nőt> hogy mentse meg a le roskadástól kegyed nemes, mint ahhoz méltó. Kegyed nem fogja ezt tőlem megtagadni> képem tisztán, szeplőtelen maradhasson keblében mint ahhoz méltó! szólt Júlia szenvedélyesen. ♦ HG, fsz: hogy képem tisztán, szeplőtelen maradhasson keblében mint ahhoz méltó! – szólt Júlia szenvedélyesen.
 205/1 K, fsz: az embert, ♦ HG: ez embert,
 205/2 K: <azért> addig ♦ HG, fsz: addig
 206/1 K: <meglepet> ágálva ♦ HG, fsz: ágállva
 208/2 K, fsz: de e végső, e búcsúpercben ♦ HG, fsz: de e végső búcsúpercben
 208/3 K: soka/na-e ♦ HG: soka/na-é ♦ fsz: sokallna-e
 210/1 K: Júlia <egy> annak ♦ HG, fsz: – Júlia, annak,
 210/1 K: <meg halgattandja ön> el oltandja ön ♦ HG, fsz: eloltandja ön

211/1 K: Esküdjék <hát> ön meg ♦ HG, fsz: – Esküdjék ön meg
 213/1 K, fsz: fördőből ♦ HG: fürdőből
 213/2 K: mosollyal <....> járt ♦ HG, fsz: mosollyal járt
 213/2 K: szíve <....> az eddig ♦ HG, fsz: szíve, az eddig
 214/2 K, fsz: s ezer csodásnál ♦ HG: s csak csodásnál
 214/2 K, fsz: szülé. ♦ HG: szüle.
 215/1 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány
 215/2 K: <utazhatott, mert ott> utazott, hol ♦ HG, fsz: utazott, hol
 216/1 K: <Önmagát v> Vádolá magát ♦ HG, fsz: Vádolá magát,
 216/2 K: <.....> Harczot ♦ HG, fsz: harcot
 217/1 K: tétet ♦ HG: tetet ♦ fsz: tetteté [Nem 'végeztet', hanem 'színlel' értelmű az ige.]
 218/2 K: <hideg> higgadt ♦ HF, fsz: higgadt
 218/2 K: óvatos<sággal lett>ság mellett is lett
 HG, fsz: óvatosság mellett is lett
 223/1 K: <Bocsánatot kérek de nem lehet, szorosan meg> Amint tetszik
 HG, fsz: Amint tetszik [A K-ban a két szereplő megszólalása közt külön sorban szerepel az áthúzott szövegrész.]
 225/1 K: <meg> el mondom ♦ HG, fsz: elmondom
 226/1 K: nekem <marad> zár<va>ják el ♦ HG: nekem zárják el
 fsz: Nekem zárják el
 231/1 K: tétová<zva>n ♦ HG, fsz: tétován
 231/2 K: helyzet <vólt> ez ♦ HG, fsz: helyzet ez
 231/2 K: határoznia kell <ett> ♦ HG, fsz: határoznia kell
 232/2 K: <szobá> lakába, ♦ HG, fsz: lakába,
 233/2 K: szobáit [Elírás!] ♦ HG, fsz: szobáinak
 234/1 K: A szenvedély<ek> hasonlatos<ak> a <tengerhez> szilaj ménhez,
 HG, fsz: A szenvedély hasonlatos a szilaj ménhez,
 235/1 K: tespedő <közömbös> ♦ HG, fsz: tespedő
 235/1 K: embereknél, <ha még is felzaklattatik> ♦ HG, fsz: embereknél
 255/2 K: borzasztób<....>ban s következetesebben ♦ HG: borzasztóbban,
 következetesebben ♦ fsz: borzasztóbban s következetesebben
 235/3 K: mint gyulékony de <....> hamar el lobbanó <lelkületeknél> természeteknél, ♦ HG: mint gyulékony, lángralobbanó természeteknél,
 fsz: mint gyulékony, de hamar ellobbanó természeteknél,
 235/4 K: Henrik <lelke> is ♦ HG, fsz: Henrik is
 235/4 K: alatt, <mi a '> ♦ HG, fsz: alatt,
 235/5 K: <ütött> ütvén ♦ HG, fsz: ütvén
 235/6 K: szentélyébe <hogy> HG, fsz: szentélyébe,
 235/6 K: orvosolhatlanná <tette ön maga> tevén saját maga azon
 HG, fsz: orvosolhatlanná tevén saját maga azon
 236/2 K, fsz: halászcsoznakra ♦ HG: halászcsonakra

236/3 K: keresztül <ment mint egy másfél órával ezelőtt> szállt halászcsoznakra, B....ra ♦ HG: keresztül szállt halászcsonakra, B....ra
 fsz: keresztül szállt halászcsoznakra, B....ra
 237/1 K: <Negyed> Katzenberger ♦ HG, fsz: Katzenberger
 237/2 K: A <harag> megalázás ♦ HG, fsz: A megalázás
 237/3 K: hütelen <...> ♦ HG, fsz: hütelen
 237/4 K: <háborgott> hánykódott. ♦ HG, fsz: hánykódott.
 237/5 K: fel <keveredett> habborodott ♦ HG, fsz: felháborodott
 237/5 K: <hányt> hömpölygetve ♦ HG, fsz: hömpölygetve,
 237/6 K: szállni. <Fél órával ez után Katzenberger> ♦ HG, fsz: szállni.
 237/6 K: <Most fe> 4 órával ♦ HG: Négy órával ♦ fsz: 4 órával
 237/8 K, fsz: robogott gyors lovaktól vonva Baracska felé. ♦ HG: robogva,
 gyors lovaktól vonva [elindult] Baracska felé. [A félreolvasás következtében hiányzott az ige a tagmondatból, ennek pótlására iktatott be egy szögletes zárójelbe tett szót HG.]
 239/1 K: csolnak<kal>ot <játszottak> hányták ♦ HG: csónakot hányták
 fsz: csolnakot hányták
 239/3 K, fsz: elnyeljük. ♦ HG: elnyelnék.
 240/1 K: A halászok <bár> megfeszített ♦ HG, fsz: A halászok megfeszített
 240/3 K, HG, fsz: és imádkozott szinte, [Értelmezés: 'és szintén imádkozott'.]
 241/1 K: már, s <..... Julia> még sem ♦ HG, fsz: már, s mégsem
 241/1 K: melly<et> különben alig <egy> két órai <alatt> távolra <kényelmesen> <alig> lehetett.
 HG, fsz: mely különben alig kétórai távolra lehetett.
 242/1 K: csolnak<kal>ba ♦ HG: csónakba ♦ fsz: csolnakba
 243/1 K: <a partnak éles szirte> ott fehérlettek ♦ HG, fsz: Ott fehérlettek
 243/1 K, fsz: kinézésű lakok, ♦ HG: kinézi alakok,
 243/3 K: mellyik<ben> nyílt meg ♦ HG, fsz: melyik nyílt meg
 244/2 K, fsz: visszariasztni ♦ HG: visszariasztva
 245/1 K, fsz: csolnak ♦ HG: csónak
 245/2 K: <parthoz> sziklákhöz ♦ HG, fsz: sziklákhöz
 246/2 K, fsz: csolnakból ♦ HG: csónakból
 246/4 K: <Itt> Néha ♦ HG, fsz: Néha
 246/5 K: csúcsain <s víz> ♦ HG, fsz: csúcsain
 246/7 K, fsz: csolnak ♦ HG: csónak
 247/1 K: <öröm érzete a> életöröm, mert a megszabadult<n>ak lelkének <meg.....> delejessége <suga neki> kitalálá
 HG: életöröm, mert a megszabadultnak lelkének delejessége kitalálá
 fsz: életöröm, mert a megszabadultak lelkének delejessége kitalálá
 247/2 K: a' mentő csónakon <nem lehet más mint> Vilmos van
 HG, fsz: a mentőcsónakon Vilmos van,
 247/3 K: mentő csónakon ♦ HG: mentőcsónakon ♦ fsz: mentőcsónakon
 248/1 K, fsz: csolnak ♦ HG: csónak

248/1 K: <betegségtől még>, szenvedő ♦ HG, fsz: szenvedő
 248/3 K: zokogot <..... s> ♦ HG, fsz: zokogott
 248/3 K: bal sejtéstől <könyeket, amaz magában> vonatva, HG, fsz: balsejtéstől vonatva,
 248/5 K: "végre <meg> enyém vagy – – – ♦ HG: „végre enyém vagy – – –“ fsz: „végre enyém vagy!“
 250/1 K: <és> társaival ♦ HG, fsz: társaival
 251/1 K: ez az én lakom, – ♦ HG: ez az én lakásom, – ♦ fsz: ez az én lakom!
 253/1 K, fsz: hogy itt én vagyok úr, ♦ HG: hogy itt én vagyok az úr,
 255/1 K: erőszak <oskodnak>hoz nyúlnak. ♦ HG, fsz: erőszakhoz nyúlnak?
 257/1 K: <Gyorsan> Át látá ő már ♦ HG, fsz: Átlátá ő már
 258/1 K: Mit <lett> szülhetett ♦ HG, fsz: Mit szülhetett
 258/1 K: <Mi lett volna ezentúl hova> Híre el volt veszve, HG, fsz: Híre el volt veszve,
 260/2 K: <tüntetem fel> mutatom fel ♦ HG, fsz: mutatom fel
 260/3 K: <becsület> 's hírnevéről ♦ HG, fsz: s hírnevéről
 [Az áthúzott szókezdett utáni jókora hely is mutatja, hogy M, mielőtt még leírta volna a teljes szót, már törölte, s mivel a föléírt javítás túlnyúlt az áthúzott töredéken, így a fősorban a szokásosnál jóval nagyobb hely-köz maradt.]
 260/5 K: meg<bocsájt>bántása ♦ HG, fsz: megbántása
 260/5 K: <szégyen> gyalázat. – ♦ HG, fsz: gyalázat.
 260/6 K: <megsértjük> illedékét ♦ HG, fsz: illedékét
 263/1 K: 'S most, <hogy maga lerázta nyűgét>, hogy ♦ HG, fsz: S most, hogy
 263/1 K: <szenstégtörőként, alattomban> oltár rablóként orvul mocskolá HG, fsz: oltárrablóként, orvul mocskolá
 263/2 K: de <nyiltan> őszintén ♦ HG, fsz: de őszintén
 264/3 K: hogy <ösze> el ne ♦ HG, fsz: hogy el ne
 265/4 K: ilyen <soká a> hosszú ♦ HG, fsz: ilyen hosszú
 266/1 K: kezdé őt el hanyagolni <kezdé őt>. – <Sokszor napokat maradt> felejté ♦ HG, fsz: kezdé őt elhanyagolni, felejté
 266/2 K: mellyek <a szerelem <egyedüli> táplálói> egyedüli HG, fsz: melyek egyedüli
 267/1 K: világgal <ez utósó> szívének ♦ HG, fsz: világgal szívének
 267/3 K: öröm perceit <még> őrzi ♦ HG, fsz: örömperceit őrzi,
 268/5 K: ellent állhatni az <ga.....> erkölcstelenség HG, fsz: ellentállhatni az erkölcstelenség [A törölt szókezdett ('gázság?') végén elválasztójel, a névelő 'z'-je utólagos betoldás.]
 268/6 K: <meg borzadt>. – megborzadt. ♦ HG, fsz: megborzadt.
 [Ezután a K-ban áthúzott bekezdés:]
 K: <Sokat sirt magányában júlia tündérmálmáért mellyekből kiábrándulni kezdett.>

269/1 K: <melly> véd<é>ője a ' nő erény<t>nek HG, fsz: védője a nőerénynek,
 269/4 K: Mig <annak jaj volt> az elkárhozott ♦ HG: Míg az elkárhozott, fsz: Míg az elkárhozott, [A nyomatékosítás nélkül a mondat zavaros. Így lett volna egyértelmű: 'Míg elkárhozott az,']
 270/5 K: eszméét e világban <.....> ♦ HG: eszméit, e világban fsz: eszméjét, e világban
 270/5 K: a valódit <erényt is> is csak ♦ HG, fsz: a valódit is csak
 270/8 K, fsz: Ellenállhatlan ♦ HG: Ellenállhatatlan
 271/1 K: magat <anyának> Júlia. ♦ HG, fsz: magát Júlia.
 271/2 K: Erőt <merített abból> kölcsönözve neki, megállni ♦ HG: Erőt kölcsönze neki, megállni ♦ fsz: Erőt kölcsönözve neki, megállni
 273/2 K: megmenthetőt. – <Szelid de komoly intéseket> HG, fsz: megmenthetőt.
 274/1 K: szeme<kk>el ♦ HG, fsz: szemmel
 274/2 K: sokszor <leteszi munkáját> HG, fsz: sokszor
 275/1 K: látja <a> jó a <gondolator> <küzdést> harcrot HG, fsz: látja jól a harcot
 275/1 K: büntudata <...> <kellemetlenné> nyomasztóvá teszi HG, fsz: büntudata nyomasztóvá teszi
 275/3 K: távozással <akar> ♦ HG, fsz: távozással
 275/3 K: jelenettől. <futni akarja <családját melly> házát melly élő bűnvád szívében, 's> 's mint ♦ HG: jelenettől, mint ♦ fsz: jelenettől, s mint
 275/3 K: oly sok <vele hasonlatos> gyenge ember, HG, fsz: oly sok gyenge ember,
 275/4 K: megnyug<szik> ...akarva fullasztani>vást talál HG, fsz: megnyugvást talál,
 275/6 K: előtt. – <Vilmos kerülve> <halasztást nem engedő indulata> <el határozást szül Juliának határoznia kell.> ♦ HG, fsz: előtt.
 276/1 K: <kerülni a-> fél<....> a ' ♦ HG, fsz: fél a
 276/1 K: <..... nem lel szót egyik.... melly lélek a '> Szó nem jó HG: Szó nem jön ♦ fsz: Szó nem jó
 276/3 K: mellynek <de> egy ♦ HG, fsz: melynek egy
 276/4 K: házi jelenet<et>té <.....> előidézni.> válni. HG, fsz: házi jelenetté válni.
 277/1 K: <A nő> Nehány szelíden intő ♦ HG: Néhány szelíden esdő, fsz: Nehány szelíden intő,
 277/1 K: <a férj> Vilmoshoz. ♦ HG, fsz: Vilmoshoz.
 282/1 K, fsz: Nem-é te kötötted ♦ HG: Nem te kötötted-é [HG-nak nyelvhelyességi szempontból igaza van.]
 285/3 K: földből ♦ HG: földről ♦ fsz: Földből

- 287/1 K, HG, fsz: Végre megszületett gyermeke. [A K-ban a mondat előtt a lap (16. fölió verzó) felső részén áthúzott szövegrész, szintén áthúzott betoldásokkal:]
<el köréből víg czimborák közt éjeket töltött a kártya asztalnál. Be vezető őket házába, 's trágár <beszédekkel> társalgással 's napról napra idegenebbé kezdte lenni saját házában. Júlia <sírt midőn> sokat sírt magányában de ha férjének közelgő lépteit halla <'s> le torúlé könnyeit, 's mosollyal fogadá őt, ez azonban nem viszonyozta azt azon édes tekintettel, melyet a szerető nő várt volna.
<Mind inkább Napról napra idegenebb kezdett lenni Vilmos saját házában.> Kártya vesztései pazarlásai adosságba dönték őt s fogya fogyott Júlia vagyona véle. Soká <nem mert> átalott a' gyöngéd érzésű nő ezért nékie ezért szemrehányásokat tenni, <..... a'> félnie kellett már a vég elpusztulástól midőn magát anyának érezé. Új kötelességek érzete támad keblében. Győzelmeskednie kellett szerénységén. Nehány szelid, <szertő> intő szót koczkáztatott hát. Vilmos durvasággal válaszolt.
Júlia nem szöllött többé, némán nézte az elkerülhetlenül közelgő romlást, 's ha <konyezett> sírt hosszú elhagyott óráiban, könnyei nem a pusztuló vagyon után folytak, de azon szép tündér álmokért, melyekből kiábrándult. – Süllenni látta eszményképét, süllenni szerelme tárgyát a' mindennapiság salakjába, foszladozott az önáltatás érdekes déli bábja mi-ből Vilmos mind inkább mint közönséges kalandor <fejlett> bontakozott elő. Julia el veszté hitét az emberekben. –>
- 287/3 K: <higgadtabbá tenni> megszelídíteni ♦ HG, fsz: megszelídíteni
- 287/4 K: őket <tűzhelyüktől> a világba. ♦ HG, fsz: őket a világba.
- 287/5 K: a <.....> szakadozó <édes> családi lánczokat,
 HG, fsz: a szakadozó családi láncokat,
- 288/1 K, HG, fsz: Magányos [Az itt kezdődő szövegrészt HG egy sorközepe csillaggal (*) választotta el az előző bekezdés végétől. A K-ban azonban semmi sem utal a szokásos bekezdéstől eltérő tagolási szándékra. Igaz, új lapon folytatódik a szöveg, amelynek szélére haránt a 'pótlék ív.' megjegyzést írta M, a szöveg elé pedig egy kört tett, benne egy ponttal (©). Mivel az előző rész még a gyermek születése előtti időszakról szól, ez pedig már a gyermek betegségével kezdődik, vagyis egy későbbi időszakról van benne szó, ezért egy üres sorral jeleztük, hogy valóban mélyebb tagolásról van szó, jöllehet a két rész közé nem iktatott tagoló jelet M.]
- 288/1 K: szobá<ban találjuk>jában a petőfalvi kastélynak
 HG, fsz: szobájában a petőfalvi kastélynak
- 289/1 K: <A> Kialvó <mécs> lámpa ♦ HG, fsz: Kialvó lámpa

- 290/1 K: Nyugtalan tekintget az <egyszerű> ószerű falóra,
 HG: Nyugtalanul tekintget az ószerű faliórára,
 fsz: Nyugtalan tekintget az ószerű faliórára,
- 290/3 K: kondúl <el>, ♦ HG, fsz: kondul,
- 291/1 K: <elmaradtál> tivornyáztál ♦ HG: tivornyáztál, –
 fsz: tivornyáztál! –
- 292/1 K: Gyerme kem? <haldokol?> ♦ HG, fsz: Gyerme kem? –
- 292/2 K: nem férhet <nem> hozzá <érend e' csapás> a' halál.
 HG, fsz: nem férhet hozzá a halál.
- 293/1 K: roskadozó <m>k ♦ HG, fsz: roskadozok
- 294/1 K: <El> Nem hagylak el, <.....> Júliám.
 HG, fsz: – Nem hagylak el, Júliám.
- 294/1 K: most <szememre hánytad, hogy dombéroztam, pedig> sem dombérozni voltam, de értetek
 HG, fsz: most sem dombérozni voltam, de értetek
- 294/3 K: nem <javúlt volna> javíthatám többé <állapotunk> sorsunkat.
 HG, fsz: nem javíthatám többé sorsunkat.
- 295/3 K: jobbat is <fogsz tudni> választani. ♦ HG, fsz: jobbat is választani.
- 295/3 K: <... jó volt> Most láttad hogy isten nem engedé <hogy> a bűn útján boldogul <j>nunk, <de ki arra képes, találand az méltóbb útát is magának>
 HG: De most ládd, hogy Isten nem engedé a bűn útján boldogulnunk
 fsz: Most láttad, hogy Isten nem engedé a bűn útján boldogulnunk!
- 295/4 K: konyes <szemmel s> mosolyal nyújt<á>va <férj> kedvese felé <...> ♦ HG, fsz: könnyes mosollyal nyújtva kedvese felé
- 296/1 K: <Úgy látszot, Julia gyermeke sem téveszté el rendeltetését.> Vilmos <is> ♦ HG, fsz: Vilmos
- 296/4 K: <a kedves párral feledve vad <vigalmait> társaságát.> a kedves párral ♦ HG, fsz: a kedves párral,
- 296/4 K: s lelkébe <még eddig nem ismért> derűltség
 HG, fsz: s lelkébe derűltség
- 297/1 K: <De valjon a' megtért halandó fog-é nem jött-e már> De mi durva ♦ HG, fsz: De mi durva
- 297/3 K: emlék virág <ok> nyíl <tak>. ♦ HG, fsz: emlékvirág nyíl.
- 298/1 K: <szelid> gyöngé ♦ HG, fsz: gyöngé
- 298/1 K: <könyvelt> tiszta ♦ HG, fsz: tiszta
- 298/2 K: <de ügyes> de <te> férfiú ♦ HG, fsz: de férfiú
- 298/3 K: <dolgozni> hivatal ♦ HG, fsz: hivatal
- 298/3 K: keresni <gyermek....>, – – <a szükség fáj – tartson bár a világ> <.....> ért<ünk>em 's gyermekedért.
 HG, fsz: keresni értem s gyermekedért.
- 298/3 K: kéj hölgynek, <őt fattyunak ki neked gyermeked Vilmos szerel-med....> tartson ♦ HG, fsz: Kéjhölgynek tartson

- 298/6 K: <bennünket> minket ♦ HG, fsz: minket
 299/2 K: értetek <hogy> ♦ HG, fsz: értetek,
 292/3 K, HG, fsz: szenvedélyesen. [Ezután a K-ban hosszabb áthúzott rész:]
<ölelve övét. A a nap arany paláستtal.
Valjon e' megtérés állandó fog-e lenni, nemjött-e már későn. –
Ezeket kellett előre bocsájtanom, midőn Júliát a B-i jelenet után két évre
újra fel <.....> akartam léptetni.
Szegényes szobában halovány mécs mellett találjuk őt beteg gyermekét
virasztva.
Arczán a könyek már nyomokat ástak, ajkai körül már fájdalmas keserű-
ség látszik.
Nyugtalan tekintet az <közönséges> egyszerű fal órára, <egyenlő>
lassú ketyegésében századokat <....> gondol le gördülni valakit várni
látszik, kellemetlenül <...> keblén <is> keresztül, midőn az éji
csendben a tizen egy el kong. Újra el némül minden csak a 'gyermek lá-
zas lélekzése hallik. –
De <gy> siető léptek közelegnek. Vilmos <nyit> benyit. Arcza dült, haja
<rendet> zilált öltözte rendetlen. – Hosszú léptekkel kezd fel le járni
annélkül hogy Júliához szót intéz<ett>ne <vólna>. Lopva vét reá néha
egy pillantatot, ösmerszik rajta hogy mondani akarna valamit, <de nem
attól> mitől maga is vissza retten.
Vilmos, te nem hoztál orvost rája sem nézesz gyermekedre, <nem hoztál
orvost, s a gyermek> ő meg fog halni – mondá Júlia szelíd fájdalommal.
Nincs pénzem válaszolt Garami tompán.>
 303/1 K: beszédben. <.....> ♦ HG, fsz: beszédben.
 304/1 K, fsz: mindég ♦ HG: mindig
 305/1 K: <.....> egész világ ♦ HG, fsz: egész világ
 309/3 K: <.....> szeme ♦ HG, fsz: szeme
 309/4 K: <kinek kigyuladt arczán> így néz<arczán mellyen>hete
 ki júdás midőn ♦ HG: így nézhete Júdás, midőn
 fsz: így nézhete ki Júdás, midőn
 311/1 K: kívánok-e én <bűnt> ♦ HG, fsz: kívánok-e én [M megváltoztatta a
 szórendet, az áthúzott szót a mondat második szavaként betoldotta.]
 311/4 K: új hivatalt <meg>vásárolhatsz tőle <egy új hivatalt> számomra,
 HG, fsz: új hivatalt vásárolhatsz tőle számomra,
 311/6 K: jó nevedet, <mindenedet> dobtad martalék<nak>ül <dobtad> a '
 világnak <értem> szerelmemért. ♦ HG, fsz: jó nevedet dobtad marta-
 lékul a világnak szerelmemért?
 313/1 K: az elítelt <ugyis> mar téged, ♦ HG, fsz: Az elítelt már téged,
 313/2 K: többé, <s én <.....> fogom tudni méltányolni mit értem cse-
 lekszel.> ♦ HG, fsz: többé.
 315/1 K: el hagysz-e <hát> veszni <a> ♦ HG, fsz: elhagysz-e veszni

- 315/2 K: zokogva <borúlt keb> rejté kebelébe
 HG, fsz: zokogva rejté kebelébe
 317/1 K: <Vilmos...> Bodó tanácsos<nál talál<juk>kozunk>sal Vilmosnál
 <találjuk> találkozunk. ♦ HG, fsz: Bodó tanácsossal Vilmosnál talál-
 kozunk. [A K-ban ezután egy áthúzott bekezdés:]
 <Kedves barátom mond ez, hideg arcú magas szikár férfit. Önnek ámi-
 tásait már meg untam, ágyasának kaczer mesterségeit már meg elégel-
 tem.>
 320/2 K: mesterségeit. ♦ HG, fsz: mesterségeit. <Élvezni akarok, de mindjárt>
 321/1 K, fsz: önkénytelen ♦ HG: önkénytelen
 322/1 K: <.....> a vevő jön elő ♦ HG, fsz: a vevő jön elő
 322/1 K: <Készen vagyok> most már ♦ HG, fsz: most már
 322/4 K: <...> nevetve ♦ HG, fsz: nevetve
 323/3 K: Bodó tanácsos <toporgott> az ajtóban
 HG, fsz: Bodó tanácsos az ajtóban
 323/6 K: Vilmos nem hallá <már> azt, ♦ HG, fsz: Vilmos nem hallá azt,
 325/1 K: <meg vet> gúnynya<l> val találkozott HG, fsz: gúnnyal találkozott
 325/2 K: <csak élveztek a'> az erényesség álarca
 HG, fsz: az erényesség álarca
 326/2 K: hideg kebelével <dobá m><veté> engedé magát
 HG: hideg kebelével engedé át magát ♦ fsz: hideg kebelével engedé magát
 329/2 K: Hází <urunk 's neje>gazdánk s neje ♦ HG, fsz: Házigazdánk s neje
 331/1 K: ha <keble> lelke ♦ HG, fsz: ha lelke
 331/1 K, fsz: aljasod le ♦ HG: aljasodik le
 331/2 K, fsz: bár viszonyok hatalma ♦ HG: bár a viszonyok hatalma
 331/7 K: <De mos> És nézd ♦ HG, fsz: És nézd
 332/1 K: József <.....> bátyám ♦ HG, fsz: József bátyám
 333/1 K, HG, fsz: elégtétem. [Alatta a K-ban:]
 vége.

II. TANULMÁNYOK

MŰVÉSZETI ÉRTEKEZÉS

K₂: MIKL 440. – OH 714.

K₁: MTA Kézirattára, Kisfaludy Társaság, Pályaművek 2. 5. 1.

[A Kisfaludy Társaság 1842. február 2-án meghirdetett „Széptani feladás”-ára valamikor november 16-a előtt nyújtotta be M a pályaművet. A társaság az 1843. január 28-án meghozott döntését a február 6-ai közgyűlésén hozta nyilvánosságra: eszerint két pályamű érkezett be, de nem M volt a győztes.

Érdekes, hogy a pályázati szöveg szerint Szophoklész összes drámáját elemeznük kellett a pályázóknak, vagyis eszerint a kiíró kiemelten fontosnak tarotta a *teljes* életművet. Ugyanakkor ilyen kiadás magyar nyelven még nem létezett! Nem tudjuk, hogy M milyen forrást (vagy forrásokat) használt, de valószínű, hogy a könyvtárban meglévő kétkötetes német összkiadás volt elemzésének az alapja. (*Sophokles' Tragödien*, übersetzt von K. F. W. Solger I–II, Berlin, 1837. SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle 1915. 28., XXII. számú tétel.) Ugyanakkor további elemzésre szorul majd: vajon a tanulmányban szereplő (értelemszerűen magyar nyelvű) idézetek honnan erednek? Már meglévő fordításokból, vagy maga M ültette át az idézett részeket?

Mivel autográf kéziratként csak a III. fejezettől maradt ránk a pályamunka, ezért az I. és II. fejezetnél a nem autográf pályaműből indultunk ki, amelyet K₁-gyel jelöltünk. A szövegváltozatoknál Solt Andor 1972-es szövegközlését vettük figyelembe, és annak eltéréseit közöltük, de a helyesírási eltéréseket nem jeleztük. Erre a szövegre SA-val hivatkoztunk. A III–VI. fejezeteknél viszont az autográf K₂ volt a kiindulási alap, és a szövegváltozatoknál a törlések mellett a K₁-nek és a szöveg első publikálójának, Halász Gábornak (HG) a szövegeltérései szerepelnek.

A szöveg számos helyét egy ismeretlen korrektor vörös írónnal megjelölte: egy vagy több szót aláhúzott, olykor a sor fölött is megjelölt egy 'a' betűvel. Ilyen esetben KOR, ill. KORA rövidítések után idézőjelben közöljük a megjelölt szövegrészt.]

Cím: K₂, HG, fsz: Művészeti értekezés [alatta:] 1842

[A pályaműnek nem volt címe. A K₁ 2. föliója mottóval kezdődik:]

A' nemzeti költésnek, a' nemzet kebelében lehet, 's kell száránára kelnie.

Kölcsej.

2/1 előtt K₁: 1. ♦ SA: I. ♦ fsz: I [A később keletkezett autográf K₂-ben a szerző római számokkal jelölte az egyes fejezeteket, és többnyire nem tett pontot a számok után.

- 2/1 K₁: világo^sításul ♦ SA: világo^sításu ♦ fsz: világo^sítású
2/1 KORA: „ké^pének”.
3/1 K₁: Hasonló az <a' gondosan 's> ízletes bokorba fűzött [A két utolsó szó utólagos betoldás.] ♦ SA: Hasonló az <a' gondosan 's> ízletes bokorba fűzött ♦ fsz: Hasonló az ízletes bokorba fűzött
3/3 KORA: „élet tehát.”
3/4 KORA: „él^lünk”.
3/4 KORA: „csakhogy”.
4/2 K, fsz: Mert ♦ SA: Mart [Sh.]
4/2 KOR: „töb^bbi”.
4/3 KOR: „sejtéseit”.
4/4 A bekezdés eleje melletti lapszélen vörös írónnal kérdőjel.
4/4 Itt a másoló valószínűleg kifejezett egy szót. Az „áll közel, mely” szerepelhetett M szövegében.
4/6 KORA: „életnek”.
5/1 KORA: „élethez”
5/2 KOR: „nehány túdó^st”. A sorszálen vörös írónnal kérdőjel.
5/4 K₁: népeinél, – a' ♦ SA: népeinél, a a' [Részben sh.] ♦ fsz: népeinél – a
5/4 KOR: „a' nép”. A sorszálen vörös írónnal kérdőjel.
7/1 K₁: ez a' miután ♦ SA: az a' miután ♦ fsz: ez, ami után [Az 'ami' régi-es két szóba írása megzavarta a másolót és SA-t is; a 'miután' ebben a szövegösszefüggésben értelmetlen.]
8/4 K₁, fsz: nehány ♦ SA: néhány
8/6 K₁: babért fűz<t>ünk <fö^l> ♦ SA: babért fűzünk <fö^l>
fsz: babért fűzünk
8/7 K₁, SA: haladhat; <('s ha mi jelenlegi élők e' nemzet szellemi templomához csak egy követ is viszünk 's szilárdul be alapítjuk azt úgy nem élünk hijjába.)> ♦ fsz: haladhat.
11/1 K₁, SA: leg rendkivűliebb ♦ fsz: legrendkivűlibb
11/3 K₁, fsz: föl meri kiáltni: ♦ SA: föl meri kiáltani:
11/9 KOR: „aláz^tatás”.
12/4 KOR: „tód^tak”.
12/8 K₁, SA: tervet, <'s> ha ♦ fsz: tervet, ha
12/10 KOR: „eszméletét”.
12/14 K₁: még ♦ SA, fsz: míg [Talán elírás a K₁-ben.]
12/14 KOR: „csalódásában”.
15/10 K₁, SA: népe<k> ♦ fsz: népe
16/2 K₁, fsz: megégetésénél ♦ SA: megégetésén
19/7 K₁: utasíta ♦ SA: utasíta ♦ fsz: utasítá [A K₁ valószínűleg elírás.]
19/8 K₁, SA: atya ♦ fsz: atyja [A K₁ valószínűleg elírás.]
26/4 K₁, SA: tanátsla ♦ fsz: tanácsla [A K₁ valószínűleg elírás.]
26/8 K₁, fsz: tetteinek ♦ SA: tetteinek [Egyes szám! A 'tetteinek' régies alakja.]
29/5 K₁, fsz: fáj^dalmiban, ♦ SA: fáj^dalmaiban,
338

- 31/3 K₁, SA, fsz: szeretetet. [Lehetséges, hogy a másoló (esetleg maga a szerző) hibázott. A szövegösszefüggés nem zárja ki sem a 'szeretetet', sem a 'szeretettet' lehetőségét.]
- 32/5 „s csakhamar, mindnyájok rémületére, dajkája halálának hírével jelen meg.” Több mint félreérthető megfogalmazás! Hiszen nem a dajka halálhíréről van szó! Déianeira az, aki meghalt, s az ő halálát adja hírül a dajka. Vagyis a tagmondat értelme: „s csakhamar, mindnyájok rémületére, dajkája *Déianeira* halálának hírével jelen meg.”
- 35/4 K₁: még, még akkor ♦ SA, fsz: meg, még akkor
- 35/6 K₁, fsz: nevedjék ♦ SA: nevelkedjék [Nem nevelésről, hanem növekedésről van szó!]
- 35/6 K₁, SA: leánya <*Antigone*> Elektra ♦ fsz: leánya, Élektra
- 35/7 K₁, SA: Elektra ♦ fsz: Élektra
- 36/2 K₁, fsz: gyilkosival ♦ SA: gyilkosaival
- 37/9 K₁, SA: Khrysothemiszt, <*Antigone*> ♦ fsz: Khrysothemiszt,
- 37/9 „Elektra ifjabb nővérét...” Elektrának valóban az ifjabb nővére, vagyis a húga volt Khrysothemisz. A 'nő-vér' szóösszetétel ma is nyilvánvaló értelme ellenére a 21. században, ellentétben az eredeti, M által is alkalmazott szóhasználat, rokonsági megjelölésként a 'néne' háttérbe szorult, és a legtöbb ember úgy hiszi, hogy a 'nővér' csakis idősebb nőtestvérekre vonatkoztatható, és ennek megfelelően alkalmazza. De ez csak a 21. századi rokonsági megjelölésre érvényes! A szó egyszerűen átvitt értelme ma sem változott: a női szerzeteseket, életkoruktól függetlenül 'nővér'-nek szólítjuk, akkor is ha 50 évvel fiatalabbak nálunk, és nem változott a kétszeresen átvitt értelme sem, vagyis az egészségügyben dolgozó hölgyek (akik valaha szerzetesek voltak) megszólítása is minden esetben 'nővér'.
- 37/10 K₁, SA: <*Antigonéval*> Elektrával ♦ fsz: Elektrával
- 37/15 K₁, SA: <*Antigone*> Elektra ♦ fsz: Élektra
- 38/2 K₁, SA: mi természetesebb tehát mint *hogy a'* gonosz tettét igazolni ügyekszik; mint az, ♦ fsz: mi természetesebb tehát, minthogy a gonosz tettét igazolni ügyekszik; mint az, [A 'mint hogy' itt valószínűleg 'mivel' értelemben áll, ezért írtuk egy szóba. Így lesz értelmezhető a 'mint az'-zal kezdődő folytatás. Ugyanakkor valószínűbb, hogy nem 'gonosz-tett'-ről van szó, hanem inkább egy gonosz (embernek) a tettéről, ezért ebben az esetben meghagytuk a különírást.]
- 39/4 K₁, SA: <*Antigonevel*> Elektrával. ♦ Elektrával.
- 40/2 K₁, SA: <*Antigone*> Elektra ♦ Élektra
- 44/2 K₁, fsz: atyját megölel, ♦ SA: *anyját* megölel, [Sh.]
- 48/2 K₁, SA: vádolni Kreont, ♦ fsz: vádolni [kezd] Kreont, [Fsz-ünkben minimális változtatással, egy kihagyott szót feltételezve, tettük értelmessé a szövegrészt. Lehetséges azonban, hogy az autográf K-ban pl.

- „vádolja Kreont” szerepelt, ezért tettük szögletes zárójelbe a kiegészítést. Az sem nyilvánvaló, vajon a másoló hibázott-e, vagy maga M.]
- 53/6 K₁, fsz: két szent pánt ♦ SA: két szent párt [Sh. vagy félreolvasás.]
- 55/9 K₁: le járás ♦ SA: *be* járás ♦ fsz: lejárás
- 56/4 K₁, fsz: szenvedésiben, ♦ SA: szenvedéseiben,
- 58/1 Megtudja azt Istenétől, másik leányától [A szokatlan megfogalmazás értelme: Megtudja azt Istenétől, másik leánya által.]
- 60/11 K₁, fsz: abba, ♦ SA: abban
- 65/8 K₁: hála s dicsőülést nyert ♦ SA: hála *a* dicsőülést nyert ♦ fsz: hála- s dicsőülést nyert [Talán a kötőszó helyett a névelő csupán sh. SA-nál, mindenestre fölöttébb értelemzavaró. Az értelmezésre tekintettel fontosnak tartottuk a kötőjel alkalmazását is, hiszen az idézett rész értelme: hála- s dicsőülést nyert.]
- 68/1 K, fsz: mert én magam, ♦ SA: mert magam[,] [A SA-nál kihagyott névmás értelemzavaró!]
- 69 után KOR: „erkölcsi”. A cím bal oldalán két-két x alakban keresztezett vonal, vörös írónnal.
- 70/1 KOR: „minden”.
- 70/2 K₁: dráma *íróról* ♦ K₂: dráma *írórúl* ♦ HG, fsz: drámaíróról
- 70/3 KORA: „énnek ír apológiát”.
- 71/1 K₁, K₂, fsz: állíthatjuk tehát föl, hogy egy ily eszmét ♦ HG: állíthatjuk föl, hogy ily eszmét [HG-nál két szó is kimaradt!]
- 71/2 K₁, HG, fsz: dicsőíteni vágy, K₂: *dücsöíteni vágy, <s mellynek győzelmét>*
- 71/3 K₁: *mind* ellene küzdő gát ♦ K₂, HG, fsz: száz ellene küzdő gátnak
- 72/2 K₁: *illy* erkölcsi ♦ K₂: ily <*morá*> erkölcsi ♦ HG, fsz: ily erkölcsi
- 72/4 K₁: leg fensőbb ♦ K₂: legfe[?]sőbb ♦ HG: legfelsőbb ♦ fsz: legfelsőbb [K₂-ben a lapszélen lemaradt a kritikus betű, így K₁-et vettük alapul.]
- 72/6 K₁, HG, fsz: egyszersmind ♦ K₂: egyszersmint
- 72/7 K₁, fsz: emeltetik.* ♦ K₂, HG: emeletik. [K₁-ben a lapalji jegyzet:] *Ha e szabályt köl[t]őink leg nagyobb része követné, nem volnánk kénytelenek hölgyeinket a színháztúl óvni, hol romlatlan erkölcs és szerénység jelenleg csak pirító gúnyra lel. –
- 74/1 K₁: balgatagsága ♦ K₂, HG, fsz: balgasága
- 74/1 K₁: túlemelkedik ♦ K₂, HG, fsz: túlemelkedve
- 74/5 K₁, K₂, HG: kedves és atyával, ♦ fsz: kedves- és atyával [A toldalék hiánya értelemzavaró, ezért kötőjellel jeleztük a hiányt.]
- 75/1 K₁, K₂, fsz: magányérdek ♦ HG: magánérdek [Meghagytuk a régies szóalakot. 2020-ban a 'magán' és a 'magány' szót az összetételekben már megkülönböztetve használjuk (bár még a 20. század közepén is pl. a 'magános' és 'magányos' alak azonos jelentésű és gyakoriságú volt a köznap beszédben).]

- 75/2 K₁: és dicsőség szavának. ♦ K₂: 's dicsőség szentelt szavának.
HG, fsz: és dicsőség szentelt szavának.
- 76/5 K₁: 's a' rendületlent porába melyből vétetett vissza sújtani.
K₂: a' porba melyből vétetett le sújtani a rendületlent, <melyből vétetett>. ♦ HG: a porba, melyből vétetett, lesújtani a rendületlent.
fsz: a porba, melyből vétetett, lesújtani a rendületlent.
- 78/2 K₁: mégis minden bizonnyal ♦ K₂, HG, fsz: és minden bizonnyal mégis
- 80/1 K₁: Antigonében ♦ K₂, HG, fsz: Antigonében
- 80/2 K₁: de a' bosszú az ellene csatázót elébb utóbb lesújtja.
K₂: győzelmesen törnek ki csak hamár véres bosszút<ókul> állva az ellenek csatázón. –
HG, fsz: győzelmesen törnek ki csakhamar, véres bosszút állva az ellenek csatázón.
- 82/1 K₁: egy személy legyen, ♦ K₂, HG, fsz: egyedi személy legyen,
- 82/2 K₁: mivel egy elv ellen nem csak egy de többen is küzdhetnek: világosan következik hogy a' drámának több fő személyei is lehetnek,
K₂, HG, fsz: sőt: többen is lehetnek, leginkább akkor, ha többeknek egymás elleni küzdelmekből származik az erkölcsi elv elleni küzdelem; világos lesz, hogy a drámának több főszemélyei lehetnek,
- 84/1 K₁: Herakles és Deianeira, Klytämnestra és Ágisthos e. u. t.
K₂: Herákles és Deianeira, / <Elektra és Orestes e. u. t.> Klytämnestra és Ágisthos e. u. t.
HG: Herakles és Deianeira, / Klytämnestra és Aegisthos é. u. t.
fsz: Héraklész és Déianeira / Klütaimnésztra és Aigiszthosz é. ú. t.
[A K₂ aláhúzását HG és fsz-ünk kurzívval adta vissza, a / sortörést jelez, az áthúzott rész helyettesítése a szemközti oldalon történt (a 4. főlió rektóján).]
- 85/3 K₁: kezekkel látnának ♦ HG, K₂, fsz: kezekkel látnak
- 85/3 K₁: az erény templomába berontani;
K₂: be rontani az erénynek templomába <drámánk fő személyét.>
HG, fsz: berontani az erénynek templomába.
- 86/2 K₁: Mi könnyű ennek megtörténni!
K₂, HG, fsz: S mi könnyű ennek megtörténnie,
- 86/3 K₁: az erköltsiség parancsival;
K₂, HG: az erkölcsiség örök parancsival. ♦ fsz: ...parancsival!
- 86/5 K₁: 's ki áll nékie jót hogy választása a' legszentebbeket érte, 's ha érte is ki biztosítja őt, hogy érdemesen vívándja ki annak győzelmét, és gyarlósága mely a' szentnek képviselésére oly elégtelen nem késztetendi-e megbotlani egykor?
K₂: 's ki áll nékie jót, hogy <a leg erősbiket választá?> vállasztássa a legszentebbeket érte. 'S ha érte is, ki biztosítja őt <ha azt is választá>, hogy érdemesen <ahhoz ki> vívándja ki annak győzelmét, 's gyarlósá-

- ga, mely a szentnek képviselésére oly elégtelen, nem késztetendi-e meg botlani egykor? –
HG: s ki áll nékie jót, hogy választása a legszentebbeket érte. S ha érte is, ki biztosítja őt, hogy érdemesen vívándja ki annak győzelmét, s gyarlósága, mely a szentnek képviselésére oly elégtelen, nem késztetendi-e megbotlani egykor? ♦ fsz: S ki áll...
- 87/1 K₁: a' jogczím erősebb legyen ♦ K₂: e jog czim <ne legyen> erősebb legyen ♦ HG, fsz: e jogczím erősebb legyen
- 87/2 K₁, HG, fsz: mert különben ♦ K₂: mert <ekkor> különben
- 87/3 K₁: keblünköt ♦ K₂, HG, fsz: keblünket
- 87/4 K₁, HG, fsz: szállja meg ♦ K₂: <el> szállja meg
- 87/5 K₁: lepnek el,^x [A lap alján jegyzet:] ^xEz többnyire az úgynevezett német iskola hibája. ♦ K₂, HG, fsz: lepnek el
- 87/5 K₁, HG, fsz: szellemi malasztját ♦ K₂: szellemi <hatalmát> malasztját,
- 87/5 K₁, HG, fsz: a mindennapiság posványába <húzza alá vonják alá alá> idézők. [Az utolsó törölt szó megismételve.] ♦ K₂: a mindennapiság posványába idézők.^x [Az × itt azt jelzi, hogy a folytatás az átelles oldalán található.]
- 87/8 K₁, K₂, fsz: győzelmeztetné ♦ HG: győzedelmeztetné
- 87/8 K₁, HG, fsz: De lássunk ♦ K₂: <Igy:> De lássunk
- 88/2 K₁, K₂, fsz: ember erő ♦ HG: emberi erő ♦ fsz: embererő
- 87/2 K₁: és buknia kell ha el hagyva a' középszerűség édenét 's tul vágyva a' halandóságon a véghetetlenül áll küzdelemben.
K₂: 's buknia kell küzdelemben a véghetetlenül.^x <Buktán fájdalunkat lágyítja az arany közép szerűség gondolatja melyet mellyet varázs körébe élvezhet rendelteték az ember.> ha el hagyva a középszerűség édenét, túl vágyik lelke a halandóságon.
HG, fsz: s buknia kell küzdelemben a véghetetlenül, ha elhagyva a középszerűség Édenét, túlvágyik lelke a halandóságon.
- 89/3 K₁: egy gyűlöletnek [Elírás.] ♦ K₂, HG, fsz: e gyűlöletnek
- 90/1 K₁: rendületlen hős egyetlen gyöngesége ♦ K₂: a <hős a> rendületlen hős <lehet-e büntetlen az>, egyetlen gyöngesége <mellyel bír? mi->
HG, fsz: a rendületlen hős, egyetlen gyöngesége
- 90/2 K₁, HG, fsz: midőn ♦ K₂: midőn
- 90/4 K₁: az emberen, s azért viselni is kell néki megaláztatásait, ♦ K₂: a földön, 's viselnie kell a megaláztatást, ♦ HG: a földön, s viselnie kell a megaláztatást, ♦ fsz: a Földön, s viselnie kell a megaláztatást,
- 90/5 K₁: mely minden földfiának osztályul eshet. ♦ K₂: mely <földi réssze a halandónak.> minden földfiának osztályaul esett.
HG, fsz: mely minden földfiának osztályaul esett.
- 91/1 K₁, HG, fsz: jogcíme ♦ K₂: <czím> jog czíme

- 91/2 K₁: családi élet és bűnhődjék ♦ HG, fsz: családi élet, bűnhődjék
K₂: családi élet <bűnhődnie kell annak, ki erővel óldja föl köteleit>, bűnhődjék
- 91/2 K₁: mint ön bíró erőszakkal ♦ K₂: ön bírja<...>ül erőszakos kezekkel
HG, fsz: önbírájaul, erőszakos kezekkel
- 91/3 K₁, HG: tépi el. ♦ K₂: tépi el <kötelékét>. ♦ fsz: tépi el!
- 92/1 K₁, HG: Oedipus király ♦ K₂: <Orest> Oedipus király:
fsz: Oidipusz király [HG-nál is és fsz-ünkben is kurzívval.]
- 92/2 K₁, HG, fsz: szentek, ♦ K₂: szentek^x <s hasztalan török ellenük a döre ember.> ×<teljesülniök kell, 's nem akadályozza meg>
- 93/1 K₁, HG: Oedipus ♦ K₂: <Ores> Oedipus ♦ fsz: Oidipusz
- 93/2 K₁: ámdé tettöket ♦ K₂: Ám de <nekik> tettöket
HG, fsz: Ámdé tettöket
- 93/2 K₁: kellene vezetni, ♦ K₂: kelle<.....>nék^x vezetni <atyjok iránt, 's a szigorú jog cím kevés a megsértett fiúi szeretet ellen.> –
HG, fsz: kellenék vezetni,
- 93/3 K₁: a' hangok ♦ K₂, HG, fsz: e hangok
- 93/3 K₁: állít föl ♦ K₂, HG, fsz: állít fel
- 94/2 K₁: jól ♦ K₂: jó<l>gossan ♦ HG, fsz: jogosan
- 94/2 K₁, HG, fsz: eltemetve ♦ K₂: el temet<i>ve^x <s erényessen cselekszik.
Ámdé Kreon elfogódva az ember csinálta törvény malasztján túl becsüli azt 's engedékenységgel helyett alá akarja rendeltetni az erkölcsi törvényt ön veszedelmével vetni az erkölcsnek szent törvényeit. És önmagát sújtja daczával.>
- 94/4 K₁: 's magát ez által sújtja le. ♦ K₂, HG, fsz: s magát sújtja ezáltal.
- 95/1 K₁: Mivel minden külső cselekvény csak benső tökélet és elhatározás következménye lehet: hogy tehát a' színmű személyeinek egymás közti, 's az erkölcsi elv elleni küzdelmek motiváltathassék, szükség
K₂: Mivel minden külső cselekvény, csak benső tökélet és elhatározás következménye lehet – hogy tehát <A történeti személyek> <×Hogy> a színmű személyeinek <ezen> egymás közti, 's az erkölcsi elv elleni küzdelmek motivál<tat>hassék, szükség <hogy a színmű személyek mind meg annyi különvált>
HG: Mivel minden külső cselekmény csak benső tökélet és elhatározás következménye lehet, hogy tehát a színmű személyeinek egymásközti s az erkölcsi elv elleni küzdelmek motiváltathassék, szükség,
fsz: Mivel minden külső cselekvény csak benső tökélet és elhatározás következménye lehet, hogy tehát a színmű személyeinek egymás közti s az erkölcsi elv elleni küzdelmek motiválhassék, szükség,
- 95/4 K₁: környülményekben, mellyben léteznek, cselekvényeink önkényt folyjanak. ♦ K₂: környül ményekben, melyben léteznek, cselekményeik önkényt folyjanak. ♦ HG: környülményekben, melyben léteznek, cselek-

- ményeik önként folyjanak. ♦ fsz: környülményekben, melyben léteznek, cselekményeik önkényt folyjanak. [A K₂-ben a mondaton belül a 'cselekvény' és 'cselekmény' szóalak is előfordul.]
- 95/5 K₁: A' mennyiben ez a' drámai személyek jelleméből teljesítetik, öszve függő, és egy lesz a' mű, a' mennyiben pedig külső erők hoznak bele hatást, el romlik az egység.
K₂: Amennyiben ez <a dráma cselekvénye ezen, – a drámából bé hozott> a drámai személyek jelleméből teljesítetik, öszve függő, és egy lesz a mű, amennyiben pedig külső erők gyakorolnak abba hatást, el romlik az egység. – Világosíttassék fel.
HG, fsz: Amennyiben ez a drámai személyek jelleméből teljesítetik, összefüggő és egy lesz a mű, amennyiben pedig külső erők gyakorolnak abba hatást, elromlik az egység. – Világosíttassék fel!
- 96/1 K₁: cselekvények ♦ K₂, HG, fsz: cselekmények,
- 96/4 K₁: melyek az egyedi emberben találhatók.
K₂, HG, fsz: melyek az egyedi embert mind egymás között, mind az eszméleti embert s az elv gyakorlati kivételét az embertől megkülönböztetve egyedivé teszi.
- 97/1 K₁: a' személyekben ♦ K₂, HG, fsz: a főszemélyekben [A szókihagyás tollhiba lehet. Azért írtuk egybe a fsz-ben, mert itt 'főszereplőkben' értelemben használta M.]
- 97/4 K₁: Világos egyszersmind innen hogy csak ♦ K₂: Világos egyszersmind mint innen, hogy <a drámában csak olyan személyek> csak
HG, fsz: Világos egyszersmind innen, hogy csak
- 98/1 K₁, HG, fsz: A' történeti színmű hősenek ♦ K₂: A történeti színmű <.ek> hősenek [Eldönthetetlen kérdés, vajon 'v' vagy 'n' volt-e az olvashatatlanná tett betű. Talán inkább 'n', mert a 'v' nem lett volna értelemzavaró, nem kellett volna a 'színművek' szó toldalékát törölni.]
- 99/3 K₁: nem pedig olyan minőt egy vagy két történet író – meg lehet, gyűlölség vagy hízelgésből – tulajdonít annak, [bizonytalanságban] hagyva a' költőt ki tetteivel nem bírja öszve egyeztetni azt.
K₂: Nem pedig olyat minőt egy vagy két történet író, meglehet gyűlölség v. hízelgés sugallva tulajdonít annak. –. — hagyva a költőt, ki tetteivel nem bírja öszve egyeztetni azt. – [A 'v.'-nél föléhúzás jelzi, hogy a 'vagy' rövidítéséről van szó.]
HG: Nem pedig olyat, minőt egy vagy két történetíró, meglehet gyűlölség vagy hízelgés sugallva tulajdonít annak, – – hagyva a költőt, ki tetteivel nem bírja össze egyeztetni azt.
fsz: Nem pedig olyan, minőt egy vagy két történetíró – meglehet, gyűlölség- vagy hízelgésből – tulajdonít annak; [bizonytalanságban] hagyva a költőt, ki tetteivel nem bírja össze egyeztetni azt.
[Az eddigiektől eltérően kivételesen a nem autográf K₁-et vettük alapul

fsz-ünknel, és a központosítás, tagolás jelein, továbbá a szintén kivételesen gondolatjelek közé ékelt beszúrásán túl, egy szögletes zárójelbe tett kiegészítés is szükségesnek tartottunk. Még így is nehezen érthető a szöveg. HG korrekt módon igazította ki K₂-t, ám a mondat ennek ellenére értelmetlen. Túl azon, hogy az előző mondatot 'Nem pedig olyan'-nal kell folytatni, a 'gyűlölség vagy hízelgés sugallva' se jó, talán 'gyűlölséget vagy hízelgést sugallva' lenne a helyes, megengedve, hogy az első szó végén kötőjel is pótolhatja a hiányzó tárgyragot. Emellett a K₂ írásakor M is fölöttebb bizonytalan lehetett, mert a mondatot ponttal, majd gondolatjellel lezárta ugyan, ám ezt követően hosszabb vonalat húzott (ezt adtuk vissza úgy, hogy két háromnegyed kvirtes gondolatjelet – szóköz nélkül – egymás mellé tettünk), majd ismét pontot tett, de ezután mégis kis kezdőbetűt írt. Ami pedig ezután következik, az elé kénytelenek voltunk a '[bizonytalanságban]' szót illeszteni. Még így is kétértelmű ez a rész, bár elég nyilvánvaló, hogy nem a költőnek, hanem a hősnek a tetteiről van szó, azt nem tudja összeegyeztetni a költő – bizonyos történetírók művei alapján – a hős jellemével.]

- 100/1 KOR: „választasson”. [A K₁-ben nyilván a ragozást kifogásolhatta a korrektor. A K₂-ben ugyanakkor már ikes ragozást használt M, ami talán annak a jele, hogy a pályamű másolója egy korábbi szövegét használhatta a szerzőnek. De van egy komoly szerkezeti eltérés is a K₁ és a K₂ között. Ez a rövid bekezdés ugyanis és a „Megszűntnek gondolom...” kezdetű (K₂-ben szintén ezt követő, de új bekezdésbe írt) rész első mondata is K₁-ben egyetlen bekezdésként az „Alig kell mondanom...” kezdetű bekezdés után szerepel, az utóbbi második mondata pedig hiányzik. Ez utóbbi pedig újabb jele annak, hogy K₂ későbbi változat, mivel a K₁-ből hiányzó 'Nem akkor morális a darab ha jó személyei vagynak.' mondat K₂-ben más tollal íródott, mint az oldalpár egésze (7. fólió verzó és 8. fólió rektó), vagyis a K₂-höz képest is egyértelműen utólagos betoldás.]
- 101/1 KOR: „kérdést”.
- 101/2 K₁: *föl* hozandók. [Az ezt követő mondat, miként korábban jeleztük, a K₁-ből kimaradt.] ♦ K₂, HG, fsz: felhozandók.
- 102/2 K₁: *hogy színmű* főbb személye *a* ' darab folytatában el ne tűnjék anélkül, hogy cselekvényeinek kifejlődését ne érje. K₂: *Hogy semmi főb* ' személy a darab ' folytatában el ne *hangozzék* annélkül *hogy* <*sor*> cselek <*m*> vényeinek kifejlődését érje. HG: *Hogy semmi* főbb személy a darab folytatában el ne *hangozzék* anélkül, hogy cselekményeinek kifejlődését érje. fsz: *hogy a színmű* főbb személye a darab folytatában el ne tűnjék anélkül, hogy cselekvényeinek kifejlődését ne érje. [Itt is K₁-et vettük alapul, mivel K₂-nek (s így HG szövegközlésének) nincs értelme. Egy szereplő eltűnhet ugyan a darabból, de elhangzani

nem tud. Bár teljes következetességet itt sem találtunk, de M inkább az egyedi cselekedeteket nevezte 'cselekvény'-eknek (s ezért is használhatta itt többes számban), míg azok sorozatát inkább 'cselekmény'-nek hívta.]

- 102/5 K₁: megjelenésök és cselekvényök ♦ K₂, HG, fsz: megjelenésök
- 102/6 K₁: a szövevényben *tettleg* semmi ♦ K₂, HG, fsz: a szövevényben semmi
- 103/1 K₁: Az egyediségre *költőnkben elég példát találhatunk, mert* minden kifestés és sajátság az; a cselekvényt motiváló jellemek e következők: K₂, HG, fsz: Az egyediségre nézve minden szorgosabb kifestés és sajátság nyújtanak példát, a cselekményt motiváló jellemekre következők:
- 108/1 K₁: *A* ' drámában ♦ K₂: <*Hogy*> A drámában ♦ HG, fsz: A drámában
- 108/1 K₁: küzdelemnek cselekvényben ♦ K₂: küzdelemnek <*tanúsíthatva magát csak*> <*cse*> cselekményben ♦ HG, fsz: küzdelemnek cselekményben
- 109/1 K₁, fsz: drámai cselekvény ♦ K₂: drámai cselek<*m*>vény ♦ HG: drámai cselekmény [Valószínűbbnek látszik, hogy az 'm' lett 'v'-re javítva, mintsem fordítva.]
- 109/2 K₁, HG, fsz: vagy az elv ♦ K₂: v. <*azon*> <*az elv*> <*küzdelmet*> az elv [A 'v.' a 'vagy' rövidítése, ezt a kor szokásának megfelelően M a rövidítés fölhúzásával jelezte.]
- 110/1 K₁: a színműi cselekvény elejét, fordulatát, és föloldását. K₂: a színmű cselekvény elejét, fordulatát és fel oldását. HG: a színmű cselekmény elejét, fordulatát és feloldását. fsz: a színműcselekvény elejét, fordulatát és feloldását.
- 111/1 K₁, HG, fsz: színműnek ♦ K₂: <*darabnak*> színműnek
- 113/1 K₁: gyűlölet ♦ K₂: Magány gyűlölet ♦ HG: Magány gyűlölet fsz: Magánygyűlölet
- 116/1 K₁: végzése ellen ♦ K₂: végzésse elleni ♦ HG, fsz: végzése elleni
- 119/1 A 'Fordulatában a színmű' előtt K₂-ben az alábbi áthúzott rész: <*Látszik a mondottakból mi igen csalódnék az, ki az ártatlanság 's erény apologiáját akarván írni, tökéletes jó 's hibátlan személyt hurcolna ezer szenvedésen keresztül, ha végre győzedelmeztetné azt, mert ezen esetben a magányos küzdőnél lenne a jog cím erősebb*>. → <*Fordulat. A színmű fordulata azon rész, melyben a színmű egészen ellenkező irányt vesz, mint amint ki fog fejele*>.
- 119/1 K₁: mind eleje gyanítja, ♦ K₂, HG, fsz: mint eleje gyaníttatá,
- 119/2 K: átlátása, s azt jóvá hozni akarása ♦ K: át látása <álltal mint 's azt> s azt jóvá hozni aka,, <*Antigoneban midőn mindent ismét jóvá akar tenni*>, rása, ♦ HG, fsz: átlátása s azt jóváhozni akarása [Az 'Antigoneban' kezdetű áthúzott rész eredetileg a javítások céljára szabadon hagyott, még üres jobb oldalra került (10. fólió rektó), de kb. a lap (képzletben vízszintes sávokra osztott) második negyedére, így fő-

- lőtte már nem fért ki a 'Fordulatában' kezdetű hosszabb javítás. Így történt, hogy a szó első fele, az 'aka,,,' a következő sorban folytatódott ugyan, de csak az iménti áthúzott rész után folytatódhatott: ',rása' (a két vesszőt elválasztójelként használta M, és általában a következő sor elején is megismételte).]
- 119/2 K₁: *hogya' küzdő* ♦ K₂, HG, fsz: *hogya már-már a küzdő*
- 121/1 K₁: *átlátva szegyenét a' hős, előle sírba vonulni akar;*
K₂, HG, fsz: *Átlátja szegyenét a hős, meghalni eltökélt, sírba vonulva szegyenétől.*
- 122/1 K₁: *mint bíró s későbben ugyan ez által ön maga lakolandó.*
K₂, HG, fsz: *mint bíró s gondos Kindosz király jelenik meg, később maga lakolandó. [Kindosz szigetének nem volt királya Oidipusz, és nincs is szó a műben Kindoszról. Talán Kadmoszra gondolhatott M.]*
- 123/1 K₁: *vágyják vissza venni* ♦ K₂: *visszavágyják venni*
- 126/1 K₁, fsz: *Antigonében* ♦ K₂: *Antigoneban* ♦ HG: *Antigoneben*
- 126/2 K₁, K₂, fsz: *látszató győzedelme.* ♦ HG: *látszaló győzelme.*
- 127/1 K₁, *A' földoldás* ♦ K₂, HG, fsz: *A feloldás*
[A mondat előtt K₂-ben áthúzott szövegrész:]
<*Antigoneban: Kreon mindent meg bán, jóvá akar tenni mindent, 's meg menteni az ártatlanokat.*>
- 128/2 K₁: *melly* [elírás] ♦ K₂, HG, fsz: *mert*
- 129/1 K₁: *mint elsőben* ♦ K₂, HG, fsz: *mintegy elő*
- 131/2 K₁, fsz: *gyilkosok megbüntetésére.* ♦ K₂, *gyilkosok <meg> bünhesztésére.* ♦ HG: *gyilkosok bünhesztésére.* [Kivételiesen itt is a K₁-et vettük alapul.]
- 134/1 K₁: *azon már látszató* ♦ K₂, HG, fsz: *azon már-már látszató*
- 134/2 K₁: *bünhődik az erkölcsi elv ellen vétő, el veszve fiát és nőjét.*
K₂, HG, fsz: *az erkölcsi elv ellen, bünhődik a szentségtelen, sértő fiát s nőjét veszve el egyszerre.*
- 135/1 K₁: *még e' következőket* ♦ K₂, HG, fsz: *még következőket*
- 135/3 K₁: *nem mindig* ♦ K₂, HG, fsz: *nem mindig*
- 135/3 K₁, HG, fsz: *viszi a legnagyobb,* ♦ K₂: *viszi a <fő szerep> leg nagyob'*
- 135/3 K₁, K₂, fsz: *leghatályosb* ♦ HG: *leghatásosb*
- 135/10 K₁, HG, fsz: *fejtik ki* ♦ K₂: *fejtik é ki* [Bár HG nem ismerhette K₁-et, úgy gondoljuk, mégis helyesen járt el, amikor elhagyta az értelemzavaró 'é'-t.]
- 135/11 K₁, fsz: *főszemélyek* ♦ K₂, HG: *főszemély* [Mivel több színdarabról van szó, így mindenképp indokolt a többes szám használata. A mondat még így is megdöbbentő. Hiszen, ha nem elírásról van szó, akkor M ezek szerint mellékszemélyeknek tartotta a felsorolt szereplőket: Élektér, Oresztész, Antigonét. De akkor kiket tartott az igazi főszemélyeknek?]
- 136/1 K₁, K₂: *mind e mellett* ♦ fsz: *mindemellett* ♦ HG: *mindamellett*

- 136/2 K₁: *határozotassanak,* ♦ HG: *határozhassanak meg,*
K₂, fsz: *határozotassanak meg,*
- 136/4 K₁: *mind eleje mind fordulatja* ♦ K₂: *Mint eleje, mint fordulata*
HG, fsz: *Mind eleje, mind fordulata*
- 142/2 KOR: „sylogismus”.
- 142/2 „a szillogizmus első s második ízéből a következtetés.” Arisztotelész *Organon* c. műve nyomán a szimbolikus logika következtetési formáit nevezzük szillogizmusoknak. Ennek megfelelően az 'íz' itt premisszát jelent (szokás logikai előzménynek nevezni, de talán helyesebb az 'előfeltétel' vagy 'előfeltevés' fordítás), a következtetést ma inkább 'következmény'-nek, idegen szóval 'konklúzió'-nak nevezzük. Lásd: ARISTOTELÉS, *Organon. Első kötet* [unicus!], Bp., Akadémiai Kiadó, 1979. Az ún. 'első analitika' érvényes szillogizmusainak táblázatát lásd a 124. utáni számozatlan lapon!
- 143/1 K₁, K₂, fsz: *természeti jog* ♦ HG: *természetjog*
- 143/3 K₁: *cselekedetiben,* ♦ K₂, HG, fsz: *cselekedetében,*
- 143/8 K₁: *nemének is választásában* ♦ K₂, HG, fsz: *nemének választásában is*
- 143/9 K₁: *s a büntetendő személy jelleméhez és vétkéhez alkalmazzuk.*
K₂, HG, fsz: *s a színmű, a büntetendő személy jelleméhez, vétkéhez alkalmazzunk azt.*
- 143/11 K₁: *szabályait* ♦ K₂, HG, fsz: *szabályát*
- 144/1 K₁: *Sophoklesként* főbb vonásai de korántsem mind még.
K₂, HG, fsz: *főbb vonásai, de korántsem mind. [K₁-ben az első szó toldalékolása talán elírás. Inkább: 'Sophokles szerint'.]*
- 144/2 K₁: *'s összeve állításából* ♦ K₂: *'s összeve állításából,* ^x <*így nem különben a cselekmény <főj> fejlődésének*> ♦ HG, fsz: *s összeállításából*
- 144/5 K₁: HG, fsz: *jellemismertetést elősegítik* ♦ K₂: *jellem ismertetés-<nek>t elősegít<ésére>ik <.... a cselekvénybe szövetni szokás a mint egy cselekvény..... Melyek>*
- 144/6 K₁: *melly annak költészete* ♦ K₂: *mely az élet költészete –*
HG: *mely az élet költészete,* ♦ fsz: *– mely az élet költészete –*
[K₁ könnyebben értelmezhető. HG a közbevetést két vessző közé ékelte, K₂-ben a közbevetés végén ugyan gondolatjel áll, ez viszont az elejéről hiányzik. Fsz-ünkben – a tagolás egyértelműsítésére – két gondolatjel között áll a közbevetés.]
- 144/8 K₁, HG, fsz: *de az élet viráginak,*
K₂: *de <egyszersmint> az élet viráginak*
- 144/10 K₁: *'s föláldoznák* ♦ HG: *s feláldozzák* ♦ K₂, fsz: *s feláldoznák*
- 145/1 K₁: *mellyet a cselekvényre* ♦ K₂: *melyeket a <nagy> fő cselekvényre*
HG: *melyeket a főcselekvényre* ♦ fsz: *melyet a főcselekvényre*
[Az egyeztetés a K₁-ben még megtörtént, s mivel eredetileg a K₂-ben is egyes szám szerepelt: a 'mely' utólagos toldalékolásával keletkezett a

- 'melyeket', úgy véljük, tollhibáról lehet szó, ezért HG-ral ellentétben megmaradtunk a nyelvtanilag korrekt formánál.]
- 145/2 K₁: fordulata**ban**, 's végében ♦ K₂: fordulat**a**, 's végében ♦ HG: fordulat**a** s végében ♦ fsz: fordulat**a**-s végében [A K₂-ben az aposztróf a vessző fölé került, így eldönthetetlen kérdés, vajon a két szó melyikéhez tartozik. Talán a kötőszó előtt áll, de az is lehet, hogy a 'fordulata' után a hiányzó toldalékot pótolja. HG-ral ellentétben úgy gondoltuk, hogy jelezniünk kell azt, amit a K₁ egyértelműen kifejez, s erre a kötőjel a legalkalmasabb.]
- 147/3 K₁: *ki* eszközöltetése. ♦ K₂, HG, fsz: eszközöltetése.
- 148/2 KOR: „jobb becsületesen, mint okosan győzelme mellett.” [K₁-ben nincs idézőjel, a korrektor ennek a résznek az elejét és végét jelölte meg vörös íróval: '[jobb', ill. 'mellett.]]' (A jelzés alsó és felső részén a vízszintes vonal első esetben az első függőleges vonalnál kezdődik, második esetben a második függőleges vonalnál végződik.) Vélhetően az idézőjelek hiányát kifogásolta a korrektor; a K₂-ből nem hiányzik.]
- 149/1 K₁: *pártfogol* ♦ K₂, HG, fsz: pártfogása alá vett,
- 150/1 K₁: *mely szerint a színmű* ♦ K₂: *mely szerint a <fájdalmat> színmű*
HG: *mely szerint a színmű* ♦ fsz: *mely szerint a színmű*
- 150/2 K₁, K₂, fsz: *mindég* ♦ HG: *mindíg*
- 150/2 K₁, K₂, fsz: *csillapítani*, ♦ HG: *csillapítani*,
- 151/1 K₁, HG, fsz: *buktával* ♦ K₂: *buktával*, <..... *gyönyörű*....., ...>
- 151/2 K₁, fsz: *gyógyulása* ♦ K₂, HG: *gyógyulás*
- 151/3 K₁: *vissza rettenésének* K₂, HG, fsz: *visszarettenésével*
- 151/5 K₁, fsz: *halálán túl* ♦ K₂, HG: *halálával túl* [Valószínűleg tollhiba; a mondat csak úgy értelmes, ahogyan K₁-ben szerepel.]
- 152/1 KOR: az egész bekezdés a lapszálon vörös íróval megjelölve.
- 152/2 K₁: *szabályok állhatnak*: ♦ K₂, HG, fsz: *szabályokat gondolok megállni*.
- 153/1 K₁, K₂, HG, fsz: A történet ellen ['A történelem ellen', tehát nem a drámai történetről, hanem a valóságos történetről, a történelemtől van szó.]
- 153/2 K₁: *nem váltak* ♦ K₂, HG, fsz: *nem lettek*
- 154/1 K₁: sok vitára *alkalmat nyújtott* kérdés:
K₂, HG, fsz: sok vitára s még több üres szóra *alkalmat adó* kérdés,
[A befejezetlen mondat kétértelműsége feloldahatatlan. Így a 'melyek azok' mindkét értelmezése megengedett: 'melyek azok, amelyek igen' és 'melyek azok, amelyek nem'.]
- 155/3 K₁, HG, fsz: *jelenések sorát a hős halálával*
K₂: *jelenések sorát <halállal v> a <szin> hős halálával*
- 156/2 KOR: „származtatni”. ♦ K₁, HG, fsz: *származtatni a jelenéseket*
K₂: *származtatni a <jelle> jelenéseket*
- 157/2 K₁: *de* ha drámát ♦ K₂, HG, fsz: *ha* drámát
- 157/3 K₁: *jelenésének képzete szárnyait*. ♦ K₂, HG: *jelenéseinek képzete szárnyát*. ♦ fsz: *jelenéseinek, képzete szárnyát*.

- 157/4 K₁: *össze függésnélküli színművet* írand. ♦ K₂: *összefüggés nélküli <szin> művet* írand. ♦ HG, fsz: *összefüggés nélküli művet* írand.
- 158/1 K₁, HG: *szerint* ♦ K₂, fsz: *szerént*
- 158/2 K₁, K₂, fsz: *ismérteti* ♦ HG: *ismerteti*
- 158/3 K₁, K₂, fsz: *cselekvényt* ♦ HG: *cselekményt*
- 159/1 K₁: *ismértettük* ♦ K₂: *ismértetjük* ♦ HG: *ismertetjük* ♦ fsz: *ismértetjük*
- 159/2 K₁: *a' cselekvények* ♦ K₂, HG, fsz: *cselekménye*
- 159/2 KORA: „minden”. K₁: *által? /: hisz a' színműben távol is kell lenni minden el beszélésnek:/* ♦ K₂, HG, fsz: *által, hisz a színműben távol kell lenni minden elbeszélésnek*. [A korrektor nem véletlenül húzta alá és jelölte meg kérdőjellel a lapszálon a 'minden' szót. Hiszen pl. az *Oidipusz király* nagyrészt a szereplők elbeszéléseiből áll, gyakorlatilag semmit se tudnánk meg a címszereplőről, ha a színműben megjelenített cselekedeteire hagyatkoznánk!]
- 159/3 K₁: *miért* tehát első felvonásban *ismértetni színművünk személyeit*,
K₂: *<Mi pedig a színműi cselekmény>*, Miért tehát első felvonásban *ismértetni színművünk személyeit*,
HG: *Miért* tehát első felvonásban *ismértetni színműveink személyeit*
fsz: *Miért* tehát első felvonásban *ismértetni színművünk személyeit*,
- 159/4 K₁: *miért miért* bonyolítani ♦ K₂, HG, fsz: *miért bonyolítani*
- 159/7 K₁: *a' cselekvény egy része hamarabb* ♦ K₂, HG, fsz: *a cselekmény egy része hamarabb*
- 165/1 KORA: „Logikai”. [A korrektor kérdőjele előtt egy felkiáltójel is áll.]
- 165/1 K₁: *az egészben Logikai rend legyen*
K₂, HG, fsz: *logikai rend legyen az egészben*,
- 165/2 K₁: *a többi mivoltához* [Tollhiba.] ♦ K₂, HG, fsz: *A többi a tárgy mivoltához*
- 165/3 K₁: *be* látására *bizathatik* ♦ HG: *belátására bizatik*.
K₂: *belátására bizathatik*.
- 166/1 K₁, HG, fsz: *szükségesnek mindazon*
K₂: *szükségesnek <melyek> mind azon*
- 166/2 K₁, HG, fsz: *Szophoklész korának* ♦ K₂: *<szo> Sophokles korának <a>*
- 166/3 K₁, HG, fsz: *néhány csalódás*- ♦ K₂: *néhány <hibáira> csalódás*
- 166 után K₁: *1. A' nép' akkori erkölcsi fogalmaikból* ♦ K₂: *Iőre A nép akkori erkölcsi fogalmaiból* ♦ HG, fsz: *1. A nép akkori erkölcsi fogalmaiból*
- 167/1 K₁: *Mentől közelebb* ♦ K₂, HG, fsz: *Mentől közelebb*
- 168/1 K₁: *az ifiu s erő dúzs* ♦ K₂: *<egy> az ifju 's erő dús*
HG: *az ifjú s erős kis* ♦ fsz: *az ifjú s erődús*
- 168/3 K₁, HG, fsz: *drámában mint* ♦ K₂: *drámában <egy> mint*
- 169/1 K₁: *Aias örülésében*, ♦ K₂: *Aias örjülésében*, ♦ HG: *Aias örjülésében*,
fsz: *Aiasz örjülésében*,
- 171/2 K₁, HG: *méltóságára emelhetik*. ♦ K₂, fsz: *méltóságára emelheték*.

- 173/3 K₁: de a' hazafiság elleni küzdelemben találhatók föl, ♦ K₂, HG, fsz: de a hazafiság s dicsőség elleni küzdelemben találhatók fel,
- 173/4 K₁, K₂, fsz: tehát a színmű ♦ HG: tehát színmű [Sh.]
- 174/1 K₁, K₂, fsz: láb baját, ♦ HG: lábbajt,
- 174/2 K₁, HG, fsz: számkivetése s így
K₂: számkivetésse <másodszor> 's így
- 174/4 K₁: Végre hogy a' ♦ K₂: <Harmadszor v> Végre hogy e
HG, fsz: Végre, hogy e
- 174/5 K₁, HG: Elkerülhetetlen ♦ K₂, fsz: Elkerülhetlen
- 175/4 K₁, K₂, fsz: cselekvényt, ♦ HG: cselekményt,
- 175/5 K₁: az egész ♦ K₂, HG, fsz: ez egész
- 176/1 K₁: magukra vonják az orákulum
K₂, HG, fsz: magokra vonják az orákulum
- 176/2 K₁, HG, fsz: A jelenkor ♦ K₂: <Jelen a> A jelenkor
- 176/4 K₁: melly <a' drámába> minden külső erő beavatkozását tiltja,
K₂, HG, fsz: mely minden külső erő beavatkozását tiltja drámátul,
- 176/5 K₁: még is jelesen gyakorolják, azért mert az akkori kor gondolkodása
szerént nem voltak azok nélkülözhető tények.
K₂, HG, fsz: a színműnek igazán üterére, a kijelölt három részre gyakorolják hatásukat. Azonban az akkori kor gondolkodása szerént, mint láttuk, ezek nem voltak oly képtelenek.
- 177/1 K₁, HG, fsz: De lássuk ♦ K₂: <Azonban költ> De lássuk
- 177/1 K₁: miképp akarja ♦ K₂, HG, fsz: miként akarja
- 177/2 K₁, fsz: S így motivációkra használja csak leginkább az ily beavatkozásokat, ♦ K₂: <Igy> 'S így mitovátiokra <Oedipus királyban. Az első orákulumi mondások motivációjaül szolgálnak csupán, motivá-> használja^x <őket, szabatosan pedig> ^xcsak leg inkább' az ily beavatkozásokat, [A × a betoldást helyét jelöli, amely az átellenes oldalon (20. főlió rektó) található.] ♦ HG: S így motivációkra csak leginkább az ily beavatkozásokat használja, [HG elvétette a betoldás helyét!]
- 177/4 K₁: erejét el ne veszejtse. Illyen ♦ K₂: ne veszejtse el erejét <igy> illyen ♦ HG, fsz: ne veszejtse el erejét. Illyen
- 177/6 K₁: Hol pedig azok magára a' cselekvény
K₂: Hol pedig azok <kal maga> mágára a cselekmény
HG, fsz: Hol pedig azok magára a cselekmény
- 177/8 K₁, K₂, fsz: elhagyásával is állta ♦ HG: elhagyásával is állt
- 177/8 K₁: hozatnak csak föl. ♦ HG: Hozattak csak fel.
K₂, fsz: hozatnak csak fel.
- 178/4 K₁: ki maga vivta ♦ K₂, HG, fsz: ki maga kivíta
- 181/1 K₁: nem egyebek ♦ K₂: nem fognak magukban egyeben [Elírás.]
HG, fsz: nem fognak magukban egyebet
- 182/2 K₁: Isten büntetését látta abban.
K₂, HG, fsz: Isten büntetését látta abban bizonyos vétekért.

- 184/1 K₁: Könnyű innen elméletet vonnunk: ♦ HG: Könnyű ennek elméletét kivonnunk: [Félreolvasás.] ♦ K₂, fsz: Könnyű innen elméletet kivonnunk:
- 184/2 K₁: ki hagyandók; ♦ K₂, HG, fsz: ki lesznek hagyandók.
- 184/2 K₁, fsz: ha a színmű ♦ K₂, HG: ha színmű [K₁ alapján nagyon valószínű, hogy K₂-ből véletlenül maradt csak ki a névelő.]
- 184/3 K₁, HG, fsz: jelleme, történetének
K₂: jelleme <megkivánja> történetének
- 185/1 K₁: lelki-ösmeret. A' temetésnek ♦ HG: lelki ösméret. Brutusnak
K₂: lelki ösmeret. Brutusnak ♦ fsz: lelkiösmeret. Brutusnak
[K₁-ből kimaradt egy mondat!]
- 187/2 K₁, HG, fsz: annak megtagadása ♦ K₂: annak megtagadása <annak>
- 187/3 K₁: De másképp állt ez ♦ K₂, HG, fsz: de másképp áll ez
- 188/1 K₁: ez által eléggé van motiválva, ♦ HG: eléggé van motiválva azáltal,
K₂, fsz: eléggé van motiválva ezáltal,
- 188/2 K₁, HG: szerint ♦ K₂, fsz: szerént
- 188/4 K₁: mutatódttak. ♦ K₂: mutatattak. ♦ HG, fsz: mutatattak.
- 188/6 K₁: melly hitöknél fo<ly>gvást ♦ K₂, HG, fsz: mellyel hitöknél fogvást
- 188/7 K₁: minden ♦ HG: mindig ♦ K₂: <már> mindég ♦ fsz: mindég
- 188/8 K₁: mészárlásokat, ne legyünk hátrább ízlésben, mint a' régi világ Sophoklese, szelidüljünk korunk szelleméhez melly csak a szépet és nagy-szerűt, de nem a' hajszál meresztő borzadalmast becsüli. Pedig sok toll hőseink be nagyon szeretik e' mészárlást, mint például csak egyet említek, midőn Monaldeschit meg szűrják undorral fordul el az aestheticus, hogy ne lássa a' mészárost ki lenyomott áldozatja torkába szúr.
K₂, HG, fsz: mészárlásokat,
[A K₂-ből (és ennek megfelelően HG közléséből és főszövegünkéből is) ez a hosszú rész (amely után K₁-ben a 2. pont következik) teljesen hiányzik, és egészen más K₂-ben az 1. rész lezárása. Itt tehát, szokatlan módon, a K₁ és a K₂ „szétágazik”. (Vagyis a hiány kölcsönös: K₂ folytatása is hiányzik a K₁-ből.) A K₁ végén szereplő példa Alexander Dumas Monaldeschi c. szomorújátéka, amely magyarul Havi Mihály fordításában, a Magyar Színműtár 52. köteteként látott napvilágot, 1840-ben.]
- 188 után K₁, HG, fsz: 2. Az előadás akkori ♦ K₂: 2 Az <akkori> előadás akkori
- 189/3 K₁: történeteit ♦ K₂, HG, fsz: történetvirágát
- 188/5 K₁: adja ♦ K₂, HG, fsz: adá,
- 188/5 K₁: kik lehetőség ♦ K₂, HG, fsz: kik a lehetőség
- 188/6 K₁: fejezik azt kérdéseik 's ♦ HG: fejték azt ki kérdéseik és
K₂, fsz: fejték azt ki kérdéseik s
- 190/1 K₁, HG, fsz: hozattak színpadra, kik
K₂: hozattak <a> színpadra kik<ről>
- 190/3 K₁: csak olyan történeteket mellyek ♦ HG: olyan történeteket csak, melyek ♦ K₂, fsz: olyan történeteket csak, melyek

- 190/4 K₁: pedig csak sikerek ♦ K₂: pedig <azoknak> csak <mint egy> sikerok
HG, fsz: pedig csak sikerok
- 191/1 K₁, HG, fsz: versengni ♦ K₂: versenygni
- 191/1 K₁: elő *adhassák* ♦ K₂, HG, fsz: előadathassák
- 191/2 K₁: kisebb terjedésűeknek ♦ K₂, HG, fsz: kisebb terjedésüknek
- 191/3 K₁: kezdődnek ♦ K₂, HG, fsz: kezdődniek [‘kezdődniük’ értelemben.]
- 192/1 K₁, HG, fsz: ezen előbb ♦ K₂: ezen <kívül, ’s> előbb’
- 192/2 K₁: világaikat ♦ K₂, HG, fsz: virágaikat
- 193/1 K₁, HG, fsz: Ilyenek ♦ K₂: <Igy> Ilyenek
- 196/4 K₁, HG, fsz: s még kevésbé ♦ K₂: ’s még<inkább> kevesebbé
- 198/3 K₁, HG, fsz: é. ú. t., elég sokoldalú kötelessége pedig ♦ K₂: e. u. t.
<kötelessége pedig, mely> elég sok oldalú kötelessége <most> pedig
- 199/1 K₁, voltak ♦ HG, fsz: valának ♦ K₂: <pedig> vól<tak>ának
- 200/3 K₁: minéműségéhez ♦ K₂, HG, fsz: minőségéhez
- 200/5 K₁, HG, fsz: képviseletén? ♦ K₂: képviseletén? <A színmű minéműségéhez képest jelenleg gyakran fölöslegesen – Sőt a leg közelebbi múlt századok képzetéhez képest melyeknek penészes színöket most sem bírtuk egészen szokásainkról le törülni – a nép képviseletnek szinpad<on>i árnyát is eretnkségnek <hirdető képzethez képest>, <melynek> bélyegző kor mind eddig le nem rázatott penésztől még mindég hasztalan ügye-keztünk szabadulni szerént kárhozatos lön>
- 201/1 K₁: ’s a’ jövendőről ♦ HG: s jövendőről ♦ K₂, fsz: s a jövendőről
- 201/1 K₁, HG, fsz: elő. ♦ K₂: <Igy> elő. <így>
- 202/2 K₁: cselekvényben ♦ K₂, HG, fsz: cselekményben
- 203/3 K₁: segély személyek ♦ K₂, HG, fsz: segédszemélyek
- 204/1 K₁, HG, fsz: színmű ♦ K₂: színmű <morál>
- 204/1 K₁, HG, fsz: követé ♦ K₂: követé <a színműnek>
- 204/2 K₁, HG, fsz: jelenleg ♦ K₂: jelen <korunkban>leg
- 204/3 K₁, HG, fsz: színműírókra
K₂: jelen <a> <a> színmű írók<közül sokaknak>ra
- 205/1 K₁: A’ színművészetre nézve micsoda hibák közt szenved leg inkább szadunk, vessünk egy-két pillanatot ♦ K₂, HG, fsz: Vessünk egy-két pillanatot azon hibák közt nehányra, melyekben korunk szenved leginkább.
- 207/1 K₁: És ez nagy hiba, mert éppen az ♦ HG: Ez nagy hiba, mert éppen ez K₂, fsz: Ez nagy hiba, mert éppen az
- 207/2 K₁: hogy a’ regény leg inkább e’ motivatioval foglalkozik,
K₂, HG, fsz: hogy a regény e motivációval foglalkozik leginkább,
KOR: „motivatioval”.
- 207/5 K₁: leg pontosabb [Elírás.] ♦ K₂, HG, fsz: legfontosabb
- 207/6 K₁, HG, fsz: szabatosan lehet szóval elmondani. ♦ K₂: <el mondani> szabatosan lehet <el mondani> szóval el mondani
- 208/3 KOR: „ódik”. [Csak a ’használódik’ szó végét húzta alá a korrektor.]

- 208/6 KOR: „egy oldalú”. [A képzőt már nem húzta alá a korrektor.]
- 209/1 K₁, HG, fsz: A szerelem az emberi természettel
K₂: <Mert> A szerelem az emberi <indu> természettel
- 209/4 KOR: „egyes”. [Igaza volt a korrektornak! Ez nyilván K₁-ben is és K₂-ben is elírás!]
K₁, K₂, HG: egyes ♦ fsz: egyetlen [Az egyértelműség kedvéért ’egy’ helyett ’egyetlen’-t írtunk, félreérthetlenné téve, hogy számnévről van szó, nem pedig határozatlan névelőről.]
- 209/5 KOR: „egy oldal”. [Igaza volt a korrektornak! Ez is elírás!]
K₁, K₂, HG: egy oldal-é ♦ fsz: egyetlen oldal-é [Itt sem határozatlan névelő az ’egy’!]
- 209/6 K₁, K₂, fsz: szabályok ♦ HG: szabályos [A K₂ olvasata valóban nem egyértelmű, nyilván ez, és a K₁ ismeretének hiánya bizonytalanította el HG-t. Am a K₁-en túl azt is figyelembe kellett vennünk, hogy csak-is így van értelme a mondatnak.]
- 209/8 K₁: az emberben egyébb olly magas, melly drámai tárgyra méltó lenne, vagy olly szük volna az emberszív hogy más indulat mint a’ szerelem nem férne el benne. ♦ K₂, HG, fsz: a halandóban, mi ellenkezésbe hozhatná azt az örök tökélyel, mint a szerelem.
- 210/1 K₁: esénk e’ hibába; ’s ezt már Kölcsey is majd illyen formán fejtegeté:
K₂, HG, fsz: esénk e hibába:
- 211/1 K₁: Tárgyaik a’ nemzet régi történeteiből vétettek,
K₂, HG, fsz: Tárgyak a nemzet régi történetéből vétetének,
KORA: Ez és a következő bekezdés a szélén vörös íróval megjelölve, mellette kérdőjel és felkiáltójel.
- 211/3 K₁: homályával borított el. ♦ K₂, HG, fsz: homálya borított.
- 212/1 K₁: Ez nálunk <nints mert> meg szünék,
K₂, HG, fsz: Ez nálunk megszűnénk,
- 212/2 K₁: Ez új hitért áldozánk föl ♦ K₂, HG, fsz: Ennek áldozánk fel
- 212/3 K₁: ’s kegyetlen dühhel szét rombolánk mindent mi csak az ő hittel öszve vólt kötvé, ’s így a’ nemzeti hit nem másba olvadt föl, de örökre elveszet; vallyjon az új növény nyújtott-é ezért kárpótlást?
K₂: kegyetlen dühhel rombolánk minden ellen mi avval öszve kötött, ’s a honosított jövevény nem bírt nekünk ezért kárpótlást nyújtani.
HG: kegyetlen dühvel rombolánk minden ellen, mi arra összekötött, s a honosított jövevény nem bírt nekünk ezért kárpótlást nyújtani.
fsz: kegyetlen dühvel rombolánk minden ellen, mi avval összekötött, s a honosított jövevény nem bírt nekünk ezért kárpótlást nyújtani.
- 213/1 K₁, HG, fsz: természeti jog ♦ K₂: természeti <elvek> jog
- 213/3 K₁, HG, fsz: önhasznára ♦ K₂: <magok> ön hasznára
- 213/4 K₁, K₂, fsz: küzdteréről. ♦ HG: küzdterétől.
- 214/1 K₁, HG, fsz: második, azokat egészben átszövő
K₂: második <azokat át> azokat egészben át szövő

- 215/3 K₁: szent értelmeket. ♦ K₂: szent értelmöket. <H..... *tehetné azt a*> ”S inkább’ hortyog önelégedetten 32 zsarnok véd<elme>szárnya alatt,, <hortyog>.,, – ♦ HG, fsz: szent értelmöket. „S inkább hortyog önelégedetten 32 zsarnok védszárnya alatt.” [Ma úgy tudjuk, hogy valójában 30 zsarnokról volt szó, ha tehát nem elírás, akkor M forrása magyarázhatja az eltérést. Athén vereségét követően (a peloponnészoszi háború, i. e. 404-ben ért véget) Spárta oligarchikus uralmat vezetett be a városban, amelyben harmincan vettek részt. Őket hívták Athén 30 zsarnokának.
- 216/1 K₁: Vannak ugyan nemzetek kikenél magasb lépcsőre hágott a’ nemzeti-ség ♦ K₂: Vannak <Nemz> ugyan nemzetek kikenél magasb’ lépcsőre hágott a nemzetiség ♦ HG: Vannak ugyan nemzetek, kikenél magasb lépcsőre hágott e nemzetiség ♦ fsz: Vannak ugyan nemzetek, kikenél magasb lépcsőre hágott a nemzetiség-
- 216/4 K₁, fsz: árnyékataik ♦ K₂: árnyklataik [Elírás!] ♦ HG: árnyalataik
- 216/6 K₁: egyenlő kedves gyermekek ♦ K₂: <egyik sem kevésbe> egyenlőn kedves gyermek [Az egyeztetés elmaradása, K₁ alapján, vélhetően tollhiba.] ♦ HG: egyenlőn kedves gyermek ♦ fsz: egyenlőn kedves gyermekek
- 216/7 K₁, HG, fsz: egyenlő szeretettel függtek a K₂: egyenlő<n> szeretettel függ<ő>tek <az igaz> a
- 216/8 K₁, HG, fsz: szülön. ♦ K₂: <közös> szülön.
- 217/1 K₁, HG, fsz: nemzetet egyiránt ♦ K₂: nemzette<l> egy <érdekű> iránt
- 217/1 KOR: „érdekelheti”.
- 217/5 K₁, K₂, fsz: észési ♦ HG: észései
- 217/7 K₁, HG, fsz: akkor lön még csak nyúzás ♦ K₂: akkor <völt> lön még csak <az ember> nyúzás
- 217/8 K₁, HG, fsz: mely egy ♦ K₂: mely <az> egy
- 217/9 „(Bulwer.)” A népszerű kortársnak, Bulwernek számos műve megvolt német fordításban M könyvtárában: Szücsi Józsefnél (*Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle 1915. 5–28.) a 136–207. sorszámú kötetek mindegyike Bulwer műve! Nem tudjuk, az idézet tőle való-e, vagy valamelyik Bulwer-kritikából.
- 217/10 K₁, fsz: melynek érzelmében az általa dicsőített eszme oly idegen. HG: melynek érzelméhez... ♦ K₂: melynek érzelméhez az általa dicsőített eszm<ék>e oly <rokonsággal mint az éjszaki pólus a délihez.> idegen [Fsz-ünk a K₁-ben lévő toldalékolás mellett döntött, mert az a magyar nyelvtől kevésbé idegen. Az ’érzelmétől’ lett volna az ideális megoldás.]
- 218/1 K₁, HG, fsz: pontban kezdett ébredezni. ♦ K₂: pontban kezdett ébredez<ett>ni. [A ’pontban’ itt vélhetően ’időpontban’ értelemben áll.]
- 218/1 K₁, K₂, HG, fsz: szilárdságával [Itt vélhetően ’szilajságával’ értelemben szerepel a szó.]

- 218/7 K₁: még nagy része ♦ K₂, HG, fsz: még legnagyobb része
- 218/8 K₁: érdekével érdeke összeforva. ♦ K₂, HG, fsz: érdekeivel érdeke összeforva, s zsellérül lakva honában, kinek a házbér fizetésén kívül alig van egyéb, mi emlékeztesse lakára, ismeretlen honja érdekével.
- 219/1 K₁, HG, fsz: legérezhetőbb K₂: leg <hátrább vagyunk e tekintetben> érezhetőbb
- 220/1 K₁, HG, fsz: mégis ♦ K₂: <azonban> még is
- 220/4 K₁: azt mutatnánk meg ♦ K₂, HG, fsz: azt volnánk megmutatandók,
- 221/5 K₁: az ércz ragyogása. ♦ K₂, HG, fsz: az érc ragyogása keresztül.
- 224/1 K₁: tűzi ki például ♦ K₂, HG, fsz: tűzve ki példaképeül
- 224/2 K₁: és annak nyomdokát követi mert csak üveg-házi növényt hoz be honába mely ott soha sem fog meghonosulni. K₂, HG, fsz: annak követi nyomdokát, mert az első szokott értelemben bizonyos túlzásba s tévedésekbe jó. A másodikban pedig üvegházi növényt ültet honába, mely ott soha honosulni nem fog.
- 225/1 K₁: még kettőt kell ♦ K₂, HG, fsz: kell még kettőt
- 226/1 K₁, HG, fsz: nem voltak szokásban, K₂: nem voltak szokásban, <nálunk nagyob’ érthetőség>
- 227/2 K₁: élvezetre van számítva ♦ K₂, HG, fsz: lelki élvezetre számított,
- 227/3 K₁: nem a’ czifra látványban. K₂: nem szemet gyönyörködtető czifra látványt. HG: nem szemet gyönyörködtető cifra látványra. fsz: nem szemet gyönyörködtető cifra látványban. [A K₂ és HG toldalékolása egyaránt rossz! Csakis a K₁-ben szereplő a helyes!]
- 227/5 K₁: nem magyaráz. ♦ K₂: nem magyaráz, úgy hogy kitörültetvén az e tárgyakat magokban foglalni szokott záradékok, a színmű érthetőségéből mit se vesz<en>ejcsen. HG: nem magyaráz, úgyhogy kitörültetvén az e tárgyakat magokban foglalni szokott záradékok, a színmű érthetőségéből mitse veszítsen. fsz: nem magyaráz, úgyhogy kitörültetvén az e tárgyakat magokban foglalni szokott záradékok, a színmű érthetőségéből mit se veszjeitsen.
- 227/7 K₁, K₂, fsz: Úgy ♦ HG: Így
- 228/1 K₁: ’S ez egyik ditsósége a’ drámának a’ gyermekes érzeket csiklandó opera fölött, ♦ K₂, HG, fsz: S ez is egyik dicsósége az értelmesség szülte drámának a gyermekes érzéscsiklandó opera fölött,
- 228/2 K₁: sovány árnyát hadja csak az utó világnak, hasonló K₂: sovány árnyát hadja csak az utó világhoz, hasonló HG: sovány árnyát adja csak az utóvilághoz hasonló fsz: sovány árnyát hagyja csak az utóvilágnak, hasonló [A K₂ hibás toldalékolása megtevesztette HG-t, aki tollhibának vélhette a ’hadja’ első betűjét. Itt is a K₁ a megfajtás kulcsa! Értelemzavaró, hogy HG-nál hiányzik a vessző, s így az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy az

- 'utóvilághoz hasonló' egy szókapcsolat, holott éppen ellenkezőleg, arra szolgál a vessző, hogy az olvasó véletlenül se kapcsolja össze a két szót.]
- 229/2 K₁: nyelve tehát *legyen* egyszerű rövid 's tárgyához illő méltóságos, K₂, HG, fsz: Nyelve tehát egyszerű, rövid és méltóságos, tárgyához illő legyen.
- 229/6 K₁, HG, fsz: egyéneinek a lexikonoknak
K₂: egyéneinek <egész *halom*> a lexikonoknak
- 230/1 K₁: *kellene* ♦ K₂, HG, fsz: kéne
- 230/2 K₁: *köröm* ♦ K₂, HG, fsz: helyem
- 231/1 K₁, HG, fsz: egyenlőnek ♦ K₂: egyenlőknek
- 233/7 „vidám érzés szállja meg a hallgatókat.” A K₂ és HG szövege itt véget ér. A K₁-et (vagyis a pályaművet) viszont egy rövid appendix zárja. Ezt is fsz-ünk részének tekintettük.

ESZMÉK LÉLIÁRÓL

MIKL 439.

[A K lelőhelye ismeretlen. A tanulmány minden jel szerint kifejezetten Veres Pálné részére készült, nem pedig közlésre, így nem véletlen, hogy az ő hagyatékában találta meg lánya, Rudnay Józsefné Veres Szilárda (az írás „Nagysád” kiszólása is jelzi, hogy egy bizonyos személynek szólt). Ő tette közzé az *Országos Nőképző-Egylet Évkönyve 1912/1913. évre* c. kötetben (Bp., 1914. 7–14.), és ez volt HG forrása is. Az első közlés bevezető része is megerősíti, hogy „Veres Pálnéhoz intézett levél formájában” maradt fenn a kézirat. Az említett évkönyvre ONÉ-ként hivatkozunk az alábbiakban.]

- 1/2 ONÉ, fsz: néhány ♦ HG: néhány
- 1/2 ONÉ, fsz: elsülledt ♦ HG: elsüllyedt
- 2/8 ONÉ, fsz: elkerülhetlen ♦ HG: elkerülhetetlen
- 2/9 „térdeléséhez.” Az ONÉ lábjegyzete: „Alatta két szó olvashatlanul kitörölve.”
- 2/12 ONÉ, fsz: sülledt ♦ HG: süllyedt
- 3/2 „alakok.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána kitörölve: *volt*.”
- 3/3 „penész főlte.” Az ONÉ lábjegyzete: „E két szó eredetileg így volt írva: *penésztől földvék*.”
- 6/1 ONÉ, fsz: elsülledt ♦ HG: elsüllyedt
- 6/3 „azon.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána kitörölve: *családi*.”
- 7/1 ONÉ, fsz: mái ♦ HG: mai
- 7/1 ONÉ, fsz: elsülledt ♦ HG: elsüllyedt
- 8/5 ONÉ, fsz: elsülledt ♦ HG: elsüllyedt
- 8/5 „hajóba.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána kitörölve: *mit*.”
- 9/1 ONÉ, fsz: Nagysád ♦ HG: Nagyság
- 9/6 ONÉ, fsz: tökéleteset ♦ HG: tökéletest

- 10/1 „torz”. Az ONÉ lábjegyzete: „Alatta egy szó olvashatlanul kitörölve.”
- 12/1 ONÉ, fsz: önmeggyőzést ♦ HG: önmeggyőződést
- 13/1 ONÉ, fsz: tájképeinkben, ♦ HG: tájképeinken,
- 14/1 „macska”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána kitörölve: játszik.”
- 14/6 „mert”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána egy szó kitörölve; a kitörölt részből csak e szók betűzhetők ki: ... *egy meg ... sem látunk, melyet csak olly eszközzel érhetne utól mi előttünk ki*.” [Zavaros jegyzet. Ezek szerint nem egyetlen szót törölt M, hanem egy hosszabb szövegrészt.]
- 14/6 „hazudja.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána kitörölve: *annélkül, hogy magosabb cél melyet csak úgy érhet utó előttünk ki mentené. De egy nő, kiből a ' szerelem fogékonysága, az élet költészete már illy mértékben kihalt volna, lehet-e még érdekes hősnője a ' regénynek? A férfit festhetni szerelem nélkül érdekesen; de nőt így elő állítani virág szín és ilat nélkül*.”
- 14/10 ONÉ, fsz: össze van az olvadva, ♦ HG: össze van olvadva,
- 14/10 „hogya”. Az ONÉ lábjegyzete: „utána áthuzva: { *nem és nem*.”
- 14/12 ONÉ, fsz: sírjaig. ♦ HG: sirjáig.
- 14/12 „nő”. Az ONÉ lábjegyzete: „Alatta áthuzva: *valóban nevezze bár*.”
- 14/14 ONÉ, fsz: úgy is ♦ HG: úgyis [Más a jelentése!]
- 14/14 „adhat.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *de nő azok nélkül színetlen illat nélküli virág, míg ellenben a*.”
- 14/14 „legcínikusabb.” Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *férfi*.”
- 15/7 ONÉ, fsz: önmegadást, ♦ HG: önmegtágadást,
- 16/3 HG, fsz: sajátjáról, ♦ ONÉ: sajátjátjáról,* [Az ONÉ lábjegyzete: „*Igy! Érdekes íráshibák. Szerk.”]
- 16/3 ONÉ, fsz: legkedvesb ♦ HG: legkedvesebb
- 16/5 ONÉ, HG: tennék. ♦ fsz: tenné.
- 17/4 „sajnálatos”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána egy szó olvashatlanul kitörölve.”
- 18/5 „alakicsuk”. [Sic!] Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *egy*.”
- 18/6 HG, fsz: szerelme ♦ ONÉ szelelme [Sh.]
- 19/4 ONÉ, fsz: válnék. ♦ HG: válik.
- 20/2 ONÉ, HG: De lássuk ♦ fsz: De lássunk [Valószínűleg elírás a K-ban vagy téves olvasat.]
- 21/3 „morál”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *de*.”
- 22/2 ONÉ, fsz: körülményeket ♦ HG: körülményeket
- 22/4 „vevé”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *Ez eljárással*.”
- 22/6 ONÉ, fsz: legfényesb ♦ HG: legfényesebb
- 23/2 ONÉ, fsz: mindenki, aki ösmeri, ♦ HG: mindenki ösmeri
- 23/3 „akkor az”. Az ONÉ lábjegyzete: „Utána áthuzva: *tárgy*.”
- 23/5 ONÉ, fsz: valami, ami ♦ HG: valami mi
- 23/9 HG, fsz: míg ő ♦ ONÉ: míg *őt* [Sh.]

358

- 23/9 ONÉ, fsz: ez előtt is ♦ HG: az előtt is
 23/12 ONÉ: *nem é* ♦ HG: *nem-e* ♦ fsz: *nem-é*
 24/1 ONÉ, fsz: nézzük Magnust! ♦ HG: *megnézzük* Magnust.
 26/1 ONÉ: mind két [Sh.] ♦ HG, fsz: mint két
 26/5 ONÉ: mind mondtam [Sh.] ♦ HG, fsz: mint mondtam,
 26/6 ONÉ: etseticai* ♦ HG, fsz: esztétikai [AZ ONÉ lábjegyzete: „Igy! Irás-
 hiba, Szerk.”]
 27/15 ONÉ, fsz: mi lesz az, ♦ HG: mi lesz,

AZ ESZTÉTIKA ÉS TÁRSADALOM VISZONYOS BEFOLYÁSA

K: MIKL 438. – OH 712.

[A Kisfaludy Társaság 1862. január 30-án kelt levelében értesítette M-et a társaság tagjai közé történt felvételéről. A levélben jelezték: „Az ujonnan választott tag egy társ által vezetettik be az alkalomhoz mért beszéddel, melyre a bevezetett válaszol s helyét egy, a társaság munkálkodási körébe eső előadással foglalja el.” Végül az 1862. március 27-i közülésen (!) Arany János bevezetője után tartotta meg M az előadását.]

[A K címdala:]

Madách Imre

Székfoglaló <*beszéd*> értekezése

A Kisfaludy-társaság 1862^{ik} évi
 mar 27^{én}

[Nincs javítva az értelmetlen mondat. Alatta ceruzával:]

<*A szép eszméjének befolyásáról az egyénre és az államra*>

Az <*szépészet*> *aesthetica* és társadalom

viszonyos <*hatásáról*> befolyása <*befolyásáról*>

Kaméa

Kártyázás és regény

Cím: HG: Az *aesthetika* és társadalom viszonyos befolyása

fsz: Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása

Alcím: HG: *Székfoglaló értekezés a Kisfaludy Társaságban (1862. ápr. 2.)* [Fsz-ünkben elhagytuk az alcímet, mivel a K alapján nem világos, mi volt M szándéka. HG átvette sok más kutató téves dátumát. Úgy látszik, a Kisfaludy Társaság működéséről sokan a legalapvetőbb információkat sem ismerték, így pl. azt, hogy minden hónap utolsó csütörtöki napján üléseztek, vagyis az április 2-ai dátum eleve abszurd. Ugyanakkor a ma már rendkívül nehézkes „viszonyos befolyás” kifejezést, amely jobban belegondolva nem jelent mást, mint kölcsönhatást, meghagytuk; ez M sajátos nyelvezetének, olykor nehézkes fogalmazásmódjának része.]

- 1/1 K: a *szép* <*elméletének fejtegetésével*> lényegének ♦ HG: a szép lényegének ♦ fsz: a *szép* lényegének [HG nem emelte ki a szót.]

- 1/2 K, fsz: sikertelen ♦ HG: sikertelen

- 4/1 K: s maradjunk <*csak a szépnek*> csupán vizsgálatánál *a'* szépnek, *melly* amavval
 HG: s maradjunk csupán *a szépnek vizsgálatánál*, *mely* amazzal
 fsz: s maradjunk csupán vizsgálatánál a szépnek, *mely* amavval
 4/2 K: <*analog.*> rokon. – ♦ HG, fsz: rokon.
 5/3 K: <*mindég*> örökké ♦ HG, fsz: örökké
 5/4 K, fsz: *mindég*, ♦ HG: *mindíg*,
 6/2 K: mellett <*a szép iránt*> semmi ♦ HG, fsz: mellett semmi
 6/3 K: esetek <*ben*>nél se ♦ HG, fsz: eseteknél se
 6/5 K, HG: egyes érzék fonák ♦ fsz: egyes érzék[ek] fonák [Nyilván figyelmetlenségről van szó, amely értelmetlenné tette a kifejezést.]
 6/6 K: hogy csak egy <*példát hozzak fel*> et említsek
 HG, fsz: hogy csak egyet említsek
 6/10 K, fsz: botránykoztatót ♦ HG: botránkoztatót
 7/1 K: voltában helyezett ♦ HG: voltában helyezett
 fsz: voltába helyezett
 7/6 K, fsz: tanulnia ♦ HG: *tudnia*
 8/1 K: korunk <*önkéntelen feltolakodó*> kérdését
 HG, fsz: korunk kérdését
 8/3 K: e Társaságnak is, <*mellynek érdemes soraiba jelen alkalommal léphetnem keblem büszkesége, s amell*> jogosultsága
 HG, fsz: e Társaságnak is jogosultsága
 8/5 K: elő <*b...*>mozdítása ♦ HG, fsz: előmozdítása
 9/1 K, fsz: szerént ♦ HG: szerint
 9/2 K: társadalomra <*tekintve*>. – ♦ HG, fsz: társadalomra.
 10/9 K: <*a'*> lélek ♦ HG: lelke
 10/11 K: isten <*nek*> ♦ HG, fsz: Isten
 10/12 K: lelket <*is*>, ♦ HG, fsz: lelket
 10/12 K: képesített <*Csupán csak ilyen embert illetnek a szentírás szavai is, hogy nem csak kenyérrel élünk*> ♦ HG, fsz: képesített.
 12/2 K: tőlük <*a késő kor*>- örökségül <*szállt*> ♦ HG, fsz: tőlük örökségül
 12/4 K: nem <*..... halmai a meggyűjtött kincshalmai a sürgölődő <életre valósnáknak> iparnak, csupán <politikai m...*> esthetikai művelődésöknek üde <*békét lehelő*> gyümölcsei.
 HG, fsz: nem meggyűjtött kincshalmai a sürgölődő iparnak, csupán esztétikai művelődésöknek üde gyümölcsei.
 12/6 K: is <*már*> ♦ HG, fsz: is
 12/6 K: ugyan <*azon*> egy ♦ HG, fsz: ugyanegy
 12/9 K, fsz: istenségük, ♦ HG: istenségek,
 12/9 K: És mind *e'* <*zajgásból mind e'*> sürgésből, mind e zajgásból, <*csak*> *mellyet <ki hallá> olly* nagyszerűnek képzelt, *olly* végtelennek hitt, <*csak egy koboznak*> ki közötté élv<*én*>e hallotta azt, csak egy koboz-

nak édes pengése rezeget át búbajosán hozánk, – gyöngé dal, melyet a' fejkábitó lármában tán észre sem vett<ek> senki, vagy legfeljebb a pihenő harcra szünőráit édesíté –

HG, fsz: És mind e sürgésből, mind e zajgásból, melyet oly nagyszerűnek képzelt, oly végtelennek hitt, ki közöttte élve hallotta azt, csak egy koboznak édes pengése rezeget át búbajosán hozánk, gyöngé dal, melyet a fejkábitó lármában tán észre sem vett senki, vagy legfeljebb a pihenő harcra szünőráit édesíté.

- 12/14 K: küzdéseiről, <s a küzdés óriási embereiről, kik porladva a küzdés> s a küzdés porladozó óriásiról, kik egész nemzedékre vetettek árnyat, s <.....> most már bennünket <már> <.....> csak <úgy érdekel> <annyiban érdekel> úgy érdekelnek, csak annyira hatnak reánk, HG, fsz: küzdéseiről, s a küzdés porladozó óriásiról, kik egész nemzedékre vetettek árnyat, s most már bennünket csak úgy érdekelnek, csak annyira hatnak reánk,
- 12/18 K, fsz: reájuk ♦ HG: reájok
- 13/4 K, fsz: dúlt ♦ HG: dőlt
- 13/4 K: <így a> együtt ♦ HG, fsz: együtt
- 13/5 K: <együtt> a porból. ♦ HG, fsz: a porból.
- 13/6 K, fsz: hősnek ♦ HG: hős
- 15/1 K, fsz: elveszté ♦ HG: elveszti
- 16/1 K: <elo> egykor előreláthatólag, önálló<an felvirulni; el> <vágyva> felvirágzásra ♦ HG, fsz: egykor előreláthatólag, önálló felvirágzásra
- 16/3 K: <Alexandriát> Velencét, ♦ HG, fsz: Velencét,
- 16/4 K: nagyságát <már> ♦ HG, fsz: nagyságát
- 18/3 K: <életét> énjét ♦ HG, fsz: énjét
- 18/5 K, fsz: művelődésének ♦ HG: művelődésünk
- 19/3 K, fsz: cselekvésük ♦ HG: cselekvésök
- 19/7 K: <kebl..kben> kebelőkben ♦ HG: kebelükben ♦ fsz: kebelőkben
- 20/3 K: megtartatni <csupán> ♦ HG, fsz: megtartatni
- 13/4 K: azt <majd> meg ♦ HG, fsz: azt meg
- 13/4 K: de <a szép iránti> azon ♦ HG, fsz: de azon
- 21/1 K: még <mindez végtelenül> ♦ HG, fsz: még
- 21/4 K: biztosítani. <Sőt még az összes szépművészetek határával sem éri el határát az esztetikai művelődés> ♦ HG, fsz: biztosítani.
- 22/5 K, fsz: <tárgyak> testek ♦ HG: tárgyak
- 22/5 K: egyéb<tárgynak is>nek is ♦ HG, fsz: egyébnek is
- 23/7 K: <muvelt> régi ♦ HG, fsz: régi
- 23/8 K, fsz: kiterjeszté ♦ HG: kiterjeszti
- 23/8 K, fsz: köpenye ♦ HG: köpenye
- 23/9 K, fsz: többféleképpen ♦ HG: többfélelőpen [Sh.]
- 23/11 K, fsz: pástortüzeinél ♦ HG: pástortüzénél

- 23/12 K: eszmél, <melly> s ablakai al<att>á ♦ HG, fsz: eszmél, s ablakai alá
- 23/13 K: felül áll<and> ♦ HG, fsz: felül áll
- 23/13 K: kör<nyezetében>ében ♦ HG, fsz: körében
- 23/15 K: ölte <magára>, ♦ HG, fsz: ölte
- 23/18 K: köszönhet<nek>ik e <többsz> inkább rútságuk<ból>at <a sinai esztetikai fogalmaknak, vagy .. <.....> bálványai elfintorított alakjainak> imádóiknak, vagy ezek elfintorított vonásaikat bálványaiknak. HG, fsz: köszönhetik-e inkább rútságukat imádóiknak, vagy ezek elfintorított vonásaikat bálványaiknak?
- 26/1 K: leg botránykoztatóbb kifejezések <sőt>, <megyei> ♦ HG: legbotránykoztatóbb kifejezések; ♦ fsz: legbotránykoztatóbb kifejezések;
- 27/2 K, fsz: külalakjukra ♦ HG: külalakjukra
- 27/2 K: ép úgy <vonja> ♦ HG: ép úgy ♦ fsz: éppúgy
- 29/5 K, fsz: mindig ♦ HG: mindig
- 30/2 K, fsz: mindig ♦ HG: mindig
- 30/5 K, fsz: mindig ♦ HG: mindig
- 31/2 K, fsz: határai ♦ HG: határai
- 31/3 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány
- 33/3 K: Szemből szembe ♦ HG, fsz: Szemtől-szembe [Csupán azért vettük át HG-nak a szűken vett helyesíráson túlmutató korszerűsítését, mert a K-ban talán csak elírásról van szó.]
- 33/3 K, fsz: megbízhatott. Élőszóval eleveníté, emelte a gondolatot, melynek befogadására ♦ HG: megbízhatott, melynek befogadására [HG a mondat elején, bizonyára figyelmetlenségből, átsiklott.]
- 33/6 K, fsz: egy zajos ♦ HG: zajos
- 33/6 K: <nevét> mindörökre ♦ HG, fsz: mindörökre
- 33/7 K, fsz: fellebbezhetlen ♦ HG: fellebbezhetetlen
- 35/3 K, fsz: egyiránt ♦ HG: egyaránt
- 37/6 K: <találjuk...> tapasztaljuk. ♦ HG: tapasztalunk. ♦ fsz: tapasztaljuk.
- 38/1 K: Ezért nem <találkozunk a régieknél> találkozzunk mi a régieknél a mai íráskorral <a' régieknél>, <.....> kivéven HG: Ezért nem találkozunk mi a régieknél a mai íráskorral, kivéven fsz: Ezért nem találkozunk mi a régieknél a mai íráskorral, kivéven <körülbelül> egy termékeny ♦ HG, fsz: egy termékeny
- 38/4 K, fsz: példaképpen ♦ HG: példaként
- 38/6 K, fsz: emlékezik ♦ HG: emlékszik
- 38/7 „ellen is harcra szállott.” A K-ban ezután 11 sornyi, többszörös áthúzással olvashatatlaná tett rész következik. A mondatban szereplő személy: naukratiszi Athénaiosz (Naukratisz, i. sz. 170–223.)
- 39/1 K: <ettől> ezektől ♦ HG, fsz: ezektől,
- 40/3 K: <egyes> egyén ♦ HG, fsz: egyén
- 40/4 K, fsz: rendelkezik ♦ HG: rendelkezhetik
- 41/1 K, fsz: hanyan ♦ HG: hányan

41/4 K: csak imelygő undort szűlnék ♦ HG csak émelygő undort szül.
fsz: csak imelygő undort szül. [Meghagytuk a régies nyelvezetet, de HG-hoz hasonlóan javítottuk a K egyeztetési hibáját.]

41/7 K: Óh hanyan ♦ HG: Óh, hányan ♦ fsz: Ó, hanyan

41/8 K: Hanyan <élik> ♦ HG: Hányan ♦ fsz: Hányan

42/1 K: az <művészetekre az> *esthetikai* művelődésre ♦ HG: az *aesthetikai* művelődésre ♦ fsz: az esztétikai művelődésre

42/2 K: hogy a' <tisztán szépnek fogalmához> szépművészetekbe
HG, fsz: hogy a szépművészetekbe

42/3 K: a tisztán szépnek országába <nek fogal....>> más <principiumokat is> fogalmakat is kezdtek becsempészni, s azoknak <b.....>> ott kifejezést keresni. ♦ HG, fsz: a tisztán szépnek országába más fogalmakat is kezdtek becsempészni, s azoknak ott kifejezést keresni. –

43/6 K: rokon, <fogal.....>> jelen<t> nem léte
HG, fsz: rokon, jelen nem léte

43/6 K, fsz: vélünk, ♦ HG: velünk,

43/8 K: hurjokat érinti <véle a vágnak> testvérével. ♦ HG: húrokat érinti testvérével. ♦ fsz: húrjokat érinti testvérével.

44/3 K: mutasson, <először> ♦ HG, fsz: mutasson,

44/3 K, fsz: s alak ♦ HG: és alak

44/10 K: a' szerencsejáték <nyerés és veszteség> halálos <ingere> izgalma pótolja; ♦ HG, fsz: a szerencsejáték halálos izgalma pótolja;

44/16 K: nem <felel meg> bír ♦ HG, fsz: nem bír

44/16 K, fsz: óhajták ♦ HG: óhajtják

44/17 K: <.....> nemesebb ♦ HG, fsz: nemesebb

45/5 K: napon<ta>ként ♦ HG, fsz: naponként

48/1 K: felemlítéséhez <.....> jutottam ♦ HG: főlemlítéséhez jutottam
fsz: felemlítéséhez jutottam

49/5 K, fsz: csilláml ♦ HG: csillámlik

50/2 K, fsz: néhány ♦ HG: néhány

52/4 „Bacon”: bár két ilyen nevű filozófus is volt; akiről itt szó van: Francis Bacon (London, 1561. január 22.–London, 1626. április 9.).

52/4 K: pozitív <anyagi> tényeken ♦ HG, fsz: pozitív tényeken

52/5 K: <is> már ♦ HG, fsz: már

53/1 K: nem <is> épen ♦ HG, fsz: nem éppen

53/4 K, fsz: oroszlányrész, ♦ HG: oroszlánrész,

53/5 K: De mindegy e <törpébb faj> gyöngébbek
HG, fsz: De mindegy, e gyöngébbek

53/6 K: dültek <leg nagyobb részét e szellemi virágoknak velek együtt elhordta volna a szél, míg így remek> ♦ fsz: dültek ♦ HG: döltek

53/7 K: <koszorúba> kötve <nem csak> a művész óriások<könyveit tesz>ik>től, ♦ HG, fsz: kötve a művész óriásoktól,

55/1 K: hiszem, <három ezer> hogy ♦ HG, fsz: hiszem, hogy

55/1 K, fsz: elveszett görög író, ♦ HG: elveszett író,

55/2 K, fsz: jelességük ♦ HG: jelenségük [HG elírása vagy sh.]

55/3 K, fsz: megmaradtakkal ♦ HG: megmaradtakkal

55/3 K: tartanám, <akkor> ♦ HG, fsz: tartanám

55/6 K, fsz: egy Goethének vesztét siratná. ♦ HG, fsz: egy Goethét siratna

55/7 K: elégedetlenséggel <tölti el keblemet> ♦ HG, fsz: elégedetlenséggel

55/7 K: irányát <ha nézem> ♦ HG, fsz: irányát

55/9 K: <tekintik> bélyegzik ♦ HG, fsz: bélyegzik

55/10 K: legillatszerűebb ♦ HG, fsz: legillatszerűbb

55/11 K: <tőzsomszéd> rokon ♦ HG, fsz: rokon

55/12 K: <legközelebbi rokona> tőzsomszédja. ♦ HG, fsz: tőzsomszédja.

55/16 K, fsz: valamint nem logikai ♦ HG: valamint logikai
[A kihagyott tagadószo teljesen értelmetlenné teszi a mondandót!]

56/1 K: <Nem> Igen ♦ HG, fsz: Igen,

56/2 K: <az életbölcs> a zenész ♦ HG, fsz: a zenész

56/4 K, fsz: nem menti fel, ♦ HG: nem menti még fel,

56/5 K, fsz: csalogatja csak kedvencét ♦ HG: csalogatja kedvencét

56/8 K: minden nevét <el borít> ♦ HG, fsz: minden nevét

56/8 K, fsz: elborítja, s csak ♦ HG: elborítja, csak [Sh.]

58/2 K, fsz: nemtó ♦ HG: nem [Értelemzavaró hiba!]

59/3 K: <Es.....> Aeschilosokat ♦ HG: Aeschilosokat
fsz: Aiszkhüloszokat

61/4 K, fsz: az ortodox ♦ HG: az az ortodox

62/1 K: <legk.....> félénkebb ♦ HG, fsz: félénkebb

62/1 K, fsz: magukat ♦ HG: magokat

65/4 K: tüzet <<hozott alá> létesített, s egész egy nagy> hozott
HG, fsz: tüzet hozott

65/6 K, fsz: de átalján ♦ HG: hanem átalán

65/6 K: Bár ezen <irányból> iskolából alig maradt fel név <a feledés hullámaiban a 'lángeszű Ariostóén kívül a balirány> a lángeszű
HG, fsz: Bár ezen iskolából alig maradt fel név a lángeszű

65/10 K, fsz: mái ♦ HG: mai

65/10 K, fsz: szerint ♦ HG: szerint

66/5 K: a szirtek <vihár> köd ülte ♦ HG, fsz: a szirtek köd ülte

67/9 K: <.....> ünnepélyes ♦ HG, fsz: ünnepélyes

68/1 K, fsz: egy leeső ♦ HG: egy-egy leeső

69/4 K: midőn <az A.....> Kadmosz házának nagyszerű
HG, fsz: midőn Kadmosz házának nagyszerű

69/5 K, fsz: éppen oly ♦ HG: ép oly

69/7 K, fsz: s Banquo ♦ HG: és Banquo

70/6 K: egyes <parányait ásták> szemeit kezdték ♦ HG, fsz: egyes szemeit kezdték

71/6 „ne hiányozzék.” A K végén:

vége.

Mar 2^{án} 1862

A NŐRŐL, KÜLÖNÖSEN ESZTÉTIKAI SZEMPONTBÓL

K: MIKL 437. – OH 713.

[A K-ban nincs cím, annak tárgya pedig, amelyet HG és a Ko címként közölt, a K-ban a szöveg közben, középre igazítva és aláhúzással szerepel. A Ko-ban a cím után csillag (*), a hasáb alján a jegyzetben: „Olvasztatott, mint székfoglaló értekezés, az Akadémia folyó évi április 18-diki ülésében, következő szavak előre bocsátása után.”. Ezután pedig főszövegünk első tíz sora következik. HG-nál megkülönböztetés nélkül a főszöveg része a bevezető szakasz is.

M betegeskedése miatt Bérczy Károly olvasta fel a székfoglalót 1864. április 18-án.

M nyelvhasználata miatt is fontos ez a mű. Voltak, akik úgy érveltek: ha egy kétes szerzőségű műben a 'keresztény' szó szerepel, akkor az nem lehet M alkotása, mivel ő katolikus volt, és ennek megfelelően a 'keresztény' szót használta. Életművére általában valóban ez a jellemző, ám éppen az akadémiai székfoglaló K-ában következetesen a 'keresztény' alakot használta. Az említett érvelés tehát hamis.]

Cím: K: [Nincs cím] ♦ Ko: A nőről, különösen *aestheticai* szempontból ♦ HG, fsz: A nőről, különösen esztétikai szempontból

1/1 K: Midőn a *Tettes* ♦ Ko, HG, fsz: Midőn a tekintetes

3/5 K, HG, fsz: kimeríthetetlen ♦ Ko: kimeríthetlen

3/7 K, HG, fsz: élvezetese ♦ Ko: élvezetese

4/1 K: két *ivar* ♦ Ko, HG, fsz: két nem

4/4 K: távol, <*állana*> <*s*> azok ♦ Ko, HG, fsz: távol, azok

5/2 K, Ko, fsz: utolsó ízeig ♦ HG: utolsó ízéig

5/3 „specifice nő.” A mondat után a K-ban X jel, a szemközti oldalon megismételve, mellette: '(előlről)'.
5/4 K: fokunkinti tökélesbülésével ♦ Ko, fsz: fokunkinti tökélesbülésével
HG: fokunkinti tökéletesbülésével

5/6 K: madár<*ban*><*nál*>nak ♦ HG, fsz: madárnak

5/7 K: tollzata ♦ Ko, HG, fsz: tollazata

6/1 K: <*átmérője*> kerülete ♦ Ko, HG, fsz: kerülete

6/4 K, Ko, fsz: utolérhetetlen ♦ HG: utolérhetetlen

6/4 K: *jó* kori ♦ Ko: *jó*-kori ♦ HG, fsz: ókori [HG-ral egyetértésben elírásnak tekintettük a K-ot, amelyet a Ko érthetetlen okból átvett.]

6/5 K: <*fogunk*> találni. ♦ HG, Ko, fsz: találni.

6/6 K, Ko, fsz: e szerencsés ♦ HG a szerencsés

6/7 K: de <*mint*> szorosán értekezésemhez nem tartoz<*ót*>ván,
Ko, HG, fsz: de szorosán értekezésemhez nem tartozván,

6/8 K, Ko: *alapította* meg ♦ HG, fsz: *állapította* meg [HG-nak valószínűleg igaza van. Az ékezet elhagyása és a két mássalhangzó egyikének mellőzése egyaránt gyakran előfordul M-nál. A Ko ugyan nem élt a korrekció lehetőségével, de mert a mondatnak csak így van értelme, mi is a javítás mellett döntöttünk.]

7/3 K, fsz: meghosszítva ♦ Ko, HG: meghosszabbítva [Fölösleges szószaporítás! M tömör nyelvezetét, amennyiben az érthetőséget nem érintette, nem hígítottuk fel.]

9/5 K: több, <*hőmérséke magasabb*>, ♦ Ko, HG, fsz: több,

9/5 K, Ko, fsz: hőmérséke ♦ HG: hőmérséklete

9/6 K: idegesebb <, *izgékonyabb*>. ♦ Ko, HG, fsz: idegesebb.

10/2 K: eszmekörét 's ♦ Ko, HG, fsz: eszmekörét,

11/1 K, Ko, fsz: korább ♦ HG: korán [Félretértés! A 'korább' a 'korábban'-nal azonos jelentésű, (Erdélyben) ma is használt alak.]

11/3 K: *hiával a' középserűsége felül* <*soha*> nem emelkedik. ♦ Ko, HG, fsz: *híjjával az emberiség irányadó szellemei közé* nem emelkedik.

11/3 K, Ko, fsz: csak a ♦ HG: csak

11/6 K: cáfolhatlan ♦ Ko, HG, fsz: cáfolhatatlan

11/9 K: hivatásuk <*teljesítése*> Ko, HG, fsz: hivatásuk

12/1 K: <*Az új vagy szép erősebben meg*> A szép ♦ Ko, HG, fsz: A szép

12/5 K: vannak; <*de a fáradtságos had,*> ♦ Ko, HG, fsz: vannak.

12/5 K: kivégez<*tet*>ésnél, izgatottságot keresve <.....> feles

Ko, HG, fsz: kivégzésnél, izgatottságot keresve, feles

12/8 K: tüzet <*mert*> ♦ Ko, HG, fsz: tüzet

12/9 K: lehűti, <*mert*> ♦ Ko, HG, fsz: lehűti,

12/11 K, fsz: seregét ♦ Ko, HG: *szerepét* [Értelmetlen változtatás, ezért a K mellett döntöttünk.]

12/13 K, Ko, fsz: törhetetlen ♦ HG: törhetetlen

12/14 K: keresztül <*fűrő*> ütő ♦ Ko, HG, fsz: keresztül ütő

13/3 K: *habitusa* ♦ Ko, HG, fsz: idoma

13/6 K: akarja <<*jelezn*> *kiemelni átlásokat alkalmaz*> kiemelni, <*emelésére*> támogatására atlaszokat

Ko, HG, fsz: akarja kiemelni, támogatására atlaszokat

14/2 K: lelkében épp <*azokat az*> oly érzéseket <*költi*> költ,

Ko, HG, fsz: lelkében épp oly érzéseket költ,

14/3 K: virág <*s mindaz*>, ♦ Ko, HG, fsz: virág,

14/4 K: *ládd* ♦ Ko, HG, fsz: lásd

14/6 K: minden <*mi* *ik lesz*> mi enyém

Ko, HG, fsz: minden, mi enyém:

14/7 K, Ko, fsz: vál, ♦ HG: válik,

366

- 14/9 K: megtestesülése <.....> ♦ Ko, HG, fsz: megtestesülése
 14/9 K: meghajol <a' nő> rózsá vesszéének; megszeliđül mint a vérengző vad <megszeliđül> a tehetetlen gyermeknél, <mert> hisz az
 Ko, HG, fsz: meghajol rózsavesszejének; megszeliđül, mint a vérengző vad a tehetetlen gyermeknél, hisz az
 14/11 K: kikerül <i az>jük <ember> s le ♦ Ko, fsz: kikerüljük, s le
 HG: kikerüljük, s el
 14/13 K: mentől igazabban férfiú az, ki azt <cselekszi> elköveti.
 Ko, HG, fsz: minél igazabban férfiú az, ki elköveti.
 14/14 K: Egy perc, <és fel> s a férfi újra eszmél, <újra>, míg a nő <ivarszer-
 ve> egész életkörének> ivarviszonyainak túlsúlya, egész élet-
 körének oly lényeges részévé teszik <egész eszmekörének> a szerelmet,
 hogy ez, egész <fo> <élet> folyamatát betölteni <is> képes.
 Ko: Egy perc, s a férfi újra eszmél, míg a nő nemi viszonyainak túlsúlya
 egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szerelmet, hogy ez egész
 folyamatát betölteni képes.
 HG, fsz: Egy perc, s a férfi újra eszmél, míg a nő nemi viszonyainak túl-
 súlya egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szerelmet, hogy ez
 egész életfolyamatát betölteni képes. [Jóllehet M törölte az 'élet'-et, s a Ko
 híven követte az instrukciót, HG-nak adtunk igazat: itt nyilván elírásról
 van szó, csak így van értelme a mondatnak.]
 14/19 K: nézne ♦ Ko, HG, fsz: néz
 14/20 K: ivarfejlődéssel ♦ Ko, HG, fsz: nemi fejlődéssel
 14/21 K: lélekérettség ♦ Ko, HG, fsz: lelki érettség
 15/1 K: önkényt ♦ Ko, HG, fsz: önként
 16/3 K: <rom... leg tökéletesb'> sivár mintaképeit
 Ko, HG, fsz: sivárnak mintaképeit
 17/1 K: Ismét <a nő szervezeti sajátága> nem valami conventionalis megál-
 lapodás, de ivarviszonyai <okozzák> okozzák, hogy a nő
 <hogy> a család ♦ Ko, HG, fsz: Ismét nem valami konvencionális meg-
 állapodás, de nemi viszonyai okozzák, hogy a nő a család
 17/5 K, HG, fsz: fenntartására ♦ Ko: feltartására
 17/7 K: léget ♦ Ko, HG, fsz: léget évezredekén át
 17/9 K: fejlődésre <rendelé> szánta, <akkor a nőt oly ivarviszonyokkal látta
 el, család> a nőt ♦ Ko, HG, fsz: fejlődésre szánta, a nőt
 17/9 K: központjára, reá ♦ Ko, HG: központjává, s reá ♦ fsz: központjára, s
 reá [A 'középpontjává helyezni' végképp értelmetlen kifejezés; a K 'köz-
 zéppontjára helyezni' változata lényegesen jobb, fsz-ünkben is ez szere-
 pel, bár a legjobb nyilván a 'központjába helyezni' lett volna.]
 17/10 K: sokkal <hosszabb ideig tartó s> erősebb
 Ko, HG, fsz: sokkal erősebb

- 18/1 K: kötelességeitől <sokkal mélyebben hat.... az követkeéseket szül
 egész családi létére mint a férfinál.> mennyivel
 Ko, HG, fsz: kötelességeitől mennyivel
 18/2 „félrelépése.” Ezt követően a Ko is és HG is kihagyott egy szöveg-
 részt; ezt a fsz-ünkben pótoltuk.
 18/4 K: oly sok <a csatolja őt kis házi köréhez. A szülői viszony> időre
 fsz: oly sok időre
 [A Jean Paul írói álnevet a Johann Paul Friedrich Richter (1763–1825)
 néven született német romantikus író használta. Nem tudjuk, melyik
 művéből származik az idézet.]
 18/5 „ez a te világod!” Ezt követően a Ko is és HG is közli a folytatást.
 18/6 K: apáénál <oly nagy következményű> ♦ Ko, HG, fsz: apáénál
 18/7 K: által <hogy a népek [több sornyi olvashatatlan szövegrész]> nem
 csak ♦ Ko, HG, fsz: által nemcsak
 18/12 K, Ko, fsz: alapjuk ♦ HG: alapjok
 18/17 K: süllédésének ♦ Ko, HG, fsz: süllýedésének
 18/18 K: anyja vére. – <A lánygyermek alig mozog, babát ápol, gazdasszonyt
 játszik, és csinosít az egyenlítőől a' sarkakig, míg a fiú harcol és
 ront. A madár, a virág a' lány kedvencze>
 Ko, HG, fsz: anyja vére!...”
 20/1 K, Ko, fsz: lánygyermek ♦ HG: leánygyermek
 21/1 K: És a nők ♦ Ko, HG, fsz: És a nő
 21/3 K, Ko, fsz: mint napszüzek ♦ HG: mint a napszüzek
 21/3 K: Az északi ♦ Ko, HG, fsz: Az északi
 21/3 „Nehalennijája”’: A kétértelmű fogalmazást a hiányzó toldalékot pótló
 aposztrófál egyértelműsítettük: az északi népek 'Nehalennijájának'
 az oltáráról van szó, nem pedig arról, hogy netán ő maga lett volna a
 menyasszony.
 21/5 K: S a' <tiszta kegyelet> kegyeletnek
 Ko, HG, fsz: S a kegyeletnek
 21/6 K: nem férfiúban <.....>, de egy ♦ Ko, HG, fsz: nem férfiúban, de egy
 22/2 K: párt szenvedélytől <öszönözve egy> üzetve, egymás keblét <.....
 – Egy nő volt az csak,> tépni, marni.
 Ko, HG, fsz: párt szenvedélytől üzetve, egymás keblét tépve, marva.
 K: halottakra ♦ Ko, HG, fsz: holtakra
 22/3 K: s <őket el temetteté> eltakarítatá. – ♦ Ko, HG, fsz: s eltakarítatá.
 23/2 K: örje ♦ Ko, HG, fsz: öre
 23/5 K: sülléd ♦ Ko, HG, fsz: süllýed
 24/2 K: legészakibb ♦ Ko, HG, fsz: legészakibb
 24/7 K: mert <érezték azon erőt> érzik ♦ Ko, HG, fsz: mert érzik
 25/5 K: tesz éppen azoknak ♦ Ko, HG, fsz: tesz azoknak
 26/2 K: azt <is> akarja ♦ Ko, HG, fsz: azt akarja

26/2 K: gerendákat <is> is szolgáltasson. – ♦ Ko, HG: gerendákat is szolgáltasson, – ♦ fsz: gerendákat is szolgáltasson;
 26/3 K, HG, fsz: cserül ♦ Ko: cserül [A betű hurkolása teszi egyértelművé, hogy a felülről félig nyitott betűszem valójában 'ő'.]
 27/4 K, Ko, fsz: mit ♦ HG: mint [Sh.]
 28/2 K: sem a társadalmi filozóf, sem
 Ko, HG, fsz: se a társadalmi filozóf, se
 28/3 K: ép egész<et akarja>ről ♦ Ko, HG, fsz: ép egészlől
 29/4 K: mind azon <fényódlaláról> előnyeiről le mondott,
 Ko, HG, fsz: mindazon előnyeiről lemondott,
 30/3 K: helyzete a' nőnek ♦ Ko, HG, fsz: helyzete is a nőnek
 30/4 K, Ko, fsz: az emberiségre ♦ HG: az emberiségre nézve
 31/7 K, Ko, fsz: egyenkint ♦ HG: egyenként
 31/11 K: embergyilkolásokig. ♦ Ko, HG, fsz: embergyilkolásig.
 32/2 K: fejtegetésükbe egy más irányú értekezésben csak úgy mellékesen bocsájtkozhasam. ♦ Ko, fsz: fejtegetésükbe egy más irányú értekezésben csak úgy mellesleg is bocsátkozhasam. HG: fejtegetésükbe...
 33/2 K: viszonyok <közvetlen eredményei fonák> közvetlen <félszeg felfogásának észlelésének félszeg> de félszeg
 Ko, HG, fsz: viszonyok közvetlen, de félszeg
 33/3 K, Ko, fsz: vezetendnek ♦ HG: vezetnek
 34/2 K: A sebhely fő dísze ♦ Ko, HG, fsz: A sebhely neki fő dísze,
 34/3 K, Ko, fsz: ügyekszik. ♦ HG: igyekszik.
 34/3 K: De <az emberben levő> bennünk van a' művész hajlam,
 Ko, HG, fsz: De bennünk van a művész hajlam,
 34/3 K, Ko, fsz: egyszerűet ♦ HG: egyszerűt
 34/6 K: képes krónika neje ♦ Ko, HG, fsz: képes krónikát neje
 34/8 K, HG, fsz: története ♦ Ko: történet [Sh.]
 35/2 K, HG, fsz: mentől ♦ Ko: mentül
 37/1 „Sokkal szégyenletesb...” Ez a bekezdés a Ko-ból kimaradt, HG viszont közölte. Mivel a K-ban semmi jele sincs a törlési szándéknak, fsz-ünkbe is felvettük.
 37/2 K, HG: Leu-cse ♦ fsz: Lao-ce
 38/1 K: egy <ötödét> harmadát ♦ Ko, HG, fsz: egyharmadát
 38/5 K: kizárja <az életnek, a szépnak s lelkesedésnek geniusát.> köréből
 Ko: kizárja köréből ♦ HG, fsz: kizárja köréből
 39/3 K, Ko, fsz: lánygyermekeket ♦ HG: leánygyermekeket
 41/2 K: mi ♦ Ko, HG, fsz: mily [A K-ban valószínűleg lemaradt az aposztróf a szó végéről. Ennek ellenére nem módosítottuk mi'-re, hanem átvettük a Ko szövegét.]
 41/3 K: férfi világ<tól> elől, ♦ Ko, fsz: férfivilág elől, ♦ HG: férfivilág előtt,
 41/4 K: ép úgy ♦ Ko: ép ugy ♦ HG: éppen úgy ♦ fsz: épp úgy

41/5 K, Ko, fsz: ügyekezett betelni ♦ HG: igyekezett betelnie
 41/6 K: intézmény<ével.>e által. ♦ Ko, HG, fsz: intézménye által.
 42/1 K: Legnagyobb része <a> reánk maradt jeles <nőiknek> hölgyeiknek, az ♦ Ko, HG, fsz: Legnagyobb része reánk maradt jeles hölgyeiknek, az
 K: e heterek osztályából valók. Vagy
 42/2 Ko, HG, fsz: vagy e hetérák osztályából valók, vagy
 42/3 K: vették át <<.....> költők melyben még felfogásunknak majd megfelelő állást el a' nőnek egyszerű erkölcsét társadalomban.> költőik, ♦ Ko, HG, fsz: vették át költőik,
 43/2 K, Ko, HG: Ez egy szokás ♦ fsz: Ez [az] egy szokás [A régies nyelvhasználat ma már annyira értelemszavará, hogy szükségesnek tartottuk kiegészíteni. Ugyanez határozott névelővel ('Ez a szokás') nem okozott volna félreértést, ám ilyen messzire nem mehettünk el, hiszen mindhárom szöveg azonos; azoktól eltérő új változatot nem közölhattunk.]
 43/4 K, HG, fsz: nőiségéből, ♦ Ko: nőiségéből,
 43/4 K: épp szükséges volt, ♦ Ko, HG, fsz: éppen szükséges volt, [A Ko-t vettük alapul.]
 43/5 K: a fajt tovább tenyészse. ♦ Ko, HG, fsz: a faj tovább tenyészsen. [A Ko-t vettük alapul.]
 44/1 K: E népek<ből> hölgyei közül ♦ Ko, HG, fsz: E népek hölgyei közül
 44/1 K: mi <hölgyeik közül> a' feledésnek dacolt. –
 Ko, HG, fsz: mi a feledéssel dacolt.
 45/1 K: Tagadhatlan ♦ Ko: Tagadhatlanul ♦ HG, fsz: Tagadhatlanul
 45/5 K: Nem maradt <ugyan> hát ♦ Ko, HG, fsz: Nem maradt hát
 45/5 K: a zsidóság is ♦ Ko, HG, fsz: a zsidóság se
 47/1 K: Az <erősebb> érzékib' ♦ Ko, HG, fsz: Az érzékibb
 47/1 K: férfi a nőt ♦ Ko, HG, fsz: férfi ottan a nőt
 47/2 K, HG, fsz: értékét ♦ Ko: értékét [Sh.]
 47/7 K: hisz neki <több nyujt... gyönyör...> nem szolgálhatnak ♦ Ko, HG, fsz: hisz neki nem szolgálhatnak
 48/2 K: leány gyermekét <.....> mindamellet
 Ko, HG, fsz: leány gyermekét mindamellet
 48/4 K: Mi ♦ Ko, HG, fsz: Mily
 48/7 K, fsz: magukat ♦ Ko, HG: megokat
 48/9 K: e. a. t. ♦ Ko, HG, fsz: stb.
 48/11 „Háfizok és Saadik”. A K-ban, a Ko-ban és HG-nál is ezután csillag (*), alul a lábjegyzetben pedig: „*Voltaképp perzsa költő.”
 49/1 K, Ko, HG: Mahomet ♦ fsz: Mohamed
 49/1 K: változtatá. ♦ Ko, HG, fsz: változtathatá.
 49/3 K, HG, fsz: jutalamok ♦ Ko: jutalmuk
 49/4 K: pokolba ♦ Ko, HG, fsz: pokolra
 49/4 K, Ko, fsz: egyenkint ♦ HG: egyenként

50/1 K: villanik fel a <.....ban> Koránban ♦ Ko, HG, fsz: villan fel a Koránban
 50/2 K: mégis ♦ Ko, HG, fsz: ugyan
 53/1 K: Semiramis és Rodopistól kezdve a zultánanyáig egy <halhatatlan> nőt sem <..... női erőnyekért.> halhatatlanított nőerényekért.
 fsz: Semiramis- és Rhodopistól kezdve a szultán-anyáig, egy nőt sem halhatatlanított nőerényekért.
 Ko, HG: Semiramis és Rhodopétól... [Abszurd! Rhodope egy hegy!]
 53/3 K: v. <sorsuk> nemük ellen fellázadt s egyideig jól roszszül <...> férfi szerepet játszott <.....> kétes becsű teremtesek, v. [A 'v.' mindkét helyen fölhúzva.]
 Ko, fsz: vagy nemük ellen fellázadt, s egy ideig jól-rosszul férfi szerepet játszott kétes becsű teremtesek, vagy ♦ HG: ...föllázadt...
 54/1 K: Nyugat ♦ Ko, HG, fsz: Nyugat
 54/4 K: állni akar. ♦ Ko, HG, fsz: akar állni.
 55/2 K, Ko, fsz: ábrázoló ♦ HG: ábrázoló
 55/4 K, Ko, fsz: magukat, ♦ HG: magokat,
 55/4 K: sem malomba, sem <egyéb> más ♦ Ko, HG, fsz: se malomba, se más
 55/8 K, HG, fsz: szerint ♦ HG: szerént
 56/2 K: mindig ♦ Ko, HG, fsz: mindig
 56/3 K: nevelését vezette. ♦ Ko, HG, fsz: nevelését ő vezette.
 57/1 K: intézménye egész ♦ Ko, HG, fsz: intézménye az egész
 57/2 K: csak a 11^{ik} század ♦ Ko, HG, fsz: a 11. század
 57/4 K: s így <létét> inkább ♦ Ko, HG, fsz: s így inkább
 58/1 K, fsz: Későbbi időkben
 Ko, HG: Későbbi ideiben már a régi Rómának is
 58/4 K: férfiúval. ♦ Ko, HG, fsz: férfival.
 59/2 K: hű nők <jeles gyermekek> erényes leányok
 Ko, HG, fsz: hű nők, erényes leányok
 60/1 K: nőtisztelet<et a '> behozatalát a régi <..... helyet> fonák
 Ko, HG, fsz: nőtisztelet behozatalát a régi fonák
 60/6 K: szempontból <itéltek> tekinték ♦ Ko, HG, fsz: szempontból tekinték,
 60/7 K: végett ♦ Ko, HG, fsz: miatt
 60/8 K: annak ♦ Ko, HG, fsz: ennek
 60/9 K: <mint> kivéve anyaságáért. ♦ Ko, HG, fsz: kivéve anyaságáért.
 60/10 K: egy gyermekezhető nő ♦ Ko, HG, fsz: egy anyává lenni képes nő
 60/11 K: éretlen ♦ Ko, HG, fsz: éretlenét
 60/12 K: egy gyermekezhető nő bírsága 24 egy terhesé
 Ko, HG, fsz: egy anyaképes érett nő bírsága 24, egy megáldotté
 60/13 K: felmaradt törvényeikben a ' nőkr<e>öl. <nézve.>
 Ko, HG, fsz: fennmaradt törvényeikben a nőkről.
 60/15 K: minden alapban ♦ Ko, HG, fsz: minden alap nélkül

60/16 K, Ko, fsz: néhány ♦ HG: néhány
 60/18 K, fsz: mellét ♦ Ko, HG: mellért
 60/19 K: 6 soldót fizet ki a nő ruháját térdig emeli, s mégannyit ha főszűjét
 Ko: 12 soldát fizet, ki a nő fűszűjét ♦ HG: 12 soldát fizet, ki a nő fűszűjét
 fsz: 6 soldót fizet, ki a nő ruháját térdig emeli, s még annyit, ha fűszűjét
 [A 'solda' a 'soldo' régies elnevezése.]
 61/1 K: <nő>hölgyalakjaik ♦ Ko, HG, fsz: hölgyalakjaik
 61/2 K: s azzal kapcsolatban <emlitendnek fel, e> jövőndnek elő.
 Ko, fsz: s azzal kapcsolatban jövőndnek elő. ♦ HG: ...jönnek...
 61/3 K: Niebelung<ok höl.,> monda ♦ Ko, HG, fsz: Niebelung monda
 61/4 K: sem bírok<ta,,> azok ♦ Ko, HG, fsz: se bírok azok
 61/4 K: találni, <közük> ♦ Ko, HG, fsz: találni,
 61/5 K: <emelné> állna ♦ Ko, HG, fsz: állna
 61/6 K: kívánván nevezett ♦ Ko, HG, fsz: kívánván a nevezett
 62/1 K: A magyar faj felfogásáról
 Ko, HG, fsz: A magyar faj általi felfogásáról
 62/3 K: épp ♦ Ko, HG, fsz: éppen
 62/4 K: <nagykorúvá> önjogúvá ♦ Ko, HG, fsz: önjogúvá;
 62/5 K: tételeztetett fel. ♦ Ko, HG, fsz: tekintetett.
 62/8 K: reá ruházva ♦ Ko, HG, fsz: reája ruházva
 62/9 K, fsz: a nő nemesebb állásának.
 Ko, HG: a nő nemesebb állása felől.
 63/1 K: Fel is mutat<á>hat aztán ♦ Ko, HG, fsz: Fel is mutathat aztán
 63/1 K: oly <jeles> sor ♦ Ko, HG, fsz: oly sor
 63/2 K: bármi nemzet ♦ Ko, HG, fsz: bármely nemzet
 63/2 K: férfi <erényekben> tulajdonokkal, de való<ságos>di
 Ko, HG, fsz: férfi tulajdonokkal, de valódi
 63/4 K: nők, 's – <a melyik> ha egy egy mint
 Ko, HG, fsz: nők. És ha egy-egy mint
 63/5 K: próbál <köréből> ki törni <köréből> nemének
 Ko, HG, fsz: próbál kitörni nemének
 63/5 K: önkényt ♦ Ko, HG, fsz: önként
 63/6 K: a szerelem rózsavesszej<e>ének. <alatt>
 Ko, HG: a szerelem rózsavesszeje alatt.
 fsz: a szerelem rózsavesszejének.
 64/2 K, Ko, fsz: mint Zrínyi Ilona. ♦ HG: mint Zrínyi Ilonát.
 64/3 K: a magyar n<e>év<et> tiszteletét
 Ko, HG, fsz: a magyar név tiszteletét
 64/4 K, fsz: évezredekre ♦ Ko, HG: évezredekken [A Ko és HG módosítása nem szerencsés: 'évezredekken át' lett volna a helyes megoldás. Ma már azonban M szóhasználata az elfogadott.]
 65/2 K: ismétlésekre vezetne, <mert> ♦ Ko, HG, fsz: ismétlésekre vezetne.
 65/3 K: századokon polgári ♦ Ko, HG, fsz: századokon s polgári

65/6 K: befolyások alatt <.....> élő ♦ Ko, HG, fsz: befolyások alatt élő
66/8 K: <de nem> azonban nem bánja ♦ Ko, HG, fsz: azonban nem bánja,
66/9 K: szeméből nem vesztett <nő..> házias
Ko, HG, fsz: szeméből nem vesztett házias,
66/13 K, HG, fsz: mozdulatlan áll. ♦ Ko: mozdulatlanul áll.
67/3 K, HG, fsz: Összetörték ♦ Ko: Összetörték
68/2 K: helyére <nem> emelte. ♦ Ko, HG, fsz: helyére emelte.
69/2 K: fegyverben ♦ Ko, HG, fsz: fegyveresen
69/3 K: Épen úgy nem, ♦ Ko, HG, fsz: Éppúgy nem,
70/1 K: általán ♦ Ko: általában ♦ HG, fsz: általában
70/5 K: emberiségnek, <s felszentelt zászlót adott kezökb> s tábori szót
adott számukra ♦ Ko, fsz: emberiségnek, s tábori szót adott számukra
HG: ...számokra
70/6 K: a jajszavat, ♦ Ko, HG, fsz: a jaj szavát,
71/1 K, fsz: polgárosult ♦ Ko, HG: polárisult [Talán mindkét helyen sh., a
'polgáriasult' elírása.]
71/3 K: sohasem div<a>ott<ozott>, ♦ Ko, HG, fsz: sohasem divott,
71/4 K: mindég ♦ Ko, HG, fsz: mindig
71/5 K: foglalt. <melletők> ♦ Ko, HG, fsz: foglalt.
71/7 K, fsz: régi időktől ♦ Ko, HG: régi idő óta [Magyarul 'régóta' lenne!]
71/10 K: el is pusztítjuk ♦ Ko, HG, fsz: elpusztítjuk is
71/11 K: fajunkat feltartsák. ♦ Ko, HG, fsz: fajunkat fenntartsák!
72/1 K: jőnek elő ♦ Ko, HG, fsz: fordulnak elő
72/2 K: a nép művelődésével <járt kézenfogva>
Ko, HG, fsz: a nép művelődésével
72/4 K, Ko, fsz: férfiúval ♦ HG: férfival
72/6 K, Ko, fsz: eszményét ♦ HG: eszményé [Sh.]
73/1 K: férfiúval ♦ Ko, HG, fsz: férfival [A két rossz megoldás közül a Ko kö-
vetkezetlenségét választottuk, mivel azt tekintettük fsz-ünk alapjának.
A másik rossz lehetőség az lett volna, ha a következetességet szem előtt
tartva önkényesen változtatunk, hol M, hol pedig Arany nyelvhasznála-
tát módosítva. A Ko-ban pár sorral feljebb még 'férfiú' szerepelt, azonos
szövegösszefüggésben.]
73/6 K: viszonyzása ♦ Ko, HG, fsz: viszonzása
74/3 K: legszerényebben ♦ Ko, HG, fsz: a legszerényebben
74/3 K, Ko, fsz: maguktól ♦ HG: magoktól
75/2 K, Ko, fsz: mért nem zsákmányolja ki ♦ HG: miért nem zsákmányolta ki
76/4 K, fsz: üdvösségét ígérkezik értem odadni, ♦ Ko: üdvességét ígérkezik
értem odadni, ♦ HG: üdvösségét ígérkezik értem odaadni,
76/6 K: szerint kiérdemeltnek tarthattá, <azt> ♦ Ko: szerint kiérdemeltnek
tarthatta, ♦ HG, fsz: szerint kiérdemeltnek tartatta,
77/3 K: prepotentia ♦ Ko, HG, fsz: erőtelj-érzet

77/3 K: monstrosus ♦ Ko, HG, fsz: óriási
77/4 K: minden <rend> nagyszerűet ♦ Ko: minden nagyszerűet
HG, fsz: minden nagyszerűt
77/11 K: által ♦ Ko, HG, fsz: kedvéért,
77/12 K, Ko, fsz: szerepléseért ♦ HG: szerepléséért
78/2 K: mint épen ezen, <ezen> a 'nő ideálok korszakából a <g.....> germán
HG: mint éppen a nőideálok e korszakából a germán
Ko, fsz: mint éppen a nőideálok ezen korszakából a germán
79/1 K: melyben egy nő ♦ Ko, HG, fsz: ama kor, melyben egyik nő
[Az 'ama kor' a K-ban nem szerepel.]
79/3 K: nézett remetéskedő kedvese ablakára,
Ko, HG, fsz: nézett ablakára remetéskedő kedvese,
79/3 K, Ko, fsz: kesztyűjéért ♦ HG: kesztyűjéért
79/4 K, fsz: oroszánnyok ♦ Ko, HG, fsz: oroszánnok [Mivel M következetesen
az 'oroszánny' alakot használta, s mi is ezt tettük a korábbiakban, ezért itt
sem tehetünk másként. A Tragédiában három helyen fordul elő az
állatnév, kétszer 'oroszánny' alakban, s csupán ott, ahol idézetben sze-
repel (a VII. színben a barátok karának énekében), áll 'oroszánny'. Igaz, a
hagyományos 'oroszánny' alak szerepel a Tragédia kéziratában, mivel
az állat 'lányrabló' hírében állt.]
79/4 K: De a kor ♦ Ko, HG, fsz: De e kornak
79/5 K: életmelege <meg> elfogyott ♦ Ko, HG, fsz: életmelege elfogyott,
79/5 K: még sokaig <járt sőt nagy részt> járt, ♦ Ko, HG, fsz: még sokaig járt,
80/2 K: a nőt, ♦ Ko, HG, fsz: azt a nőt,
80/3 K, fsz: világnézetével ♦ Ko, HG: világnézetével [M általában a 'világ
nézet' alakot használta.]
80/5 K: Arisztophanész ♦ Ko, HG, fsz: Arisztophanész vagy Shakespeare
80/6 K: kéjjel <szívjuk ..> éldeljük ♦ Ko, HG, fsz: kéjjel éldeljük
81/2 K, Ko, fsz: élöket, ♦ HG: őket,
81/7 K, Ko, fsz: világnézleteket ♦ HG: világnézleteket
81/9 K: sem nem valók, sem nem illők.
Ko, HG, fsz: se nem valók, se nem illők.
82/1 K: Mi vágus világfájdalom lép <elénk> sokszor
Ko, HG, fsz: Minő határozatlan világfájdalom lép sokszor
82/2 K: ki <még csak az élet kü.,> az életnek ♦ Ko, HG, fsz: ki az életnek
82/2 K: mi <ferde> visszás ♦ Ko, HG, fsz: mily visszás
82/3 K: mi undorító ♦ Ko, HG, fsz: mily undorító
82/4 K, Ko, fsz: utolérhetlen ♦ HG: utolérhetetlen
82/5 K: egyiránt ♦ Ko, HG, fsz: egyaránt
82/6 K: örültek háza<ába lépeve> szerencsétlen
Ko, HG, fsz: örültekháza szerencsétlen
83/1 K: mi más<ok> ♦ Ko, HG, fsz: mi más

83/1 K: *classicusok* <világnéz.,> s nagy mesterek világnézlete
Ko, fsz: klasszikusok és nagymesterek világnézlete
HG: ...világnézete

83/2 K: Horáciusig, <mi egyszerűségé.,> Homertől
Ko, HG: Horatiusig, *Homertől* ♦ fsz: ..., Homérosztól

82/2 K: *mi* ♦ Ko, HG, fsz: mily

84/1 K: *Mi* más<ok már> a mai ♦ Ko, HG, fsz: Mily más a mai

84/1 K: <hogyan ezért> hogy <ez talán> talán nem is érez!
Ko, HG, fsz: hogy talán nem is érez!

84/2 K, Ko, fsz: Neki is megvan ♦ HG: Neki is van

84/2 K, Ko, fsz: baja, s ha ♦ HG: baja, ha

84/3 K: szintűgy <sokszor> megszakad szíve
Ko, HG, fsz: szintűgy megszakad a szíve,

84/3 K: *ostentatio*val <de> és ha meglábalja
Ko, HG, fsz: fitogtatással. És ha meglábolja

85/1 K: da<n>lolni, ♦ Ko, HG, fsz: dalolni
[Ceruzairású javítás; nem feltétlenül M-től számozik.]

85/2 K: egészségest a beteges<í>ből, a valódit a' negélyezett<í>ből kiválasztani, ♦ Ko, HG, fsz: egészségest a betegestől, a valódit a negélyezettől elválasztani,

85/4 K: <forduljon a'> nézzen szét ♦ Ko, HG, fsz: nézzen szét

86/2 K: *mint* érez a paraszt lány ♦ Ko, fsz: amint érez a parasztlány
HG: amint érez a parasztleány

87/1 K: Így <ösmekked>ünk<hetünk> ismerkedhetünk csak meg
Ko, HG, fsz: Így ismerkedhetünk csak meg

89/1 K: egy Támár *mi* ♦ Ko, HG, fsz: egy Támár mily

89/2 K: egyiránt. ♦ Ko, HG, fsz: egyaránt!

90/1 K: Júlia *mi* ♦ Ko, HG, fsz: Júlia mily

90/1 K: Makbethné *mi* ♦ Ko, HG, fsz: Macbethné mily

90/2 K: Porcia *mi* ♦ Ko, HG, fsz: Portia mily

90/3 K: *mi* tökéletes ♦ Ko, HG, fsz: minő tökéletes

91/2 K, Ko, fsz: asszonyoknak ♦ HG: asszonynak

91/4 K: *azon* lázas ♦ Ko, HG, fsz: az a lázas

91/6 K, fsz: regényhősnek ♦ Ko, HG: regényhősnek [Félreolvasás és figyelematlenség! A K egyértelmű, a felsorolásban pedig kizárólag nők szerepelnek!]

91/6 K: mindig ♦ Ko, HG, fsz: mindig

92/2 K, Ko, fsz: kimeríthetlen ♦ HG: kimeríthetetlen

92/3 K: élénkbe ♦ Ko, HG, fsz: élénk,

93/2 K, Ko, fsz: az egésznek teljét. ♦ HG: az egésznek a teljét.

93/6 „Petőfi énekelté.” Petőfi Sándor: *Az örült* c. versében szerepel a részlet, egy apró eltéréssel. Ott ugyanis az első és a harmadik sorban is ’belőled’ szerepel, míg M-nál ’belőle’.

94/1 K: egyiránt ♦ Ko, HG, fsz: egyaránt

95/2 „A költő, aki énekelté.” Az első (két sornyi) versrészlet Friedrich Schiller: *Würde der Frauen*, a második (három sornyi) idézet ugyancsak Schiller: *Kastraten und Männer* c. verséből való.

96/1 K: mert <.....> míg ♦ Ko, HG, fsz: mert míg

96/3 K: mindig ♦ Ko, HG, fsz: mindig

96/5 K, Ko, fsz: éltünk ♦ HG: életünk

96/6 „mint azt már a régi magyar poeta kifejezte.” [Többen is Teleki Ferencnek tulajdonítják a versrészletet, bár eltérően idézik. „Egy kis szerelem, egy kis bor — / Sok nagyravágyás, — végre por! / Ezt mondja gr. Teleki Ferenc.” (Fővárosi Lapok 1864. január 20. 59.); „ha tudják, bizonyára elszavalják néhai való jó Teleki Ferenc versét: / Egy kis szerelem, egy kis bor — / Sok hiúság — a vége por!” (Gróf Vay Sándor, *Tavasza a régi Pesten*, Hazánk 1903. március 13. 2.); „És megzendül lelkem mélyén / Mélán egy bús régi dal. // Arról zeng, hogy mi az élet: »Árnyék, amely játszik véled, / Egy kis szerelem, egy kis bor, / Sok nagyravágyás, végre por.«” (Gyulai Pál, *Kandallómnál*, 1895). Ugyanakkor a versrészlet nem szerepel Teleki Ferenc egyetlen (posztumusz kiadott) kötetében (*Gróf Teleki Ferencz 'versei, 's néhány leveléből töredékek*, kiadta Döbrentei Gábor, Budán, A' Magyar Királyi Egyetem nyomtatása, 1834). Mellesleg idegen Teleki felfogásától, amennyiben kifejezetten ellenezte a borfogyasztást. Az említett kötet egy hosszú verses polémiát is közöl erről, amelyet gr. Dessewffy Józseffel folytatott: *Víz becse* (106–121.), Gróf Dessewffy József: *Bor és víz* (122–140.), *Víz védelme* (141–150.).]

97/1 „Heine énekli.” Heine: *Das Herz ist mir bedrückt* c. versének részlete.

98/1 K: *Mint azt* ♦ Ko, HG, fsz: Mindezt
[Eldönthetetlen: vajon félreolvasásról vagy javításról van-e szó.]

98/1 K: dalnokai <hirdetik> ezer ♦ Ko, HG, fsz: dalnokai ezer

100/2 K: *sem a' nő sem* egyéb ♦ Ko, HG, fsz: se a nő, se egyéb

100/9 K: kelés <az> a megromlott organismuson,
Ko, HG, fsz: kelés a megromlott organizmuson,

100/11 K, fsz: rothad. ♦ Ko, HG: rohad.

100/13 K: *Juvenalis és Marcialis* élceit szórta.
Ko, HG, fsz: *Juvenalis* ostorát pattogtatta, és *Martialis* élceit szórta.

100/13 K, fsz: Cato nejét pénzért bérbe adta. ♦ Ko, HG: Cato nejét *elárusítá*.
[Kizárt, hogy M egyetértett volna Arany javításával. A feleség bérbeadása és eladása számára két teljesen különböző dolog volt, hiszen jogot végzett. Lehet, hogy M és Arany eltérő forrásból ill. hagyományból merített, de még az sem zárható ki, hogy legalább az egyikük rosszul emlékezett. Marcus Annaeus Lucanus szerint ugyanis merőben másról volt szó. Cato átengedte ugyan barátjának, Hortensiusnak a feleségét, de csak azért, hogy ezzel szorosabbra fűzze vele a kapcsolatát. A kolaterális

(oldalági rokonsági) viszony következményeként ez valóban meg is történt, mivel a nőnek Hortensiustól is született gyermeke, aki így Cato gyerekeinek féltestvérévé vált, s ezáltal most már konszangvinikus (vér-rokonsági) kapcsolat volt a két család között. Lucanus szerint Hortensius halála után a feleség visszatért Catóhoz. De hogy valójában mi is történt, az annál is inkább kétséges, mert Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzok* Catóról szóló fejezetében semmit sem ír minderről, pedig Cato első és második házasságára is kitér.]

- 100/16 K: leányának, <ki> egy brit nő, ♦ Ko, HG, fsz: leányának egy brit nő,
100/16 K: több férfiúnak közös, <ezt> ♦ Ko, HG, fsz: több férfúval köze van,
100/19 K: szaporítható volna, ♦ Ko, HG, fsz: fennmaradhatna,
101/1 K: mindig, ♦ Ko, HG, fsz: mindig.
101/2 K: a bölcsesség könyvét
Ko, HG, fsz: a bölcsesség prédikátori könyvét
101/5 „Luther Mártonét.” A Luthernek tulajdonított szöveg magyarul:
Aki nem szereti a nőt, a bort és a dalt,
Az élethossziglang bolond marad.
Mivel Luther hagyatékában nincs nyoma a szövegnek, és jóval a halála után történt az első említése, ezért vannak, akik kétségbe vonják, hogy valóban tőle származik.

FÜGGELÉK

NOVELLÁK

K: MIKL 762–791. – OH 717.
[A Novella-jegyzetek HG elnevezése. Az egyes lapok elő- és hátoldalát vízszintes egyenes vonallal határoltuk el:

Az [ÜRES] jelzi, hogy az adott oldalon M kézírásának nincsen nyoma; hasonló céllal használtuk a többi, szögletes zárójelbe tett és verzálissal szedett szót, ill. kifejezést.
A 10. fólió mindkét oldala üres, majd a 11–16. fólión egy Madách Máriának szóló levél (vagy annak fogalmazványa) található, amelyet a *Madách Imre levelezése* kötetben jelentettünk meg (MK 87. 76–80.), aztán a 17. fólión a [299] *Rigmusok* c. vers fogalmazványa szerepel, amelyet szintén kiadtunk (MK 106. 106., 189.), bár a szövegváltozatoknál tévesen a 11. fólió szerepel lelőhelyként, a 17. fólió helyett.]

- [1] K: <Eszmék> / Novella
[A fólió rektóján a könyvtár ceruzairású megjegyzései:]
11–16 <lapok> levél hiányzanak
a 36 lap kétszer van meg
Bp. 1937. VII/10 [Olvashatatlan aláírás]
[Mellette, a lapszámon:]
Rendben van az egész. 1942. febr. 14. Helén

- [2] <Jellemek> <Jó név>
[A rektó közepén egy függőleges vonallal kettéosztva.]
[ÜRES]

[ÜRES]

- [3] [ÜRES]
<Jellemek> <Csak tréfa>
[A rektó közepén egy függőleges vonallal kettéosztva.]

- [5] [A rektó szélén, ceruzával: *Novellákba.*]

- [6] Majthényi László ([kat.] báró, kessseleőkeői; 1820. december 22.–Lukané-nye, 1908. október 7.): báró Majthényi Antal (Majthényi Anna másodunokatestvére) és sédeni és remetei Ambrózy Johanna fia, császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, 1848-ban, majd 1860-tól honti

főispán, 1849. február 2-től főispáni teendőket ellátó királyi biztos Nógrád megyében. M közeli rokona és ismerőse. Nem tudjuk, ki volt a felesége.

K: Magányt keressz emberek közé mennyi ♦ HG: Magányt keressz emberek közé menj. ♦ fsz: Magányt keressz? Emberek közé menj!
[HG-nál hiányzik az oldal alján szereplő 'Elbeszélés' megjegyzés.]

[7] [Rektó:] <Jelenetek és Esmék>

[8] [Rektó:] <Csák vég napjai>
<Jellemek jelenetek és eszmék>

K: Dúló Zebedeus
kalandai

[9] Borka [Sulyan Borbála ([ev.] Felsősztrégova, 1840. november 13.–Alsósztrégova, 1866. december 13., 1857. november 23-tól Makovnyik Jánosné): M kései szerelme volt. (Lásd: MK 68!)]
Don Quiquost: Don Quijote.

K, HG, fsz: Borka, Don Quiquost – hogy győtri magát az ember! [A két név egymás melletti említése annak az analógiának a felismerésre enged következtetni, hogy M, Don Quijotéhoz hasonlóan, egy vidéki különc nemes, míg Borka, Dulcineaéhoz hasonlóan, egyszerű falusi nő.]

Fráter [Fráter Pál ([ref.] ippi és érkeserűi; Csécse, 1808. november 12.–Bp., 1877. december 26.) M feleségének nagybátyja.]

Matolcsy [Matolcsy György (életrajzát nem ismerjük): M tisztartója a csesztvei évek alatt, majd Nagycsalomján élt, ahol meg is látogatta őt M.]

Sz. Iványi [A népes családból Szent-Iványi Bogomér ([ev.] szentiványi; 1794 körül–Nógrádszakál, 1867. november 10.) állt legközelebb M-hoz, aki híres könyvgyűjtő volt. Neki dedikálta M a *Tragédia* első kiadásának egyik példányát.]

K: *Takerai* III. k. vége. ♦ HG, fsz: Thackeray III. k. vége. [Az 1847–48-ban 19 füzetben megjelent *Vanity Fair* (*Hiúság vására*) c. könyv valamelyik (német vagy magyar) fordításáról lehet szó.]

K, fsz: Mindég szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.

HG: ...volt izgatásra,...

[ÜRES]

[10] K: <Szerelemből rosz házasság –>
<Nevetésből ki[....]ból szerelem ugymond>
<.....> [A rektó első három sora.]

K, fsz: Első nevezetes tette lesz ha meghal. [HG-nál ez a sor nem szerepel!]

K, fsz: Bukva házassága. ♦ HG: Bukvai házassága

[Bukva György ([ev.] 1774 körül–Alsósztrégova, 1851. december 18.): alsósztrégovai evangélikus lelkész (1811-től haláláig), Madách Imre kezesztapja.]

Matolcsy jellemzése [Lásd az előző [9] feljegyzés magyarázatát!]

K, fsz: Szobalánynak udvarol. ♦ HG: Szobaleánynak udvarol.

K, fsz: Csodálja a tanácsosné, hogy a világ goromba lesz, mert nekie nem udvarol. – ♦ HG: ...goromba lett,...

K: Jellemzés Csak annyit vet, mennyi a' házra kell ♦ HG: Jellemzés.

Csak annyit vett, amennyi a házra kell. ♦ fsz: ...vett, mennyi...

[HG-val egyetértésben úgy véljük, hogy nem vetésről hanem vételről van szó.]

K: <A kocsis áldomást kap ha a' ló jól megy> [A verzó utolsó sora.]

[11] Horatius második szatírája: valószínűleg *A szatírák első könyvének* (*Sermonum liber prior*) második (II) darabjáról van szó, amelynek kezdősora: „Ambubaiarum collegia, pharmacopolae,”. [Lásd: *Horatius összes versei / Opera omnia Horati*, Corvina, 1961, 368–375.]

[12] [Verzó:] <Rosz nővel társalkodott nőnek rosznak kell lenni.
<Hajdani barátnéját már meg sem ismeri>

[A két jegyzet között két bizonytalan olvasatú jel, közvetlenül egymás mellett. Talán 'Dr'. HG ezt a jegyzetet is közölte, a törlés ellenére.]

[14] [A versszakok a K-ban gót betűsek; fsz-ünkben végig mellőztük a gót betűk használatát, viszont aláhúzással megkülönböztettük a hosszú 's' betűt a rövidtől, és meghagytuk a 'ß' betűt. HG az 'l'-es sorszámozást az első versrészlet elé tette, fsz-ünk a K-nak megfelelően az azt megelőző prózai szövegrész elé. HG az áthúzott versszakot is közölte.]

[Verzó:]

<Wo ist des Deutschen Vaterland,

Wo einer 's Pulver einst erfand,

Und jetzt noch jeder glaubt dabei,

Daß er der Miterfinder sei,

Und das ist des deutschen Vaterland.

Brunner.>

[A szövegváltozatokat ezúttal mellőzve, igyekeztünk mind az áthúzott, mind az át nem húzott verset az alábbiakban autentikus források alapján közölni. A költő Sebastian Brunner (Bécs, 1814. december 10.–Bécs,

1893. november 26.) költő, pap, egyházipolitikus, Metternich közvetlen tanácsadója, akinek mindkét verse egy-egy kötetének a mottója volt. A K-ban 2. sorszámmal szereplő, át nem húzott verset, amelyet a rendelkezésünkre álló források 1847-re datálnak, egy kötet címlapján találtuk meg, amelyet az egyszerűség kedvéért abban a formában adunk meg, ahogyan az (természetesen gót betűkkel) megjelent. Mivel a modern könyvnyomtatásban nem szokás a rövid és hosszú 's'-eket megkülönböztetni, aláhúztuk azokat a betűket, amelyek az eredetiben hosszú s-sel szerepeltek:]

Schreiberknechte.
(Eine Serenade an das papierne Kirchenregiment.)
Von S. Brunner.

Ihr erzeigt euch gegen Jene
Nur in Gnaden wohlgeuogen,
Die vor euch stehn, gleich der Bittschrift:
In der Mitte eingebogen.

Regensburg, 1848.
Verlag von Georg Joseph Manz.

[A K-ban 1-es sorszámmal szereplő (áthúzott) vers a *Der Blöde Richter. Poetische Gallerie deutscher Staatspiffe* (1847) kötet mottója volt, amelyet egy később megjelent kötetben az alábbi formában idéztek:]

Wo ist des Deutschen Vaterland,
Wo *Einer* 's Pulver einst erfand
Und jetzt noch *Jeder* meint dabei,
Daß er der Miterfinder sei,
Das ist des Deutschen Vaterland.

- [15] Matolcsy: Matolcsy György [Lásd a [9] magyarázatát!]
Sz.-Iványi Bogus: Szent-Iványi Bogomér [Lásd a [9] magyarázatát!]
Majthényi Antal: [kat.] keszeleőkeői, 1838-tól báró (Buda, 1794. nov. 24.–Baden bei Wien, 1866. febr. 21.): Majthényi Anna másodunokatestvére.
A Majthényi Antallal kapcsolatos anekdota értelmezése homályos, nem egyértelmű, hogy kinek a feleségéről van szó, ráadásul a K első mondatában mindössze egyetlen vessző van. Egy lehetséges értelmezés:
Majthényi Antal, megtudván, hogy Oh. lesni fog rá s [Oh.-nak a] feleségére, kit féltett: a borházban, a kád alatt, a légyott helyén. A kádon [Majthényi Antal] mulatott vele [Oh. feleségével], míg az [Oh.] lenn dörögött.
A feljegyzés egyéb utalásait nem ismerjük, így nem tudjuk, kit rejt az 'Oh.', sem azt, hogy ki volt 'B. Brudern' vagy a gyöngyösi patikárius.

381

- [16] A három áthúzott sor a verzón (amelyek HG-nál szerepelnek):
<Ön leányom becsületét tönkre tette. é. u. t. pedig ő a bűnös.>
K: Egy nagy tó pest, hol mindennik horgaz, első pillanatra tükör, leg alul mocsár. –
HG: Egy nagy tópart, hol mindenik horgász, első pillanatra tükör, legalul mocsár.
fsz: Egy nagy tó Pest, hol mindenik horgaz, első pillanatra tükör, legalul mocsár. –

- [17] K: *Még is csak* egy hamar lángot fogó lénynek kell lenni a nőknek hogy a férfiakba szeretnek, kik oly ostobák ha szerelmesek
HG: Mégiscsak *egyhamar* lángot fogó lénynek kell lenni a nőknek, hogy a férfiakba szeretnek, kik oly ostobák, ha szerelmesek. [HG az egybeírással módosította a jelentést, így nála az 'egy' nem névelő.]
fsz: Mégiscsak egy hamar lángot fogó lénynek kell lenni a nőknek, hogy a férfiakba szeretnek, kik oly ostobák, ha szerelmesek. [Egyeztetési hiba! A két lehetséges értelmezés: 'Mégiscsak egy hamar lángot fogó lénynek kell lenni[e] a nőnek, hogy a férfiakba szeret, kik oly ostobák, ha szerelmesek.', ill.: 'Mégiscsak hamar lángot fogó lényeknek kell lenni[ük] a nőknek, hogy a férfiakba szeretnek, kik oly ostobák, ha szerelmesek.']

<Sámson: ne szánjon senki>
<A... .. Erényes voltam mert nem>

- [18] A 'Majth.' nyilván a 'Majthényi' név rövidítése. Így két értelmezés lehet, mindkettő a levirátus (sógorházasság) számos társadalomban elterjedt szokásán alapul, vagyis mindkét esetben Károly és Pál fivérek voltak. Az egyik: M édesanyjának, Majthényi Annának a nagybátyjairól van szó. Ebben az esetben Károly és Pál M fölött két nemzedékkel elhelyezkedő személy. A másik: az előbb említett Károly gyermekei között szintén van Károly és Pál nevű is (ők tehát M édesanyjának elsőfokú unokatestvérei). Az utóbbiak közül Pál M házasságának idején Csesztvén élt (csak 1860-ban költözött át Versegre, akkortól fivére, Majthényi Péter élt Csesztvén). A második esetnek azonban ellentmondani látszik, hogy Majthényi Pál csak 1868. július 7-én halt meg Versegen, vagyis később, mint M, így az egyház által szentesített házasságról (mivel katolikusok voltak) aligha lehetett szó M életében. Elképzelhető azonban, hogy ő is különváltan élt a feleségétől (miként M), s hogy a 'hozzámenjen' csupán jogilag legalizált, de az egyház által el nem ismert együttélésre történő utalás. Ez azonban valószínűtlen. Valószínűbb, hogy a hölgy korábban, még első házassága előtt támasztotta a feltételeket, s mivel Majthényi Károly nem teljesítette azokat, utóbb Pálhoz ment feleségül. De az első lehetőséget sem zárhatjuk ki, vagyis azt, hogy nem róluk, hanem apjukról és annak fivérééről van szó.

382

A korabeli esketési anyakönyvek alapján elvben tisztázható: vajon létezett-e olyan hölgy, aki előbb (valamelyik) Majthényi Pálnak, majd Majthényi Károlynak volt a felesége, vagy nem létezett.

- [20] K: Görög ország olyan lehetett mint hazánk, itt is azt tennék *Socrates-nek* Solonnak ki általános *quittet* mondana.
HG: Görögország olyan lehetett, mint hazánk, itt is azt tennék Solonnak, ki általános *quittet* mondana.
fsz: Görögország olyan lehetett, mint hazánk, itt is azt tennék Szolónnak, ki általános *kvittet* mondana.
- [21] A rektó szövege HG-nál nem szerepel. A verzó 'másra' szava itt 'másra nézve' vagyis 'másnak' értelemben szerepel.
- [22] [Verzó:] HG-nál nem szerepel. A szöveget lapszéltől lapszélig egészen apró betűkkel írta M, valószínűleg azt próbálta ki, hogy milyen hosszúságú szöveget képes egyetlen sorban leírni. Itt is a mai helyesírás szerint adtuk vissza a K-ot, de más tekintetben nem változtattunk azon, tehát magát a szöveget nem igazazítottuk hozzá az elfogadott szövegváltozatok egyikéhez sem.
- [23] Szontagh P. (Szontagh Pál [ev.] iglói; Szécsény, 1820. szeptember 12.–Horpács, 1904. június 15., M. legjobb barátja.)
Szontagh Ferenc ([ev.] iglói; Lapujtó, 1814. február 27.–Lapujtó, 1886. május 26.): Szontagh Pál bátyja.)
Fáy Károly: a Nagy Ivánnál közölt családfán a III. és az V. táblán szerepel két, ill. egy Fáy Károly. (A pótlékkötetben a II. és a IV. táblán.) Valószínűleg a III. (II.) táblán található apa és fiú közül az utóbbról van szó (mert ő volt Szontagh Ferenchez hasonló életkorú), aki Szécsénykovácsiban (vagyis M-hoz és Szontagh Ferenchez is közel) lakott. Nagy Iván szerint 1856-ban hunyt el, és felesége Losonczy Lujza volt.
A rektó utolsó előtti sorának végén nincsen pont, HG-nál azonban van, és egy üres sorral határolta el az utolsó sortól, jóllehet a K-ban nincsen olyan elhatároló vonal közöttük, mint a többi esetben, így feltehetően összetartoznak, annak ellenére, hogy az utolsó sor is nagy kezdőbetűs.
Az utolsó sor azonban HG-nál félreolvasás:
K, fsz: Vadit cum mendatio. ♦ HG: Vadit *commendatio*.
- [24] Kindernay: Kindernay Mihály, sztregovai éjjeliőr, neve a Rákóczy János bújtatásával kapcsolatos iratokban is szerepel. Balogh Károly emlékirataiban írta: „Elhangzott már az esti harangszó után Kindernaynak, a bakternek – aki egyszersmind a falu susztere – magyarul s tóul elmondott éneke

a lutheránus tempolom tornyának ablakából...”, továbbá: „Volt aztán ennek a császárfogadási ünnepségnek egy lokális érdekű epilógusa, amely ez alkalommal Sztregova két iparos előkelősége, Brenner, a szíjgyártó és Kindernay, a suszter között játszódtott le.” (MK 6. 56., 104., 194.)
Ami a földi másik jegyzetét illeti, az már-már abszurd. Az elsőfokú unokatestvérek házasságát csak különleges esetekben engedélyezték, az pedig alig képzelhető el, hogy egy testvérpár eleve egymásnak szánta volna a fiát, ill. lányát. Emellett a szöveg (talán véletlen kihagyás következtében) értelemzavaró: a fiatalok nem azért desperátok (kétségbeesettek), mert eljegyezték őket, hanem nyilván azért, mert nem tudták, hogy egymással jegyezték el őket a szüleik.

- [25] A verzót HG nem közölte.
- [27] A második mondat utólagos betoldás lehet, mivel szemmel láthatóan nemcsak tollcsere történt, de a tinta színe is megváltozott.
- [28] [Verzó:]
nem fede[...]
Csak a [.....]
[....]ló szükség.
- [29] [A verzó felső részén, vonallal elválasztva, egy mondat utolsó két szava:]
neje rosz.
—
- [30] [A verzó 'Kiveté<s>' szava tintaírású, de az utolsó betű már grafit ceruzával lett áthúzva, majd a folytatás ceruzáírású. Alatta:]
<Rossz> [Tintaírású, a kettőzés fölhúzással jelezve, majd az egész ceruzával áthúzva.]
DZbe [Tintával.]
[.....] a nő szeretőjét látogatta [Ceruzáírású lapalji sortördék.]

TRENCSENI, MÁSKÉNT TEPLICI FÜRDŐK

[A kéziratról semmiféle információnk sincs. Meglehet, M elküldte azt a folyóiratnak, azzal a rajzzal együtt, amelynek alapján metszetet készítettek, s amelyet az írás végén közreadtak. A rajz sincs meg. Lehetséges, hogy nem is készített róluk másolatot a szerző, vagy ha igen, a megjelenést követően szükségtelennek tartotta azok megőrzését. Az írás a Regélő 1841. I. félévének 47. és 48. számában jelent meg, majd HG közölte ismét. Ma azt a helyet, ahol a fürdő található (megkülönböztetve Trencsén városától) Trencsénteplicnek hívjuk.

Ami biztos: 1840. július 13-án M Pöstyénbe utazott az édesanyjával, onnan 15-én áment Trencsénteplicbe, ahol több napot is eltöltött. Valószínűleg az akkori tapasztalatait írta le. (Balogh Károly – semmivel sem alátámasztott – feltételezése szerint 1841-ben is megfordult a fürdőhelyen, mielőtt még az írása megjelent volna.)

A Regélő szövegközlését vettük alapul, de ezúttal is a mai helyesírást igyekeztünk szem előtt tartani. HG-ral ellentétben úgy döntöttünk, hogy a helynévnel mellőzzük a tájnyelvi formát, noha egyébként a szövegközlésünkben általában igyekeztünk azt meghagyni. A Regélőt R-rel rövidítettük.]

Cím: R: Trencsini, másként tepliczi fürdők.* (Teplicz rajzával együtt.)

HG: Trencsini, másként teplici fürdők

fsz: Trencséni, másként teplici fürdők (Teplic rajzával együtt)

[HG kénytelen volt a cím alatt mintegy alcímként álló szöveget elhagyni, mivel nem közölte a rajzot. Szerintünk ez része a műnek, annál is inkább, mert a szerkesztőségi megjegyzésből kitűnik, hogy a rajz is a szerző munkája volt.]

A cím után a R-ben csillag, alul a lábjegyzetben:

*Lapjaink mellett honunk nevezetes fürdői közül eddigelé a szliácsi, bártfai, mehádiai, pöstyéni, füredi, szalatnyai, parádi, egri és trencséni, másként teplicinek rajzát közlöttük. A szerk.

1/9 „s héjában ezredekkel megjeleltet,”. Nem világos, hogy pontosan mire gondolt M. A héj leginkább a fa kérgére vonatkozhat, ha azonban az ’ezredek’ évezredeknek jelent, akkor inkább évgyűrűkről lehet szó, tehát a ’héjában’ a héj alatt lévő részre vonatkozik. Ez utóbbi a valószínűbb.

3/12 R, fsz: visszatükrödzik ♦ HG: visszatükrözik [Nyilván ’visszatükröződik’ a szó értelme, ezért HG javítása értelemzavaró.]

5/4 R, fsz: visszasugárzani. ♦ HG: visszasugározni.

9/7 R, fsz: tekerődzik, ♦ HG: tekergődzik,

11/4 R, fsz: élete fogytaig ♦ HG: élte fogytaig

11/6 R, fsz: életében ♦ HG: életében

11/8 „Ennyi egy ember emléke!...” Nem tudjuk, honnan idézett M.

12/11 „Madách Emők*”. A R-ben a név után csillag, alul a lábjegyzetben:

*A több tekintetből általunk mélyen tisztelt, jeles tehetségekkel díszlő, derék fiatal értekező nemcsak e szép ismertetést, hanem magát a rajzot is szíves vala velünk közleni. Fogadja érette s hazafiságos buzgalmáért leghálásb köszönetünket. A szerk.

Szómagyarázatok

állodalom (vagy álladalom): állam 115,

álmélattal: álmélkodva 84

aszikór: a testet sorvasztó betegség, leggyakrabban tüdőbaj 242

autodafé: eretnekek nyilvános megégetése 55, 66

baobah, baobab: majomkenyérfa 48

barátlan: barátságtalan 36, 178

Bignonia catalpa: Catalpa bignonioides, szívlevelű szivarfa 76, 134

Bignonia radicans: trombitafolyondár 134

bosszújában: bosszúságában 175

bosszútökélet: eltökélt bosszú 184

Brotneid: kenyéririgység (német) 41

bünhesztés: büntetés 347

camelea: farkasboroszlán 45

campanula: harangvirág 134

canna: rózsanád, kánna 45

cereáliák: gabonaneműek 224

cinerária: Petricallis × hybrida 134

cobea: diszlonc 45

cora: valószínűleg a spanyol corozza félreértett vagy eltorzított alakja; hegyes sapka (süveg), amelyet az elítélt fejére tettek 56

crataegus: galagonya 134

cuphea: Cuphea hyssopifolia, japánmirtusz, cuppánka 134

cytissus: zanót 134

delavár: indián törzs(ek) angol neve, De la Warr kormányzó nevéből 231

delejtő: delejtű (mágnestű) 131

desperátok: kétségbeesettek 246

dettó: szintén, úgyszintén 244

devernáló: tivornyázó 53

díszítvényekről: díszletekről 197

Dobozi: Dobozi Mihály; legendáját többek között Kölcsey is feldolgozta *Dobozi* c. balladájában 43

dombérozni: dorbézolni 158

döbönökben: bödönökben 103

duellum: párbaj 243

ecce homo!: íme, az ember! 7, 45 stb.

egyedárusítá: monopolizálta az árusítását 195

egyenlő: egyeletes, ugyanolyan 45, 93

emlényvirág: nefelejcs 77

eszélyes: eszes 124

expiació: bűnhődés 204

érdekel: érint 178 [testvére az, kit érdekel]

érdeklődéssel 145
faderfium: a menyasszony hozománya, amelyet apjától vagy testvéreitől kap 229
felfedezni: felfedni 111
Fisollen: bab 32
fognak: foglalnak 191
folyókák: folyondárok 45
formulázásában: megformálásában 234
gépileg: gépiesen 104, 151
gerind: felszíni forma, az ártérből kiemelkedő hosszúkás hely [itt: orr]; 'gerinddel': itt kb. öntelten, magasán hordva az orrukat 271
Gigantok: Gigászok 172
gineceum (gynaeceum): nők lakrésze a görög és római házakban 226
gledicsia: Gleditsia triacanthos, lepényfa 134
gömölygött: gomolygott 42
gradáció: fokozás 42
Guevo-Upas: a „mérgezés völgye” Jáva szigetén 47
győdjében: jelentése nem ismert; talán Gyügyben 29
gyökén: gyökerén 105
győzelmeztetés: győzelemre vitel 182, 185
győzedelmeszni: győzedelmeskedni 185
gyülmögött: gyülekezett 43
hangmérték: ütem, ritmus (hangmértékes vagy hangméretes: ütemes, ritmikus) 37
hasgatandják: hasogatják 128
honn: otthon 121, 124, 174
honosi: honfitársai, honfiai 168
ignoranciáján: tudatlanságán, műveletlenségén 215
illedékét: illemét 154
imálni: valószínűleg imádkozni 178
ímelygő: émelygő 212
ind: indiai 45
ízletes: izléses 165, 187
ízlettel: izléssel 251
izolag: iszalag 67
jelenés: jelenet 188, 189, 196
jelenlétemet: lélekjelenlétemet 34
jellemek: jellemük 35
kariatida: oszlopot helyettesítő nőalak az építészetben 221
kenyérfa: majomkenyérfa 45, 46, 48
kén savanyal: kénsavval 307
kénteték: kényszeríték 173, 177
kezdődniek: kezdődniük 194

Khariszok: a báj és kellem három istennője a görög mitológiában 210
ki sem: senki sem 27, 32, 135
kocognak: kopognak [pl. körömmel megkocogtatják az ajtót vagy az ablakot (a 'kopogtatnak' tompább, a 'kocogtatnak' élesebb hangja alapján)] 39
kolokány vagy *kolokán*: Stratiotes aloides, a békatutajfélék családjába tartozó, tavakban növvő szúrós fű 78
komplimenten: bókon, dicséreten 243
kontingensét: hányadát 220
kór: betegség
kórvitéz: beteg vagy sebesült katona
korább: korábban 220
kosztros: fészületlen, borzas, kuszált 31
kül: kívül 193
lantana: Lantana camara, sétányrózsa 134
látszató: talán látszólagos 185, 186
laxációval: hashajtóval 245
laxáltam: meghajtottam (hashajtót adtam neki) 244
maiglan: a mai napig 101
magány: magán
magánycsaládoknak: magánccsaládoknak 251
magányélet: magánélet 143, 151
magányérdek: magánérdek 180
magánygyűlölet: magángyűlölet (személyes gyűlölet) 184
magányos: magán 170, 182 [magányos érdek(ek)]
marináró: itáliai (velencei) eredetű téli köpenyféle 67
megvesztegettem: vesztettséggel fertőztem meg 98
mér(t)föld: M korában Magyarországon kb. 8.300 métert jelentett. (A bécsi mérőföld 7.600 méter volt.) 50, 75–77, 213
metempsychosis: lélekvándorlás 258
mimulus: bohócvirág 134
miserere: bűnbánó mise 55
morgengabium: jogszokás; a Morgengabe a férj vagy a feleség esküvői ajándéka a másik félnek 229
mundium: a germánoknál a szabad férfi hatalma a gondviselésére bízott szabad egyének (pl. nők) fölött 229
nagysád: nagyságod 14, 42, 111, 200
Nehalennia: a germán mitológia nőalakja; nem tisztázott, hogy pontosan minek az istennője 223
nyerkémleti: nyerekményvizsgálati 148
nyilván: nyilvánosan 179, 237
nyomósan: nyomatékosan 30
obligatio: kötelezvény 271

Oremus!: Imádkozzunk! 60
ostentatioval (osztentációval): kérkedéssel, hivalkodással 375
ótt: óvott 103
öl: hat láb, vagyis kb. 180 centiméter (a kiterjesztett kar fesztávolsága) 78
öltöny: öltözet, öltözék 48, 62, 148, 172, 186
ördögborda: *Aspidium filix-mas*, *Dryopteris filix-mas*, erdei pajzsika 77
összedörmöckölé: összegyömöszölte 35
paroxizmusait: őrzöngéseit, dührohamait 32
passiflora: golgotavirág 45
pattantam: förmedtem 39
paulownia: császárfa 134
peónia: pünkösdi rózsza, bazsarózsa 134
pietás: jámborság, vallásosság 201
philadelphus: jezsámen 134
pillanatokat: pillantásokat 57, 58, 72, 114, 154
pillanatokkal: pillantásokkal 73, 117
pillanatot: pillantást 41, 99, 147, 194
platanusait: platánjait 97
pontban: időpontban 196
pőhőlpárna: pehelypárna 110
prepotentia: pimasz fölényeskedés, hatalmi túlsúly, M-nél erőtelj-érzet 373
prunus padus: zelnicemeggy, zselnicemeggy, májusfa 134
purpur: ősi búzafajta (és a belőle készült kenyér) elnevezése 51, 67
rab-doltató: valószínűleg rabokat dolgoztató 263
rajoskodás: rajongás 54, 55, 60
rakottya: *Salix cinerea*, rekettyefűz, hamvas fűz; lápokban gyakori, a fűzfafélék családjába tartozó cserje 77
recitívázó, recitativált: énekbeszédként előadott 32, 263
reg: reggel 157
regesztrál: kivonaton, naplóz (ellentétben a 'regisztrál'-al, amely csak lajstromozást jelent, részletesebb leírást nem) 224
remonstráció: tiltakozás 43
Rhodopis: trák származású görög hetéra, egyiptomi királyné a 6. században 228
ritornellek: a zenében hangszeres közjátékokat, de refrénként vagy rondóként visszatérő részeket is jelentett 233
sanbenito: bűnbánó köntös, amelyet az inkvizíció adott az elítéltek 56
serényű: sörényű 31
sérvett: sérült, sebesült 70
silled: süllő 45, 51, 56, 59, 76
soldo vagy *solda*: régi olasz pénzérme: öt centesimo, egy huszad líra 229, 372
solidi: a solidus (római ezüstpénz) többes száma 229

spiraea: gyöngyvessző 134
sporadice: szórványosan 231
sugár: sudár 133, 134
szerzet: szerzetesrend 96
szilárdságával: szilajságával 196
szilfidi: könnyed, légies (Szilphid a levegő tündére a görög mitológiában) 80
szoletizmus: durva nyelvtani hiba 209
szubtilitás: finomság, aprólékos megkülönböztetés 215
tágulnia: távoznia 182
találékos: találékony 31
tanszék: katedra 125
társaság: társadalom (két pénzdarab) 125, 226, 228
társasági: társadalmi 234
tavali: tavalyi 31
téns úr: tekintetes úr 31, 32, 43
Teppichben: szőnyegben 243
termetének: testének 123
tökélet: tökély, eltökéltség 183
tökéletét: eltökéltségét 168
tölt: telt 30, 48
törődik: török (porlad) 67
történet: történelem 129, 188, 229, 230, 233
tőzsér: kereskedő, szatócs 121, 232
tragikusok: tragédiaszerzők 207, 213, 223
ugrókút: szökökút 134, 140
unicus: egyetlen, egyedüli; a könyvészetben olyan mű, amelynek címdala jelzi, hogy egy több kötetből álló mű első kötetéről van szó, de amelynek sohasem jelent meg a második kötete 348
utóvilág: utókor 197
üldi: üldözi 173, 179
üterére: ütőerére 191
vadonát: vadságát 200
vagus (vágus): bolygóideg
Valivutor: 2019-ben Kozsikóde (indiai város) 30
végre: végül 32, 181, 209, 247
végyszer: utoljára 111
vélek: velük 39, 57, 111
villós: foszforeszkáló 285
virágbokrot: virágbokrétát 61, 134
viszontas: viszontagságos 28
zsele: zsölye 303, 312
zsén: kínos, feszélyezett helyzet 37

Szövegmagyarázatok

Ad hominem: a személyre vonatkozóan (a szövegösszefüggésben: nekem szó-lóan) 35

Amet domi cellam, cribret pedisequas, et optimam habebit distractionem: Sze-resse otthon a szobáját [azaz éljen otthon visszahúzódva?], válogassa meg a szolgálókat, és megtalálja a legnagyobb örömet. A kéziratlap helyes ol-vasatáért és fordításáért Földesi Ferencet illeti köszönet. 243

a munka megszerzése: vagyis a mű megírása 211

az összeírt vagyon már el van láb alól: vagyis a vagyon valójában már másé. [Föltehetően jelzőlog terheli, de az sem kizárt, hogy már másnak a tulajdo-na. A mezőgazdaságban az élőállatok eladásával kapcsolatban használatos a 'lábon eladni a jószágot' kifejezés, de átvitt értelemben a még le nem ara-tott gabona értékesítését is hasonlóképpen fejezik ki ('lábon eladni a ter-mést').] 122

az új dolgozó háznál ült egy kórvitéz: vagyis a dologház előtt ült egy sebesült ka-tona 12, 123

bútort csinált: a szövegkörnyezetből ítélve valamilyen gúnyt vagy megvetést ki-fejező viselkedésről lehet szó 107

Csakhamar eltér a tört ösvénytől: vagyis letér a kitaposott útról 46

elvesztett jelenléttel: jelenlétéről tudomást sem véve, befelé fordulva, kivonva magát a közös cselekvésből 103

eszméleti embert: eszményi embert (valószínűleg az eszmei/eszményi és elmé-leti szavak sajátos ötvözése) 183, 344

kora előtt: idő előtt, túl korán 191

Lacrima Christi: Krisztus könnye, ma is létező híres itáliai fehérbor (latin elne-vezés, nem olasz!) 57

métely torzsa: *Cicuta virosa* (elterjedtebb neve: gyilkos csomorika; mérges vagy vízi büröknek is hívják); cicutint tartalmaz, ezért a legmérgezőbb növénye-ink egyike, a legelő marhákra nézve is veszélyes 77, 97, 284, 307

Mortuus in domino: az Urban elhunyt 271

Omnis commendatio / Vadit cum mendatio: Minden ajánlás hazugsággal jár [Itt az 'ajánlás' beajánlást, valakinek a figyelmébe ajánlást jelent.] 247

nem pedig: leginkább, mert; leginkább azért nem, mert 166

pium desiderium: jámbor óhaj 35

regum ad exemplum: a királyok példájára 225

Sirodba felfordítva dobhatom az életöröm címerét: a családi címer megfordí-tására olyankor került sor, amikor az utolsó férfi meghalt, s így férfi ágon kihalt a család (nemzetség) 77

quasi re bene gesta: mintha a dolog a legjobban volna befejezve 36

requiescat in pace: nyugodjék békében (békességben). A halotti szertartás VI. (befejező) részének (Consolatio = Vigasztalás) a legvégén hangzik el 61

Sit tibi deus misericors!: Isten legyen hozzád irgalmas! 59

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

GYÖRFFY Miklós, *Madách novelláinak kronológiájához*, Irodalomtörténet, 1961, 188–195.

GYÖRFFY Miklós, *Széljegyzetek Madách novellai Feljegyzései margójára*, MK 2. 48–54.

KAMARÁS Béla, *Madách Imre ifjúkori drámái és novellái*, Pécs, 1941, „A Ma-gyar Intézet Értekezései 34. szám”

SÁFRÁN Györgyi, *Veres Pálné (1815–1895). Madách és a nőmozgalom*, Ma-gyar Tudomány 1966. 134–136.

SCORPIO [=MIKSZÁTH Kálmán], *Asszonyozgalmak*, Pesti Hírlap 1884. szept-ember 12. 1–2.

SOLT Andor, *Madách Imre ismeretlen pályaműve 1842-ből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 83–92.

STRIKER Sándor, *Az ember tragédiája rekonstrukciója I–II.*, Bp., 1996 [Magán-kiadás]

TOLNAI Vilmos, *Madách, George Sand „Lélia” c. regényéről*, Egyetemes Phi-lologiai Közlöny 1914. 738–739.

VELEZDI Mihály [=BAROS Gyula], *Eszmék Léliáról*, Irodalomtörténet 1914. 328–329.

TARTALOM

Bevezetés	5
Főszöveg	23
I. Elbeszélések	25
Duló Zebedeus kalandjai	27
Az Ecce Homo	45
A Kolosyak	75
Krónika két pénzdarab sorsáról	102
Hétköznapi történet	127
II. Tanulmányok	163
Művészeti értekezés	165
Eszmék Léliáról	199
Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása	205
A nőről, különösen esztétikai szempontból	218
Függelék	239
Novella [Novella-tárgyak]	241
Trencsényi, másként teplici fürdők	250
Szövegváltozatok	255
Szómagyarázatok	386
Szövegmagyarázatok	391
Válogatott bibliográfia	392

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	199	39. Kálnay Nándor: Csesztve	
	5	község...	
2. II. Madách Szimpózium	199	40. Madách Aladár művei. II. Próza	200
	6		5
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az	
		alsósztrégovai	
		Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski			
tragedija			
5. III. Madách Szimpózium		42. XII. Madách Szimpózium	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom		43. Enyedi Sándor: Az ember	
emlékei		tragédiája	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor	199	bemutatói. Az első hatvan év	
Csaba:	7	44. Imre Madách: Die Tragödie des	
Madách Imre rajzai és			
festményei			
8. IV. Madách Szimpózium		Menschen (H. Thurn)	
9. Andor Csaba: Ismeretlen	199	45. Radó György–Andor Csaba:	200
epizódok	8	Madách	6
Madách életéből		Imre életrajzi krónika	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres		46. Madách Imre: Reformkori	
Pálné		drámák.	
11. V. Madách Szimpózium		(M. I. művei II.)	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	199	47. Bárdos Dávid: Madách Imre	
	9	beszéde	
13. Madách Imre: Az ember		48. XIII. Madách Szimpózium	
tragédiája.		49. T. Pataki László: Kit szeretttél,	
I. Főszöveg		Ádám?	
14. Madách Imre: Az ember		50. Imre Madách: Die Tragödie des	
tragédiája.		Men-	
II. Szövegváltozatok,		schen. Textbuch von Kriszti(na)	
kommentárok		Horváth	
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		51. Emerici Madách: Tragöedia	
16. VI. Madách Szimpózium		Hominis	
		52. Imre Madách: La tragedia del	
		hombre	
17. Imre Madatsh: Di tragedye	200	53. XIV. Madách Szimpózium	200
funem	0		7
mentshn		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
18. Majthényi Anna levelezése		55. Madách Imre: Átdolgozott	
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		drámák.	
		(M. I. művei III.)	
20. VII. Madách Szimpózium		56. Varga Magdolna: Körök és	200
		koszorúk	8
21. Imre Madách: Tragedy of the		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán:	
Man		Madách	
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	200	Imre írása...	
	1		
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
24. Bárdos József: Szabadon bűn és		59. Andor Csaba: Madách-	
erény		tanulmányok	
közt		60. Enyedi Sándor: A Tragédia a	

25. VIII. Madách Szimpózium	színpadon			72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön-	90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia
26. Madách Aladár művei. I. Versek	61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak	200		álló tudomány, s annak feladata	91. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... I. k. 201 6
27. IX. Madách Szimpózium	62. Имре Мадач: Човекова	200	9	73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre Madách dans le monde germanophone	92. Andor Csaba: Bevezetés a Madách-kutatásba
28. Imre Madách: A Traxedia do Home	63. Lisznyai Kálmán válogatott versei			74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei	93. XXIII. Madách Szimpózium
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.	64. XVI. Madách Szimpózium	200		75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Mûbibliográfia	94. Bárdos József: Végetlen a tér, mely munkára hív
30. X. Madách Szimpózium	65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	3		76. XIX. Madách Szimpózium	95. Zsuzsanna Máté: Transformations of Literary Texts
31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)	66. XVII. Madách Szimpózium		201	77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)	96. Madách I.: Versek – Poems [kétnyelvű] 201 7
32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai	200	4	78. XX. Madách Szimpózium	97. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... II. k.
33. L. Kiss Ibolya: Erzsébet tekintetes asszony	68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka			79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni	98. XXIV. Madách Szimpózium
34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza	69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer		201	80. Imre Madách: La tragedia del hombre	99. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj'... III. k.
35. XI. Madách Szimpózium	70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban		1	81. Máté Zsuzsanna: A bölcselet átlényegülése esztétikumává...	100. Madách Imre: Költemények 1. (M. I. művei VII.)
36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése	71. XVIII. Madách Szimpózium			82. XXI. Madách Szimpózium	101. Máté Zsuzsanna: Filozofikum és esztétikum kölcsönviszonyáról – kiemelten a madáchi életműben
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)				83. Radó György–Andor Csaba: Az ember tragédiája a világ nyelvein	102. XXV. Madách Szimpózium
38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz				84. Madách Imre: Az ember tragédiája (M. I. művei V.)	103. Andor Csaba: Újabb Madách-tanulmányok
				85. Madácsy Piroska: Magyar szellem európai vonzáskörében	104. XXVI. Madách Szimpózium 201 9
				86. Csongrády Béla: „Remény a csillag...”	105. Madách Imre: Költemények 11. (M. I. művei VIII.)
				87. Madách Imre levelezése (M. I. művei VI.)	106. Madách Imre: Költemények III. 202 0
				88. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné	(M. I. művei IX.)
				89. XXII. Madách Szimpózium	107. Az e. t. ősbemutatója a sajtó tükrében
					108. XXVII. Madách Szimpózium

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Iro-

dalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu

Szerzőink figyelmébe!

Kérjük, hogy a bibliográfiai leírásnál mindenki igyekezzék az ItK-ban elfogadott MTA-szabványt használni:

<http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm>

Különösen fontos, hogy ne maradjanak ki információk a leírásból; mert a szerkesztők nem tudják majd kitalálni a hiányzó évszámot, a kiadó nevét stb.

Az idézeteket hagyományos álló betűkkel (verzális) kell írni; a kurzív csak az idézetben belül, egy-egy részletnél megengedett, ott azonban világossá kell tenni, hogy a forrásmű kiemeléséről van-e szó [kiemelés az eredetiben], vagy az idéző kívánja egy részletre külön felhívni a figyelmet [kiemelés – Kiss Péter].

A kihagyásokat [...] -tal kell jelezni. A ... vagy a (...) az eredeti műben is előfordulhat, és különben sem teszi világossá, hogy a tanulmány írójának megjegyzéséről van szó (miként egyébként minden más megjegyzést is célszerű szögletes zárójelek közé tenni).